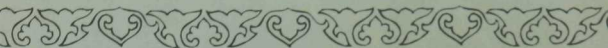

КАЗАН УТЛАРЫ

4.1999

JAZUCYLARBBYZ CIT ILLƏRDƏ

Əmirxan Jeniki cəməgətə Naçie xanım belən Ə. İshaqi qəbərə
janında. Tərkiə. İstanbul.

Əbrar Kərimullin (şulda) həm Nur Əxmədief (unda) bətəndənja səyda
üzəge binasında. AQS. Nju-York. Avgust, 1998 yıl.

Казан утлары Qazan utları

1999

4

(918)

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

*Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге
редакциянең хезмәт коллективы*

БАШ МӨХӘРРИРЕ

Равил Фәйзуллин

ИДАРӘ:

**Гариф Ахунов,
Харрас Әюпов,
Хәлим Гайнуллин,
Төлгат Галиуллин,
Миркасыйм Госманов,
Аяз Гыйләжев,
Алмаз Гыймадиев
(жаваплы сөргәтип)
Флүс Латыйфи
(баш мөхәррир урынбасары),
Салих Маннапов,
Туфан Миңнуллин,
Хатип Миңнегулов,
Ринат Мөхәммәдиев,
Нажар Нәжми,
Булат Солтанбәков,
Ренат Харис,
Розалина Шаһиева.**

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәдиф Гаташ, Шамил Маннапов,
Шаһинур Мостафин, Марс Шабаев.

Гамәли хезмәткәрләр: Альбина Әхмәтова, Лилия Гатауллина, Флера Сабирова,
Тәслимә Сибгатуллина, Гөлзадә Фәйзуллина, Төгъзимә Шиһабиева.
Исәп-хисап бүлеге: Асия Рәхимова.

 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.
 Баш мөхәррир — 49-36-60.
Баш мөхәррир урынбасары — 49-36-09.
Жаваплы сөргәтип һәм компьютер үзеге — 43-56-12.
Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 49-36-61,
чөмбө өсәрләр, хатлар, әдәби төһкыйть — 49-36-63,
гамәли хезмәткәрләр — 49-36-65.
Исәп-хисап бүлеге — 43-56-12.

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ЧӘЧМӘ ӘСЭРЛЭР ҺӘМ ШИГЬРИЯТ

Габдулла ТУКАЙ. Шагыйрь. <i>Шигырь</i>	5
Радик ФӘИЗОВ. Тәңре хөкеме. <i>Хыялый повесть</i>	6
Мөдәррис ӘГЪЛӘМ. Ярты гасыр гомер акты... <i>Шигырьләр</i>	58
Рөстәм МИНГАЛИМ, Эсфир ЯҺУДИН. Ак метеор. <i>Нәфис фильмга сценарий</i>	64
Нажар НӨЖМИ. Заман бүлмәсенә кергәндә. <i>Шигырьләр</i>	79
Тәлгат ГАЛИУЛЛИН. Өйләнү. <i>Хикәя</i>	83
Бикә РӘХИМОВА. Сайрамачы, кошчык. <i>Шигырьләр</i>	87
Кави ЛАТЫЙП. Төн—күп телле, серле. <i>Шигырьләр</i>	93

ТАТАР ХИКӘЯЛӘРЕ ХӘЗИНӘСЕННӘН

Кәрим ТИНЧУРИН. Дача хикәясе	97
------------------------------------	----

ЯШЫЛӘР ИЖАТЫ

Рәис АПУШ. Ак карлардай. <i>Шигырьләр</i>	109
---	-----

ДОНЬА ӘДӘБИЯТЫ ЖӘУҺЭРЛӘРЕННӘН

Ги де МОПАССАН. Бер асрауның кыйссасы	112
---	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Әгъләс БОРҖАНОВ. Коммунизм—«өрәкме»?	123
--	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Айдар ХӘЛИМ, Рәдиф ГАТАШ. Туксанынчы еллар әдәбияты (<i>Анкетага җаваплар</i>)....	137
Ғалимжан ГЫЙЛЬМАНОВ. Образ. Символ. Рухи кодлар	143

ӘДӘБИЯТ ГАЛИМЕ ХАТЫП МИҢНЕГУЛОВКА 60 ЯШ

Рәмил ИСЛАМОВ. Ғалим, мөгаллим һәм остаз	156
--	-----

ӘДӘБИЯТ ТАРИХЫ

Раиф МӘРДАНОВ. «Шура» журналында әдәбият мәсьәләләре	161
--	-----

СӘЯХӘТНАМӘ

Рәис ДАУТОВ. Әдипнән җыентыкларына керми калган әсәрләреннән берсе	166
Ғалиәсгар КАМАЛ. Истанбул мәктүпләре	167

МИРАС

Ғаяз ИСХАКЫЙ. Г. Тукайның вафатына 25 ел тулу мөнәсәбәте илә	182
Шагыйрьләребез—Тукайга	187
Ижтимагий-мәдәни тормаышыбыздан	190
Тышлыктагы сурәтләр	192

«Проза и поэзия»: фантастическая повесть Р. ФАИЗОВА «Божья кара», сценарий для художественного фильма «Белый метеор» Р. МИНГАЛИМА, Э. ЯХУДИНА, рассказ Т. ГАЛИУЛЛИНА «Женитьба»; стихи М. АГЛЯМОВА, Н. НАДЖМИ, Б. РАХИМОВОЙ, К. ЛАТЫПОВА.

«Из сокровищницы татарского рассказа»: рассказ К. ТИНЧУРИНА.

«Творчество молодых»: стихи Р. АПУША.

«Из жемчужины мировой литературы»: Г. МОПАСАН. «История одной служанки».

«Публицистика»: статья А. БУРГАНОВА «Коммунизм — призрак?»

«Литературная критика»: «Татарская литература 90-х годов». Статьи А. ХАЛИМА и Р. ГАТАШ; статья Г. ГИЛЬМАНОВА «Образ, Символ. Духовные коды».

«К 60-летию литературоведа Х. Миннегулова»: Р. ИСЛАМОВ. «Ученый, учитель и наставник».

«К истории литературы»: статья Р. МАРДАНОВА «Вопросы литературы в журнале «Шура».

«Заметки путешественника»: «Письма из Стамбула» Г. КАМАЛА.

«Наследие»: Г. ИСХАКИ. «К 25-летию со дня смерти Г. Тукая».

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: «Утро поэта» — фотопроизведение из картины художника Фаила ЗИЯЗОВА; известный литературовед Хатип МИННЕГУЛОВ.

IN OUR ISSUE:

"Prose and Poetry": the fantastic story of R. FAIZOV "God's court", the scenario of R. MINGALIMOV and E. YAKHUDIN For feature film "The white meteor", T. GALIULLIN'S story "The marriage", the verses of M. AGLAMOV, N. NAJMY, B. RAHIMOVA, K. LATIPOV.

"From the treasury of Tartar stories": K. TINCHURIN'S story.

"Young people's creative works": the verses of R. APUSH.

"From the treasury of world literature": G. MOPASSAN "The story of a servant".

"Publicism": A. BURGANOV'S article "Communism is a spectre?"

"Literary criticism": "Tatar literature of 90 th years" article of A. KHALIM and R. GATASH; G. GILMANOV'S article "The form. The symbol. The spiritual codes."

"Commemorating the 60th Anniversary of specialist in literature H. Minnegulov": R. ISLAMOV "The scientist, the teacher and the mentor".

"History of literature": R. MARDANOV'S article "The literature questions in "Shura" magazin".

"Travel notes": "The letters from Istanbul" G. CAMAL.

"Legacy": A. CARIMOVA'S article; G. ISKHAKI "To 25 th anniversary of G. Tukai's death". The diary of social and cultural life.

In our covers: "Poet's morning" — photoreproduction of FAIL ZIAZOV'S picture: famous specialist of literature Hatip Minnegulov.

*Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

*Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләми һәм кире кайтарылмый.

*Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеген юк. Алар хакында 49-36-62 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итергә кирәк.

Журнал редакциянең компьютер үзгәрткән җыелды һәм битләргә салынды.

Басарга кул куелды 05.04.99 ел. Офсет ысулы белән басыла. Көзгә формат 70X108/16.

Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8). Тиражы 9019 Заказ 3-140

Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы № 7.

Татарстан газетә һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе.

Казан, Декабристлар урамы, 2

© «Казан утлары», 1999 ел.

Əabdulla Tuqaj

ŞAQIR

Jıllar үтөр, бара торғас қартajsam да,
Бөкrem сьғьр бeтsә дә, хәлдән тajsam да,—
Күнлөм minem jәp-jәш қалыр, һиc қартajmas;
Ҙаньм көcлө булыр қалыр, хәлдән тajmas.

Күkrәgemдә minem şiger утьм saumь?!
Күтәрәм min, қart bulsam да, awьr таunь;
Күнлөмдә көn һaman ajaz—һaman да jaz:
Şaqir күнөлөндә қьş bulмьj да қar jaumьj.

Bulmamьn, juq, қartajsam да, сьn қart kebi,
Uтьmam tik, juq-bar telәk teli-teli;
Menmәmen min, xodaj quşsa, mic başьna,
Şigerlәrdән kiler miңa kirәk cьbь.

Ҙьrlьj-Ҙьrlьj үlәрmen min үlgәндә дә,
Dәşmi qalmam Əazrailne күrgәндә дә;
«Bez kitәрbez, sez қalasьz!»—dip Ҙьrlarmьn,
Ҙәsәdemne tuфраq berlә күmgәндә дә.

1908.

ҖҮМҮӘ ӘСӘРЛӘР

**Радик
Фәйзов**

ТӘҢРЕ ХӨКЕМЕ

ХЫЯЛЫЙ ПОВЕСТЬ

*Кеше, күптән инде, адан күрү һәм адан белеп алу
сәләтен югалтты. Ул Җирне ватып-җимереп үзенәң әжәлен
табачак.*

Альберт Швейцер,
немец-француз гакыл иясе, философ.

Һәлакәт

Кешелек дөньясы егерме беренче гасырга аяк басты. Күпчелек илләрдә гаят зур техник мөмкинлекләргә, энергия чыганаclarына, матди байлыclarларга ия булганы, мәдәнияте һәм тормыш дәрәжәсе туктаусыз үскәнә хәлендә, килеп керде ул яна гасырга. Инде яна гасырның да берничә дистә елын исән-имин генә атлап үтте. Яшәеш гел жинеләя килде. Адәм балалары авыр физик хезмәтне, иген игү, терлек үрчетү, азык-төлек житештерү, сәнагатьтә эшләп чыгару, төзелешләр алып бару мәшәкатләрән, хәтта инде бик четерекле исәп-хисапны да, барысын да күп төрле машиналар, роботлар өстенә салдылар. Үзләре исә асылда гакыл хезмәте, техниканың эшенә күзәтчелек итү, янадан-яна уйлап табулар, әдәбият һәм сәнгать, физик күнегүләр, күнел ачулар белән мәшгуль булдылар. Тормышлары житеш, ямьле һәм кызыклы, ул гел алга бара, киләчәктә дә гасырлар буена шулай матур булып калыр, туктамыйча бары тик алга гына атлар кебек иде.

Дәрәс, шушы гомуми күтәрәнкелек, матди житешлек, гел үргә күтәрелү һәм табигатьтәге тереклек ияләреннән бары тик адәм балаларына гына хас булган гомуми ваемсызлык жирлегендә, хәвефле авазлар да еш ишетелде. Фән белгечләре, һәртөрле матди байлыclarдан өстен була алган, һәрнәрсәне төбенә төшеп уйлаган галимнәр, фикер ияләре һәрдаим чаң суга тордылар: мондый тормышка, бу тиклем техник куәтләр Җир-анабызга, аның табигатенә зур зыяннар салу, табигатьтә сакланьрга тиешле тигезлекләренә даими бозу бәрәбәрәнә яулана. Жир шарындагы моның ише һәр гамәл үзенәң критик, ягъни соңгы ноктасына якынлашып

килэ! Атом-төш электр станцияларэ һәм коралларынын калдыклары чиктән тыш күп жыйналды, аларны ышанычлы итеп күмәргә кешеләр тәки өйрәнә алмадылар. Завод-фабрикалар, автомашиналар чыгарган газ һәм төтөн күләме елдан-ел арта килэ. Планета атмосферасына һәр көн саен чыгарып ташланган углекислый газ күләме 5 миллиард тоннадан артып китте, ягъни бер кешегә бер тонна туры килэ! Парник эффекты, ягъни климатның гомуми жылынуы да үзенен куркыныч ноктасына якыная. Төньяк һәм Көнъяк Котып бозлары, таулардагы бозлыктар эри, океан-дингез сулары күтәрелә, күп илләрнен дингезгә терәлеп торган ярларын су басып алды, елга тамаклары буйлап еракларга үтеп керде. Һәм, ин хәтерә, астан күтәрелгән газлар тәэсиреннән, планета һавасының өске катламнарындагы болай да юка озон пәрдәсе һаман да юкара килэ. Жирдәге барча тереклек ияләрән Кояшнын һалак итүчән ультрa шәмәхә нурларынан саклап торган озон катламы!

Монда инде зурдан кубып, ашыгыч чаралар күрелергә тиеш иде кебек. Тик... кешелек дөньясы бик гажәп корылган бит ул. Гомумән алганда, Кешелек үзенә янаган куркынычлар турында, нинди һалакәтләр, афәтләр килү ихтималын бик әйбәт белеп тора. Һәм... ул аларнын барысын да шул ихтималлыкка гына, әле ерак киләчәктәге заманнарда калдыра килэ. Ә хәзергә... хәзергә исә артыгын бик хафаланмыйча, пошынмыйча, үз жаена яши бирә. Үзе туплаган матди байлыктардан, техник үсеш нәтижәсендә үзе ирешкән унайлыктардан, рәхәтлекләрдән һич кенә дә аерыласы килмиңә тереклек итә.

Һәм менә... әле уйламаганда, әле хәтта чаң сугучы галимнәр үзләре дә көтмәгәндә...

Бөек Галәмдәге хисапсыз галактикаларнын берсендә, анын да үзәктән читтәрәк урнашкан, инде картаеп, яктылыгы сарыланып та килгән бер көрлә йолдызы тирәсендә, анын да өченче иярчене булып әйләнеп йөргән Жир планетасына, кешелек дөньясынын туган йортына кисәктән генә әлләни булды. Әллә планетаның катламнары арасындагы техник чималын һәм энергия чыганаclarын чамадан тыш күп алудан, котыпларындагы бозлар эреп суга әйләнүдән авырлык үзәге үзгәреп, ул мэтәлчек атынып алдымы, әллә начар күмелгән радиоактив матдәләр калдыкларынын күләме сонгы ноктасын үтеп, биниһая хәтәр шартлаулар, нурланышлар барлыкка килдеме, әллә күктәге озон катламы тиешеннән дә артык юкарып, жир өслегенә Кояшнын рәхимсез ультрa шәмәхә нурлары үтеп кердеме— менә боларын саклау өчен куелган приборлары никадәр сизгер һәм камил булмасын, адәм балалары төгәл генә белмиңә дә калдылар. Дөресе, алар бу приборларына күз салырга да өлгермәделәр. Бик ихтимал ки, бу факторларынын барчасы да булгандыр. Һәрхәлдә, бөтен Жир шарында кинәт кенә монарчы беркайчан да күрелмәгән, коточкыч, биниһая куәтле, тиндәшсез һалакәтләр башланды.

Башта бернинди баллар белән дә исәпләп булмаслык зилзиләләр, дөһшәтле тетрәүләр, жир убылулар, алар артыннан ук котырынып күтәрелгән жил-давыллар барча шәһәр һәм авылларны, завод-фабрикаларны, кеше кулы һәм техникасы белән торгызып куелган барлык-барлык корылмаларны ватып-жимереп, катламнар арасына күмеп, Жир йөзеннән юк итеп ташладылар. Шунун артыннан ук актaрылып өскә күтәрелгән радиоактив калдыклар Жир өслегенә нурланыш жәеп, исән калган тереклек ияләрән көйдереп алдылар. Аларга юкарган озон катламы аша үтеп кергән шәмәхә нурлар зәхмәте өстәлде. Жир мэтәлчек атынганда океан-дингезләрдән ташып чыккан сулар бөтен-бөтен илләрне, тигезлекләрне басып киттеләр... Планетакуләм гарасат купты. Гүяки, үзенә туктаусыз һөжүм итеп, жәбер салып торганы өчен Табигать кешелек дөньясыннан гасырлар буена жыйналып килгән үчен алырга булды. Гүяки, бу—Төнренен үз хөкеме иде...

Шулай итеп, тарихы ничә мен елларга сузылган Жир планетасы цивилизациясе санаулы көннәр эчендә яшәүдән туктады. Бары тик бик аз урыннарда, биек тау башларында гына очраклы рәвештә, берникадәр

кешеләр һәм жанварлар исән кала алды. Миллиардланган-миллиардланган габыл һәм тереклек ияләреннән бик аз санда ғына. Алары да әле берберсеннән бик ерак араларга аерылып, бик нык таралып калдылар. Берберсен бөтөнләй белмәделәр.

Әмма Жир шары, аның табигате үзенә килгән бу тетрәнүләрдән, гарасатлар калдырган яралардан чагыштырмача тиз арада арына да алды. Берничә дистә еллар эчендә иксез-чиксез тигезлекләргә, кинлекләр һәм үзәнлекләргә басып киткән сулар кире чигенде, дингез һәм елгалар, барча сулыктар элеккеге ярларына кайтып төштеләр. Жил-давыллар сындырган, аударып бетергән урманнар акрынлап янадан тернәкләнә башлады. Менә шунда инде Жир йөзөндә чын можжиза булды! Шунда инде аның табигате танымаслык булып ямьләнде, искизмәле баеды, чәчәк атты. Чөнки ул хәзер адәм балалары үзенә даими салып килгән зыяннан, бернинди чикләргә белмәгән рәхимсез талаудан, аларның туктаусыз һөжүмәннән азат булып калды. Тигезлекләргә, электә кешеләр жир йөзөн ертып иген иккән басу-кырларны, шәһәрләр һәм авыллар урыннарын да, тау битләрен күкрәп үсеп килгән яшь урманнар, ә дала-сәхрәләргә үләннәр, шау чәчәкләр каплап алды. Бернинди ташландыклар белән пычратылмаган чишмәләр, инеш һәм елга, дингез сулары күз яшәдәй чиста, саф булдылар. Һәркайда сафлык, чисталык, табигый матурлык һәм камиллек, гүзәллек һөкем сөрдө. Үсемлекләр, жанварлар, бөжәкләр дөньясы да һич кичекми жанлана, тернәкләнә барды. Табигать шулай бит ул, аз ғына ирек бирелсә, дәррәү күтәрелеп китәргә генә тора. Анда яшәү көчә искизмәле куәтләр.

Тик менә... төрлө тарафларга таралып, бик аз санлы булып калган кешеләк дөньясы ғына әлгә берничек тә төрәккәйәт итә алмый. Ник дигәндә, фән-техника, бөтен цивилизация казанышларынан бер нәрсә дә исән торып калмады. Жир йөзөндә бернинди машина, жайланма, корылма, бернинди эш коралы да юк. Габылы белән кыргый булмаса да, көндәлек яшәешендә адәм баласы чын кыргыйлык шартларына куелды.

Искәндәр белән Улинә

Салмак кына агымлы, тирән сулы, шактый киң елга. Аның һәр ике ярынан куе, чын мәгънәсендә карурманнар башланып китә. Шушы елганың божраланып килгән бер тугае куенында, биек яр өстендәгә ачыклыкта, очлы түбәле биш-алты шалаш күренә. Колгалар утыртып, агач ботаклары, кипкән үлән камышлар белән бик яхшы каплап, түгәрәк түгел, ә озынча итеп, зур һәм иркен, жил-давылларга каршы торырлык нык итеп ясалган шалашлар. Һәр шалашка озын саплары ялтыраганчы шомартылган, өч жәпләкәле агач сәнәкләр сөяп куелган. Шалашлар арасында, елга ярына һәм урманга таба күп тапталган, ак ком сибелгән сукмактар сузылып киткән. Читәннәрдә жәтмәләр эленеп тора...

Туктагыз әле, кешеләр яши торган урын бит бу. Кечкенә генә, фәкыйрь генә булса да, авыл бу!

Әле вакыт бик иртә, төмам яктырып та житмәгән, елга арьягындагы урман өстендә офыкта кояш та күренми. Әле авыл хәрәкәтсез, тирән тынлыкта.

Менә иң читтәгә шалашның керү юлын каплап торган камыш жәймә ачылып китте һәм аннан бер яшь егет килеп чыкты. Озын буйлы, киң инсәләрендә, мускуллы кулларында инде көч-куәт, ныклык сизелә башлаган бу егет билгә кадәр яланос иде. Аннан түбән жәнлек тиресеннән тегелгән чалбар, аякларында тупас, калын тиредән сандалилар. Инбашына шулай ук тиредән тегелгән, киң каешлы, зур биштәр аскан, билбавында агач саплы озын хәнжәр. Егет үткер карашлы күзләре белән офыкка, аяз күккә карап алды. Көн матур була бүген!

Егет шалашка сөяп куелган агач сәнәкләрнең берсен кулына алды

да, сак кына адымнар белән каршы яктагы шалаш янына килде, әкрән генә сызгырып жибәрде. Шуны гына көткәндәй шалашның камыш жәймәсә ачылды һәм яшь бер кыз килеп чыкты. Кыз буйга егеттән шактый кайтым, ул инде инбашларына жинел тиредән киём салган, кыска итәктән, түгәрәк янаклары аз гына сипкелле, шаян карашлы күзләре бераз кысык, сары толымнарын аркасына салындырып, итәгенә кыстырып куйган.

—Хәерле иртә, Улиһә!—дип, каршылады аны егет, саф татар телендә.

—Хәерле иртә, Искәндәр,—диде кыз да татарча, әмма жинелчә акцент белән һәм егеткә таянып, аягындагы сандалиларын рәтләп куйды. Аннары ул да кулына сәнәк алды.

—Киттекме?—диде егет.

Кыз, ризалыгын белдереп, ым какты һәм алар авыл читендәге урманга таба атладылар. Агачлар арасына кереп, бераз баруга куе карурман башланды. Ары таба егет белән кыз инне-ингә терәп, кулларындагы сәнәкләрен алга сузып, үзләрен төрле көтелмәгән хәлләргә, куркынычларга әзер тотып атладылар.

Искәндәр белән Улиһә менә шушы авылда туып-үстеләр. Аларның әти-әниләре, хәзер инде өлкән кешеләр, гомуми һаләкәт вакытында әллә инде биек тау башында булып, әллә бүтән очраклык белән генә исән калганнар. Бу калдерсен яшьләр анык кына белмиләр дә. Авылда нибарысы дүрт-биш гаилә. Кешеләр беренчел табигый шартларда. Торган-яшәгән урыннары әнә шул озынча шалашлар. Мондый торакларда жир идән. Кешеләр биек итеп, агач идәнле һәм түшәмле, тәрәзәле-ишекле йортлар салырлар иде дә, моның өчен балта, пычкы, өтерге кебек кенә булса да, бернинди кораллары юк. Мондый кораллар барысы да тиердән ясала, ә тиернен үзен ясау өчен бөтен бер сәнәгат тармагы кирәк.

Авыл халкынын ашау-эчү ягы да шактый тақыр. Кешеләр бары тик үзләренә табигать ни бирә ала, шундый ризыклар белән генә: жиләкләр, урман чикләвекләре, гөмбә, төрле үләннәр һәм казып алынган тамырлар белән тукланып торалар. Боларны жәй көне жыеп, кышкы айлар өчен дә әзерләп куялар. Монда шунысын да басым ясап әйтергә кирәк, һаләкәттән соң Жир шарының климаты бик нык үзгәрдә. Бәхеткә каршы әйбәтләнү, йомшаклану һәм жылыну ягына үзгәрде ул. Кайчандыр салкын кышлар алты айларга сузылган урта кинлекләрдә хәзер һава торышлары гажәеп унайлы. Көннәр бер-ике айга гына салкынайтып тора, карны күрсәтеп кенә ала да, тагын жылытып жибәрә.

Искәндәр белән Улиһә, ике күрше гаиләдән малай белән кыз, балачактан ук бергә уйнап, дус булып, табигать кочагында үстеләр. Авылны уратып аккан көмеш сулы елгада су коендылар, урманда жиләк-жимеш, үләннәр жыйдылар, ә инде куркыныч килсә, жәһәт кенә агач башларына үрмәләп менәргә, яисә эзнә бутап теләсә нинди ерткычтан качып китәргә өйрәнделәр. Куркыныч димәктән, бу карурманнар арасында анысы да бик житәрлек. Кыргый хайваннар һәм жанварлар бик аз булганлыктан, үзләре дә аз калган ерткычлар даими ач халдә, кешеләргә, хәтта авылга һөжүм итүгән жаен гына көтеп йөриләр. Ә кешеләрдә исә, кайбер ирләрен билбауларына тагылган пычаклардан кала, бүтән корал юк та. Урманнан бүре яисә аю кебек ерткычлар өере килеп чыкканда кешеләр озын саплы, жәпләкәле агач сәнәкләр белән сакланырга өйрәнделәр. Әгәр дә ерткычлар һөжүм итү гәмәле белдерсәләр, ирләр һәм хатын-кызлар да тыгыз түгәрәк булып басалар, балалар уртага алына. Һәркемнен кулында сәнәге әзер. Һөжүмгә ташланып кешеләр түгәрәге өстенә сикергән жанвар һавада ук сәнәк жәпләкәләренә эләгә, яраланып яисә куркып, качу ягын карый. Бу сәнәкләр имән яисә өрәнгә кебек нык агачлардан ясала, озын саплы, өч жәпләкәле, бер жәпләкәсә, кул бармагы сыман булып, ике жәпләкәсенә каршы тора. Кешенә яшенә һәм көчә-куәтенә карап, аны төрле зурлыкта, төрле авырлыкта итеп ясыялар. Бик гади, әмма унайлы, менә дигән корал бу! Аның белән ерткычларга каршы

чыгалар, анын ярдәмендә тирән чокырлар, вак инешләр аша сикереп кенә үтөләр, ана таянып биек агач башларына да ансат кына менеп китеп була.

Искәндәр белән Улинә дә кече яштың үк менә шушындый сәнәк белән уйнап, аны төрле максатларда кулланырга өйрәнәп, анын белән эш итәргә остарып үстөләр. Бу агач сәнәк—аларның иптәше, чын дустаны, ышанычлы ярдәмчесе. Егет белән кыз балачактан үк әнә шулай чыныгып тәвәккәл һәм батыр, көчле һәм бик чыдам булып үстөләр. Һәм авыл анда яшәүчеләр турында да уйлый, кайгырта белүче кешеләр булып. Менә бүген дә алар алдан сүз куештылар да, зур сәяхәткә чыктылар. Урман эченә булдыра алган кадәр бик еракка керергә, күзәтеп, белеп кайтырга. Кайда жиләкле аланнар, чикләвекле урыннар бар икән? Балык тотарга уңайлы яна елга-инешләр очрамасы? Кай турыдан нинди жәнлекләр, кыргый хайваннар сукмаклары үтә, кайда бал кортлары безеддәп оча? Исәпләре шуларны белеп, күрәп кайтырга да, аннары олыларга сөйләп бирергә.

Башта зур саклык белән, акрын гына бардылар. Иртәнге урманда шактый ук салкынча, ярым карангы һәм берәз шомлырак та иде. Инде кояш чыгып, агачлар арасында нурлары күрәнде, бару-кайту юнәлешен төгәл билгеләү мөмкинлегенә туды. Безнекеләр дә шактый кыюланып, берәз ара калдырып атладылар. Берәздән Улинәнең шатланып кычкырып жибәргәнә ишетелде:

—Искәндәр, бирә кил әле!

Егет килгәндә кыз жиргә текәлеп тора иде. Бик күп һәм зур тояклар урман туфрагын, черегән яфракларны таптап, жиргә батырып, кара жир чыгарып үткәннәр. Егет жәтрәк тезләп, сукмакны жентекләп карады.

—Улинә, пошиләр сукмагы бит бу!—дип пышылдады ул, куанычын кая куярга белмичә. Зур табылдык иде бу.

—Авылга кайту белән Бакый бабайның үзенә әйтәбез моны. Ничек барасын да сөйләп бирәбез,—диде Улинә.

Урман-чытырманнар арасында ялгыз утырган бу авыл кешеләре төрле элмәкләр куеп, яисә өстен ботак-яфраклар белән генә япкан тирән чокыр-тозакларга төшереп, кабан дунгызы, поши кебек эре жанварларны да аулайлар. Тик мондый бәхет аларга бик сирәк эләгә шул. Хәлбуки, һәлакәттән соң кыргый жанварларның да бик азы гына исән калды. Алар әле акрынлап үрчеп, кинлекләргә таралып кына киләләр. Әгәр мондый жанвар, әйтик, поши тозакка төшсә, бу инде авыл халкы өчен олы бер бәйрәм була. Авылның иң өлкәне, ап-ак түгәрәк сакаллы, йөзгәдәге жыерчыкларыннан ук шәфкатә нурлары сирпеләп торган бик әйбәт, киң күнелле Бакый ага итне һәр гайләдәгә кешеләр санына карап, бик гадел итеп бүлеп бирә. Бу нигъмәтне кешеләр вак телемнәр ясап, уяклардагы киң таш өстендә кыздыралар. Бакый ага жанварларның тиресен дә әрәм итми, бик хәсиятләрәп киптерә, эшкәртә, хажәтенә карап кешеләргә кисеп бирә. Болай, авылның яше-карты билгә кадәр яланәс йөрергә күнеккән, хайваннар тиреләре бары тик чалбар, кыска итәкләр тегүгә генә тотыла. Зур өлешеннән ябынып йоклар өчен тире юрганнар ясыялар.

Кайчандыр гөрләп торган шәһәр һәм авылларда, зиннәтле йортларда, әллә ничә төрле уңайлыklar белән яшәгән адәм балалары хәзергә көн менә шушындый шартларда көн итеп яталар иде. Иң гажәбе шул: алар бернидән зарланмыйча, көр күнел белән яшиләр. Кешеләр көне буе урманда, елга буенда, табигать кочагында. Жиләк-жимеш, чикләвек, гөмбә жыялар, яшыләр өлкәннәргә булышалар, барысы да уңыйлар-көләләр. Авылда төрле сырхау-авырулар да юк диярлек. Мона, мөгаен, кешеләрнең табигать үзе бирә алган иң гади ризыклар белән генә туклануы сәбәптәр. Өстәвенә авыл күгендә, хәер, бөтен Җир шары күгендә, завод-фабрикалар чыгарган бернинди төтен, зур шәһәр-калалар сөрәме, машиналар төтәткән

газлар, авыр ислэр—берсе дә юк. Хава искиткеч саф һәм чиста, анда үсемлекләр, урман сумаласы, жиләк-жимешләрнен хуш исе генә анкып тора. Цивилизация казанышларынан мәхрүм ителгән кешеләр хәмер һәм тәмәкенен дә ни икәннән белмиләр. Шуна күрәме, авылда хәтта инде йөз яшен үткән кешеләр дә исән һәм тап-таза әле. Үлем-житемнәр юк диярлек.

Искәндәр белән Улинә пошылар сукмагын бик әйбәтләп карадылар, юнәлешен билгеләделәр, кайда урнашканын хәтерләренә сендерделәр. Аннан сәнәкләрен әзер тоткан хәлдә, янәшә басып алга атладылар. Икесенен дә карашлары үткер һәм төвәккәл, башлары горур күтәрелгән, чын табигать балалары!

Мәктәпкә йөрү, уку-язу, белем алуның ни икәннән дә белмәде алар. Дөрес, әти-әниләре аларга еш кына үзләренен кайчандыр бөтенләй икенче дөньяда яшәүләре, Жир йөзөндәге хисапсыз авыллар һәм бик зур шәһәрләр, әллә ниткән машиналар, тимер юллар, очкычлар, китаплар, телевизорлар, тагын әллә нинди әкәмәтләр турында сөйләләр иде. Әмма ләкин бу сүzlәр, бу мәгълүматлар аларда әлләни кызыксыну уятмады. Шулай бит инде ул, үзе көндәлек тормышында күргән, кулланган, үзенә таныш әйберләр, тирә-як мохиттәге хәлләр һәм күренешләр генә адәм баласының күнеленә тәэсир итә, анына барып житә. Үзе күрмәгән һәм өйрәнмәгәннәрен, үзенә кирәк булмаганныңны ул илтифатка да алмый. Искәндәр белән Улинәнен дә тормыш мәктәбе, рухи дөньясы ин гади әйберләр, табигать, урман, елга-сулар, үләннәр, жиләк-жимешләр, кошлар, бөжәкләр, күбәләкләр булды. Алар шулар арасында, шуларны белеп һәм өйрәнеп, яратып үстеләр. Бик ихтимал, әти-әниләре сагынып сөйләгән цивилизация казанышларын алар анлап та бетермәгәндер, кирәкле дә санамагандыр. Алар үзләренен язмышыннан, тирә-як дөнядан, гомумән, шушы тормыштан бик канәгать иде..

Менә урман сирәгәя төште, берәз авыш, сәер булып үскән, бик юан, пәһлеван бер имән янына килеп чыктылар. Балки бу имән һәлакәткә кадәр үк үсеп, исән калгандыр. Өстә бөжәкләр безелдәве ишетелә иде. Бал кортлары!

—Мин—хәзер!—диде егет һәм агач башына үрмәләде. Кыз да аннан калышмады. Куе яфраклар артына посып күзәтеп тордылар. Имәннен көүсәсендә кеше башы сыярлык куыш бар, анда бу куышка керә-чыга бал кортлары оча иде. Кыргыз бал кортлары оясы, димәк ки, бал чыганагы бу. Жиргә төшкәч, егет жәнжәре белән имәнгә тамга салып куйды.

Искәндәр белән Улинә урман эченә бик еракка кадәр керделәр. Агачлар арасынан күрүгән кояш төш турысына күтәрелгәч, бер аланга утырып ял ителәр, юл биштәрләреннән кипкән гөмбәләр, чикләвекләр алып, тамак ялгавылар. Аннары кояшка аркалары белән борылдылар да, кайтыр юлга чыктылар. Кайтканда адашмас өчен кайбер агачларга тамга сала, корыган яисә кәкрәеп үскән агачларны билгели килгәннәр иде.

Уңышлы булды аларның бу сәяхәтләре. Ике урында жанварлар сукмагы таптылар, өч умарта оясына тап булдылар, үзләре кичеп чыккан бер елгада кондызлар өйгән бөяләр бар, су өстендә зур-зур балыклар сикерә иде.

—Бөтенесен дә Бакый бабайга сөйләп бирәбез. Бөтенесен үзем күрсәтеп йөрим!—диде Искәндәр, куанып.

—Теге имәнне генә әйтмәбез, яме?—диде Улинә.

—Имәнне... ник әйтмибез? Анда бит бал кортлары,—диде егет. Улинә хәйләле елмайды.

—Ул имәнне инде икәү генә белербез... Ул безнең яшерен урын, уртак бер сер булыр,—диде ул, иннәре белән егеткә сыена төшеп.

Алар шундый ниятләр, якты хыяллар белән авылга таба атладылар. Әмма аларның бу хыялларына тормышка ашу язмагаң икән. Егет белән кызын, хәтта авылның үзен, анда яшәүчеләрне дә кара язмыш сагалап торган икән.

Һөжүм

Һәлакәт дигән нәрсә кешеләр өстенә бервакытта да ялгызы гына килми. Аның тагын өстәмә золымы, дөвәмә була. Менә шушы без күргән кечкенә генә, бәлки бөтен Жир йөзөндә бердәнбер авыл, тыныч кына яшәп ятканда, аның өстенә тагын афәт, дөһшәтләр куркыныч, һәлакәт килде. Искәндәр белән Улинә урман сәяхәттенән кайтып кына житкәннәр иде. Инде вакыт төштән үткән, авылда тирән тынлык, сукмакларда беркем күренми. Урманнарда жиләк-жимеш жыеп арыган кешеләр шалашларында ял итәләр. Жил дә исми, агач-куаклар да селкенми, авыл янәшәсендә жәйрәп яткан елганың өслеге көзгедәй ялтырый. Зәңгәр күктә анда-санда ак болыт йомарламнары хәрәкәтсез калган. Табигатьтә шундый рәхәт бер талгынлык, илаһи тынлык иде һәм бу рәхәтлек, бу тынлык мәңгә бозылмас, мәңгә шулай булып калыр төсле иде.

Тик шунда... аяз күктән кинәт кенә яшен яшьнәп үткәндәй булды. Авылны уратып аккан елгага каршы яктан, карурман куелыгыннан әллә ниткән хәвәфле авазлар, күк күкрәгәндәй көчле үкерүләр, иләмсез ырылдаулар, чинап жиберүүләр ишетелде. Һич шик юк, авылга монарчы күрелмәгән, ниндидер дөһшәтләр, гайрәтләр ерткычлар көчүе һөжүм итеп килә иде. Авыл кешеләренә бөтенләй дә таныш булмаган, бу якларда күрелмәгән ерткычлар!

Авыл күз ачып йомганчы аякка басты. Шалашлардан ирләр, хатын-кызлар йөгереп чыктылар, кулларына сәнәкләр алып, һич кичемки түгәрәккә бастылар. Күптән билгеләнгән тәртип буенча һәркем үз урынына, инне-ингә терәп, сәнәкләрне эзәр тотып. Әле берни сөйләргә, хәтта кулларыннан сәнәкләрен куярга да өлгермәгән Искәндәр белән Улинә дә үз урыннарына янәшә бастылар. Балалар һәм хәлсез картлар уртага алынган иде. Инде олы яшендә булса да әле һаман да имәндәй нык, олпат гәүдәле Бакый ага аз гына алгарак чыгып басты. Куркыныч алдында торып калган кешеләр шым булдылар, һөжүмне кыю рәвештә кире кагарга әзерләнделәр. Ө һөжүм итүчеләр гел якынлашып килә, аларның дөһшәтләр үкерүе көчәя генә бара иде. Бакый ага кулларындагы гаять зур, авыр сәнәген югары күтәрдә, игътибар сорады.

—Авылдашларым минем, балаларым! Без бик зур куркыныч алдында торып калдык. Беләп торыгыз, безгә бу һөжүм аяусыз булып. Танып алдым мин бу ерткычларны. Авылга юлбарыс дигән жанварлар төркеме якынлашып килә. Кайчандыр Жир шарындагы иң көчле, иң төвәккәл, усал ерткычлар алар. Әлегәчә безнен якларда беркайчан да күренмәделәр. Ерак Көнчыгышта гына яшиләр иде. Хәзер, әнә күрәсез, азык эзләп безнен якларга да килеп житкәннәр. Безнен күрәчәгез безгә каршы,—диде үз гомерендә бик күпнә күргән Бакый ага һәм тавышын күтәрдә.—Авылдашларым! Бердәм һәм батыр булыгыз, түгәрәкне нык тотыгыз. Яшермим, безгә бик зур куркыныч яный. Әмма без хәтта үлем алдында да кешеләр булып калыйк. Таркаулыкка төшмик!

Кешеләр хәлне тулысы белән төшенеп алдылар. Әйе, аларга үлем куркынычы яный иде. Ләкин беркем дә чарасыз куркуга төшмәде, куллар сәнәкләрен ныграк тоттылар, түгәрәк тагын да тыгызлана төште. Кешеләр бер-берләренә карап, күз карашлары белән генә бәхилләштеләр.

—Улинә, нык бул. Миңа якынрак тор. Читкә тайпыла күрмә!—диде Искәндәр. Егетнен йөзөндә төвәккәллек, тавышында үзенә балачак дусти, иң акын иптәше турында кайгырту иде. Улинә ым белән генә жавап бирде.

Менә агачлар арасыннан жанварлар үзләре дә килеп чыктылар. Дөрестән дә, монарчы бу якларда күренмәгән, озын гәүдәләренә буй-буй бизәкләр төшкән, зур башлы, түм-төгәрәк күзле, һәр хәрәкәтләрендә гайрәт һәм матурлык та күренеп торган, күрер күзгә бик матур ерткычлар—

Ерак Көнчыгыш юлбарыслары иде бу. Нибарысы биш-алты жанвардан торган юлбарыслар гаиләсе. Ниндидер сәбәпләр аларны үзләре яшәгән мохиттән куптарган. Кем белә, бәлки табыш булмау, ачлык аларны туган урманнарын, тау-үзәнлекләрен ташлап бу якларга, урта кинлекләргә килеп чыгарга мәжбүр иткәндер. Аннан килеп, үз-үзләрен хөрмәт итә белгән бу жанварлар акыллы да, табигатьнең патшасы саналган кешегә гадәттә һөжүм итмиләр иде. Аны ихтирам итәләр, каршы очраса юл биреп, читләтеп үтәләр иде. Мондый оятсызлык һәм хыянәтнең сәбәбе ачыктыр. Юлбарыслар шулай: корбаннарын алдан ук куркытырга, чарасыз калдырырга нииятләп, үзләренә ауга чыгулары турында алдан ук хәбәр салалар. Иләмсез үкереп, ырылдап киләләр. Бу авылга һөжүм иткәндә дә алар үзләренән дәһшәтле тавышлары белән аны саклаучыларны куркытырга, чарасыз итәргә, ансат кына жинү яуларга исәп тоттылар.

Жир йөзәндә яшәп калу өчен бу көрәш кыска һәм үтә рәхимсез булды. Юлбарыслар өерә, сап-сары түгәрәк күзләреннән ут чәчеп, ыргайган үткер тешләре арасыннан кайнар сулышларын бөркеп килгән унайга беринди туктаусыз һәм куркусыз һөжүмгә күчтә. Берничә ерткыч сары яшендәй ялтырап, кешеләр түгәрәгә өстенә сикерде. Корсакларына, бугазларына очлы башлы сәнәк жәлләкәләре кадалып, болары һәлак булдылар. Әмма озын тырнаклы, гаять көчле аяклары белән селтәнеп, сафтагы байтак кешеләрне дә һәлак иттеләр. Иң аянычлысы—жанварларның яна дулкыны килеп бәрелүгә, тыгыз тупланган түгәрәк таралып китте. Шунда инде чын мәхшәр, һәлак итү башланды. Ерткычлар аерым кешеләр өстенә ташландылар, яраланганнары жан ачысы белән шалашларның өстенә сикерделәр, аунадылар, түбәләр эчтә янып торган учаклар өстенә ишелеп төштә, авылда дөрләп янгын башланды. Исән калган ерткычлар, үзләре өчен дәһшәтле уттан куркуны да онытып, адәм балаларын ботарлауны дәвам иттеләр. Болай да кечкенә генә авыл якын килчәктә бөтенләй бетәргә, андагы тормыш сүнәргә дучар ителде.

Искәндәр белән Улинәгә көтүдәге иң карт һәм тәҗрибәле, иң дәү, сырт йоннары чаларып беткән иләмсез бер юлбарыс һөжүм итте. Егетнең сәнәгә белән гайрәтле, төгәл селтәнүе аның бер күзен бәрәп чыгарды, бер мәлгә хәлсез калдырды. Әмма егет белән кыз шул мәлдә аны сәнәкләре белән жиргә китереп кыскарга өлгерми калдылар. Хәлсезләнгәндәй күренгән ерткыч тиз арада яшыләр өстенә яна гайрәт, чиксез ярсу белән ташланды һәм... үз теләгенә иреште, яшыләрне түгәрәктән аерып алды. Егет белән кыз елгага ташландылар, аны тиз генә кичеп, карурманга кереп яшеренергә теләделәр. Тик, картлык көнендә күзен югалтудан төмам үчләнгән юлбарыс та тиз арада аларның эзенә төште, урман-чытырман буйлап куа китте.

* * *

Менә өченчә көнен инде, Искәндәр белән Улинәне ярасыннан, ачыктыңан төмам ярсыган шушы ерткыч эзәрлекләп килә. Никадәрле тырышсалар да, адәм балалары сизгер жанвардан үзләренен эзләрен яшерә алмадылар. Төмам ачыктылар, сусалдылар, инде хәлдән үк таеп киләләр. Дөрәсен генә әйткәндә, бу афәттән котыласыларына, үзләренен исән каласыларына өметләре дә сүнәп килә иде инде. Куып житәр аларны бу мәлгүнә Сынар күз. Куып житәр дә берәм-берәм тотып ботарлар... Ни хәлләр итсеннәр, язмышлары шулайдыр инде.

Өченчә көнне төштән сон, ниһаять, гел эзгә генә басып килгән Сынар Күз берәз артта калды, хәлдән тайды, берәз ял итеп алырга нииятләде, күрәсен. Һәрхәлдә, аның тавышы, үкерүләре ишетелми башлады. Әлдә бәлки, бәхеткә күрә, һәлак та булгандыр, яисә эз югалтып, бүтән юлга кереп киткәндер. Берәз тынычлана төшкән егет белән кыз ин әүвәле урман ермагындагы чишмәдә сусауларын бастылар. Аннарны, ял итәргә унайлы урын эзләп берәз атладылар һәм урман аланына килеп чыктылар. Мондагы матурлыкка, хозурлыкка сокланып, тукталып калдылар.

Дөрөстөн дә, искитмәле бер урын иде бу! Түм-түгәрәк, шактый иркен аланны, курку белмәс мәгърур сакчылардай, һәммәсә дә төз, сап-сары кәүсәле, биек нарат егетләре әйләндереп алган. Урталыкта шулай ук түгәрәккә жыйналып үскән кура жиләге куаклары, аларның эре-эре жиләкләре инде өлгөргән, кып-кызыл, сусыл булып, тирә-юньгә гажәеп тәмле хуш исләр таратып утыралар. Бер кырыйда чикләвек куаклары, аларның да уңышы бик мулдан, ботаклары авыр-авыр тәлгәшләрне күтәрә алмыйча, түбән салынып төшкән. Һәм... иң хозуры: Табиғатның шушы кадәр мул нигъмәтләренә беркемнең дә кул-аягы тимәгән, шушы хәзинә бөтен килеш утыра. Бу купшы кура жиләкләре, тыйнак геләп куаклары арасынан беркем дә йөрмәгән, аларны таптап, сындырып үтмәгән, жимешләрен тупас итеп өзеп алмаган. Чикләвек куаклары да тулы иминлектә, аларга да жыйнауычыларның кулы тимәгән, ботаклары сынып, бөгелеп, чуалып бетмәгән. Барчасы да Табиғат ана үзе ничек итеп яратса—шул көе, бөтен булып, иминлектә, күкрәп үсеп утыра иделәр.

Аланда тормыш Һәм гүзәллек тантана итә. Үлән яфрактарына, чәчәкләргә нәфис тажларына әле генә явып үткән янгыр тамчылары кунган. Аяз күктәге кояшның алтынсу нурларында бу тамчылар төрлө төсләргә кереп жем-жем итәләр. Шушы яфрактар, тажлар арасына эленгән аксыл пәрәвезләрдә, әллә ничә пар аякларын югары күтәрәп, үрмәкүчләр йөрөнә. Чәчәкләр өстендә, аерылмас парлар булып, гажәеп матур, эре күбәләкләр жилпәнә. Алан читендәге очлы башлы биек булып өелгән ояларында хезмәт сөючән кырмыскалар мәш килә.

Егет белән кыз, табиғатның бу ике баласы, ингә-инне терәп, ясап куйган сыннардай матур булып, берәз шулай басып тордылар, бу аланны күздән кичерделәр. Чикләвек куаклары арасындагы ермактан чишмә агып чыга икән. Анын янына килеп, тәмле суын эчтеләр, бит-кулларын юдылар. Хәзер инде ял итеп, хәл жыеп алырга да була иде. Анда-санда ак болыт йомарламнары сибелеп киткән чиста зәңгәр күктәге кояш та инде кичкә авышкан, кызуы сүрелеп килә. Күбәләкләр дә чәчәкләр арасына ял итәргә утырдылар. Аланда, тирә-як урманда бөтен Жиланда илаһи бер тынлык, рәхәт талгынлык урнашты. Егет белән кыз сәнәкләрен янәшә салып, хәтфә үлән өстенә сузылып яттылар. Алар бик талчыкканнар иде.

Тик шунда... тынга калган алан өстеннән, гүяки, ниндилер хәвәфле жил исеп үтте. Ерактан—урман куелыгынан күк күкрәгәндәй гайрәтле үкерү, иләмсез ырылдау ишетелде. Бу—Сынар Күз, ул тагын аларның эзенә төшкән, тагын якынлашып килә иде. Егет белән кыз һич кичекми яткан урыннарыннан сикереп тордылар, алан читендә янәшә үскән ике наратка үрмәләп менделәр, сәнәкләрен тотып ерткычны каршы алырга, сонгы көрәшкә әзерләнделәр. Ә Сынар Күз исә озак көттермәде, гаять әшәке чинап, үкерең, сынар күзеннән очкыннар чәчеп, чиксез ачу, ярсу белән, алан читенә килеп чыкты.

Һәм... о, Бөек Тәңре! Бу юлы син адәм балаларына үзң ярдәмгә килдең, аларны котылгысыз үлемнән саклап калырга ният иттең бугай. Балки сонгы ике адәм баласын, Жир йөзөндәге гакыл ияләренәң ике бөртеген һәлак итәсең килмәгәндер... Ярсулы ерткыч урманнан аланга чыкты Һәм бер генә мәлгә тукталып калды. Һәм, бөхеткә, нәкъ менә Искәндәр утырган нарат астында тукталды. Икенче мәлдә үк юлбарыс алга атламакчы иде, тик шунда ук аның өстенә югарыдан агач сәнәк атылды. Жәпләкәле авыр сәнәк. Һәм бу сәнәк Сынар Күзне үзенә жәпләкәсә белән муеныннан эләктереп, жиргә китереп тә кысты. Ә егет исә, житезлек белән, сәнәк сабының югары очын, кузгатып та булмаслык итеп, агач ботагына терәп куярга өлгерде. Ул арада бичара жанварның арт санына, яшен тизлегендә Улинә кулындагы сәнәк атылды, аның арт санын жиргә кысты. Һәм бетте гайрәтле юлбарыс! Берничек тә котылып булмый торган капкынга килеп эләкте.

Шунда егет ашыкмыйча гына агач башыннан төште. Инде үзенң котылгысыз язмышын төшенеп алган, сынар күзеннән яшләрә аккан,

эмма әле һаман да тешләре белән сәнәк жәпләкәсен кимереп өзәргә азапланган юлбарыс янына килде, хәнжәрен кынысыннан чыгарды. Юлбарысның сыртына атланып утырды да, коралын югары күтәрде. Үзләрен тотып ашарга жыенган дошманын, бик әшәке, үчле ерткычны хәл итеп ташларга жыенды. Тик ул кулындагы рәхимсез коралны эшкә жигәргә өлгерми калды. Алан читендәге куаклар арасыннан бер кешенен ялварулы тавышы ишетелде:

—Утермә! Зинһар, һалак итә күрмә бу ерткычны. Бу мәгърур жанвар исән торып калсын!

Академик тәғлиматы

Һич көтелмәгән бу хәлдән юлбарыска атланган Искәндәр һәм агач башында утырган Улинә сискәнеп, дерт итеп киттеләр. Сагаеп, хәтта куркынып калдылар. Кеше?! Каян килеп чыккан ул бу карурманга? Нинди бөндә булыр ул? Дусмы, әллә менә шушы юлбарыстан да хәтәр, мәкерле бер дошманмы? Ул арада куаклар арасыннан мондый сәер үтенечнең иясе үзе дә килеп чыкты, якын килде. Киселмәгән озын, ап-ак чәчләре инбашларына таралып төшкән бер карт иде бу. Эмма аның гәүдәсе әле яшыләрчә төз, өстендә жөнлек тиресеннән булса да бик килешле, пөхтә итеп тегелгән киёмнәр, инбашында шундый ук тиредән тегелгән дәү биштер. Бер карау белән үзәндә ихтирам уята торган, күркәм карт. Кояшта янып каралган кинйөзе ниндидер бер эчке жылылык, шәфкатыле елмаю белән яктырып, балкып, игътибарны жәлеп итеп тора. Жете зәңгәр күзләренен карашы сабыр, фәлсәфи, аларда тирән гафыл нуры чагыла сыман иде. Егет белән кыз жинел сулап куйдылар. Инде мондый кеше дә дошман булмас.

—Бу юлбарысны исән калдыр син, батыр егет!—дип кабатлады карт, тагын да якына килеп һәм фәлсәфи төстә дәвам итте.—Бу жанвар яшәргә хаклы, ул, һичшиксез, яшәргә тиеш. Бик ихтимал, Жир йөзендәге соңгы юлбарысларның берседер бу. Ул исән калсын, ул үзенен нәселдәшләрен эзләп тапсын. Һәм дә ки алар киләчәктә дә Жир йөзендә ерткычлар нәселен дәвам итсеннәр. Болай бит ул, дусларым!—диде карт күрсәткеч бармагын югары күтәреп.—Табигать анабыз бу дөньяга теләсә кайсы жан иясен кирәк булганга, бүтәннәре белән тыгыз бәйләнештә торып яшәргә яраткан. Тереклек дөньясы чылбырының бер генә буынын да өзәргә ярамый, дусларым. Бик хәтәр гамәл булачак бу, зур акылсызлык булачак!—диде карт. Аның ихлас күнелдән сөйләгәне күренеп тора иде.

Искәндәр белән Улинә аны гажәпкә калып, сәерсенеп тыңладылар. Алар авылындагы олыларга бер дә охшамаган, гажәеп карт бу. Сөйләве дә анлашылып житми. Үзе болай әйбәт тә кебек. Ә үзе менә шушы юлбарысны, нинди әшәке, чиркангыч ерткычны яклап тора. Бу хәл икесенң дә ачуларын чыгарды.

—Һе, акылсызлык була, имеш!.. Ә үзенне тотып ашый торган ерткычны исән калдыру акыллы эш булыр микән, хөрмәтле агай? Шуны әйтеп бирегезчә!—диде Улинә агач башыннан.

Аның сүзен егет куәтләде:

—Хөрмәтле агай! Сөз яклап торган шушы ерткычлар өере безнең туган авылыбызны тар-мар китереп ташлады. Бөтен бер авыл халкы шулар тырнагынан һалак булды. Безнең әти-әниләребез дә! Ә менә бу сынар күзле убыр исә безне тотып ашамакчы иде. Менә минем үземне, әнә анда агач башына менеп кунаклаган Улинә исемле кызны. Бу ерткыч кешеләренң нәселе бетә, чылбыры өзелеп китә дип тормады бит әле бер дә. Ә сөз куаклар артыннан гына килеп чыгасыгыз да, әллә ниләр сөйләп, баш катырып торасыз... Юк, бу жәлләд үзенң жәзасын алырга тиеш!—диде Искәндәр ярсып, һәм озын пычагын югары күтәрде.

Шунда тагын да гажәп, авыр хәл булды. Бу күркәм, ихтирамлы

карт төмам гасабиланып, чирәмгә үк тезләнде. Әйтерсен, ул ниндидер хайванны түгел, ә үз баласын, тутанын яклай иде.

—Батыр егет! Матур һәм сөйкемле туташ!—диде ул, әле төвәккәл төстөгә Искәндәргә, әле ағач башындагы Улинәгә мөрәжәгать итеп.—Зинһар дип әйтәм, шәфкатле булыгыз. Бу дөньяда дуска да, дошманына да бердәй шәфкатле була белергә кирәк. Киселмәсен юлбарысларның Жир йөзөндөгә сонгы нәселе. Мин моны, сөйкемле туташ, синнән сорыйм!—диде карт һәм кулларын ялварулы төстә югарыга, Улинә ягына күтәрде. Һәм хатын-кыз йөрөгә йомшады.

—Искәндәр, әллә бу Сынар Күзнә исән килеш жибәрәбезме? Китсен дә барсын шунда үз юлы белән. Хәзер инде безнең үзеннән көчле икәнне дә сизеп алгандыр ул. Бу бабай да бик сорый бит инде...—диде Улинә.

—Китеп барыр ул үз юлы белән, көтеп тор... Ычкындырып кына кара син аны. Ике дә уйламый безгә тагын ябышчак ул,—диде егет, һаман да килешмичә.

—Һөжүм итмәячәк! Менә монысын мин, ягъни Сәетжан бабагыз үз өстенә ала. Хәзер аңлатып бирәбез без бу жанварга,—диде карт, ышанычлы төстә һәм бернинди куркусыз, кыю атлап юлбарыс янына килде. Сәнәкләр белән жиргә кысылган жанвар әле һаман ычкынмак итә, тырмаша, иләмсез итеп үкереп жибәрә иде. Карт үзенен кулындагы шомарып беткән авыр таягын аның башы өстенә куйды, иелеп зур күзләренә карады. Үзенен ниндидер очлы, үткер карашы белән текәлеп, сөзеп карады ул. Шунда тагын гажәп хәл булды. Юлбарысның көрәшкә әзер хәлдә торып киерелгән мускуллары кинәттән йомшады, күзләрендөгә ярсу уты сүндә һәм ул озын койрыгын гаепле төстә боллап, акрын гына жиргә ятты. Хәтта нәкъ йорт мәчесе кебек дустанә мырылдап та жибәрде. Искәндәр белән Улинә таң калып, бер-берсенә карашып алдылар. Бик тә хикмәтле карт икән әле бу Сәетжан бабай. Әллә нинди серле, кодрәтле кеше икән! Нинди усал ерткычны юшландырып куйды.

—Искәндәр, жибәр шул юлбарысны жәтрәк!—диде картның тылсымыннан куркуга төшкән кыз.

—Син сорагач кына риза инде мин, Улинә,—дигән булды егет һәм жиргә сыланып яткан ерткычны атлап үтте, хәнжәрән билбавына кыстырып куйды. Ә Сәетжан бабай исә таягын һаман да ерткычның башы өстеннән алмаган көе, ана вәгазь укырга кереште:

—О, Галижәнаб, бу дөньядагы барча жанварларның патшасы!—диде ул, ихлас ихтирам белән.—Син бик зур хаталану ясагансың. Син ата-бабаларыңның өйрәтүен, үз ыругыңның катгый кагыйдәләрен бозгансың. Алар сине барча ризыгын табигатьтә, жанварлар арасында гына дип өйрәттеләр. Адәм балаларына, ягъни гафыл ияләренә кагылудан катгый рәвештә тыйдылар. Моңысы безгә бик ачык мәгълүм ки. Ә син, хәсис, ерткычлар дөңясының энә шул төп кагыйдәсен бозгансың!—дип тиргәде Сәетжан бабай юлбарысны һәм шунда ук үгетләүгә дә күчте.—Без сине бу юлы исән калдырабыз. Хәзер үк урман арасына кереп китәсен. Үзеннән менә бу ялпак борынына шуны киртекләп куй, моннан ары адәм балаларына каршы ауга чыкмыйсың. Беркайчан да! Бу хакта нәсел-нәсәбләреңне, балаларыңны да кисәтеп куясың. Мин үзем, шәхсән, сине аңлыйм да, хәленне дә беләм. Сөз, юлбарыслар, мәгърур һәм гадел дә ерткычлар идегез. Акыл ияләренә һөжүм итү сезнен арада зур гаеп, түбәнчелек санала иде. Сезне бу жинаятькә Жир шарында булып узган бөөк фажиға, ул тудырган ачык этәрде. Менә бит эш нәрсәдә,—дип сөйләде карт, юлбарысның үз сүзләрен тулысынча аңлавына иман китергән төстә. Һәм куллары белән тегенең сыртынан сыйпап алды.—Ә хәзер, бар энә, азат бул. Жир йөзөндә үз нәселенне дәвам иттер. Жирдә элеккечә бай, төрлө-төрлө тормыш дәвам итсен. Хәерле юл, озын гомер сина, табигатьнең мәгърур баласы!—диде Сәетжан бабай, һәм үзе кебек үк карт, чал жанварның дәү, авыр башын күкрәгенә кысып алды. Колакларыннан, муеныннан сыйпап торды.

Инде үзен жиргә кысып торган сәнәк жәпләкәләреннән азат ителгәч тә, юлбарыс шунда ук китеп бармады әле. Аякларына басып шактый вакыт нидер уйланып торды. Як-ягына, кешеләргә карап алды. Әллә тагын һөжүмгә күчмәкчә булды инде шунда? Инде агач башыннан төшкән Улинә белән Искәндәр тагын сагаеп калдылар, сәнәкләрен кулга алдылар.

—Син монда тагын ни көтеп торасың әле? Югал күземнән хәзер үк, шыксыз зат! Әллә шушы таякның төмен татыйсын киләме?—диде ана карт, көлеп һәм таягын югары күтәрде. Юлбарыс кешеләргә сонгы тапкыр әллә сынап, әллә гафу үтенеп карап алды да, акрын гына, үз дәрәжәсен саклап кына, агачлар арасына кереп китте.

Искәндәр белән Улинә, сәнәкләренә таянган көе, картның бу галәмәтләрен исләре китеп, ихтыярсыздан ихтирам һәм берәз курку белән дә карап тордылар. Алар инде аның дошман да, үзләренә зыян китерә алырдай бер явыз да түгел икәнлеген бик әйбәт төшенеп алдылар. Бу картны очрату күнелләрендә ниндидер ышаныч, куану хисләре уятты.

—Әй, яшь дусларым! Минем каршыма, менә шушында икегез дә янәшә килеп басыгыз әле, зинһар. Үзегезгә карап бер сокланыйм әле, үзегезне бер күкрәгемә кысым әле. Адәм балаларын шул кадәрле сагынган, бер күрергә зар булган идем бит инде мин. Каршыма килегез әле!—дип, кычкырып жибәрде Сәетжан бабай, аларга карап. Ул шушы урманда кешеләрен, житмәсә бер яшь егет белән кызны очратуына чиксез шат иде, күрәсен. Өстәвенә бу, мөгаен генә, бик яхшы күнелле, эчендәгесен әлләни яшереп тормый торган карт иде. Ә хәзер исә аның хисләре күкрәгенә сыймый, йөзәндә, күзләрендә елмаю балкый, ул үзен биләп алган куанычын кая куярга да белми иде.

Һәм егет белән кыз картның каршысына килеп бастылар. Икесе дә зифа буйлы, икесе дә күркәм, матурлар, икесе дә батыр кыяфәтле, алдагы көрәшләргә, кыенлыкларны һәм куркынычларны жинеп чыгарга әзер икәнлекләре күренеп тора. Аларга карап соклануыннан, хисләнүеннән картның күзләренә яшыләре бәрәп чыкты. Ул аларны берәм-берәм күкрәгенә кысып, озак жибәрмичә торды.

—Мин нинди бәхетле!—дип, кычкырып жибәрде ул тагын.—Сезне очратуым, Жир йөзеннән табып алуыма мин чиксез дә куанам, дусларым. Күпме йордем мин берьялгызым бу дөньяда? Урман-далаларны үттем, биек тау башларына мендем, елга-суларны кичтем. Мин бөтен Жир шарын әйләнеп чыктым бугай. Тик, күпме генә эзләсәм дә, күпме кангырып йөрсәм дә, үзем кебек адәм балаларын очратмадым, таба алмадым. Инде бит өметемне дә өзгән идем. Кайда да булса ялгызым гына үлеп калырымын да, сөякләрем жиргә күмелмичә агарып ятар, шуның белән бу Жир йөзәндә кешелекнең сонгы тармагы да өзелеп калыр дип курыктым. Моннан ары Жир өстендә гакыл ияләре бөтенләй дә яшәмәс дип хафаландым. Ә бу исә Жир планетасы өчен коточкыч зур югалту булыр иде. Моның булу ихтималы мине һәрдаим борчый, бик куркыта иде, балаларым минем!—дип, дәвам итте карт.—Кайчандыр, һәлакәткә кадәр, Жир йөзәндә тормыш кайнап торганда, Сәетжан абзагыз зур галим, фәйләсүф иде... Һәм менә, инде өметемне өзеп килгәндә, мин сезне очраттым. Яшь егет белән яшь кызны. Мона тиндәш бәхетнен булуы мөмкинме?! Сез, дусларым минем, Жир йөзәндә кешелекне дәвам итүчеләр булачаксыз. Жирдәге яна кешелекнең башлангычы!—дип сөйләде карт, тирән хис һәм тантана белән.

Мондый сүзләрдән егет белән кыз уңайсызланып калдылар, аларның янакларына алулык йөгәрде.

—И Сәетжан бабай, сез алай димәгез. Урман араларында бездән башка да яшләр бардыр әле. Еракларда, әллә кайларда...—диде Улинә, тыйнак кына.

—Безнеке шикелле авыллар да яшәп ятадыр. Бер дә булмыйча калмас,—диде Искәндәр дә.

—Анысы да ихтимал, бардыр да. Әмма дә ләкин мин күпме эзләп

тә менә сезне генә очраттым шул. Әйтәм бит, сез—Жир шарында яна кешелекнең башлангычы булырга тиешсез. Сезне Ходай шуна саклап калгандыр. Һәм, менә шул унайдан минем сезгә әйтер сүzlәрем бар, балалар. Татлы хыялларым, үзем уйлаган, фәнни нигезләгән тәгълиматым бар,—диде Сәетжан бабай һәм шундагы бер түмгәк өстенә утырды, яшьләргә дә янәшә урнашырга ишарә ясады. Тегеләр чирәм өстенә үзләре яраткан позада, кулларын тезләренә кушырып, башларын куллары өстенә куеп утырдылар.—Әйе, үз тәгълиматым бар!—дип, бик житди һәм фәлсәфи төстә дәвам итте карт.—Менә сездән соң да инде кешелек дөньясы үзенң элекке, һәлакәткә кадәр булган юлын дәвам итмәсен иде. Ә икенче, бөтенләй башка, яна юлга кереп китсен иде. Элеккеге Табигать анабызны жәфалауга нигезләнгән, ахыргы чиктә һәлакәткә илтә торган Иблис юлыннан түгел, ә бөтенләй үзгә, хак пәйгамбәрләр юлыннан...—диде карт һәм яшьләргә карап алды. Егет белән кыз көлемсерәп тыңыйлар, тик аның ни сөйләгәннәрен аңлап житмәгәннәре йөзләренә чыккан иде.—Ярый, үскәннәрем, мин сезгә һәммәсен дә тагын сөйләрмен әле. Барчасын төшендереп бирермен. Ә хәзергә без әйбәтләп кенә тамак ялгап алайык!—диде Сәетжан бабай.

Аның юл биштәрендә мондый шартларда тиндәше булмаган байлык: калын корыч игәү сыныгы, чакма таш һәм, тагын да кыйммәтлесе—зур калай чәйнеге дә бар икән. Бергәләп жәһәт кенә коры ботаклар жыйдылар, табын урыны әзерләделәр. Искәндәр чикләвек куаклары арасындагы чишмәдән чәйнеккә су салып килде. Сәетжан бабай чакмасын осталык белән чакып, учакка ут тергезеп жибәрде, чәйнеккә үзе белгән үләннәргә жыеп салды. Улиһа белән Искәндәр эре-эре кура жиләкләре, чикләвек жыйдылар. Инде табынга утыргач, теге хикмәтле биштәрдән бик төмле кипкән гөмбәләр, каен тузыннан унайлы итеп ясалган касәләр, бер савыт кәрәзле бал килеп чыкты.

Күрәбез ки, бу табындагы ризыklar үтә гади, беренче карашка әлләни туклыгы да юк кебек иде. Әмма табигатьнең шушы гади ризыкларында да кеше организмы өчен кирәкле витаминнар, аның тормышын тәэмин итәрлек калория бирердәй туклыклы матдәләр бар. Шуның өстенә, ни хәл итсәң, булганына канәгать калырга туры килә.

Табыннан соң Сәетжан бабай тагын сүз башлады:

—Сезгә бер кинәшен бар, яшә дусларым. Без сезнең белән бергәләп менә шушы урман аланында яшәп, төпләнеп калсак, ни булыр?—диде ул.—Мин үзем бу дөньяны күп гиздем инде. Бүтән барыр урыным да калмады шикелле. Сезгә ерткычлар тарафыннан тар-мар ителгән авылы-гызга кире кайтып тору кирәкмәс. Әти-әниләрегез, авылларыгыз һәлак булган урынга. Йөрәк яраларыгыз гына янарыр... Ә монда!—Карт кулларын жәеп жибәрде.—Күрегез әле нинди унайлы, нинди хозур, әйбәт урын бу. Мин бу аланда инде сез килеп чыкканчы ук берничә атналар яшәп тордым. Бөтен тирә-юнен дә күздән кичердем. Бу алан калку, коры урында, күрсез, уртасында бәрәп чыккан чишмәсә дә бар. Моннан ерак та түгел, күп булса, өч йөз адымда кин үзәккә үтә, аның төбеннән мул сулы елга ага. Елгада балыklar, су жәнлекләре... Урнашып калу, тормышны тергезеп жибәрү өчен бик тә унайлы урын инде бу. Сез ни диярсез тагын?—диде карт һәм яшьләргә карады.

Егет белән кыз безаз уйланып тордылар. Чыннан да, хәзер инде каядыр бик еракта, калын урманнар артында калган авылга әйләнеп кайту хакында уйларга да куркыныч иде. Андагы мәхшәрне, үлемгә дучар ителгән кешеләрнен жан ачысы белән кычкырган авазларын искә төшерсәң генә дә, тәннәр чымырдап китә... Юк, ул каһәрле урынга кире кайту, инде югалган авылны эзләп йөрүләр кирәкмәстер. Һәм егет белән кыз икесе бер карарга килделәр:

—Без риза, Сәетжан бабай, сезнең тәкъдимне кабул итәбез. Шушын-да торып калабыз!—диделәр алар.

—Менә, рәхмәт, үскәннәрем! Ә хәзер сез иркенләп ял итеп алыгыз.

Мин үзем сакта торырман,—диде карт.

Сынар Күз юлбарыс эзэрлекләвеннән тәмам арган, инде өч көн юнъләп ял итә алмаган егет белән кыз шунда ук, алан читендәге корыган үләннәр өстенә яттылар да, тирән йокыга да киттеләр. Ө Сәетжан бабай юан нарат төбенә килеп утырды, аркасын кояш нурлары жылыткан, сагыз исләре анкытып торган кәүсәгә терәде, аякларын иркенләп сузып жибәрде. Ул үзенң урмандагы яшәешендә шулай ял итәргә күнекте. Болай утыруы да унайлы, аяклар да, бөтен гәүдә дә әйбәтләп, тулысынча ял итә. Аннары ул теләсә нинди ағач кәүсәсеннән кеше организмына яшерен биотоклар, яшәү көче күчкәнән белә иде.

Сәетжан бабай утырган жиреннән талган, уйчан йөзен куллары белән сыпырып алды. Әйе, үткән заманның зур һәм атаклы галиме, философы, академигы иде ул. Бала чагыннан ук табигатьне, анын хақындагы белемнәрне аеруча яратып, ихтирам итеп, белеп үстө. Аннары инде югары уку йортларында гыйлем туплады, фән йолдызларынан белем алды һәм тора-бара үзе дә якты йолдыз булып кабынды... Жир йөзенә якын арада олы һәлакәт киләсен, Жир планетасы цивилизациясенен яшәүдән тукталу ихтималын алдан ук белеп яшәде ул. Жирдәге техник үсеш, кешенен үз эшчәнлегә шушындай нәтижәләргә китерәсен...

Һәм акрышлап академикның күнелендә яна бер тәгълимат баш күтәрде. Кешелек донъясы үзенң ин беренче адымнарыннан ук ялгыш юлга кереп киткән! Ул техник үсеш юлына түгел, ә биологик, физик яктан үсеш юлына кереп киткән тәкьдирдә отышлы буласы икән бит! Беринди машиналарга һәм жайланмаларга, үтерү-жимерү коралларына таянмыйча, гади эш кораллары белән генә үзенң биологик һәм физик мөмкинлекләрен генә үстерә баруга юнәлгән юлга. Физик, биологик һәм рухи яктан туктаусыз алга бару, камилләшү юлына... Һәм академик Сәетжан Гәдел улы Вәлиев, тиз арада һәлакәт киләсен белгәнә хәлендә, үзен аннан исән-имин алып калу чарасын да күрдө. Үлемнән курыкмады ул, юк. Ул һәлакәттән соң да берникадәр генә булса да кешеләрнен исән калу очрагына, аларны үзе артыннан яна юл белән алып китә алу, үз тәгълиматын тормышка ашыра башлау мөмкинлегенә өметләнә иде. Шушы максатларда ул, үз проекты белән, даими рәвештә түбән температура тудыра ала торган махсус капсула ясатты. Моңы зур белгечләр, бик оста эшчеләр ясады. Һәлакәт башлану очрагында академик шушы капсулага кереп яту, анабиоз йокысына талу, ә аннары инде, Жир йөзендәге гарасатлар үтеп, аз гына яшәү шартлары туу белән, приборларнын аны йокысыннан уяту каралган иде. Дорес, боларның берсе дә тормышка ашмавы, капсуланын да һәлак булуы яисә приборларнын бозылуы, академикнын мәнгегә боз кисәгенә әйләнәп калуы да бик ихтимал иде. Ул монысын да бик яхшы белде. Әмма үзенң тәгълиматын тормышка ашыру ихтималы хақына теләсә нинди корбаннарға барырга әзер иде ул.

Академиядәге анын дус белгечләре, үзен ихтирам итүчеләр һәм чын күнелдән зурлаучылар капсуланы һәм анын приборларын да чын күнелдән ясаганнар, күрәсен. Биек тау башындагы мәгарәдә, капсула эчендә берничә дистә еллар тирән йокыда ятканнан соң, приборлар аны уяттылар. Ярым үлем хәлендә булган академик бик авырлык белән генә булса да аягына баса алды. Акрышлап тормышка кире кайтты.

Инде махсус әзерләнәп, махсус саклауга куйган ризыкларны кулланьып, берәз аягына басып йөри ала башлагач, философ тау куышыннан чыгып, аска—ерактагы үзәнлекләргә карады һәм... тагын хәлсезләнәп, шундагы таш өстенә барып утырды. Ул Жир планетасына килгән һәлакәтне бу кадәр биниһая зур, дәһшәтле булып, кеше күнелендә шул кадәр авыр хисләр уятыр дип көтмәгән иде. Кайчандыр шушы тау итәгендә генә гөрләп утырган шәһәрнен эзе, билгеләре дә калмаган, ары таба күренешләр тагын да аяныч иде. Академик башын кулларына салып, елап жибәрде.

Боларнын барысын да күнеленнән кичергән Сәетжан бабай көрсенәп куйды. Әйе, ни хәл итәсен, барысы да куркыныч төш кенә түгел шул, ә

кешелек дөньясынын гаять тә аянычлы, гаять тә авыр язмышы. Инде хәзер кешелек дөньясы алдында яна офыклар ачылып килә. Техник казанышлары барысы да бетте, юкка чыкты, ул юл, гомумән, киселде! Теләсә нинди гарасатларда да кешеләрнең төмам да үлеп бетмәсенә, күпмедер исән торып каласына да карт галим инанган иде. Менә бит... Хәзер алар менә шушы урман аланында, гәрчә өч кенә бөртек булса да, исән калган адәм балалары. Һәм дә ки үсешнең иң түбән ноктасында, яна юл башында калганның хәлендә. Ходайга шөкер! Кем белә, һәм бу бик ихтимал, Жир йөзөндә кайдадыр кешеләрдән тагын исән торып калучылар бардыр. Әмма дә ләкин алар да нәкъ менә шушындый хәлдә бит. Хәзерге шартларда Жир йөзөндәге кешеләрнең барчасы да яна юлдан китүе бик ихтимал.

Сәетжан бабай чирәм өстендә аяк-кулларын як-якка жәеп, рәхәтләнәп, гамьсезлектә йоклап яткан егет белән кызга карап алды. Менә анын яшь, сау-сәламәт, таза дуслары, менә аның өмете! Аның хыялларын тормышка ашырачак яшыләр. Ул—галим, философ, шушы егет белән кызның яна юлдан атлап китүләре турында туктаусыз кайгыртачак. Үзе исән вакытта ул аларның һәр адымын күзәтеп торачак. Тагын ялгыш юлга кереп китүләрен кисәчәк. Ихтимал, бу бик кыен бер эш булыр. Әмма ул мана бар жегәрен, игътибарын һәм сәләтен жиғәчәк.

Шушы урында Сәетжан бабай үзенә бер ачыш ясады. Бу егет белән кыз саф табигать балалары, цивилизация казанышлары, ул китергән унайлыklar, мөмкинлекләр турында хәбәрлар түгелләр. Һәм дә ки, аларга мөгаен генә, кешелекнең үткән юлы, техник үсеш хакында бәйинә-бәйинә сөйләп, тулы мәгълүмат биреп торуның кирәге дә юктыр. Чынлап та! Алар аны төшенеп тә бетмәсләр, ә менә техник үсеш китергән мөмкинлекләр, ул биргән унайлыklar белән кызыксына, төпченә калулары бик ихтимал. Бик беләселәре килә икән, аларга кешелекне һәлакәткә китергән сәбәпләр хакында аңлатып, дәлилләп сөйләргә була. Аларга шуны белеп торулары да бик житәр.

Инде озын жәйге көн үтеп, кич тә якынлашып килә иде. Сәетжан бабай урыныннан торды, яшыләргә якын ук килеп, аларга озак карап торды. Яратып, аталарча кайгырту белән карады. Шунда академикның күнел түрөндә икеләнү, шикләнү хисе дә кузгалып куйды. Ә дәрәс эшлиме ул? Шушы яна яшь буынның киләчәк язмышына үз тәгълиматы белән катнашырга, юнәлеш бирергә жыенып дәрәс эшлиме? Ул монын белән аларны, бөтен яна кешелекне дә бәхетсез итмәсме? Тик ул шикләнү хисе баш калкытты да һәм шунда ук сүнде дә. Дәрәс юлда ул, дәрәс эшли ул! Инде барысы да төптән уйланылган. Һәм академик яшыләренә жайлап яткырды. Баш асларына йомшак печән учмасы кыстырды.

—Тынычлап йоклагыз, үскәннәрәм! Иртән туачак көнгә көч-куәт туплагыз. Сөз мина үз балаларымдай якын һәм кадерле. Сөз минем гомерем буена йөрткән уйларымны, хыялларымны тормышка ашыручылар булырсыз, иншалла...—дип пышылдады ул, яшыләр өстенә иелеп.

Яңавыл

Жир шарының яшәеше, андагы тереклек белән Кояш идәрә итә. Табигать Кояш бату белән йокыга тала, аның белән бергә үк, ягъни ул офыкта күрәнүгә, йокысыннан уяна. Алан читендәге наратлар арасынан Кояшның беренче алтынсу нурлары күрәнүгә, безне-келәр өчәсе дә аяк өстендә иде инде. Бергә яшәүнен беренче адымнан ук философ агай яшыләргә үзенчә тәрбия бирергә кереште. Йокыдан торып аяк өскә басуга ул егет белән кызның һәр икесенә кин елмаеп, нәзакәтле итеп чал башын иде.

—Жир йөзөнә яна туган көн белән тәбрик итәм сөзне, үскәннәрәм! Кояшның беренче шифалы нурлары белән, Табигать-әнкәбезнең безгә

биргән тагын бер көнә белән тәбриклим!—диде.

Искәндәр белән Улинәгә картның мондый сүзләре сәер, әмма кызыклы һәм мабыктыргыч та иде. Алар бу сүзләренә тинтәгрәк бер картның саташулары кебек итеп кабул итмәделәр. Киресенчә, бу акыллы, мәгънәле сүзләр алар күнелендә тирән ихтирам уятты.

—Рәхмәт сезгә, Сәетжан бабай. Без дә сине чын күнелдән тәбрик итәбез!—диделәр.

—Ә хәзер исә без, барыбыз бергә, Табигатьнең үзен сәламлик, оланнар. Ана үзезнең хөрмәтебезне белдерик. Сез, рәхим итеп, мин әйткән сүзләрен кабатлагыз!—диде Сәетжан бабай, һәм йөзә белән агачлар өстенә күтәрелеп килгән Кояшка таба борылып басты, кулларын киң итеп як-якка жәеп жибәрде.—Исәнме, мәгърур Кояш!—диде ул тантаналы итеп, ниндилер бер моңлы мәкам белән.—Без, менә шушы урман алынында басып торган адәм балалары, рәхмәтле сина. Үзезегә биргән яшәү көче, шәфкатьле яктылыгын, шифалы нурларын өчен рәхмәтле. Мен-мен рәхмәтле! Һәм без килчәктә дә синең шәфкатенә өметләнеп калабыз,—диде карт һәм баскан жирендә дүрт агына борылып, тирә-якны сәламләде, шулай ук тантаналы һәм моңлы итеп көйләде:—Исәнмесез, кара урман, мәңге зәңгәр вә биек күк чатыры? Исәнмесез, барча агачлар, үләннәр, гүзәл чәчәкләр, барча тереклек ияләре, кошлар, безгә күренеп тормаган жанварлар, кырмыскалар, бал кортлары, барча бөжәкләр, саумысыз?! Адәм балалары сезне яна туган көн белән, Кояшның беренче нурлары белән тәбрикли. Сезне гафыл ияләре белән бердәмлеккә, туганлыкка, үзара ярдәмләшүгә чакыра. Яшәсен Табигатьтөгә бөек бердәмлек!—диде карт һәм берәз вакыт кулларын тантаналы төстә баш өстенә күтәрәп торды.

Искәндәр белән Улинә картның күп кенә сүзләрен анлап бетермәделәр, ә шулай да аның артыннан барысын да кабатладылар. Шулай итеп, урман алынында, иртәнге тынылыкта Табигатькә, Кояшка мәдхия яңгырап торды.

—Без сезнең белән, үскәннәрем, моннан ары һәр яна туган көнне менә шушылай каршы алырга күнәгербез. Кояшны, Табигатьне, бөтен тирә-як мөхитне сәламләребез,—дип сөйләде Сәетжан бабай, яшьләргә бик житди төстә.—Чөнки бу Жинанда барысы да Табигатькә бәйләнгән, барысы да аның хозурында. Хәтта менә без, гафыл ияләре дә. Без—кешеләр дә менә шушы кояш нурлары, якты һәм биек күк йөзә, менә шушы мәгърур наратлар, үләннәр, ташлар, әнә үлән сабакларында ялтыраган чык бөртекләре белән тыгыз бәйләнештә. Менә Жир йөзә, әнә Кояш, зәңгәр күк чатыры, әнә Бөек Галәм!—диде философ, бармагы белән югарыга ишарәләп.—Алар барысы да, шул исәптән без, кешеләр дә бербөтен. Менә шуның өчен дә без һәр иртәдә бөтен Жинанны, тирә-якны тәбрикләргә тиеш. Һәм бу безнең өчен даими үтәлергә тиешле, бик кирәкле, файдалы гамәл. Ул безгә көнә буена житәрлек яшәү көче бирер. Сәламәтлегебезне саклар!—диде карт философ. Ул чын күнеленнән инанып, хисләнеп, дәртләнеп сөйли иде.

Аның яшьләргә бирәсе тормыш дәресләре тәмамланмаган, ә бәлки әле башланып кына килә иде, күрәсен. Табигатьне сәламләү тантанасы бетүгә ул өстендәге киёмнәрен салып куйды, куллары белән шәрә күкрәгенә, инбашларына суккалап алды.

—Ә хәзер исә, оланнар, алан буйлап йөгәрәбез. Салкын, шифалы чыклы үләннәр өстеннән яланаяк үтәбез. Аннары да инде бик әйбәтләр төрлө хәрәкәтләр ясарбыз. Без иң беренче нәүбәттә үзезнең физик яктан чыныктыру, физик үсеш хакында кайгыртырга бурычлы. Әйдәгез, үскәннәрем, минем арттан!—диде ул һәм, яшьләргә житезлек белән, чыклы үлән өстеннән йөгәрәп тиз китте. Искәндәр белән Улинә көлә-көлә ана иярделәр. Беренче вакытта иртәнге салкын чык аякларны куырып алгандай итте. Әмма тиз арада ялан аяклар бу салкынга ияләнделәр, хәтта кыздылар. Алан тирәли берничә кат йөгәрәп әйләнгәч тукталдылар, гәүдәләре тәмам язылганчы, тәннәре кызып чыкканчы гимнастика ясадылар.

—Ә хәзер, әйдәгез, су буена!—диде ару-талуны белмәс карт һәм яшыһәрне ағачлар арасындагы үзе салған сукмактан түбәнгә алып төшөп китте. Аланнан ерак та түгел мул сулы, талгын ағышлы елга үтә икән. Сәетжан бабабыз елга ярына килеп житүгә тукталып та тормады. Гажәеп бер житезлек һәм батырлык белән салкын дулкыннар арасына сикерде. Яшыһәргә дә чирканып, өркөп калу оят булып иде. Алар да аның артыннан ук су кочагына ташландылар.

Әлбәттә, елга буендагы авылда туып үскән Искәндәр белән Улинә бала чактан ук су кереп үстеләр, салкын су аларны әлләни куркытмый иде. Ә менә иртәнге гимнастика ясаганнан соң елгада коену тәңгә аеруча жинеллек, гәүдәгә рәхәтлек бирә, күнелне күтәрәп, кәефне искизмәле яхшыртып жибәрә икән. Бөтенләй дә янадан тутандай итеп. Су кергәннән соң бөтен тәннәре алуланып, йөзләре балкып киткән яшыһәргә карап, Сәетжан бабай канәғәтә төстә елмаеп жибәрде.

—Әйбәт булдымы бу, үскәннәрем?—дип сорады ул һәм үзе сөйләп китте.—Менә шулай була ул. Иренмәскә, куркып, чирканып калмаска! Бу—һәркемнен һәр иртәдә үзенә алырга мөмкин булган хозурлыгы. Менә Сәетжан бабабыз үзен шулай чыныктырып, бу дөньяда сиксән елын яшәде инде. Бернинди житди авыру-сырхаулар, хәлсезлек-күнелсезлекләрдән жәфа чикмичә. Бөек һәлакәттән сонгы нинди кыенлыкларга, эссе-салкынлыкларга, ачлыкның үзенә дә бирешмәде. Һәм ул бу дөньяда тагын йөз ел яшәргә исәп тота әле. Сөз, яшыһәр, менә шушы бабабыздан үрнәк алыгыз, ана тигезләшәргә омтылыгыз!—диде ул, уен-көлкә һәм шул ук вакытта горурлык белән.

Барысы да күтәрәнке күнел һәм жинел адымнар белән урман аланына таба атладылар. Хәзер инде тамак ягын кайгыртырга кирәк иде. Искәндәр белән Улинә кура жиләге, чикләвек куаклары ягына юнәлгәргә жыйындылар. Әмма Сәетжан бабай кулы белән ишарәләп аларны туктатты, сабыр итеп торырга боерды. Ул аларны башта алан читенә алып чыкты, үзе йөзә белән аланга борылды, ниндидер тантаналы бер позага басты.

—Урман аланы! Без, гакыл ияләре, синнән үзебезнең тормыш гамәлләребезгә рөхсәт сорыйбыз. Син безгә үзең үстергән татлы һәм тулкылы жимешләренне жыйнап алырга рөхсәт итсән иде. Ул жимешләрен безгә яшәү көчә һәм энергия бирә. Без әле тагын синен хәтфә үләннәренне таптап йөргә, шифалы һаванны суларга, гажәеп саф сулы чишмәннән су эчәргә, синдә учак кабызырга да рөхсәт сорыйбыз. Син, мәгърур алан, безләре үз балаларындай кабул итсән иде. Безгә сыену урыны бирсән, бәла-казалардан да сакласан, үз күрсән иде. Көр күнелле булып, татулыкта, муллыкта, сәламәт яшәвебезне тәмин итсән иде!—дип сөйләде философ моң белән көйләп һәм үзен шактый сәерсенеп, көлемсерәп тынлап торган яшыһәргә таба борылды.—Менә шулай ул, үскәннәрем. Табиятьне аны үзен белән тиң итеп, хәтта югары да куюп, үзенне бу дөньяда яшәтүче итеп карау, ихтирам итү мөслихәт. Ана кагылышлы һәр гамәлен алдыннан аннан рөхсәт сорап алу һичшиксез кирәк. Әгәрәнки урманына килеп керәсән икән, элгәре биләнне бөгеп рөхсәтен ал, чишмәсенен суын эчәсән икән, рәхмәтләренне житкер. Табиять-ананы ихластан хөрмәтлә, ихтирам итә бел. Һәм бу яна кешелек дөньясының катгый кагыйдәсе, төп законы булып. Моңысын инде сез, үскәннәрем, колакларыгызга киртекләп куегыз!—дип сөйләде Сәетжан бабай. Үзләре көлемсерәп кенә тыңласалар да, яшыһәр аның бу сүзләрендә тирән мәгънә ятканны чамалыйлар иде.

Учак тергезеп урман аланы биргән нигъмәтләр белән тамакларын туйдыргач, үзара кинәшәп алдылар.

—Без шушы аланда яшәп калырга хәл иттек инде. Ары таба ниләр эшләрбез икән?—диде Сәетжан бабай.

—Иң әүвәл безгә торак кирәк булып, Сәетжан бабай. Жил-янгырдан, ерткычлардан саклану урыны, шуннан башларгадыр,—диде егет, эшлекле төстә.

—Торак һәркемгә аерым кирәк булыр инде ул. Әлбәттә, кешеләр гайләле булмаганда...—диде карт һәм яшыләрдән сорап куйды.—Ә сез үзегез... ничек сон әле? Бер гайлә, ирле-хатынлы түгелме?

Анын бу сүзләреннән егет белән кыз яхшы ук унайсызланып, бер-берсенә карап алдылар. Йөзләренә куе алсулык йөгәрде.

—Юк ла, Сәетжан бабай, әллә ниләр сөйли башладыгыз әле сез. Без бернинди ирле-хатынлы түгел, дуслар гына,—диде Улинә.

—Без бергә уйнап үстек. Күршеләр идек,—диде егет та.

Сәетжан бабай уйчан төстә аларга карап торды. Кызык, милләтләре белән кемнәр икән болар? Дөрес, икесе дә татарча сөйләшәләр, Искәндәрнән татар милләтеннән икәне болай да күренеп тора. Ә менә Улинә... Сары сипкелләр, кысыграк күзләр... Сөйләшүдә дә нидер сизелә. Мари кызы булмагае. Һәм академик кызыксына калды:

—Ә син, Улинә, үзен кайсы милләттән? Мари кызымы әллә?

Мондый сораудан каушап калган кыз өчен егет җавап бирде:

—Нинди—милләт ул? Нәрсә ул—милләт?—диде ул, яратмыйча.

—Ярый, дусларым! Мин кирәкмәгән сорау бирдем әле сезгә,—диде карт һәм сүзгә икенчегә борды. Урыныннан торып йөзе белән урманга карап басты да, кулларын як-якка жәеп жибәрде, тантаналы төс алды.—Мәгърур карурман! Без, адәм балалары, сина зур үтенечләр белән мөрәжәгать итәбез. Син безгә менә шушы бик матур, тормыш өчен унайлы урынында яшәп калырга рөхсәт ит. Без монда тормыш итәрбез, авыл салырбыз. Кешелекнен яна тарихында яна авыл,—диде ул һәм яшыләргә борылды.—Ә ул авылга нинди исем куябыз, үскәннәрәм?

—Алан авылы кушсак ничек булыр?—диде Искәндәр.

—Иң әйбәте, Сәетжан бабай үзе кушсын исемне. Без шуна риза,—диде Улинә.

—Яна авыл... Димәк ки, исеме дә Яनावыл анын!—диде Сәетжан бабай, бу табышыннан шатланып.—Яна тарихка шулай кереп калсын.

—Безгә дә ошый—Яनावыл!—диде яшыләр дә.

—Йәгез, алайса, яшш дусларым. Без акрынлап эшкә башлыйк, хәерле сәгатәт!—диде Сәетжан бабай һәм урыныннан кузгалды.

Бернинди эш кораллары, жайланмалар булмаганы хәлдә яна авылга нигез салу, торак урыннары төзү гаять зур хезмәт түгүне, тырышлык һәм тапкырлык күрсәтүне, көч һәм вакыт сорый торган бер эш булып чыкты.

Үзара кинәш-табыш итеп, шактый гына бәхәсләшеп тә алганнан сон, аланның өч урында тораклар салу өчен урыннар билгеләнде. Ә аннары инде иркен һәм түгәрәк итеп беренче чокырны казырга керештеләр. Монның өчен гади генә булса да, эш кораллары ясарга туры килде. Сәетжан бабай белән Искәндәр елга буена төштеләр, зур чуерташларны ватып, үткер кырлы таш балталар ясадылар. Бу балталарны үзләре ишкән юкә баулар ярләмендә озын сапарга беркеттеләр. Тупас булса да, унайлы гына эш кораллары килеп чыкты.

—Әлегә шушылары да ярап торыр. Киләчәктә яналарын, тагын да унайлыларын ясарбыз әле,—диде Искәндәр, балталарны кулында сынап. Тик философ анын бу уйларына кискен рәвештә каршы төште.

—Шушылары да бик житкән!—диде ул, тирән инану белән.—Бернинди яналыклар, унайлыклар кирәкми. Коралларны камилләштерү һич тә кирәкле гамәл түгел ул, үскәнем. Чөнки бу инде нәкъ менә техник үсешнән башлангычы булыр иде. Жир йөзәндә монарчы яшәп, соныннан харап булган кешелек тә нәкъ менә таш балталардан, аларны унайлы итүдән, туктаусыз камилләштерүдән башлады. Һәм бу камилләштерү тора-бара шундый унайлы, куәтле эш кораллары ясауга китерде ки, адәм балалары үзләре физик хезмәттән чиркана торган мәхлукларга әйләнеп калдылар. Шушы гамәлләр ахыргы чиктә бөтен цивилизациянәң башына да житте... Кирәкми бернинди унайлык, үсеш кирәкми. Син, Искәндәр улым, зинһар, киләчәккә ул юлны сайлама. Син ул юлдан китмә!—дип сөйләде Сәетжан бабай. Карт философ үз фикерендә нык тора иде.

—Унайлы балталар... нигә дип кирәкми икән ул. Мин сезне, бабай, анлап бетермим әле. Әллә нинди хикмәтле кеше булып чыктыгыз сез,— диде Искәндәр аптырап.

—Ярый, киләчәктә аңлатып бирермен. Хәзергә эшлик әле,— диде Сәетжан бабай.

Карт каеннардан калын туз салдырып алдылар, чиләкләр ясадылар. Аннары инде Сәетжан бабай белән Искәндәр, таш балталарны кулга алып, беренче торак буласы урынга чокыр казый башладылар. Моның өчен жирне башта балталар белән чокып йомшарттылар, казылган туфракны туз чиләкләргә салып, алан читенә чыгардылар, шундагы бер чокырга салдылар.

—Аланга бер генә чиләк туфрак салырга да ярамый. Үсеп утырган үләннәр, чөчәкләр туфрак белән күмелмәсен. Безнен аланыбыз табигый рәвешендә, чиста һәм саф килеш торсын. Без тирә-як мохитны мөмкин кадәр бөтен килеш сакларга тиеш!—дип тукуды карт.

Үзләренң алларына бернинди вакыт чикләре куймыйча, бер дә ашыкмыйча, ял итә-итә, әмма даими тырышлык куеп эшләделәр. Көчле-куәтле яшь егет туфракны зур чиләкләр белән берүзе генә ташыды, картка артыгын көч куярга рөхсәт итмәде.

—Яшәү урыны һәркем өчен аерым, хосусый кирәк. Шулай булганда яхшы инде ул,—дип кабатлады үзенң фикерен галим.

—Ә ни өчен алай, Сәетжан бабай?—дип, кызыксынды Искәндәр.

—Чөнки һәр кеше—шәхес. Аның ялгызы ғына калып үтәргә тиешле ихтыяжлары була. Ул кайчагында берьялгызы ғына калуга, уйлануларга, төрле фараз итеп карауларга, рухи тәрәккыят итүгә мохтаж. Әлбәттә, бу—кеше жәмгыятьтән аерылырга, ялгызлыкка күчәргә дигән сүз түгел. Жәмгыятьтән бөтенләй аерыла икән, ул инде шәхес булудан да туктый. Әмма хосусый милек тә шул торак һәм шәхси эш коралын булудан ары үтмәвә хәерле. Ай, ул хосусый милек дигән нәрсәне! Кешеләр арасындагы барча хөсетлек, дошманлык, бер-беренне күрәлмә, хисапсыз имансызлыктар, жиниятьләр чыганагы ул... Сөйләп тә, аңлатып та бетерерлек түгел кешелек жәмгыятенә хосусый милек китергән зыянны, бәла-казаларны. Хәтта бөтен-бөтен дәүләтләр арасында килеп чыккан канкойгыч сугышларның да асылында нәкъ менә шушы—хосусый милек ятты. Бер илнен икенче ил жир-суларына, табигый чыганаclarына ия булырга, аларны тартып алырга омытуы... Без хосусый милекчелек юлы белән китмәбез, улым. Без ул каһәрле юлны сайламабыз,—дип сөйләде карт.

Ирләр шулай сөйләшә-сөйләшә, үзара фикер алышып, жай ғына авыр эшләрне башкардылар. Ә Улинә исә ашау-эчү ятын үз өстенә алды. Бик уңган, тапкыр, зиһенле кыз булып чыкты ул! Аланнан, якын тирәдәге урманнан чикләвек, жиләк, гөмбәләр, төрле татлы тамырлар жыйды. Аларны чистартты, киптерде, киләчәк көнгә запаслы да булды. Алан читендә бик тә унайлы, киң учак урыны булдырды ул. Аның өчен тигез жир сайлап алды. Елга буена төшеп ялпак ташлар алып менде, аларны бик жентекләп, тигез итеп сайлаган урынына жәйдә. Учакны шул ташлар өстендә генә якты. Чикләвекләрне ватып төшләрән аерып алды, бу төшләрне таш өстендә хәсиятләп тәйдә, шуннан камыр ясады, ул камырга да әле кипкән жиләк-жимешләр кушты. Аннары инде бу камырны кызган ташлар өстенә жәйдә, күмәчләр пешерде. Улинә үзенң ул күмәчләрән пешергән вакытта аланга, бөтен тирә-якка шулкадәр тәмле, хуш исләр тарала иде ки, Сәетжан бабай белән Искәндәр түзеп тора алмадылар. Бөтен эшләрән ташлап, учак янына килеп життеләр. Улинә аларны чын хужабикәләрчә киң елмаеп, кунакчыл каршы ала.

—Ашагыз, жанашларым! Сез шулай яратып ашаганда минем дә күнәлем була. Менә бу жиләк оны көлчәләрәннән дә авыз итегез әле. Алар бигрәк тәмле кебек!—дип, кыстый-кыстый сыйлый.

Сәетжан бабайның туклану тәртибендә дә үз фикере бар.

—Элекке кешелек гадәттә тәүлегенә өч мәртәбә, аерым билгеләнгән

сәгатъләрдә генә тукланды. Һәм бу—тормышның бер тәртибе итеп расланды. Бу тәртипне бозмаса, катгый сакларга тырыштылар. Бу хакта бөтен-бөтен фәнни трактатлар язылды, тулы бер фән барлыкка килде. Минем фикеремчә бу—дөрес юл түгел. Минемчә, кайчан карының ачса, шул вакытта, теләк тутанда туклану мәслихәт. Мона табигать үзе үрнәк. Кыргый жанварлар, кошлар, бөжәкләр һәм суда яшәүче жан ияләренән дә ачык билгеләнгән туклану вакытлары юк. Алар табышны кайчан ала алса, шул вакытта туклана. Минемчә, кешеләр дә кайчан теләсә, шул вакытта ашарга тиеш. Моның организм өчен бернинди зыяны юк. Үз тәҗрибәмнән чыгып беләм,—дип сөйләде ул яшьләргә. Һәм бу фикер белән алар да теләктәш иде.

Алай да туклану—адәм баласының яшәешендә иң мөһим, төп урынны тоткан бер гамәл. Аннан башка инде тормыш үзе дә юк. Шуна күрә кеше үзен тукландыручы затка, хәтта ихтиярсыздан, хөрмәт белән карый башлый. Безнең Сәетжан бабай белән Искәндәр дә, тиз арада, Улинә куйган хезмәтнең үз хезмәтләреннән аһәмиятләрәк, өстенрәк икәнөн сизеп алдылар. Аның һәр боерыгын тынларга, һәр теләген үтәргә күнегеп киттеләр. Бу инде кешелекнең киләчәктәге үсеш юлында хатын-кыз заты өстенлек итү ихтималының беренче яралгылары булмады микән?

Ә ул арада, акрынлап кына булса да, торак төзү эшләре гел алга барды. Алаңдагы унайлырак оя урында, ике метр тирәнлектә, диаметры ун метр чамалы итеп, чокырлар казып куелды, Елга буеннан яраклы ташлар сайлап алып менделәр, ул ташлар белән чокырларның стеналарын әйбәтләп ныгыттылар. Аннары инде таш балталарын иннәренә салдылар да, урманга кереп киттеләр. Хәзер төзү материаллары кирәк иде.

—Бер генә үсеп утырган агачны да кисмибез! Бары тик инде картаеп корыган, яшәүдән туктаган агачларны гына кисеп алабыз. Безнең бу урманга, Табигать анабызга мыскал кадәр генә зыян салырга да бернинди хакыбыз юк. Син моны, яшь дустым, бик яхшы белеп тор! Һәм киләчәк тормышыңда да үзенә кагыйдә итеп ал. Бу кагыйдәне үзен дә беркайчан да бозма, киләчәктә нәсел-нәсәбләренә дә васыять итеп калдыр!—дип сөйләде карт философ. Шушы кадәр бай, иксез-чиксез урман куелыгында картның фикере бик сәер тоелса да, үзе табигать кочагында уйнап үскән, аны чын күнеленнән яраткан егет картның бу сүзләрендә бөек хаклык барлыгын, зирәк акыл ятканын күнеле белән сизенә иде. Әле шундый агачларны кисә башлаганчы да, Сәетжан бабай тантаналы кыяфәттә дүрт як кыйбласына биленә кадәр иелде, урманнан шушы гамәлгә рөхсәт соралды.

Корыган агачлар таш балталарга бик авырлык белән генә биреште. Әмма яшь егетнең көч-куәте ташып тора, карт та әле әүкатендә иде. Юан агачларны егып салдылар, ботакларынан арчыдылар, кирәгенчә кисәкләргә бүлеп, чокырлар янына ташыдылар. Һәр чокырның кыл уртасына юан һәм биек төп буй бүрәнә утыртылды ана терәп авышлыктар салынды. Акрынлап чокырлар өстендә түбә аслары хасыйл булды. Бу аслыктарга ботаклар, кипкән үлән, камыш көлтәләре түшәлдә, алар өстенә дә калын кайрылар капландылар. Ашыкмыйча, хасиятләнеп, зәвыклы итеп эшләделәр. Һәм менә төз һәм матур булып, түм-түгәрәк, очлы башлы торак-шалашлар үсеп чыкты. Аларга карап торуды да күнелле иде.

Һәр торакның эчен дә бик уйлап, мөмкин кадәр унайлы итеп планлаштырдылар. Идәнгә, кыл уртага, ялпак ташлар түшәп, учак урыны булдырылды. Бу турыда өстә төтен чыгу юлы калдырылды. Стена буена, тоташ түгәрәк рәвешендә, сәке ясап куелды, өстенә хуш исле кипкән үләннәр жәелде. Бер урынга азык-төлек саклау өчен махсус киштә дә булдырылды. Кереп-чыгып йөрү өчен ишек ясадылар, аны кипкән үлән-нәрдән үрелгән калын палас белән капладылар. Ахырдә яшәргә яраклы, хәтта унайлы гына торак булып чыкты бу. Шалашның эче иркен, коры, өстәге төтен юлыннан төшкән нурлар аны житәрлек яктырта, урамда эссе булганда монда рәхәт салкынча, кипкән үләннәреннән хуш исе аңкып тора иде.

—Менә, дусларым, булды бит бу! Һәркемгә аерым, шәхси торак булды. Хәзер инде һәркайсыбыз үз дигәнәнчә яши алачак. Һәм дә ки, безнең уебызча, һәркемгә шушы торак шартлары, ул тудырган унайлыктар бик житкән. Адәм баласы ул үзенә Табиғат апа биргән ин беренчел, ин кечкенә унайлыктардан да канәгать булырга тиеш. Апа безнең менә шушы тораклардагы шартлардан югары унайлыктар кирәкми дә!—дип сөйләде карт, чын күнеленнән инану белән.

Һәркем үзе теләгән, күнеленә ошаган торакны сайлап алды. Һәм һәркем, беренче көнне үк, шушындый ғына шалашнын да нинди зур байлык, унайлык икәнән төшенде. Дөрөстән дә, язмыш үзе авыр хәлдә калдырган кешеләр өчен чын бәхет иде бу! Әле кичә генә алар ачык һавада төн үткәрәләр иде. Куак-яфрактар астына посып, туна-калтырана, дами курку һәм саклык хисе белән, чебен-черкилә, төрле башка бөжәкләр һөжүменә дучар ителеп изаланалар иде. Ә менә бүген беренче мәртәбә түбә астында, коры, йомшак үләнгә чумып төн үткәрделәр, жылыда, бернинди курку-шөбһәсез, тугарылып йокладылар. Һәркем иртән гәүдәсе тулысынча ял итеп, күтәрәнке күнел, әйбәт кәеф белән торды. Тагын бергәләп гимнастика ясадылар, елга буена төшеп су коендылар. Бергәләп алан читендәге учакны тергезеп жибәрделәр.

Шулай итеп, Бөек Тәңре жибәргән олы һәлакәттән соң төмәм бушап калган Жир йөзөндә, бәлки ин беренчеседер, авыл хасил булды. Сәетжан бабай куйган исем белән—Янавил.

Көн артыннан көннәр үтә торды. Ялт иткән кояшлы, кирәк чагында ғына шифа-янгырлы, жылы, йомшак, рәхимле көннәр. Олы һәлакәтнән уңай йогынтысы шул булды, аннан соң бөтен Жир шарынын климаты яхшы якка, жылыну, йомшару ягына үзгәрәп калган иде. Яनावылда тормыш жай ғына дөвам иттә.

—Без монда өчәү, ә өч кеше—бу инде жәмгыять. Һәм дә ки жәмгыятьнең һәр әгъзасы тигез булырга тиеш. Барлык бурычларда һәм хокукларда тигез булырга. Хезмәт һәм анын нәтижәләре уртак. Бернинди шәхси милек, минеке-синеке кирәкми. Безнең ихтыяжларыбыз һәм теләкләребез дә тигез, бердәм булсын. Бергәләп эшлик, бергәләп дөнья да көтик, яшә дусларым! Безнең шушы жәмгыять тигезлек кануннарында башланып китсен һәм шулай дөвам да итсен. Яшәсен тигезлек!—дип сөйләде Сәетжан бабай рухланып.

Яна Яनावылдагы өч бөртек адәм баласы бердәм булып яши башлады. Алар гомуми файдага эшләделәр, тулы тигезлектә булдылар.

Улине уртак табын өчен табигать нигъмәтләрен жыйнады, аларны эшкәртте, киптерде, саклауга куйды. Иртәдән учак тергезеп ашарга әзерләде. Елга буендагы үзле балчыкны изеп чүлмәкләр, ташаяктар, азык саклауга яраклы зур савытлар ясады, аларны утта яндырып чыныктырды. Озын толымнарын билбагына кыстырып, жырылч-жырылч көнозын мәшгуль булды. Анын сөрмәле зур күзләре әле көләч, әле уйчан, кайчак борчулы да, ул үз эше турында чын күнеленнән кайгырта, аннан тәм таба иде. Сәетжан бабай белән Искәндәр елгдан балык тотуга хәстәрлек күрә башладылар. Бу максатта да гаять зур көч түгәргә, зирәклек күрсәтергә туры килде. Алар якын урманда, елга буенда йөрделәр, каты, озын сабаклы үсемлекләр жыйнап кайттылар, аларны махсус ясалган киштәләргә элөп киптерделәр, талкыдылар һәм сүс аерып алдылар. Аннары бу сүстән күп итеп жөп эрлөделәр. Аларга караган саен Улинә көлөп жибәрә иде. Ике ир-ат, чал карт белән яшә егетнең аякны бөкләгән хәлдә утырып, зыр-зыр орчык әйләндереп жөп эрлөүләре, дөрөстән дә, шактый мәзәк бер күренеш иде. Йомгагы-йомгагы белән жөп эзер булгач, Сәетжан бабай егетне жәтмә бөйләргә өйрәттә. Көннәр бую тырышып һәркайсына берәр озын жәтмә, берәр саплы, капчыклы жәтмә бөйләделәр. Аннары инде инбашларына озын саплы жәтмәләрен салдылар да, кулга туздан ясалган чиләкләр алып, елга буена төшеп киттеләр.

Еллар буена кешеләрнен хисапсыз күп төрле ау-коралларыннан,

жөтмө-кармакларыннан азат ителгөн елгада балык күп иде. Жөтмөлөрөн бер-ике тапкыр ғына салганнар иде, чиләкләре эре-эре балыктар белән тулды.

—Менә булды да бу. Житте!—диде карт, бик канәгать төстә.

—Тагын бер-ике генә салыйк әле жөтмөлөрне, Сәетжан бабай. Тагын берәз тотыйк әле. Әнә нинди әйбөт керә бит балык!—диде Искәндәр. Егеттә борынгы бабаларыннан килгән аучылык дөрте уянган иде.

—Житте! Шушы кадәр табыш безгә бүгенге көн өчен бик житкән. Табигатьтән бары тик үзенә кирәк кадәрөн генә алырга. Син шушы алтын кагыйдәгә күнәгә тор, Искәндәр улым!—диде карт, кырт кисеп.

—Сон... монда балык хисапсыз бит!—диде мондый тыюдан төмам көефе кырылган егет.

—Һәм дә ки ул шул хисапсыз килеш торсын да. Хисаплыга кала башласа, начарга китә инде ул!—диде Сәетжан бабай. Ул үз мәсләгендә нык тора иде.—Сон, иртәгә тагын кирәк була икән, иртәгә төшәбез дә жөтмө салабыз. Ә бүгенгә... табигать байлыгы үз урынында торсын,—дип өстәде карт һәм егет тә шунын белән ризалашырга мәжбүр булды. Мәрхәмәтле, ихлас күнелле картнын хәтерен калдырасы килмәде.

Балыкны Сәетжан бабай яшьләргә үзе кыздырып күрсәтте. Моның өчен ул жалпак, киң таш сайлап алды, аны бик жентекләп чистартты, үзе ниндидер үсемлектән алган май белән майлады. Бу ташны казыклар өстенә куеп, астына учак якты, таш төмам кызгач кына, аның өстенә балыкларны салды. Аланга, бөтен тирә-якка шунда ук гажәеп төмле ис таралды. Кыздырылган балыкны барысы да, аеруча яшьләр яратып ашадылар. Искитмәле ризык иде бу.

Төштән соң Сәетжан бабай Улинә әзерләп куйган азык-төлекне дә күзеннән кичерде.

—Житкән бу, кызым, бик житкән. Салкын көннәренә үткәреп, яна унышлар өлгергәнчә яшәргә житә бу. Безгә артыгы кирәкми дә. Хәзер инде син берни дә жыйнама!—дип, кинәш итте ул Улинәгә.

—Сәетжан бабай, урманда жиләк-жимеш тулып тора. Алар коелып әрәм генә була. Мөмкин кадәр мулрак итеп жыеп калсак, әйбөт булмасмы соң?—дип гажәпләнде кыз.

—Менә, менә! Мөмкин кадәр күбрәк жыярга... Димәк ки, байлыкка омтылу. Һәм киләчөктәгә жәмгыять өчен иң хәтерә дә шул инде анын. Юк, Улинә кызым, мөмкин кадәр күп кирәкми. Синен канына элеккеге кешелекнең бу зәхмәте сенмәсен. Сөз үзегез дә, киләчөктә сөздән туасы балалар да бу зәхмәттән азат булсыннар... Ә коелып әрәм була икән, әрәм була бирсеннәр. Ул нигъмәтләрнен Табигать ана кочагына кире кайтуы ғына була бу. Бары шул ғына!—диде философ.

—Бик кызганыч була инде бу, Сәетжан бабай. Мин әле тагын күпме чикләвек жыя ала идем...—диде кыз, сузып кына. Аның хәтерә калганлыгы күренеп тора иде.

—Кызганыч булса... Һәр яналык кызганычлардан башлана инде ул,—диде карт, үз алдына сөйләгәндәй һәм кулы белән Улинәнен инбашына кагылып алды.—Син, кызым, зинһар, мине тыңла инде. Ни әйтсән дә, күпне күргән кеше бит мин.

Кыз, инбашларын жыерып, читкә китеп барды. Ул бу картны һич аңтый алмый, әмма өлкән кешене тыңламый да булмый иде.

Тормыш шулай үзара аңлап бетермәүләр һәм хәтер калулар белән акрын ғына алга барды. Үзара зур гауга күтөрелмәде тагын. Инде көзгә таба, көннәр суытып кырпак төшкәч, зур яналык булды. Алан тирәсендәгә урманга каяндыр пошиллар килеп чыкты. Әмма алар бик аз санда иде. Сәетжан бабай белән Искәндәр берничә көннәр урман арасында жанварлар артыннан күзәтеп йөрделәр, тик нибарысы дүрт поши санадылар.

—Аулап алабыз аларнын барысын да. Кышка никадәрле итле булабыз—дип шатланды егет, кулларын уып.

—Ашыкма әле син, үскөнәм. Тик бер генә жанварны аулайбыз. Бу

заман кыш бик кыска, нибарысы ике ай. Бу вакытта бер поши ите дә бик житкән безгә. Әйләнәп чыккан,—диде карт.

—Йөри торган сукмакларына тирән итеп чокыр казыйбыз. Өстен ботаклар, үләннәр белән әйбәтләп ябып куябыз. Алар шунда килеп төшәләр. Без авылда һаман да шулай итә идек... Чокырга ничә поши килеп төшсә—барчасы да безнеке!—дип, тантана итте Искәндәр.

—Һич тә ярамый, үскәнем!—дип каршы төште карт философ.—Астыртын эш, итү була бу. Чокырга соң сау-сәламәт, яшь жанварларның да килеп төшүе ихтимал. Нәсел калдыра алырдай пошилаларның. Ә без аларның картаганын, инде табигать үзе яраксызга чыгарганын гына аулап алырга хокуклы.

—Табигать... хокук... чокыр да кирәкми, имеш!—диде бу тыюлардан туя башлаган егет кинәя белән.—Соң, чокыр да кирәкмәгәч, ничекләр итеп ауларбыз сон? Поши кадәр жанварны ничек тотып егарбыз? Әллә кулларыбыз белән мөгезеннән тотып алырбызмы? Шунысын әйтеп бирсәгез икән сез, Сәетжан бабай!—диде егет, төмам үртәлеп.

—Һәм тотып та алырмын. Кулларым белән түгел, аннан да ансат итеп. Менә үзән дә күрерсен әле, үскәнем,—диде карт, серле елмаеп.

—Анысын карап карарбыз инде. Поши сезнен кулда булырмы, сез поши мөгезенә эләгерсезме...—диде егет, ышанмыйча.

Икенче көнне Сәетжан бабай белән Искәндәр бик иртә торып, урманга чыктылар. Картның кулында, егетнен гажәпләнүенә күрә, озын һәм таза баудан кала берни дә юк иде. Елга ярына төшеп берәз баргач, пошиллар су эчәргә төшеп йөргән сукмак шөйләнде. Сукмак буендагы куе ботаклар артына постылар да, күзәтә, көтә башладылар. Менә бик сак кына атлап, тавыш-тынсыз диярлек килгән пошиллар да күренде. Алдан бик дәү, гайрәтле үтез килә, ә төркемнен ин азагында бөтен хәрәкәтләреннән инде хәлсезлеге күренеп торган карт поши атлый иде.

—Менә күрүп тор әле син, улым,—дип пышылдады Сәетжан бабай һәм куллары белән куакларны ача төшеп, күз карашын ин арттан килгән пошига текәде. Әллә нинди сәер итеп, күзләрен очландырып карады. Шунда жай гына атлап килгән жанварга әлләни булды. Ул барган жиреннән сөрлегепп китте дә, алгы аяклары хәлсез бөгелеп, акрын гына жиргә авып төште. Башка жанварлар шунда ук әсәрәнделәр, бик куркып, кайсы кая сибелешеп, качып киттеләр.

—Аякларын бәйләргә кирәк, жәтрәк!—диде карт, бу хәлдән төмам аптырап, авызын ачып басып калган егеткә. Куаклар арасыннан йөгерепп чыктылар да, жирдә хәрәкәтсез яткан пошинын аякларын карт кулындагы бау белән ныгытып бәйләп куйдылар. Берәз хәл жыйгач, егет картка ихтирам белән һәм берәз куркып та карап алды.

—Сәетжан бабай, сез гафу итегез... Алай да... Сез зур тылсым иясеме, сихрәчме? Әйтегез әле шуны,—диде ул.

—Бернинди сихер юк. Барысы да бик гади, табигый хәл генә, үскәнем. Кирәк чагында мин үземдәге биокырны бик нык көчәйтә алам. Миндә телепатия дигән нәрсә бар. Менә шул гына,—диде карт галим. «Мин үз ихтыярымны башкалар анына житкерә, аларны үземә тулысынча буйсындыра алам. Мона күп еллар күнегүләр үткәреп ирештем», дип өстәмәкче иде дә, тукталып калды. Бу егеткә барысын да әйтеп, капчык төбен күрсәтүне кирәкле санамады. Кем белә, аның моннан әллә нинди нәтижә ясавы да бар әле. Бары тик:—Мин сина барысын да аңлатып сөйләрмен,—дип кенә куйды.

—Алай да бик кызыклы инде бу... Аңлашылмый бу миңа. Безнен авылдагы кешеләргә сөйләсән, мона беркем дә ышанмас иде. Күз карашы белән поши кадәр пошини бәрәп егуга кем ышансын?...—диде егет.

Әлбәттә, зур жанвар аулап алу барысы өчен дә бихисап шатлык булды. Таш уяклар өстендә юка итеп теленгән ит кыздырдылар, бу искутмәле ризык иде. Сәетжан бабай итне кояшта каклады, пошиниң тиресен дә үзе белгәнчә эшкәртеп, саклауга куйды.

—Менә шушы поши ите бик житкән безгә, үскәннәрем. Бүтәннәре яши бирсен, үрчесеннәр,—дип кабатлады ул. Һәрьяктан тирән белемле, зирәк акыллы бу карт, кем белә, бәлки һалак булган кешелек дөньясынын сонгы вәкиле булгандыр. Һәм шул кешелекнең табигатькә каршы кылган жинаятьләре өчен ихлас күнеленнән тәүбә кылган вәкиледер. Ул Искәндәр белән Улинәдә—үзеннән сон Жир йөзөндә яшәп каласы, тормышны дәвам итсә буында дөньяга яна караш тәрбияләп калырга омтыла иде. Яшъләргә ул һәрдаим, җае чыккан саен үз кануннарын, үзе ижат иткән законнарын тукуп торды. Анын бу законнары башлыча түбәндәгеләргә кайтып кала иде:

—Табиғать—тулысы белән тере. Жир йөзөндәге барча үсемлекләр, куаклар, агачлар—нәкъ безнен кебек үк тереклек ияләре. Чөнки алар туа, үсә һәм вакыты житкәч вафат була. Алар, без белмәгән ниндилер юллар белән, хәтта үзләренә янаган куркыныч турында да сизеп алалар. Әйтик, урманда үсеп утырган бер наратны кискәндә, анын янәшәсендә үсеп утырган икенче наратның кәүсә температурасы күтәрелә. Бүлмәгә яман холькы явыз кеше килеп керсә, шул бүлмәдә үскән гөлләр борчуга төшәләр... Димәк, кешеләрнен үсемлекләргә карата могамәләсә дә нәкъ тереклек ияләренә карата могамәлә кебек булырга тиеш.

Чәчәкләр, гөлләр никадәр матур, хуш исле булмасын, аларны бервакытта да сабакларыннан өзеп алма. Хәтта агачлар, әйтик, чия, алмагач, шомырч чәчәкләрен дә. Өзеп алу—матурлыкны, гүзәллекне һалак итү ул. Чәчәкләргә алар сабакта үсеп, балкып, тирә-юньгә хуш исләр таратып утырганда да теләгәнчә сокланырга була. Өзеп алынган чәчәк бәйләмә сина бер тапкыр ләззәт бирер, аннары инде ул сулыр, юк булыр. Ә тамырларында үсеп утырган чәчәкләр белән һәрдаим, үзен теләгәнчә ләззәтләнә аласын.

—Жиләк-жимеш, чикләвек жыйганда сон дәрәжәгә саклык күрсәт. Бер генә ботак та сынмасын, бер генә тармак та өзәлмәсен. Кешеләр үзләренә якин килгәндә куаклар, агачлар алардан өркөп, жәфа салынуын көтеп утырмасын. Ә инде төмам өлгергән жимешләреннән арынып, иркен сулыш алып кына калсыннар. Кешеләрнен тагын үз яннарына килүен көтеп торсыннар. Гөмбәләр жыйганда да аларны тамырларыннан йолкып түгел, ә кисеп кенә алырга. Алар киләчәктә тагын үсәрлек булсын.

—Судагы балыкларны алар үрлөгәндә, ягъни нәселләрен дәвам иткәндә бөтенләй дә тотма. Гомумән, үрчү, парлану чорында бер генә жәнлекне дә ауламаска. Иске кешелек нәкъ менә шушы чорда аларны күпләп аулады. Шунын белән бик күпләренән нәселенә балта чапты. Хисапсыз күп төрдәге жанварлар, балыклар, хәтта үсемлекләр дә Жир йөзеннән бөтенләй гаип булды. Кешелекнең яна тарихында мондый гамәлләр иң зур оят, иң зур жинаять саналсын.

—Кеше Табиғат анадан нәкъ үзенә кирәклесен, житәрлеген генә алсын. Үзенен ихтыяжларын канәгәтләндерерлек күләмдә генә. Ә бу ихтыяжлар иң беренчел һәм тыйнак булганда яхшы. Монысы—яна кешелекнен һәр әгъзасы өчен алтын кагыйдә!

Сәетжан бабай бу вәгазыләргә Искәндәр белән Улинәгә ихлас күнеленнән сөйли. Анын тирән жырчыклар баскан йөзә төмам илһамланып, яктырып китә. Үз фикерләренән мөһимлегенә, изгелегенә карт философ шулкадәр тирәнтен инанган ки, аларны бәян иткәндә аның күзләренә яшыләре бәрәп чыга.

—Сез мине гафу итегез инде, дусларым. Өлкән кеше шундый була инде ул...—ди карт мондый минутларында, гаепле сыман унайсызланып.

Су тамчылары нинди йомшаклар, ә менә даими тама торгач, нинди каты ташларны да тишәп үтәләр. Адәм балаларына әйтелгән сүзләренң дә тәэсире әнә шулай. Яхшы сүзмә ул, яман сүзмә, гел кабатлана, ишетелә торса, акрынлап кешенен күнеленә, анына үтеп керә. Анда үзенә урын ала, ныгый, үтәргә тиешле кагыйдәгә әйләнә башлый. Искәндәр белән Улинә дә тора-бара, ихтыярсыздан, үзләрендә карт философ үгет-

нәсихәтләренән йогынтысын сизә башладылар. Бервакыт шулай егет кызга алан читендә үсеп утырган аеруча матур, ачык төстәгә бер чәчәкне өзеп бирергә теләде. Ул иелеп чәчәк сабагына кулы белән үрелгән дә иде инде.

—Ой, Искәндәр, тукта, өзеп ала күрмә!—дип, туктатты аны кыз шунда. —Өзеп алырга кирәкми. Син аны миңа үсеп утырган жирендә генә бүләк ит. Күрчә, бигрәк тә матур, жете икән бит бу чәчәк! Әйдә, бергәләп сокланыйк әле без ана.

Һәм егет белән кыз чирәмгә янәшә килеп утырдылар. Чәчәкнен сүз белән әйтеп бетергесез гүзәл, төрлө төсләргә манылган тажы өстендә шундый ук матур күбәләкләр талпына. Тирә-яктагы урман тып-тын, күк йөзә чиста зәңгәр, дөнья үзә дә чиксез матур, гүзәл иде. Кояшта янып алсуланган, ясалма хушбуйларны, бернинди бизәнү-ясануны, төмәкә тарту, хәмер эчүләргә белмәгән, табигый матурлыклары белән балкып торган егет белән кыз—чын табигать балалары, үзләре дә чәчкәләрдәй матур, гүзәл иделәр. Алар чәчәккә һәм ирексездән, бер-берсенә карадылар. Күнелләрендә бер-берсенә карата ниндидер нәфис, якты, жылы тойгылар яралып килә иде... Алар шулай чәчәкләргә карап, ә асылда яшертен генә бер-берсенә сокланып, шактый озак утырдылар.

Шулай итеп, өч бөртек кешенән тулысынча табигать кочагындагы тормышы давам итте. Көннәр инде сизелерлек салкынайтты. Искәндәр белән Сәетжан бабай таш балталарын иннәрәнә салдылар да урманга кереп киттеләр. Каты салкыннар башланганчы ятарга утын әзерләп куярга кирәк иде. Искәндәр аланга якын гына үскән бер пәһлеван, чәерле нарат янына тукталды. Менә, ташырга да якын гына булачак. Хәзер кисеп аударабыз моны. Егет биләнә таянып наратның очынача карап алды, балтасын әзерләде.

—Кагыла күрмә бу наратка!—дип, туктатты аны Сәетжан бабай.—Бу наратлар үсә бирсеннәр. Үз хозурларында күкрәп үсеннәр әле алар. Бу дөньяда кимендә тагын йөз ел яшәрлекләре бар әле аларның. Ә безгә урманда эзер утын да житәрлек. Әнә, янәшәдә генә бит!—диде карт һәм шунда ерак та түгел авып яткан агачка күрсәттә.

Дөрестән дә, инде картаеп жиргә егылган, корып беткән агачлар урманда житәрлек иде. Егет белән карт аларны вак кисәкләргә ярдылар, урманнан алан читенә ташыдылар. Улинә эзер утынны әрдәнәләргә өя барды.

Кырпак төшеп, беренче йомшак кар яуды. Табигать тагын үзенә бер матурлык, сафлык, яналык алды. Урманның ботакларына ак кар мендәрләре кунды, бөтен алан, андагы очлы башлы тораclar ап-ак булды. Кар өсләре төрлө жәнлекләр эзе белән чуарланды. Яनावылда яшәүчеләр бу кышка эзер иделәр. Һәр өч йортта берничә айларга житәрлек азык-төлек, киптерелгән жиләк-жимеш, чикләвек, гөмбәләр булдырылды. Һәр торакта тәүлек буге учак яна, торак жылы һәм коры. Улинә жәй көне кызыл балчыктан яндырып ясаган савыт-саба бик тә ярап куйды. Төрлө ашлар әзерләү, чәй кайнату мөмкинлегә бар иде. Чикләвек оныннан көлчәләр пешерделәр, үләннәрдән чәй кайнаттылар. Теге вакытта Сәетжан бабай эшкәртеп, саклауга куйган итгән пешерелгән шулпалар инде табын күрке булды. Гажәп һәм гыйбрәтле хәл: берсе дә ясалма рәвештә үстерелмәгән, барысы да табигатьтән эзер килеш алынган бу азык-төлек кешеләргә тормышны алып барырлык энергия, яшәү көче бирделәр. Искәндәр белән Улинә үзләрен тулысынча сау-сәламәт, көр күнелле хис иттеләр. Егетнең инбашлары нык, мускуллары уйнап тора, күзләренән карашы тыныч һәм матур, ул чын бер баһадир иде. Кыз да сылу буйлы, нык бәдәнле, бернинди авырлыкларга бирешә торган түгел. Инде олы яшендә булса да, Сәетжан бабай да әле үз көчендә, гәүдәсә дә төз, адымнары да жинел. Алар бернинди ачык, авырлык кичермәделәр, тормыштан зарлану дигән нәрсә башларына да килмәс иде.

Алай да кыш житү белән кешеләргә бер унайсызлык килде. Алар

жәен, хәтта әле шактый сүрән көз көннәрендә дә барысы да билгә кадәр яланөс йөрделәр һәм моннан бернинди унайсызлык сизмәделәр. Әгәр шундый кырыс шартларга куелса, кеше организмы салкынга да күнәгә. Әйitik, гомер буена ачык йөргәнлектән безнең битләр салкынга төмам күнеккән, битне каплап йөрү кирәкми, кеше тәненән бу өлешенә бик зур салкыннар ғына зыян салырга мөмкин. Әмма алай да бөтен организм өчен салкын—зур унайсызлык, ана күнегүе дә бик авыр һәм озак. Беренче кар төшү белән безнекеләргә дә торактан чыгып йөрү кыенлашты. Салкын шунда ук иннәрдән урап ала, эчкә үтәп керә, калтырата ук башлый.

—Бу хәлдән ничек булса да чыгарга кирәк. Дөрес, без озак вакытлар чыныкмасак, яланөс йөрсәк, акрынлап кышкы салкыннарда да күнәгә алабыз. Әмма ул тәкъдирдә безнең тәнебезне тора-бара йон каплап алачак. Нәкъ хайваннардагы кебек үк озын һәм куе йон катламы. Чөнки организм үзен салкыннан саклау чарасын күрәчәк. Менә шулай, дусларым, безгә жылы киёмнәр кирәк,—дип сөйләде Сәетжан бабай һәм хәл итте.—Жанварлар тиресеннән үзезбегә кирәкле киёмнәр төгәбез!

Карт теге чакта аулап алган пошынның тиресеннән өчесенә дә гәүдәне капларлык киёмнәр әмәлләде. Аннары шушы максатларда берничә куян аулап алдылар. Сәетжан бабай аларны элмәкле баулар ярдәмендә тотып алды. Искәндәр карама ботагын бөгеп бик яхшы жәя һәм үткер таш очлы уклар ясамакчы иде дә, тик Сәетжан бабай ошбу гамәлгә бик каты каршы төште.

—Бернинди жәя дә, уклар да ясый күрмә, дустым! Бу хакта уйлама да, хыйланма да. Жәя һәм ук—болар инде кораллануның башлангычы дигән сүз. Һәлак булган цивилизация гади жәядән башлады һәм бөтен Жир шарын бер селтәндә юк итеп ташларлык атом-төш бомбаларына, Хиросима һәлакәтенә барып житте! Әнә Табигать ана үзе тудырган тереклек ияләренә кара син. Аларның берсе дә ясалма коралга ия бүгел. Аларның коралы бары тик үз гәүдәләрененң нинди дә булса әгъзасы ғына,—диде философ һәм күрсәткеч бармагын югары күтәрдә.—Димәк ки, адәм баласы да бернинди ясалма коралга ия булмасын. Ул үзен бүтән жан ияләренән өстен куя алмасын, аларга жәберен салмасын. Жәя белән ук кирәкми!—дип, төгәлләде ул үзенен фикерен.

—Сәетжан бабай, менә без, кешеләр, бер пошынны һәм берничә куянын аулап алдык инде. Житмәсә аларны алдалап, тозак корып. Сөз бу хәлгә нинди бәя бирәсез?—диде Искәндәр.

—Без аларны тормышыбызны тәмин итү өчен генә ауладык. Ин беренчел ихтыяжларыбызны канәгәтләндерү максатларында ғына. Без табигатьтән үзезбегә кирәклесен һәм тиешлесен генә алдык. Һәм, мин уйлыйм ки, безнең мона тулы хокукыбыз бар!—диде карт.

Аулап алынган куяннарын да тиресен Сәетжан бабай әйбәтләп эшкәртте. Һәркемнен буй-сынына үлчәнгән өске киём янына мех чалбарлар, бүрек-бияләйләр текте. Ирләрнен киёмнәре гади генә, әмма бик унайлы һәм жылы булып чыкты. Тиреләрнен калын өлешеннән аякларына да мех оеклар тектеләр. Улинә исә үзенен киёмнәрен төрле чуқлар белән бизәде. Хәзер инде торактан ап-ак кар баскан аланга чыгарга, кышкы урманда да йөреп кайтырга була иде.

Цивилизация казанышлары биргән бернинди унайлыклары, электр яктысы, телевизор, газета-журналлар, транспорт, бернинди машиналары булмаса да, яшәешнен ин гади, ин ярлы һәм ин кырыс шартларына куелган, ярым землянка, ярым шалаш торақларда яшәп яткан бу кешеләрнен тормышы, гажәпкә каршы, бөртөрлө һәм күнелсез түгел иде. Инде көннәр салкынайткач та алар һәр көн иртән урман аланында өчәүләп тәннәре кызганчы гимнастика ясауны, йөгәргүне, хәтта су коенуны да дәвам иттеләр. Елга өстен боз каплагач, зур бәке ясадылар, шунда коендылар. Кышкы елгада коену аеруча файдалы, бөтен кәефне күтәрәп жибәрә иде. Аннан учакта ашарга әзерләү, утны сүндермичә тәүлек бие

саклап тоту да күнелле мәшәкатъ, күп вакытны ала иде. Бу нәни жәмгыятътә бер матур гадәт барлыкка килде: һәр кич саен кемнән дә булса торагына жыелып утыруга күнегеп киттеләр. Мондый кичләрдә Сәетжан бабай яшьләргә үзенән истәлекләрен, үткән гомере хәтирәләрен сөйли иде. Әмма ул монда зур саклык күрсәтте. Яшьләргә фән-техника казанышлары, ул замандагы уңайлыklar, мөмкинлекләргә хакында сөйләмәскә тырышты. Ул кешеләктәгә, татар халкындагы фәлсәфи фикер үсешә, әдәбият һәм сәнгать казанышларын баян итә иде.

Тиз арада яшьләреннән үз фикер юнәлешләре, рухи дөньялары, хәтта сәләтләре бар икәнлегә беленде. Искәндәр тумыштан шагыйрь икән. Ул һәр кич саен диарлек тирә-як табигатыннан матурлыгы һәм бөеклегә, карларның гажәеп серлә, зәңгәр яктылыгы, тынлыкта калган урманнын уйчанлыгы турында үзе чыгарган шигырьләрен сөйли, һәркемгә карата кыска, үткер һәм мазәк шигырьләрен әйтеп көлдәрәп тә ала. Улинәнән исә урман аланы тирәсендә яшәгән кошларга, хәнлекләргә гашыйк икәнә, аларны бик жентекләп күзәткәнә, күпләренән хәтта холкын, гадәтләрен беләп бетергәнлегә ачыкланды.

—Сез безнән теге кара бүреккә тукранны беләсезме?—дип сорый ул һәм үзе үк сөйли башлай. —Теге чуар түшлө, бик матур кошы әйтәм. Шулкадәр зирәк, шулкадәр эшчән дә инде үзе. Сез анын агач кайрысы астындагы кортларны ничек эзләп тапканын, ничек чүпләгәнән күрсәгез иде. Мин ышанам ки, гакыл бар бу кошта! Бөтенесен дә беләп уйлап эшли ул. Менә ул агачка килеп куна, егылып китмәс өчен үз гәүдәсен койрыгы белән терәп куя. Бик тә оста эшли ул моны. Ә аннары башын кынгыр салып сагаеп кала, тынлап тора. Кайры астындагы кортның тавыш биргәнән көтә ул. Тегесә агачны кимерә башлады исә, тукран һич кичекми томшыгын эшкә жигә. Бер дә иренмиçә, ялыкмыйча эшли ул!—ди кыз сокланып һәм дәвам итә.—Ә теге алка койрыкты, бер колагы аз гына китеклә, ап-ак тиенне беләсезме сез? Ул анын хәйләкәрлегә, анын үткерлегә. Шул тиенем хәзер инде миңа төмам ияләшәп бетте. Алан читенә чыгып бастым исә, әллә кайдан гына яныма килеп тә житә. Инбашыма ук сикереп менә дә, гажәеп йомшак, нәфис йоннары белән янагыма килеп терәлә. Мин кулымны сузам, учымны ачам, ә учымдагы цикләвекләргә күз ачып йомганчы юк та була. Әлләни арада гына теге китек колак алып киткән була аларны. Ә анын жем-жем итеп торган күзләре, колак очларындагы чуклары нинди матур!—дип сөйли кыз һәм егет белән карт аны биреләп тынлыйлар.

Шулай бик күнелле итеп, барысын да сөйләшәп, көлешәп утыралар. Әмма аларнын ин яраткан шөгыле—бергәләп кышкы урманда йөрү. Иртәдән бергә жыелалар да, кулларына агач сәнәкләрен алып, урманга кереп китәләр. Кайдадыр өстә ачы салкын жилләргә исә, күк йөзендә ашыгып болытлар йөзә. Ә монда исә, агачлар арасында тып-тын, ботакларына ак мөндәрләр кунган чыршылар, пәһлеван наратлар уйчан тынлыкта, талгын хәрәкәтсезлектә. Әйтсәң, алар нилер уйланалар, бик шыпыртлап кына, кешеләргә ишетелмәс итеп кенә үзара фикер алышалар. Ә нәрсә, монын шулай булуы да бик ихтимал. Кем белә, бәлки аларнын үз телләре, үзләренә хас сөйләшү ысуллары, кешеләр белмәгән һәм белә дә алмаган үз фикерләре, серләре дә бардыр. Алар һич кенә дә телсез һәм чукрак мөхлуклар түгелдер, бөтен урман ниндидер сөйләшүләр, гәпләшүләр белән тулыдыр! Кайчакта аерата биек һәм юан булып үскән, гайрәтле ботакларын киң итеп як-якка жәеп жибергән нарат яисә чыршы янында тукталып, ана сокланып торалар.

—Исәнме, баһадир!—дип, сәламли карт андый табигать мөгжизасын һәм учлары белән агачнын каерысын сыйпый.—Иә, ничек яшәп торасын тагын? Тамырларын тирәндәмә, алар суга тилмермиме? Кар кунган бу ботакларына бик авыр түгелме? Көннәрәң ничек үтә, күршеләрен белән тату яшисезме? Иә, сөйләп жибәр әле шуларнын барысын да, картлач! Иә, ник дөшми торасың тагын? Әллә син безгә барысын да сөйләп тә,

без сине анлый алмыйча торабыз микән... Сәетжан бабайның агачка шулай, жанлы әйбергә эндәшкәндәй, мөрәжәгать итүе яшыләрдә төрлө уйлар уята.

—Ә беләсезме, Сәетжан бабай, без, бәлки, тора-бара бу агачларның, кошлар һәм жәнлекләреннән дә телләрен өйрәнәп алырбыз әле,—дип, хыялга бирелә Улинә.—Алар арасында үзара сөйләшү, аңлашу, һичшиксез бар ул. Мин моны бөтен күнеләм белән сизенәм. Минем Кара Бүрек тукранның, Китек Колак тиеннен ниләр уйлаганын, ниләр сөйли алганын бик тә беләсем килә. Мин аларны гомер буге тыңлармын, өйрәнәрмен... Һәм үз дигәнәмә ирешермен—аларның телен өйрәнәп алырмын. Кем белә, бәлки менә шушы агачлар да, нинди дә булса юл белән, үзара мәгълүмат алыша торгандыр. Тора-бара без аның монысына да төшенер-без!—ди кыз, ышаныч һәм дулкынлану белән.

—Әгәр дә без табигатьнен телен өйрәнәп алсак... Бу—безнен алда бөтен бер дөнья ачылуы булып иде. Серлә, гажәеп кызыклы һәм иксез-чиксез иркен бер дөнья! Мин үземнән шигырьләремне сөйләп күрсәтер идем. Агачларга, үсемлекләргә, гүзәл чәчәкләргә, кошларга, барча жанварларга.... Менә бу агачлар гына да дөнъяны күп күргәндер, нинди күпләрне беләдер. Аларның да шигырь сөйләп жибәрүләре бик ихтимал бит әле!—ди Искәндәр һәм, кемнәдер кисәткәндәй, кулын югары чөгә...—Туктагыз, тын калыгыз! Хәзер менә бу мәгърур чыршылар шигырь сөйли. Хәзер бөтен урман үз жырын жырлап жибәрәчәк!—ди ул шаяртып, һәм барысы да көлешәләр.

Аерым булып үскән яшь наратлар янына килеп, тукталалар да, теләсә нинди хушбуйдан тәмле сагыз исләрен, яшел ылыс исен иснәп ләззәтләнәләр. Сәетжан бабай яшел ылысны сак кына йөзенә каплый да аның аша тирән-тирән итеп сулыш ала.

—Ылыс исе, ул бүлөп чыгарган матдәләр үпкәгә бик файдалы. Шуларны иснәсәм, сулыш юлларым иркенәп китә минем,—ди ул.

Урманда йөрөп берәз талчыккач, философ аркасы белән агач кәүсәсенә килеп сөялә. Һәрвакытта әле гөрләп үсеп утырган, яшь имәнне сайлап ала ул.

—Искәндәр улым, син әнә теге биек имән янына килеп ана сөял әле. Ә син, Улинә кызым, менә бу зифа каенга сөял. Аркаларыгызны кәүсәгә нык терәп басыгыз. Чирек сәгать шулай хәрәкәтсез торыйк әле,—ди карт.

—Ә нигә без тиктомалдан агачлар терәп торабыз әле? Бу яшь агачлар аварга жыенмый торгандыр ич,—дип көлә Улинә.

—Ә моның зур хикмәте бар, кызым. Һәр агач зур яшәү көченә ия, бу көчләр алардан тирә-юньгә дә агыла. Әгәр аркан белән терәлөп торсаң, бу көчләр кеше организмына да үтеп керәләр. Кешегә дә яшәү көче өстиләр, аны сафландыралар. Ир затыннан булганнарда имән агачлары файдалы, ә хатын-кызларга каеннар ярдәм итә. Адәм баласы табигать белән әнә шул дәрәжәдә тыгыз бәйләнештә тора ул. Моны белергә генә кирәк!—ди философ.

Һәм, дөрестән дә, агачларга терәлөп торуның файдасын һәр өчесе яхшы сизенәләр. Гәүдәләре жинеләеп калгандай була, кәефләре күтәрелә, арган әгъзаларына көч өстәлгәндәй була.

Әлбәттә, алар урманда тиешле саклыкны күрсәтеп, кулларына агач сәнәкләрен тотып йөриләр. Олы һәлакәттән соң Жир шарындагы тереклек дөнъясы, авырлык белән генә булса да, тернәкләнәп килә, урманда куркыныч ерткычларның очрап куюы да бик ихтимал. Сәетжан бабай яшыләрне төрлө жанварларның сирәк-мирәк очраган эзләре белән таныштырып йөри:

—Менә монысы селәүсен эзе булып. Бу ерткыч нәкъ менә сезнән авылга һөжүм иткән юлбарыслар, ягъни мәчеләр гаиләлегеннән. Әмма селәүсен юлбарыстан күпкә кечкенә, көч ягынан ана тинләшә алмый. Тик алай да... Беләм, бик беләм мин бу курку белмәс, шул ук вакытта

бик яшертен, ялгызлыкны, бэйсезлекне ярата торган жанварны! Үзенен матурлыгы, камиллеге, яшэргэ яраклашуу белэн табигатьнен чын бер могжизасы ул. Олы һәләкәткә кадәр алар безнең якларда да күпләп яшәделәр. Бөек Тәңрегә рәхмәт, бу матур, горур хайванны саклап калган икән әле. Алар киләчәктә үрчәрләр, кар өстендәге эзләрен генә түгел, үзләрен дә күрербез әле. Алар кешеләреннән үзләреннән дә, янәшәсендә яшәүдән дә курыкмады. Киләчәктә алар белән аралашу, хәтта дуслашу юлларын табарга кирәк булыр, дип сөйли карт.

—Ай-һай, барып чыгар микән бу эш, Сәетжан бабай? Ерткыч жанвар белән ничек аралашырга? Житмәсә, үзегез үк әйткәнчә, шундый яшертен, бэйсезлекне ярата торган жанвар белән?..—дип, шик белдерә Искәндәр.

—Була, жанварлар белән аралашырга бик була!—дип сөйләп кита философ, нык ышану белән.—Әгәр дә бернинди дошманлык гамәле күрсәтмәсәң, теләсә нинди жанварны үзен белән тиң итеп, туганың кебек итеп санасаң, аны ихтирам итсәң, ул жанвар кешедән курыкмый да, аңа дошманлык та кылмый. Ни гажәп, тереклек ияләре нинди юллар беләндер, адәм баласы күнелендәге уйларны, ниятләргә беләп алалар... Уйларын чиста, ниятләрен изге булганда якын килеп аралашырга, алар белән бергә яшэргә дә була. Әле тарихта билгеле, ул кадәр ерак булмаган заманнарда да, кешене беренче тапкыр күргән жанварлар аннан курыкмый иде. Әйтик, Көнъяк Котыпта яшәгән пингвин дигән кошлар, ул бөз материгына беренче сәяхәтчеләр килеп чыккач, алардан куркунын ни икәнән дә белмәделәр. Алар кулыннан азык алып, хәтта палаткаларына, торакарына кереп, ашарга теләп йөрделәр.

Гомумән, кешене беренче тапкыр күргәндә бер генә жанвар, бер генә ерткыч та аннан курыкмады. Аны үзе кебек үк риясыз, хыянәтсез бер жан иясә, үзе кебек үк табигать баласы санады, аңа тулы ышаныч белдерде. Әмма, ни кызганыч... Кеше, инсан дигәнәң тиз арада бу самими ышанычны үзе жимерде, үзе хыянәт итте шул,—дип сөйли философ, аянычлы итеп.—Тиз арада кеше кулына корал дигән зәхмәтне алды. Житмәсә үзен-үзе саклау өчен генә түгел, ә башкаларга һөжүм итү максатларында. Аларны үтерү, кыру, юк итү максатларында! Һәм барча тереклек ияләре тиз арада кешенәң чынлыкта кем икәнән төшенеп алдылар. Алар арасында бик еракларга шомлы хәбәрләр таралды. «Кешеләрдән саклангыз! Алардан мөмкин кадәр тизрәк качыгыз, күзләренә күрәнмәгез, барган сукмакта каршы очрасалар, юл биреп, ерактан ук әйләнеп үтегез. Чөнки кешеләр—рәхимсез үтерүчеләр! Алар безнең арадагы теләсә кайсы ерткычтан ерткычрак, теләсә нинди көчләдән көчләрәк, теләсә кайсы явыздан да явызрак. Сак булыгыз, сак булыгыз!» Бөтен Жир шарына таралган менә шушындай хәбәрдән соң, тереклек дөньясы адәмнән курка, аны дошман күрә башлады. Вак жанварлар гына түгел, хәтта арыслан-юлбарыслар, тау чаклы филләр, китлар да кешедән курыктылар. Алдыңгы фикерле галимнәр арасында хәтта: «Табигать кешене үз башына тудырган»,—дигән билгеләмәләр дә булды.

Ә кеше дигәнәң исә... аның саен тузына гына барды. Ул үзе жиде чакрымлы адымнар белән алга атлады, гыйлемлеге туктаусыз үстә, техникасы камилләште, мөмкинлекләре артты. Ә менә рухи яктан исә берничек тә тәрәккыят итмәде. Киресенчә, киресенчә! Барысы да: гыйлем, техника, бөтен дөнья алга атлаган саен кеше үзе... артка сөрлектә. Ул гел явызлана, ерткычлана, комсызлана, рухи яктан түбәнәя генә барды. Һәм бик гажәп хәл килеп чыкты: шундый техник мөмкинлекләр жирлегендә кеше үзе кәрлә, хәтта кыргый бер мәхлук булып калды!—дип сөйли Сәетжан бабай һәм егет белән кыз аны тетрәп тынлылар.

Ары кителәр.

—Әһә, менә монысы кыр кәжәсә эзе. Алар да исән калган икән!—дип, шатлана карт.—Аз гына үрчү белән аларны кулга ияләштерә башларга

да мөмкин. Алар безгә тәмле сөт бирерләр. Кәжә сөтө—инь файдалы һәм туклыклы ризык. Әмма ләкин шунысын истә тотыгыз, үскәннәрәм,—дип, кисәтә философ,—кыргый хайваннарны элеккечә кулга ияләштерү кирәкми. Юкса, нинди хәл килеп чыкты? Безнең заманда кешеләр хайваннарны кулга ияләштереп, аларны үзләренен коллары, милекләре иттеләр. Тар абзарларга ябып асрадылар, алар өстеннән төрле тәҗрибәләр үткәрделәр. Аларга карата сонгы чиккәчә имансыз булдылар... Ә менә яна кешелек дөньясы инде икенче, гуманитар юл белән китсен. Бер генә хайванны да тотып абзарга ябу, аны ирегеннән мәхрүм итү кирәкми. Без аларга карата мәрхәмәтле булайык, алар бездән курыкмасын, бернинди жәбер күрмәсен. Без алар арасында, бергәләп яшик!—ди карт.

Шулай йөри торгач, инкүлектөгә озынча күл янына килеп чыгалар. Күлне боз каплаган.

—Менә тиздән язлар житәр, бу күл боздан арчылып. Монда, төгәен генә, жылы яклардан очып су кошлары да кайтыр әле. Кыр казлары, аккошлар, үрдәкләр... Без исә бу күл буена да килеп йөрербез. Бу кошлар белән дә дуслашырбыз. Без бөтен табигать белән аралашып, дуслашып, берләшеп яшәрбез, дусларым. Киләчәктөгә кешелек жәмгыятенен төп максаты да шул булыр. Табигать белән берләшеп, анын бөтенлеге, имин-леге, матурлыгы хақында кайгыртып яшәү! Мин уйлыйм ки, мин ышанам ки, киләчәктөгә кешелекнең тормышы рухи яктан пакъ, саф, эчтәлекле, мәгънәле булыр!—ди карт, төмам кызып.—Табигать-ана белән беррәттән кешеләр үзләре дә тәрәккыят итәрләр. Әмма инде бу һич кенә дә фән-техника тәрәккыяте булмас! Бу—кешеләрнен шәхес тәрәккыяте, биологик, физик яктан туктаусыз камилләшә баруы булыр. Кешеләрнен күрү, ишетү, ис сизү сәләтләре, тирә-як мохитны танып белү мөмкинлекләре, физик көчләре дә элеккегә белән чагыштырмаслык дәрәжәдә үсәр. Ә бит олы һәлакәткә кадәр яшәгән кешеләр биологик төр буларак нинди дә булса тәрәккыят итүдән бөтенләй дә туктаганнар иде инде!—ди карт.—Инде кроманьон кешесе заманыннан ук кешелек дөньясы биологик, димәк ки, физик һәм, әйтергә мөмкин, рухи үсештән дә туктады. Чөнки монын өчен шартлар бетте. Кешеләр барлык физик һәм сонгы вакытта хәтта акыл хезмәтен дә машиналар, роботлар өстенә салдылар. Табигый мәгънә-сендә яшәү өчен көрәш тулысынча тукталды. Кешеләр көрәшне инде байлык, үзара өстенлек итү өчен башладылар. Гаять тә имансызлык, комсызлык белән алып барылган, бернинди шәфкатьне, чикләргә белмәгән көрәш булды бу. Һәм бу инде тупик, килеп терәлү ноктасы иде. Физик һәм рухи тәрәккыяткә куелган нокта!—ди карт һәм куану белән дөвам итә.—Ә менә хәзер бу ямьсез, куркынычлы, дөһшәтле хәлләргә чик куелды. Чөнки ул буялып, каралып беткән, муеныннан гөнаһка баткан иске кешелек дөньясы юк инде хәзер. Ә яна кешелек инде яна юлдан китәр. Ягъни, менә сез, үскәннәрәм, яна юлдан китәрсез. Иске кешелек дөньясынын ялгышларын кабатламассыз!—ди карт философ, ышаныч һәм өмет белән.

Кышкы урманда шулай бергәләп, гәпләшеп йөрү бик хозур иде. Искәндәр белән Улинәнен саф һавада йөзләре алсуланып, күнелләре күтәрелеп китә. Алар философ сөйләгәннәрне тыңлап баралар-баралар да, кинәт шаярышып, берсен-берсе куышып, агачлар арасына кереп уюгалалар. Аннан аларнын көзүләре, шат авазлары ишетелә. Мондый минутларда Сәетжан бабай бик мәгънәле көлемсерәп, башын чайкап куя, йөзенә куанычлы елмаю жәелә. Урманнан өчесе дә әллә никадәр яна тәэсирләр алып, күнелләре күтәрелеп кайталар.

Болай да йомшак кыш озакка сузылмады. Көннәр нибарысы ике ай салкынайтып торды да, аннан жылытып жибөрдә. Агачларга кунган кар эреп, тамчылар тамды. Алан тиз арада кардан арчылды.

Күнелләргә яна яшәү дәрте өстәп, Жир йөзенә яз килде.

Беренче гаилә

Әйе, түгәрәк урман аланына, андагы өч кенә йорттан торган Яनावылга яз килде. Алан тиз арада ямь-яшел булды, аллы-гөлле чәчәкләргә күмелде Тирә-як урманны шуалатып кошлар сайрый, чәчәкләр өстөндә берсеннән-берсе матур күбәләкләр жилпенә. Алан читендә очлы башлы кырмыска түмгәкләрендәгә хезмәт сөючән бөжәкләргә хәрәкәткә килделәр, туктаусыз әрле-бирле йөгереп, үләннәр арасында нәни сукмаклар салдылар. Алан өстөндә көнозын бал кортлары безелдәве тынмады. Елга буеннан, якындагы күл ягыннан су кошлары авазлары ишетелде. Агачлар арасында кайчак алан яныннан гына үтөп барган авыр һәм зур гәүдәле пошлар, сикерә-чаба йөргән кыр кәжәләре күренгәләде. Кешеләр берничә тапкыр селәүсен мияулаганны да ишеттеләр. Яз килде, тормыш тагын тернәкләнде.

Аланда яшәүчеләр дә төмам иркәнәйделәр, кышкы авыр киёмнәрән салып ташладылар, билгә кадәр ялансә калдылар. Әле былтыргы азык запаслары бар, әмма хәзер гел кипкәнне, каклаганны гына ашыйсылары килми, күнелләре яна ризык тели иде. Сәетжан бабай белән Искәндәр иннәрәнә жәтмәләрен салып, елга буена балыкка төшеп киттеләр. Улинә исә якин урманда, алан читендә йөрдә, беренче яшел кыякларны жыйнады.

Язгы кояшның йомшак, рәхәт нурлары астында өчесенен дә төннәре тиз арада жиз төсенә керде. Әле нык һәм олпат гәүдәле, ап-ак түгәрәк сакаллы, күзләренен карашынан жылы елмаю, мәрхәмәт сирпелеп торган Сәетжан бабай Күктән Жиргә төшкән бер пәйгамбәрне хәтерләтә, ә төз гәүдәле, киң инсәле, бөркет карашлы Искәндәр әкияттәге яшь бер баһадир сыман иде. Озын чәчләре инбашларына таралып төшкән, янакларында яшьлек алсулыгы уйнаган, күзләре серле елмаюлы Улинә нәкъ менә матурлык алиһәсенен үзе иде.

Шунысын да әйтергә кирәк, олы һәлакәттән исән торып калган, әмма кешелек дөньясы монарчы яулаган барча унайлыктардан, казанышлардан мәхрүм ителгән бу өч бөртек адәм баласы әлләни тирән, авыр кичерешләргә бирелмичә, тыныч, салмак тормыш белән, рухи иркәнлектә яшиләр иде. Аларны бу дөньяда яшәү бәрабәрәнә акча табу, нинди дә булса казна эше башкару, өскә жаваплылыктар алу, китаплардан укып белем туплау, сәясәт хакында уйланып баш вату ише бернинди четерекле мәсьәләләр борчымый, көннәре табигатьтә, урманда, агачлар һәм үсемлекләр, чәчәкләр арасында, елга буенда үтә. Аларны шушы тирә-як мохит ин гади ризыктар белән туендыра, гади киёмнәр белән киендерә, алар шуннан канәгать, артыгын уйламыйлар һәм теләмиләр дә. Алар шушы үсемлекләр, балыктар, кошлар, күбәләкләр, бөжәкләр хакында уйланалар һәм сөйләшәләр, шуннан ямь һәм тәм табалар. Кыскасы, әлләни мәшәкәтсез, кайгы-хәсрәтсез һәм шактый гамьсез дә көн итеп яталар.

Шунда акыл ияләре белән кыргый жанварлар арасындагы үзара мөнәсәбәттә сәер хәлләр күзәтелә башлады.

Беркөн елга буеннан балык тотып менгәндә Сәетжан бабай белән Искәндәр матур күренешкә тап булдылар. Алан уртасында зур гына бер кыр кәжәсе басып тора, тыныч кына күши, ә аның янәшәсенә чүгәләп Улинә утырган, куллары белән малкайның йоннарын сыйпый.

—Без синен белән дус булырбыз, яме? Синен исемен Алсу булыр. Мин урман читенә чыгармын да «Алсу!» дип чакырырмын. Син шунда ук килеп житәрсен, яме?—дип сөйләнә. Кәжә исә, гүяки кызның сүзләренә төшенеп ризалыгын биргәндәй, башын иеп, көлкеле төстә сакалын селкетә. Һәм шунда янәшәдә генә, кәжәнен кечкенә, гажәеп матур, шаян бәтиә сикергәләп йөри. Карт белән егет барган жирләреннән тукталып калдылар, бу күренешкә сокланып тордылар. Сәетжан бабай шунда учы белән мантаен шапылдатып алды.

—Туктагыз әле! Ә бит бу кәжә, бахыр, бездән ярдәм сорап килгән. Ул үзе әнә нинди дәү кәжә, ә бәтиә берәү генә. Димәк ки, ул анын

жилененә төшкән сөтне имеп бетерә алмый. Бичара терлекнән жилене авырта. Ул бездән ярдәм сорый!—диде ул һәм Искәндәргә әйтте:—Бар, улым, син тиз генә бер савыт белән су, бер буш чүлмәк тә алып кил.

Егет кирәкле әйберләргә алып әйләнеп килүгә, карт кулына чүлмәк тотып кәжәгә якын ук килде. Ләкин кәжә аннан курыкмады, качып китмәде. Ул дөрөстән дә, кешеләрдән нидер көтә иде, күрәсен.

—Менә, карап торыгың әле, үскәннәрәм. Бер бәрәкәтле гамәл күрсәтим әле мин сезгә!—диде карт яшыләргә һәм үзе аякларын бөкләп, кәжәнен янәшәсенә үк чирәмгә утырды, кулы белән сак кына анын жиленен тотып карады. Кәжә анда да качып китмәде. Шунда инде карт жәһәт кенә булып терлекнән жиленен чиста су белән юып алды һәм аны сава башлады. Аланга гажәеп тәмле яна сауган сөт исе таралды. Кәжә исә, үзен савып бетергәнче рәхәтләнүеннән күзләрен кыскалап, тыныч кына басып торды.

—Менә, кызым Улинә, моннан ары көн дә саварсын бу кәжәне. Чакырып алырсын да саварсын. Әмма ул безнең кәжәбез булмас, без аны абзарга ябып асрамабыз. Ул безнең дус кәжәбез булып, үзе теләгәндә генә безнең янга килеп, сөтен бүләк итеп йөрер. Әгәр теләми икән, килмәс тә. Безнең инде ана дөгъва белдерергә бернинди хакыбыз юк,—диде карт һәм чүлмәктәге сөтне яшыләргә тәкъдим итте.—Мәгез, менә шушыны эчеп карагың әле. Ошар микән?

Кәжә сөтен яшыләр бик яратып эчтеләр, ул аларның икесенә дә бик ошады.

Бервакыт Искәндәр белән Сәетжан бабай балык тоталар иде. Шунда елга ярындагы ялгыз кыя-таш өстенә бер кош төшеп утырды. Моңарчы күрелмәгән искитмәле дәү, күзләре очкынланып торган, озын томшыгы кәкрәеп килгән, үткер тырнаклы бер кош иде бу. Аны күрүгә Сәетжан бабай шатланып кычырып ук жибәрде:

—Әһә, карасана! Бөркет үзе бит бу. Безнең яктагы барча кошларның патшасы. Горур, батыр, мәгърур кош.—Һәм үзләре тоткан зур гына бер сазан балыгын алды да, бөркет кунган кыяташ астына итеп куйды.—Сәлам сезгә, бөркет галижәнаплары!—дип, мөрәжәгать итте ул кошка.—Без менә шушы аландан көн итеп ятучы адәм балалары. Без сезне ихтирам итәбез, сез безнең кадерле кунагыбыз. Безнең тыйнак кына сыйдан да рәхим итегез!

Һәм гажәп хәл, дәү кош, картның сүзләрен анлагандай, бернинди куркусыз яр буендагы ташлар өстенә, балык янына очып төште. Вәкарь саклап кына, ашыкмыйча тамагын туйдырды. Аннан сон да әле очып китмәде, үзенен баягы урынына менеп кунаклады. Үзе дә кыяташтай хәрәкәтсез калып, йокыга талгандай булды. Ләкин кешеләр сизеп тордылар, кош вакыт-вакыт күзләрен ача, кешеләргән эшлэгәнән күзәтә иде. Озак вакытлар шулай утырды ул. Аннары инде киң канатларын шаулатып жәеп жибәрде, агачлар өстенә, биек зәңгәрлеккә күтәрелеп, күздән югалды.

Тиз арада бөркетләр икәү булдылар, бу бер гаилә иде, күрәсен. Алар кешеләр тәкъдим иткән ризыклар белән бик теләп тукландылар, аннары канатларын жәеп зәңгәр күккә, бик биекләргә очып менделәр, тирә-юньгә тантаналы тавышларын салдылар, каядыр ерак-еракларга очып киттеләр, әмма тагын әйләнеп кайттылар да, яраткан кыяташларына төшеп янәшә утырдылар. Ә аннары инде шунда бик киң булып таралып, гайрәтле ботакларын як-якка жәеп үскән имән агачына оя ясый башладылар. Тора-бара бу мәгърур кошлар кешеләргә төмам ияләнеп киттеләр. Инде хәзер шундый гажәеп хәлне күрергә була иде: су буеннан Сәетжан бабай белән Искәндәр менеп киләләр. Ә аларның инбашларында тирә-якка горур карап, кешеләр атлаган көйгә салмак кына чайкалып бөркетләр утыра.

Көннәр һаман да ямьләнә, жылына, табигать яшеллеккә төрәнә барды һәм... Сәетжан бабай Искәндәр белән Улинәнен үз-үзләрен тотуында, бер-берсенә мөнәсәбәтләрендә яналыклар сизә башлады. Иртән

балык тотып су буеннан менделәр исә, егет, урманда үсемлекләр жыеп йөргән кызны эзләп, ағачлар арасына кереп китә. Шунда аларның бергәләп күнелле сөйләшүләре, көлгәннәре ишетелә башлый. Берәздән бу тавышлар тына, күрәсен, яшьләр аулак урын эзләп урманга ераккарак кереп китәләр... Мондый минутларда карт эшләп йөргән жиреннән тукталып кала, сагаеп тыңлап тора. Йездә борчулу галәмәте күренә анын. Ағачлар арасында, ялгызлары гына... теләсә ниләр кылынып йөрмәсәләр генә ярат иде инде. Инде Искәндәр өлгөрөп житкән ир-егет, Улинәнен дә гәүдәләре тагын да зифаланып, күркәмләнеп китте, күкрәкләре калку, балтырлары түгәрәкләнде. Бергә килделәр исә, алар бер-берсеннән күзләрен алмыйлар, кызның карашында серле чаткылар, ә егетнең карашында исә кайчак шактый гына тыйнаксызлык та чагылып китә. Ул-бу хәл, әхлаксызлык килеп чыкмагае...

Беркөн исә Сәетжан бабай түзмәде. Яшьләр артыннан урман куелыгына атлады. Бер юан чыршы чатыры астында табып алды ул аларны. Яшь егет белән кыз гажәеп матур итеп, чирәмгә бер-берсенә каршы утырганнар. Икесенен дә кулларында яна үрелгән чөчәк тәкыялары. Менә алар ул тәкыяларны берсе башына икенчесе кидереп куйдылар, балкып торган карашларын бер-берсенә текәделәр һәм... үзләре дә гаять зур, гүзәл чөчәкләргә охшап калдылар. Аннары акрын гына урыннарыннан тордылар да, бер-берсенә килеп сыендылар.

Мондый хәлдә яшьләр артыннан күзәтеп йөрүнең бер дә яраган эш түгел икәнән бик әйбәт белгән карт галим сиздермичә генә китеп бармакчы иде дә, булмады. Аның аяк астында коры ботак сынып, тавышланып куйды. Улинә үзен кочагына алган егетнең инбашы аша ялт итеп борылып карады һәм... картны күрөп алды. Кызның карашы оялу, үпкә, хәтта нәфрәт белән тулы иде. Сәетжан бабай бик унайсызланып, жәтрәк читкә атлады.

Шул хәлдән соң яшьләр белән үзе арасында ниндидер тарсыну, салкынлык тойды ул. Егет хәзер аның белән элеккечә бик ачылып сөйләшми, ә кыз исә кайчак астыртын гына, яратмыйча карап ала иде.

Пошаман керде картның күнеленә. Ни эшләргә? Әлбәттә, яшьләргә берничек тә гаепләп тә, битәрләп тә булмый. Табигать үзенекен итә, вакыты житкәч адәм балалары арасында мәхәббәт уты кабына инде ул. Ә мәхәббәтнең асылында, билгеле инде, женси хис, бер-беренә женси тартылу ята. Элекке кешелек дөньясында яхшымы-начармы жәмгыять бар иде, жәмгыятьнең әхлак кануннары бар, ул кануннар азмы-күпме үтәлә дә иде. Ә монда урман, иркенлек, ялгызлык... Яна жәмгыять исә өч кешедән... әле яралып кына килә. Яна жәмгыять... тукта әле, анын да әхлак кануннары булырга тиештер бит. Үзара женси мөнәсәбәтнең тәртипсез булуына юл куярга ярамый. Бу яна туачак буынның сәламәтлегенә кире сугарга да бик мөмкин... Һәм академик ныклы карарга килде. Яшьләр бер-берсен яраталар икән, бик әйбәт бит бу! Яна кешелекнең дәвам итүе ләбаса бу... Ул тәкъдирдә яшьләр теләсә ничек йөрмәсеннәр, ә бергә кушылсыннар, бер гаилә булып яшәсеннәр. Әмма бу кушылу табигатьнең үзәндәге кебек үк бик гади генә булсын. Элеккеге жәмгыятьнең бу очрактагы әллә никадәрле йолаларын, шартлы кагыйдәләрен искә төшереп, кабатлап тору һич тә кирәкми. Һәм карт канәгатьләнү белән кулларын угалап куйды. Ул шулай булыр да! Монысын ул үз өстенә ала.

Беркөн иртәнге чәйдән соң Сәетжан бабай тәвәккәлләде, Искәндәр белән Улинәгә мөрәжәгать итте:

—Үскәннәрәм, сез икегез дә янәшә килеп минем каршыма басыгыз әле!—дип үтенде ул.

—Нәрсәгә тагын?—диде Улинә, яратмыйча. Ул инде кулына көржинен алган, урманга чыгарга жыена иде.

—Сезгә әйтер сүзләрем бар.

Йөзләренә ризасызлык чыккан егет белән кыз, өлкән кешенен

сүзен тынлап кына, анын каршысына килеп янәшә бастылар.

—Дусларым минем, балаларым сез минем!—диде карт галим, тирән хис һәм зур дулкынлану белән.—Минем сезгә әйтер сүзем, тәкъдимем бар. Сез хәзер житкән егет белән житкән кыз. Табигатьтә шулай: һәр жан иясе вакыты житкәч үз парың таба. Үзара яратыша, бергә кушыла, гаилә кора. Шул исәптән кешеләр, акыл ияләре дә. Бу элекке жәмгыятьтә дә шулай иде, яралып килгән безнең яна жәмгыятьтә дә шулай булып калсын. Дусларым, менә сез бик тә пар килгәнсез. Сезгә дә моннан ары бергә яшәргә, гаилә корырга вакыт түгелме икән?

Егет белән кыз бик унайсызланып калдылар, икесенә дә йөзләре алуланды. Әмма бу унайсызлану артында картның сүзләре белән теләктәшлек, көткәнне ишетү, шатлану да сизелә иде.

—Бергә яшәргә, дидегез... Ә моңың өчен гаилә корып торулар кирәкме сон, Сәетжан бабай? Менә безнең әти-әниләр бер гаилә иде. Тик бер-береннән риза булмаган, бәхәскә кергән вакытлары да еш була иде...—диде Искәндәр.

—Гаилә төзү кирәк. Һичшиксез, кирәк!—диде галим, ышаныч белән.—Гаилә төзү ул бергә яшәү, балалар үстерү өчен кирәк. Теләсә ничек, теләсә кайда бергә булырга бер дә ярамый. Бу дөньяда әхлак законнары, әхлак кысалары булырга тиеш.

—Гаилә булгач... безнең икебезгә дә бер торакта яшәргә дигәнме инде ул?—диде Улинә, оялып кына. Ә үзе шатлыктан балкыган күзләре белән Искәндәргә карап алды.

—Әйе, кызым, икегезгә бергә, бер торакта яшәргә дигән. Гаилә төзү, балалар үстерү—яшь егет белән кызның бик тә җаваплы вазифасы. Бу дөньяда иң зур, иң мактаулы да вазифа. Ә менә сезнең өчен бу бигрәк тә моһим. Чөнки сез бу Жир йөзәндәге яна кешелектән иң беренче буыны. Тәгаен генә шулай. Димәк ки, сез инде киләчәктә йорт тутырып балалар үстерергә дә бурычлы. Менә кемнәр буласыгыз сез!—дип сөйләде карт, үзе дә бик дулкынланып.—Үтенәм сездән, моннан ары бергә булыгыз. Гаилә корып, бер торакта көн итегез. Мин—карт галим, өлкән кеше, сезнең сүзегезне ишетсәм килә!—диде ул һәм яшьләр каршысына килеп үзенә чал башын иде.

Егет белән кыз бер-берсенә карашып, байтак вакыт сүзсез тордылар.

—Ә без... риза, Сәетжан бабай!—дип хәл итте ниһаять Искәндәр һәм кулын Улинәнең инбашына салды. Ана сөеп, яратып карап алды. Кызның да шундый ук нурлы карашы егеткә төкәлгән иде.

—Без күптән бер-беребезне ярата идек инде, Сәетжан бабай. Бергә яшәргә уйлаган вакытларыбыз да булды. Тик сезгә әйтергә генә унайсызлана идек әле,—диде ул.

Әй, куанды Сәетжан бабай бу сүзләрдән! Анын йөзенә елмаю, күзләренә шатлык яшьләре бәрәп чыкты. Ул егет белән кызга якын ук килде, кулларын аларның башы өстенә куеп алды.

—Дусларым! Мин бу көнне бик көтеп алдым. Бу көнгә кадәр яши алуым белән үземне чиксез бәхетле саныйм,—диде ул, хис белән.—Әйдә, бүгеннән башлап, шушы мизгелдән үк үзегезне ирле-хатынлы исәпләгез. Үзара килешеп яшәгез. Шушы торакны тутырып балалар үстерегез. Аларны да үзегез кебек үк батыр, эшчән, гади итеп, табигать балалары итеп тәрбияләгез. Ә миңа исә әле сезнең балаларыгызны да күрергә, үз оныкларым кебек итеп сөеп, тәрбияләргә язсын!—диде Сәетжан бабай. Ул инде тынычланган, йөзәндә элеккечә сабыр, мәрхәмәтле елмаюы иде.

—Матур теләкләрегез өчен рәхмәт сезгә, Сәетжан бабай. Яхшы сүзләрегез өчен рәхмәт!—диделәр яшьләр һәм тагын бер-берсенә килеп сыендылар.

Кешелек дөньясындагы яна тарихның беренче гаиләсә әнә шулай гади шартларда гына төзелде. Бернинди йолалар кертмичә, тыйнак кына. Шул көннән үк Искәндәр белән Улинә бергә яши башладылар. Тик алай да бер йола булды. Икенче көнне иртән, Сәетжан бабай тәкъдими

белән, яшьләр алан читенә бер яшь имән белән каен утырттылар. Алар төбенә чишмәдән алып берәр чиләк су сиптеләр.

—Бу агачлар киләчәк буыннарға сезнең гаилә кору көне ядкаре булыр. Без бу агачларга исем дә кушыйк. Имән—Искәндәр, ә каен Улинә исемле булсын. Ә балаларыгыз туа икән, алар ядкаре итеп тә яшь агачлар утыртырбыз, исем дә кушарбыз,—диде философ.

Хәзер инде Искәндәр белән Улинә икесе бер торақта яши башладылар. Кешеләр белән бергә булуны, сөйләшү, аралашып торуны яраткан Сәетжан бабай, әле көндәзләрен бергә эшлөгәннән соң да, кичләрен алар торагына еш керә иде.

—Бу торақта гаилә төзелде. Димәк ки, якын киләчәктә бу кушулуның жимеше дә булачак. Монда Бөек Һалакәттән соң беренче булып туган бала дөньяга үзенен тавышын салыр!—дип сөйләде ул, тантаналы төстә.—Димәк ки, без аны, бу инсанны, зур ихтирам күрсәтеп каршы алырга да тиеш. Ихтирам күрсәтеп һәм тиешле шартларын да тудырып. Безнең бурыч—бу торакны жылы, коры һәм уңайлы итү. Әйдә, Искәндәр улым, хезмәткә, хезмәт эчендә йөзмәккә!—диде ул, күнелле итеп.

Һәм яшь ир белән карт жин сызганып эшкә керештеләр. Алан читенә чокыр каздылар, бу чокырда үлән белән аралаштырып кызыл балчык изделәр, шуннан балчык торбалар ясадылар. Ул торбаларны торак чите түгәрәклегенә тәңгәл килә торган итеп, бик әйбәтләп бөктеләр. Зур уңач ягып, утта чыныктырдылар. Торбалар яшь гаилә яши торган торакның стнасы буена салынды, уртадагы уңачтан жылы һава ала торган итеп жайланды. Бу жылы һава торак ишеге янында тышка чыгып китәргә, торакны салкын һава керүдән сакларга тиеш иде. Торбаларны шулай урнаштырып куйгач, уртадагы уңачны ягып карадылар. Ә уйлаганнары барып чыкты, торбалар һәм торак та тиз арада жылынды. Хәзер торақта һава жылы һәм коры иде.

—Менә нинди әйбәт булды бит әле бу! Рәсми телдә әйтсәк, яна туачак яшь буын өчен кирәкле шартларны тудыра алдык без,—диде тынгысыз карт һәм тагын уйга калды.—Хәзер инде безгә тагын ни кирәк? Әйбәттә инде, бишек кирәк. Талчыбыктан үрелгән, сиртмәгә асылган чын бишек. Яна туган яшь буын сиртмә тавышын ишетеп, бишек жырлары тыңлап үсәрлек булсын!

Һәм Сәетжан бабай яна гамәлгә кереште. Искәндәрне ияртеп елга буена төшеп китте. Алар анда талчыбыктар кисеп алдылар, аларны каезлап, күлгәлге урындагына киптерделәр. Шул чыбыктардан бик матур, бизәкле-бизәкле итеп бишек үрделәр.

Яна кешелек дөньясының бишеген!

Тормыш дәвам итә

Әйе, тормыш үз жәе белән дәвам итте. Һәр көн иртән кояш белән бергә тордылар, урман аланына чыктылар. Иртәнге тынлыкта монлы һәм тантаналы булып, еракларга кадәр адәм балаларының тавышы янгырап торды:

—Исәнме, Табигать! Безне бу дөньяда яшәтүче, тамагыбызны туйдыручы, жаныбызга вә тәнебезгә сихәт бирүче Мәрхәмәтле Табигать. Исәнме, Кояш! Барча-барча тереклек ияләрен, тере булмаганнарны да бердәй күреп яраткан, аларга тормыш биргән Кояш. Зәңгәр күк йөзе, яшел урман, агачлар, үләннәр, чәчәкләр, саумысез! Без кешеләр сезнең барчагызы да яна туган көн белән тәбрик итәбез. Сезгә дуслык, туганлык сәләме жибәрәбез!

Шушындый ихлас күнелдән сәламләүдән соң, һаваның нинди булуына карамастан, хәтта өстән явып торса да, бергәләп иртәнге гимнастика ясыйлар, елга буена төшеп су керәләр. Аннары инде көндәлек эшләр башлана. Азык-төлек әзерләргә, аны саклауга куярга кирәк. Менә

шушыларның барысына да карамастан, бу кешеләрнен буш вакытлары да күп кала, алар иркенлектә яшиләр.

Академик исә урман аланында тернәкләнеп килгән шушы тормыштан да, үз-үзеннән дә канәгать иде. Әлегә барысы да асылда ул уйлаганча, аның тәгълиматы нигезендә, кысаларында бара. Яшь ир белән яшь хатын, кайбер каршылыктар белән булса да, ахыргы чиктә аның вәгазыләренә колак салалар. Инде Табиять аңаны барысынан да өстен куеп ихтирам итәргә дә күнегеп киләләр. Үзләре сау-сәламәтләр, тормыштан да ризасызлык белдермиләр. Улинә инде балага да узган, бу аның буйсыныннан, бөтен хәрәкәтләреннән беленеп тора. Димәк, якын киләчөктә Яңавыл халкы тагын бер кешегә артачак! Карт галим өчен монысы барысыннан да зур вакыйга, олы куаныч иде.

Шулай жай гына яшәп ятканда ул беркөнне тагын үзе өчен борчулы хәлгә тап булды. Үз торагы янында жәтмә ямап утыра иде, алан әйләнәсеннән килгән ниндидер дәртле авазларны, кул чабуларны ишетеп алды. Урыныннан торып шул якка юнәлде һәм менә мондый күренеш алдында тукталып калды. Алан читендә кипкән үләннәр, ботаклардан укмаштырып ниндидер зур бер хайван карачкысы ясап куелган. Аннан ун-унбиш адымнар ара калдырып Искәндәр басып тора. Ул билгә кадәр яланос, бер аягын алгарак атлап, сугышчан халәттә баскан, беләк һәм күкрәк мускуллары киерелгән. Аның кулында бер башына озынча, үткер кырлы таш бәйләнгән озын, саллы таяк. Аның бер кулында корал! Жанварларны рәхимсез юк итә ала торган, кайчандыр бөтен-бөтен халыкларны юк итү коралларына этәргеч биргән беренчел корал... Менә яшь ир сөнгесен югары күтәрәп артка чигенде дә, кисәк алга йөгенде, күкрәгеннән ниндидер кыргый, сугышчан аваз атылып чыкты һәм ул сөнгесен теге карачкыга төбәп, һавага чөеп тә жибәрде. Авыр сөнге һаваларны гүләтеп, карачкынын нәкъ уртасына килеп кадалды. Моңы зур кызыксыну белән күзәтеп чирәмдә утырган Улинә шатлана-шатлана көлеп жибәрде, кул чаба башлады. Бу хәл, иренен жанвар карачкысын шулай оста «аулап алуы» аңа бик тә ошый иде, күрәсен.

Карт галим тиз генә атлап куаклар арасыннан чыкты. Сөнгене кадалган жиреннән тартып алды, кин селтәнү белән шундагы юан наратка бәрәп сындырды, бу сыныкларны ыракка ук атып бәрде. Аннары, ниндидер эшәке бер әйбер тоткандай, кулларын киёмнәренә сөртеп алды. Яшь ир белән хатын сораулы, үпкәлә карашларын аңа текәгәннәр, ирнең карашында ачыктан-ачык ачу ялтырый иде. Шақтың вакыт бер-берсенә карашып, сүзсез тордылар.

—Ни эшләвегез була инде бу, Сәетжан бабай? Шуны әйтеп бирегез әле, зинһар?—диде Искәндәр, үз-үзен көчкә тыеп.

—Инде өйрәнергә дә ярамый икән. Өйрәнү дә табиягә каршы чыгу санала икән,—диде Улинә дә.

Монда кискен аваз салу, сүз көрәштерү һич кенә дә ярамый иде. Бу зур гауга күтәрелүгә генә китерәчәк. Философ монысын төшенеп алды һәм икенче юлны сайлады. Мондый очракта ялынуга барсан да ярый.

—Искәндәр, улым!—диде ул, үтенүле итеп.—Син ясаган бу корал—сөнге бу. Жанварлар өчен котылгысыз, бик хәтәр корал. Аның тора-бара жанварларга гына түгел, кешеләргә каршы күтәрелүе дә бик ихтимал. Менә үзен, Улинә кебек үк адәм балаларына каршы... Үткән тарихта ул шулай булды да. Миллиардларча кешеләрнен гомерен өздә, миллиардларча сабыйларны ятим итте... Сорыйм синнән, ясама син мондый коралны бүтән, ясама! Оныт син аны!

—Соң, мин бит болай гына... кызык өчен генә. Нинди ул, кешеләргә каршы... Мин күнегүләр генә ясыям,—диде Искәндәр.

—Нәкъ менә шул кызык эзләнүдән, күнегүдән башлана да инде ул. Аның башы һәрвакыт шулай була,—диде карт ачынып.

—Сезгә әйтергә ансат ла ул, Сәетжан бабай,—дип, сүзгә кушылды Улинә.—Менә киләчөктә безнен балаларыбыз булыр. Искәндәргә ауга

чыгарга кирәк булыр. Ул чагында ни эшләргә кала безгә?

—Ауның төрлө ысуллары бар. Үзенә кирәкле генә жанварларны мондый хәтәр коралсыз да аулап була. Менә, биокырны көчәйтү...

—Үе, сездәге ул сихер...—дип, бүлдә аны Искәндәр.—Ул тылсым бездә юк шул, Сәетжан бабай. Аннан, гафу итәсез, сез дә бу дөньяга мәңгелеккә килмәгән бит. Безнең сөздән калып та көн итәселәр бар әле.

—Кирәк чагында биокырны көчәйтә алу сәләте һәркемгә бирелгән ул. Азмы-күпме һәркемгә бирелгән. Мин аны сина да өйрәтермен, Искәндәр. Тели икән, Улиһәгә дә өйрәтермен. Мин инде тырышырмын. Тик менә шушы корал дигән нәрсәләргә күнегү генә булмасын иде. Алар турында уйлар да булмасын иде. Менә шуны үтенәм мин сөздән, балалар! Үтенеп сорыйм,—диде карт галим.

Тегеләр бер дә теләмичә генә киештеләр. Күренеп тора, алар өчен бу сөнгә шундый кызыклы, мавыктыргыч бер нәрсә, әмма, ихлас күнелдән үз уйлары белән булашып йөргән бу өлкән кешенең хәтерен калдыру да унайсыз иде. Яшьләр урыннарыннан кузгалдылар да, күнелсезләнеп кенә урманга кереп киттеләр.

Ул көнне кичен Сәетжан бабай үзенә торагында, кипкән үләннәр генә түшәлгән агач сәкесендә озак вакытлар йоклый алмыйча уйланып ятты. Күнел түрөндә һаман да икеләнүе, шөбһәсе бар иде. Дәрәс эшли микән соң ул бу яш кешеләр язмышына, аларның барча гамәлләренә катнашып? Аларда коралга омтылуны тыеп, ягъни техник цивилизация яралгыларын искәртеп дәрәс эшлиме?! Биологик үсеш юлы белән генә алар тормыштан канәгәтләнү алырлармы, азмы-күпме бәхеткә ирешерме? Менә шундый сораулар борчый иде аны. Ләкин бит... ләкин бит яна кешелек дөньясының тора-бара биологик үсеш юлы белән дә казанышларга ирешүе ихтимал. Һәм дә ки, бик зур казанышларга! Адәм баласы ул үз нинди мохиттә яшәсә, шул мохиттә бәхетле дә булырга мөмкин. Биологик үсешнең дә, нәкъ техник үсеш кебек үк, кешеләргә зур унайлыklar яулап алуы, ижади эшкә, рухи канәгәтлек алуга китерүе бик мөмкин бит. Мөмкин генә түгел, бәхәссез. Мондый үсештә нинди биеклекләргә ирешүне чамалап бетереп тә булмый бит әле... Юк, юк! Башланган эшнә ярты юлда калдыру һич тә ярамый. Үз мәсләгендә кыяташтай нык торырга. Яшьләргә һәрдаим күзәтчелек итәргә, һәрдаим күз-колак булырга. Алар табигать белән берләшсән өчен көчтән килгәннен барысын да эшләргә... Шундый уйлар белән тынычланып, йокыга талды.

Икенче көнне иртән үк Сәетжан бабай яшьләргә ерак сәфәргә алып китте. Теге вакытта кыш көнә табылган урман күленә барып кайтырга булдылар. Күлнән ярына килеп чыгуга гажәпләнүдән, сокланудан өчсә бердән тукталып калдылар. Нинди табигый байлык, хозурлык, жанлылык хөкем сөрә иде саф зәңгәр сулы бу күл өстендә! Әнә ярдан еракта—күлнән урталарында озын муеннарын гажәеп матур дугаландырып, канатларын күтәрә төшөп, үзләре дә гажәеп матур, күркәм аккошлар йөзә. Алар, гүяки, судагы үз шәүләләренә үзләре сокланалар, акрын гына тавыш биреп, үзара нидер сөйләшәләр. Аккошлар тирәсендә көтүе белән кыр казлары йөзә, болары инде кызу канлылар, ара-тирә нәрсә турындадыр бик кызу бәхәсләшеп, дәррәү кангылдашып алалар. Ә яр буендарак, камышлар арасында бик матур, бизәкле-бизәкле чүрәкәй үрдәкләр мәш килә. Алар инде бөпкә чыгарырга да өлгергәннәр, артларынан жепкә тезелгәндәй нәни сары йомгаклар ияреп йөри. Ярга якын үскән төнбоекларның көнгә ачылган чәчәкләре өстендә эре-эре күбәләкләр жилпенә, энә караclarы исә, бер урында асылынып калгандай хәрәкәтсез торалар да, ялт итеп кенә икенче урынга күчәләр. Боларның барысынан да өстә, аяз күктә, канатларын салмак жилпеп, ачы чыелдык тавышлар белән үзара хәбәрләшеп, акчарлаклар оча. Яр буйларына зифа камышлар, карабашлар үскән бу күл кояшының алтын нурларын чагылдырып, жәйрәп ята. Аны куе урман уратып алган, пәһлеван имәннәр, төз нарат егетләре, зифа каеннар гүяки аның тынычлыгын, бөтенлеген саклайлар. Табигатьнен

гажәеп хозур, бөтен авыр уйларны оныттыра, күнелләргә яктылык, тынычлык бирә, үзенә тартып тора торган бер урыны иде бу.

Кешеләр барысын да күзәтеп, күнелләре рәхәтләнеп бик озак басып тордылар. Күл өстендәге кошлар исә алардан бертамчы курыкмадылар, алар торган яр буена ук йөзеп килделәр, бу зур, әмма очар өчен бирелгән канаттан мәхрүм калган жан ияләрен кызыксыну белән күзәттеләр. Төрлечә бакылдап, тавышланып, алар хакында үзара фикер алыштылар булса кирәк.

Улинәгә басып торуы унайсыз иде.

—Әйдәле, Искәндәр улым!—диде Сәетжан бабай.—Улинә киленгә тәхет ясап бирик әле без. Ул бу манзараны шул тәхеттән күзәтеп утырсын әле. Монда шунысын да әйтергә кирәк, академик яшьләр белән сөйләшкәндә татар теленң бар байлыгын кулланырга омтыла, «манзара», «мәгълүмат», «килен», «хозур», «тәхет» кебек аларга бик анлашылып бетмәгән сүзләрен дә кыстырып жибәрә иде.

Ирләр Улинә өчен күл ярына бик якын һәм унайлы итеп, талчыбыктан үрөп, урындык ясап бирделәр. Яшь хатын шунда утырды, күл өстендәге тормышны күзәтте. Уртада йөзеп йөргән аккошларны аеруча яратты ул.

—Искәндәр, Сәетжан бабай... Күрегез әле сез энә уртада йөзеп йөргән кошларны бер генә! Карагыз әле сез аларнын озын муеннарын, кызыл томшыкларын. Ә үзләре нинди саф ак төстә алар, нәкъ менә яна яуган кар төсле инде!—дип сокланды.

—Шуна күрә дә исемнәрә дә аккошлар аларнын. Кешеләр бу кошларны аккошлар дип атый иде,—диде Сәетжан бабай. Улинәгә мондый исем дә бик ошады, күрәсен.

—Аккошлар... Нинди матур исем! Аккошлар, чибәрләрем, гүзәлләрем!—дип, зур кошларны кочагына алгандай, кулларын күкрәгенә кушырды ул.

Ирләр озынча күлнең яры буйлап икесе ике якка атладылар. Тик ерак китә алмадылар. Улинәнең бик гажәпләнеп кычкырып жибәрүе ишетелде:

—Килегез әле... Монда килегез әле, бер кызык бар!

Яшь ир белән карт ашыгып килеп життеләр. Улинә урындыгында утыра, ә аккошларнын берсе, бик зуры һәм матуры, ярга бик якын килгән, һич курыкмыйча шунда йөзеп йөри иде.

—Ә бу кош ничек йөзеп килде әле монда?—дип гажәпләнде карт галим.

Улинә үзе дә аптыраган, хәтта берәз куркып калуы да йөзенә чыккан иде.

—Белмим шул... Үзем дә белмим, Сәетжан бабай. Мин менә нәкъ шушы аккошнын зурлыгына, матурлыгына сокландым. Ана текәлеп карап тордым, аның яныма якын килүен теләдем. Аны якыннан күрәсем, кулларым белән канатларыннан сыйпап аласым килде. Бик тә килде. Шунда... бу аккош көтүеннән аерылды да, туп-туры минем янга, яр буена йөзеп килде... Үзем дә аптырыйм мин бу хәлгә,—дип сөйләде яшь хатын. —Кил әле бирегә, чибәрем! Бер яратыйм әле үзенне, дип, мөрәжәгать итте ул аккошка һәм урыныннан торып, инде яр кырыена ук килгән кошнын канатларыннан, муеныннан сыйпый башлады. Кош та беркая китми, рәхәтләнеп тора, күзләрен йомып, сәер тавышлар чыгара иде.

Искәндәр белән Сәетжан бабай таң калып, бер-берсенә карашып алдылар. Моңысы ниткән могжиза икән тагын?

—Йәле, Улинә, сынап карыйк әле. Син шушы кошка күнеленнән генә әмер бир әле. Ул хәзер үк үз иптәшләре янына йөзеп китсен. Йәле, булыр микән шул?—диде Искәндәр, бик кызыксынып.

Улинә үз урынына унайлап утырды да, сүзсез генә кошка текәлде. Шунда гажәп хәл булды. Аккош ризалык белдергәндәй озын муенын нәзакәтле итеп бөктә дә, әкрән генә күл уртасына, үз иптәшләре янына йөзеп китте. Ир-атлар тагын бер-берсенә карашып алдылар. Яшь ир озын итеп сызгырып жибәрде.

—Ай-яй, Улинәкәй. Син үзен дә бер тылсымчы икәнсең бит әле монда. Сәетжан бабайдан да ким түгел икәнсең!—диде ул, бик гажәпләнен һәм куанып.

Карт галимнен куанычы йөзенә чыккан иде.

—Кара син аны... Улинә килендә дә гипноз дигән нәрсә бар, ахры. Үзе теләгәндә биокырын бик нык көчәйтә алу сәләте. Минем өчен дә яналык әле бу. Яналык та, зур шатлык та!—диде ул.

—Менә күрдөгезме апаегызны!—диде Улинә, уены-чыны белән.—Сез—ирләрдән бер дә ким түгел икән әле ул. Теләсә, сезгә ияреп ауға да йөри ала икән, теләсә кайсы жанварны аулап та бирә ала икән!—дип шатланды.

Сәетжан бабай уйлап куйды: бу сүзләр шаярту гына булса да, алар артында зур тормыш хакыйкәте ятуы да ихтимал. Әлекке жәмгыятьтә дә экстрасенс, гипнозчы, күрәзчеләреннән зур күпчелегә нәкъ менә хатын-кызлар иде бит. Димәк, Улинәдә мондый сәләтнен булуы бер дә гайре табигый хәл түгел. Өстәвенә, бу—киләчәк жәмгыятьтә хатын-кыз әмере өстенлек итү ихтималына да тагын бер дәлил иде.

—Әйе, синдә дә бик кирәкле, хикмәтле сәләт ачылды бит әле, Улинә килен. Син аны ары таба тагын да үстерерсең әле. Кирәк чагында файдалана да белерсең,—диде философ.

—Менә, Сәетжан бабай, сез бүген мина берничә тапкыр «килен» дип эндәштегез әле. Нәрсә була инде ул—килен?—дип, кызыксынды Улинә.

—Әлекке заманда безнен татар халкында яшә хатыннарға шулай «килен» дип эндәшү гадәтә бар иде, кызым. Шул сүз исемә төште минем,—диде карт.

—Ә мина ошый ул—«килен». Матур, йомшак, ягымлы сүз бит,—диде Улинә килен.

Шунда тагын бер көтелмәгән, хәтәр хәл булды. Күл өстенә каяндыр урман куелыгыннан житез лачын очып керде. Очып та керде, камышлар өстенә күтәрелеп килгән бер чүрәкәй үрдәкне күз ачып йомганчы эләктереп тә алды. Мескен чүрәкәй ерткычның үткер тырнакларында ачыргаланып кычкырып жибәрде, ычкынырга талпынды. Тик кая инде ул, лачын, табышын күтәргән көе канатларын салмак жилпеп, агачлар арасына кереп тә югалды. Бу фажиганын шаһиты булган кешеләр бер мәлгә гажиз булып калдылар. Юк шул менә... Күл өстендәгә тормыш беренче карашка гына шулай тыныч, тулы татулыкта кебек ул. Ә чынында анда фажигалы хәлләр дә тулып ята. Барлык тереклекне тудырган табигать үзенә тиешле корбаннарын да ала. Һәм кешеләр, ирексездән, үзләренән якындагы наратка сөяп куелган сәнәкләренә карап, аларны барлап куйдылар. Шунда Улинә утырган жиреннән кулын алга сузып, кычкырып жибәрде:

—Карагыз әле, үрдәк бәбиләре!

Камышлар арасыннан күл өстенә нәни үрдәк бәбкәләре йөзеп чыккан, алар бик курыкканнар, кайсы кая таралып йөзәләр дә тагын бергә жыелалар, бик яман пипелдиләр иде. Ә жыеп алып үзе артынан ияртә торган әниләре күренми...

—Теге лачын алган үрдәкнен бәбкәләре инде бу. Әнисез калганнар, жанашларым. Кайсы кая таралып, һәлак булып бетә инде болар,—диде карт, чын күнеленнән кайгырып.

—Мин... хәзер!—диде Искәндәр һәм тиз генә чишенде дә суга сикерде. Кискен хәрәкәтләр ясамыйча, акрын гына үрдәк бәбкәләре янына йөзеп килде. Ул, кечкенәдән елга буенда су коенып үскән кеше, бу кошларның бер матур һәм сәер гадәте бар икәнән белә иде. Әгәр әниләрен югалтсалар, бу бәбкәләр кеше, эт, хәтта ерткычлар артынан да ияреп китәргә мөмкиннәр. Үз әниләре дип белеп. Искәндәр бәбкәләр янына йөзеп килде дә, ярга таба борылды. Һәм үрдәк бәбкәләре дә ана ияреп, ярга таба йөзеп киттеләр.

—Киләләр, монда таба киләләр бәбиләрем!—диде Улинә бик шатланып. Яр буенда бу нәни жан ияләрен Улинә үзеннән бер дә калдырмыйча йөртә торган кәржингә жыйнап алды.

—Монда үзләре генә таралып, харап булып бетә болар. Өйгә кайткач үзем карыйм мин аларны,—диде Искәндәр.

Урман күленнән Яनावылга ашыкмыйча гына кайттылар. Ара шактый ерак иде, агачлар төбенә утырып, аркаларын кәүсәләргә терәп ял иттеләр, үзләренә яна көч алдылар. Башын күтәрәп, биек наратларга, купшы чыршыларга сокланып утырган Улинәнән йөзө уйчан иде.

—Мин шуны уйлыйм әле, Сәетжан бабай. Менә шушы нарат-чыршылар да, нәкъ безнең кебек, нәрсәдер тоядыр әле. Алар үзара сөйләшәдер... Бактын исә, һәркайсының үзара атый торган исемнәре дә бардыр. Мин моңа ышанам хәзер,—диде яшь хатын. Ул әле һаман да үзендә һич көтелмәгәндә ачылып киткән гажәеп сәләт тәэсире астында иде.

—Әлбәттә, монын шулай булуы бик ихтимал, килен. Алып карасаң, барлык табигатьне дә тере дип фараз итәргә була бит. Минем фикеремчә, агачларның һәм үсемлекләренң дә биокыры, ягъни аурулары бар. Биокырның без күрә алмаган нурлар белән нурланып торуйн ауро диләр. Хәтта ташларның да аурасы булырга тиеш дигән фаразлар да бар иде. Менә без, табигатьне өйрәнә килә, аның белән аралаша килә күп нәрсәләргә ачыкларбыз әле. Бәлки агачларның, жанварларның телен белеп алырбыз. Инде мин исән булмасам, бу нәрсәләргә сез ирешерсез. Ә сезнен балаларыгыз тагын да ерак китәрләр. Мин моңа ышанам...—дип сөйләде академик.

—Исән генә була күр әле, Сәетжан бабай. Сез безнең әти-әниләребез урынына калган бердәнбер олы кеше. Безгә юл күрсәтүче, кинәшләр бирүче. Исән генә була күрегез!—диде Улинә, хис белән.

—Менә, Сәетжан бабай, безгә әти-әниләребез кайчагында электә яшәгән фикер ияләре, шагыйрьләр, әдипләр турында сөйлиләр иде. Мин хәтта Тукайның «Туган тел» дигән жырын әле дә беләм. Әнием аны гел жырлый торган иде... Кем белә, бәлки шушы имәннәр, наратлар арасында да үзләренң шагыйрьләре бардыр,—дип, һич көтелмәгән фикер әйтәп куйды Искәндәр.

Шунда монарчы кәржиндә тыныч кына яткан үрдәк бәбкәләре кисәк уянып, дөгрәү пипелди башладылар.

—Сусадылар болар. Жөтрәк кайтырга да суга жибәрергә кирәк үзләрен,—диде Сәетжан бабай.

Авылга кайтып керүгә, алар Искәндәр белән жиң сызганып эшкә керештеләр. Алан уртасындагы чишмә янәшәсендәге инкүлеккә киң итеп чокыр казыдылар, ана ермак ерып, чишмә суы керттеләр. Шул суга ятим калган үрдәк бәбкәләрен жибәрделәр. Искәндәр шушы нәни сулык янына үрдәк бәбкәләрен тотып ябу өчен өстә ябык бер оя да ясап куймакчы иде, карт галим икенче төрле киңәш итте:

—Бернинди оя, ябып кую урыны кирәкмәстер, улым. Алар хәзер шушы аланнан ары беркая да китми инде. Иректә булсыннар, үзләре кая тели, шунда йөрәп үссеннәр. Ә вакыты житкәч, үзләре теллиләр икән, очып та китәрләр. Без аларга бернинди дөгъва кыла алмыйбыз,—диде ул.

Үрдәк бәбкәләре, дөрестән дә, беркая китми, кешеләреннән ашамлык калдыклары белән тукланып, шушында үстеләр. Ә инде берәз зурап канат чыгаргач, беркөн барысы бергә күтәрелделәр дә, каядыр очып киттеләр. Кешеләр янадан Зур күл суында очратты аларны. Тегеләр яр буена ук йөзеп киләләр, һич куркусыз ашарга теләнәләр иде.

Ә кешеләр Ерак күл буена еш барып йөрергә гадәтләнделәр. Улинә аккошларга төмам гашыйк булды. Ул күл буена һәрвакыт зур кәржинен тотып килә, кәржингә чикләвек оныннан пешерелгән кәлжемәләр, бүтән төмлә әйберләр тутырылган була. Яшь хатын су буена килеп баса да,

нәкъ аккош сыман итеп ысылдап куя. Зирәк акыллы кошлар бу зәгыйфь кенә тавышны хәзер ишетеп, мәгънәсенә төшенеп алалар, көтүләре белән яр буена йөзеп киләләр.

—Исәнмесез, минем чибәрләрем! Мин килгәнче барыгыз да исән-сау тордыгызмы?—ди аларга яшь хатын һәм аккошлар муеннарын матур бөгеп башларын ияләр, дәррәү ысылдашып җавап бирәләр.—Менә сыйлыйм әле үзегезне яна пешкән күмәчләрем белән!—ди яшь хатын һәм су өстенә ризыклар сибеп җибәрә. Кошлар исә бер дә ашыкмыйча, вөкарь саклап кына сыйланалар.

Улиһә үзенә тәхетенә утырып кошларны ашата, алар белән эч серләрен уртаклашып утыра-утыра да, еш кына үзә дә алар янына суга кереп китә. Яр буенда күлнән суы сай, билдән генә, төбә әйбәт ком. Яшь хатын шунда акрын гына кошлар арасында йөрөнә, аларны сыйпап иркәли, күкрәгенә кыса. Ул, ни хикмәт, шушы берсе икенчесенә ике тамчы судай охшаган кошларның күбесен аерып таний, кайберләренә хәтта исемнәр дә кушты. Бу исемнәр дә гади генә, табигатьтән, чачәкләр йолдызлар исемнәреннән алынганнар.

—Абау, Миләүшә, син нигә болай күнелсез йөрисең әле бүтән? Әллә берәр кайгын бармы? Чулпаным, якты йолдызым, синдә ни хәл? Ә нигә безнең Энже Күз күрәнми әле бүтән? Аны кая калдырып килдегез?—дип сорый ул кошлардан һәм тегеләре аны шунда ук анлап алалар. Үзләренчә җавап та бирәләр. Аларның җавабын Улиһә үзә дә төшенә.

Бервакыт шулай, кошлар арасында су эчендә йөргәндә Улиһә, әллә күнелә тулып, үзә дә сизмәстән җырлап җибәрде. Ул әле үзә бала чагында, һәлак булган авылда яшәгәндә, әти-әниләреннән ишетеп калган ниндидер озын көйле, монлы җыр иде бу. Ул чагында да кыз бала ялгызы гына калганда җырларга бик ярата, әмма аны берәүгә дә ишеттермәскә тырыша, бик ояла иде. Ә менә монда әле онытылып китте... Яшь хатын табигатьнән үзә тарафыннан бирелә торган чиста, көчле тавышка ия икән. Аның тавышы күл өстеннән тын урманга, ерак-еракларга яңгырап, гажәеп монлы, серле булып ишетелде. Күл эчендә гүзәл кошлар арасында җырлап торган, чәчләре биленә кадәр төшкән яшь хатын бу минутта үзә дә бер матурлык алиһәсен хәтерләтә иде. Улиһә җырын тәмам итүгә, күл чабулар яңгырады. Башын күтәрәп караса, яр буенда Сәетжан бабай белән Искәндәр басып торалар, дәррәү алкышлылар. Сокланулары, тәэсирләнүләре йөзләренә чыккан.

—Ә син асыл тавыш иясе дә икәнсең бит, кызым. Әйдә, тагын берне җырла әле безгә,—дип, үтенде Сәетжан бабай.

—Ай, Сәетжан бабай, булмаганмы... Нинди тавыш иясе, нинди җырлау ул,—диде Улиһә, бик унайсызланып.

—Мондый тавышны, мондый сәләтне кешеләрдән дә табигатьтән дә яшереп калу бер дә ярый торган эш түгел, килен. Тагын җырла, без тынлыйбыз,—дип, йомшак кына үтенде Сәетжан бабай.

Искәндәр дә үзенә сокланулы карашын хатынына текәгән иде.

Һәм Улиһә инде иркәләнеп, күкрәген тутырып җырлап җибәрде.

Шуннан ары Улиһә үзенә мондый концертларын еш бирә торган булды. Искәндәр белән Сәетжан бабай аны һәрвакыт тын калып тынлылар, алкышлап, кабат-кабат җырлаталар. Ә карт исә еш кына күзенә ирексездән чыккан яшьләрен дә сөртеп ала. Җырчыны шундагы кошлар, бөтен күл өстә дә бирелеп тынлый, ә карурман, кайтавазы белән яңгырап, ана кушыла кебек иде.

Ерак Күл буенда Искәндәр дә үзенә тиз арада шөгыль тапты. Ул анадан тума калганчы чишенә дә, яр буена куе булып үскән камышлар арасына кереп китә. Аның дөньясы—чүрәкәй үрдәкләр, аларның бәбкәләре. Ул үзенә нәни генә итеп махсус жәтмә бәйләде. Шул жәтмәсенә бакалар, төрлө әкәм-төкәмнәр җыя да, үзләре бик кечкенә булса да бик ашамчак шушы кошларны сыйлый. Камышлар арасында крокодил кебек судан башын гына чыгарып, бик саклык белән генә йөри, кошларның ояларын

барлай, зыян күргәннәрен шунда ук төзәтеп куя, үзе алар белән туктаусыз ниләр турындадыр сөйлөшә, мәш килә. Ул да булмый, аларга үзенен шигырьләрен укый башлай. Һәм, гажәп хәл, бу бик сак кошлар аннан бертәмчы курыкмыйлар, ятсынмыйлар, аны үз гаиләләренен бер әгъзасыдай кабул итәләр. Ә бәбкәләре исә тагын да кызык. Туктаусыз пипелдәп, нәни канатларын көлкеле кагынып, көтүләре белән аның артыннан ияреп йөриләр. Кулында һәрвакыт тәмле ризык булган бу кешене үз әңкәләре кебек кабул итәләр, күрәсен. Искәндәр нәкъ үрдәкләр төсле итеп бакылдарга, төрле тавышлар бирергә дә өйрәнәп алды.

—Сез шуны беләсезме, мин бу үрдәкләргә телен дә аңтыйм бит хәзер,—дип, берәз мактанасы килеп сөйләде ул Улинә белән Сәетжан бабайга.—Алар үзара сөйлөшә һәм сүзләре дә байтак кына. Кайсы урында азык күп, кайсы яктан куркыныч яный—бу хакта бер-берсенә төгәл хәбәр бирә алалар. Балалары белән элемтәләре зур. Аларны үзләре артыннан ияртгеләр, йөзәргә, тукталып яисә тынып калырга, яисә барысы да берьюлы суга чумып китәргә әмер бирә алалар. Бу әмерләр төгәл үтәлә, ә сүз тыңламаучы табыла икән, ул шунда ук үзенә жәзасын ала. Шушы кеп-кечкенә бакылдык кошлар арасында кечеләренә карата нинди игътибар, кайгырту, ә өлкәннәргә ихтирам, буйсыну бар. Күзәтеп торсан, исләрен китәрлек. Бик тә кызыклы бер дөнья бу!—дип, сөйли Искәндәр сокларып.

Яшьләргә генә түгел, Сәетжан бабайның үзенә дә монда кызык табылды. Беркөн ул яр буйлап ераграк китте һәм күлнең тармакланып торган бер урынына, ана агып кәргән инеш тамагына килеп чыкты. Монда конгызлар авылы бар икән, алар коры агачларны ташып, зур бөя күтәрәп куйганнар. Карт философ өс-башын чишенде дә, һич иренмишә суга кереп китте. Эшчән жәнлекләр күтәрәп куйган искитмәле, хикмәтле корылманы бик жентекләп күздән кичерде, анда кайбер төзәтеп куярга, жәнлекләргә ярдәм итәргә кирәкле урыннарны табып алды. Аннары күл буена килгән саен шунда булып, андагы тормышны үз күзәтүендә тотты.

—Хикмәти хәлләр бар анда. Ул жәнлекләргә зирәклегә, су йөрешен көйли белүе, керү юлларының уңайлыгы—хәйран калырлык. Зирәк шул ул Табигать анабыз, бик зирәк!—дип сөйләде ул яшьләргә һәм көлеп куйды.—Ул иң карт конгызны, гаилә башлыгын күрсәгез икән сез. Аның үзен эре тотуын, горурыгын күрсәгез. Искитмәле эшлекле, олпат кыяфәттә атлап йөрүләрен күрсәгез. Бер дә әүвәл замандагы дөү түрәләрдән ким түгел инде. Ә гаиләсендә үзен чиксез хокуклы бер хаким итеп куйган. Әйтерен генә бармы, капиталист!—дип көлдә карт һәм яшьләргә нәкъ кондыз кебек алпан-тилпән атлап йөрәп тә күрсәттә.

Шулай итеп, бу күл буена килсәләр, кешеләр дөньяларын тәмам онытып жибәрәләр. Аннан бик күп тәсирләр, яналыklar алып, рухлары баеп кайталар. Үзләренә дә шушы табигатьнең аерылмас кисәкчәләре икәнне тоеп, жаннары кинәнә.

Урман аланы тирәсенә дә төрле кошлар, жәнлекләр торган саен күбрәк жыйнала барды. Әле беркөн кешеләр иртән торып, Табигатьне сәламләгәннәр генә иде, сискәнәп киттеләр. Алар читендәге биек нарат башыннан, куе ылыслар арасынан әллә ниткән карлыккан, шыгырдавык тавыш ишетелде:

—Исәнме, Табигать! Исәнмесез, зәңгәр күк йөзе, мәгърур урман, агачлар...

Кешеләр чиксез аптырап, сагаеп калдылар. Бу ни хәл тагын бу?! Нинди адәм баласы менеп кунаклаган анда агач башына? Кайдан килеп чыккан ул монда? Житмәсә, аларны үчәкләп, ямьсез тавышы белән сүзләрен кабатлап утыра. Өчесе дә шул якка текәлделәр. Беркем дә күрәнми, агач башында бернинди адәм юк.

—Әй, син, тавыш бир!—дип кычкырды Искәндәр, янаулы тавыш белән.

—Әй, тавыш бир!..—диде теге дә.

Тәмам аптыраган яшь ир саллы гына бер таяк алып, аны агач

башына, ылыслар арасына тондырды. Эмма алай да беркем дә күренмәдә. Ботаклар арасыннан тик бер зур, карт ала карга гына очып чыкты. Яшьләр бу хәлдән тәмам аптырап калдылар.

—Бу нинди сихер тагын? Әллә шушы карт карга телгә килдеме югыйсә? Ул да безнең телдә сөйләшә башладымы?—диде Улинә куркынып.

—Нәкъ менә шушы карга телгә килде,—дип, аңлатма бирде академик.—Тик белеп сөйләшми ул, дусларым. Безне кабатлый гына ул. Бу кошларда кеше сөйләмен отып алу, шуны кабатлау сәләте бар,—дип өстәде.

—Чынлап торып әйтәсенме соң син моны, Сәетжан бабай?—диде Искәндәр, бер дә ышанасы килмичә. Алар яшәгән авыл янында кошлар аз булды, чыпчык та песнәкләр генә күренгәли иде. Шуна күрә Искәндәр кошлар халкының гадәтләрен белми диярлек.

—Чынын сөйлим, дусларым. Мондый сәләт ала каргада гына түгел әле ул. Чәүкәдә, сыерчыкта, тагын бүтән кошларда да бар. Ә тутый кошны кешеләр йортларында асрыйлар иде. Кеше сөйләмен бик оста кабатлаганнары өчен. Монда гайре табигый бер нәрсә дә юк,—диде философ.

Теге чактагы кыр кәжәсе инде ул, бәтиә үсеп үзен ташлап киткәч тә, аланга иртән һәм кич кояш баер алдыннан һәркөн ике тапкыр килеп йөрергә гадәтләнде. Ул инде үзен савуга күнеккән, аның жилененә сөте төшә, ул үзен савучы Улинә янына килә, яшь хатын каядыр киткән булса бәздәп, аны чакыра, эздәп йөри.

Бик матур бер кичтә Искәндәрләр торагы янына жыйналып, нидер сөйләшеп утыралар иде, алан читенә нәни балаларын иярткән куяннар килеп чыкты. Алар үлән чемченәләр, артсаннарын көлкеле сикертеп, бер урыннан икенче урынга күчәләр иде.

—Күрегез әле бер, нинди матур, нинди күркәмнәр болар! Алар бик йомшак та, жылыдыр да инде... Их, бер тотып карар идем үзләрен, күкрәгемә кысып сөяр идем. Берсен генә тотып бирегез әле шуларнын,—дип, үтенде Улинә ирлөрдән. Ул инде тиздән ана булырга жыена, шундый йомшак, жылы әйберләргә ярата иде.

—Тотарсын инде аларны, бу житез куяннарын,—дип, кулын гына селтәде Искәндәр.

—Ә син үз сәләтенне эшкә жигеп кара әле, килен. Ул куяннарга күнеленнән генә әмер биреп кара. Теге, аккошларны чакырып алган кебек итеп,—дип, кинәш бирде Сәетжан бабай.

—Карале, чыннан да! Онытып та торам икән... Тагын бер сынап карыйм әле үземне,—диде Улинә. Ул сынын турайтып утырды, кулларын күкрәгенә кушырды, карашын жәнлекләргә текәде. Тегеләре башта берни сизмичә үлән чемченүләрендә булдылар, аннары берсе, арадан ин зур ана куян, сагаеп калды, арт аякларына утырып як-ягына, аннары Улинәгә карады һәм... туп-туры ана таба юнәлде. Балалары әниләренә иярдәләр. Жәнлекләр, һич курку белмәстән, яшь хатын тирәсендә йөрәндәләр, берничә куян баласы хәтта аның алдына ук менеп утырды. Яшь хатын куллары белән сак кына итеп аларны кочагына кысып алды, янакларын йомшак йоннарына куйды.

—Матурларым минем, йомшакларым,—дип иркәләде ул куян балаларын һәм ирләргә һавалы гына карап алды.—Менә күрдөгезме инде апагызны!

Шунда карт галимнең көнчелеге кузгалды.

—Ә мин хәзер инбашыма бөркетнең үзен кундырып менәм!—дип, вәгъдә итте ул һәм елга ярына, бөркетләр оялаган агач янына төшөп китте. Пәһлеван кошлар инде очып арыганнар, үз урыннарында, зур оялары тирәсендә йокымсырап утыралар иде. Агач янына карт килгәч тә алар кымшанмадылар, башларын борып, ана бер карап кына алдылар да, тагын хәрәкәтсиз калдылар. Карт галим аларга текәлдә, күзләрен очландырып, күнеленнән зур рухи көчәнешләр ясап, әмер бирә башлады: «Мәгърур кошлар, патша кошлар! Сөз адәм баласының үтенечен тынлагыз. Аның

инбашына килеп куныгыз, анын инбашына килеп куныгыз!»

Эмма ләкин бу юлы философ үзенен сүзсез әмерләрен юкка гына бирде, юкка көчәнде, энергиясен сарыф итте. Горур кошлар кайчак урыннарыннан кузгалып, хәрәкәт ясап куйдылар. Тик берсе дә анын инбашына очып төшмәде. Карт хәтта кызарып, тирләп чыкты. Шунда көлөп жибөргән тавыш ишетелде. Агачлар арасыннан Искәндәр килеп чыкты.

—Юкка көчәнмә, Сәетжан бабай. Бу кошлар йомшак куян балалары түгел инде сина. Бу бөркетләре инбашына кундырым дисән, башта аларны бик әйбәтлөп балык белән сыйларга кирәк,—диде ул.

—Синен сүзен хактыр, ахры, Искәндәр улым. Бу кошларның биокыры минекенә дә бирешә торган түгелдер,—дип, килеште карт галим.

Кешеләрнең табигать һәм тереклек ияләре белән аралашуы шактый тиз алга барды. Алар кулларында бернинди кораллары булмаган, бернинди дошманлык гамәле күрсәтмәгән кешеләргә бик тиз ияләнделәр. Тиз арада урман аланында, сукмакларда, тораclar арасында кыр кәжәләре, куяннар, бурсыклар, кerpеләр иркәнлөп йөри башладылар. Алар кешеләрнең кулларынан ризык алалар, бергәлөп уйныйлар. Кошлар исә кешеләргә аеруча яраттылар, үз ителәр. Бөркетләр, карга, чәүкәләр, чыпчыклар, хәтта бик яшерен тормыш алып барган сандугачлар да кешеләрнең иннәренә, баш түбәләренә килеп-килеп куналар иде.

Тормышның шулай жайлана баруына карт академик бик шат, ул күнеленнән тантана итә иде. Әлегә яшьләрдә коралга омтылу, техник үсеш юлына авышу сизелми. Яна яшь буын табигатькә, анын белән якынаюга йөз тотта. Ин әһәмиятлесе дә менә шушы анын. Дөрөс, әле бу беренче генә адымнар, беренче һәм зәгыйфь адымнар. Эмма бит моннан соң киләсе буынарда үсеш геометрик сикереш белән китәчәк. Дөрөс юлда академик, дөрөс юлда!

* * *

Яनावылга килгән икенче кыш беренчесеннән дә кыска һәм йомшак булды. Ә кояшлы яз исә авылның өч кешедән торган халкына олы куаныч алып килде. Улинә бала тапты. Нык бәдәнле, тупырдап торган ир бала. Нәнинен әтисе Искәндәр, аннан да битәр Сәетжан бабай бу хәлгә жирләре-күкләре белән куандылар.

—Жир йөзенә яна кешелекнең беренче вәкиле килде!—Сәетжан бабай тантана белән әнә шулай игълан итте...—Һәм без ана Имән дип исем кушабыз. Ул имәндәй таза, имәндәй озын гомерле булсын. Бу—табигатьнең үзеннән алынган исем. Мин инде күптән уйлап йөри идем. Ир бала туса—Имән, кыз бала туса—Каен дип. Безнең Имәнәбез дәү үссен, табигатьне сөйсен, әти-әнисен ихтирам итсен!—дип теләде философ, нарасыйны сак кына кулына алып.

—Ярый, монысы—Имән. Ә икенче бала тугач без ана Бөркет дип исем кушарбыз. Мин бөркетләргә яратам,—диде Искәндәр.

—Кыз балалар тапсам, исемне үзем кушам. Аккош, Чулпан дип кушам. Минем Әнжә Күзләрем дә бар әле...—диде Улинә. Ул әле хәлсез, урын өстендә ятып тора иде.

Ә Имән, дөрөстән дә, чын табигать баласы булып үсте. Берничә айдан соң ук инде ул аланда, үләннәр, чәчәкләр арасында шуышып йөри, төрле жәнлекләр һәм кошлар белән уйный иде. Нәни баланы тосмлау, анын белән бик сак булырга кирәк икәнән сиземләү теләсә нинди тереклек иясендә, хәтта ин усал ерткычларда да бар. Һәм жәнлекләр нәни Имәнне үз балаларыдай күрөп яраттылар. Улинә исә аны кечкенәдән үк чыныктырып, бик тәрбиялөп үстерде. Һәр иртәдә үзләре белән бергә елгада коендырды. Бала көннәр буге ачык һавада уйнады.

Ул арада безнекләр өчен тагын бер бик әһәмиятле, дулкынландыргыч хәл булды. Көннәрдән бер көнне иртән торып тораclar чыктылар

исә, тукталып калдылар. Алан читендә... бер яшь хатын белән яшь ир басып торалар иде! Икесе дә билгә кадәр яланәс, салам төсле сап-сары, озын чәчләре иннәренә таралып төшкән, кулларында чукмарлы башлы авыр таяклар. Бик күп юллар үткән, арыган, ачыккан икәнлекләре күренеп тора. Яшь хатын исә буйга узган, сонгы айлары булса кирәк... Бу бичаралар, бу мосафирлар безнекеләргә куркып та, өмет белән дә карыйлар иде. Безнекеләр аларны кунакчыл елмаеп, баш иеп сәламләделәр. Кулларын кин жәеп, үзләренен бернинди дошманлык уйлары юк икәнне күрсәттеләр.

—Рәхим итегез, балакайларым!—диде Сәетжан бабай, татарчалатып.

Тегеләр бер-берсенә карашып алдылар, тик бер сүз дә дәшмәделәр. Татарча белмиләр иде, күрәсен.

—Добро пожаловать!—диде философ.

Тагын җавап булмады.

Карт галим үзе белгән телләрдә сәламләп карады, тегеләр сүзсез кала бирделәр. Ахырда яшь ир эшнен нидә икәннән төшенеп алды, күрәсен.

—Дойче. Курт!—диде ул, бармагы белән үзенен күкрәгенә төртеп һәм хатынга да күрсәтте.—Эльза.

—Әһә, немеслар икән болар,—диде Сәетжан бабай.—Ире—Курт, хатыны Эльза исемле. Ай, жанашларым, ай, мескеннәрем. Бу якларга нинди ераклардан, Аурупаның үзегеннән үк килеп чыкканнар бит болар,—дип, гажәпләнде һәм тегеләргә мөрәжәгать итте.—Вилкоммен!

Тегеләр елмаеп жибәрделәр һәм куркусыз төстә атлап, аланга керделәр. Күрәсен, урман-кырлар, бөтен-бөтен кыйтгалар буена кангырып йөри торгач бирегә килеп чыккан немеслар гайләсе иде бу. Яшь һәм өметле гайлә. Аларны бик әйбәт каршы алдылар, елга буена алып төшеп юындырдылар, иртәнге чәй янына утырттылар. Бик ачыккан булсалар да, итгатыле дә, тәртипле, тотнаклы да икән үзләре. Чәй янында бик әдәпле утырдылар.

—Их данке!—дип, рәхмәт сүзләрен дә әйттеләр.

—Бу кадәр күп йөрөп тагын кая бара инде болар. Әгәр монда, безнең белән бергә яшәп калырга теләкләре бар икән, рәхим итсеннәр,—дип хәл итте Улине. Бала тапкач ул ничектер житдиләнәп, акылы да төпләнәп китте. Житди мәсьәләләрдә үзенен фикерен белдергәли башлады. Ә бу хәл академикка да, Искәндәргә дә ошый иде.

Сәетжан бабай немесчәнә дә әйбәт кенә белә икән. Ул тегеләргә үзләренен караларын житкерде. Тегеләр бергә яшәп калырга бик ризалар иде. Елмаеп жибәрделәр, бик шат икәнлекләрен белдерделәр. Курт исә урыныннан ук сикереп торды, тыпырдап биеп китте. Аннары, кулларын күкрәгенә кушырып, игътибар сорады. Ул ниндидер бер тамаша, үзенен ниндидер сәләтен күрсәтергә жыена иде, ахры. Менә ул тураеп басты, тынып, һәйкәл кебек хәрәкәтсез басып калды, күзләрен табын читендә торган кечкенә, матур чүлмәккә текәде, шактый вакыт шул рәвешендә торды. Һәм... менә мөжиза! Гап-гади, бөтенләй дә жансыз чүлмәк урынында селкенеп, берәз гына читкә күчеп куйды. Безнекеләр бу хәлгә таң калдылар, Искәндәр гадәтенчә озын итеп сызгырып жибәрде.

—Менә бу әкәмәт дисән дә әкәмәт. Жыен сихерчеләр, тылсымчылар жыела икән әле монда... Тора-тора тагын ниһә күрәсе булыр,—диде ул, чиксез аптырап.

—Әйе, Тәңренәң рәхмәте, Курт та зур сәләткә ия икән әле,—диде академик һәм аңлатма бирде.—Бу хәл дә табигатьнең әле адәм балаларына сәбәбе ачылып бетмәгән бер күренеше. Бу сәләт, кайбер кешеләрнен уй-фикер көчәнеше белән генә төрле әйберләргә торган урыннарыннан күчереп куя алу сәләте, галим-голәмәгә электән үк билгеле иде. Бу да гайре табигый хәл түгел. Тик мин шунысына гажәпләнәм әле,—дип сөйләде карт.—Без ничек монда төрле сәләт ияләре жыелабыз? Күрәсен, Бөек һаләкәтнен адәм балаларынын рухи дөньясына, биологик мөмкинлекләренә ниндидер унай, шифалы йогынтысы булгандыр. Хәерләгү булсын,—

диде академик һәм кулларын, кин итеп, як-якка жәеп жибәрде:
—Менә бүгенге көннән Яनावыл тарихы башланып китә!

* * *

Шулай итеп, Бөек Тәңре хәкеме белән Жир шарындагы кешелек дөньясы яна үсеш юлына, биологик үсеш һәм камилләшү юлына кереп китте.

Урта кинлекләргә урнашкан урман аланындагы Яनावылга әле тагын берничә гайлә, урман-далаларда кангырып йөргән ялгыз кешеләр дә килеп утырдылар. Авыл акрынлап үсә барды, якын-тирәдә тагын шундый авыллар барлыкка килде.

Сәетжан бабай, галим һәм философ, бу дөньяда озақ, бик озақ яшәде. Ул Искәндәр һәм Улинәдән, Курт һәм Эльзадан туган балаларны, ул балалардан да туган балаларны тәрбияләде. Йөз сиксән яшен үтеп вафат булды. Бу картны, изге күнелле пәйгамбәргә тиң бу кешене Яनावыл халкы, бөтен тирә-як авыллар халкы белә, ихтирам итә иде.

Йөз елдан соң

Кешелекнен яна тарихында йөз ел вакыт үтеп китте.

Урман аланы әлләни үзгәрмәде. Тик хәзер инде анда кешеләр яшәми. Кешеләр үзләренә яна торакларны алан тирәсендәге урманда төзеделәр. Моның өчен махсус мәйданнар чистартып, үсеп утырган ағачларны кисеп тормадылар. Әгәр торак төзисе урында ағач туры килә икән, ул киселмичә торак эчендә калды, үсүен дәвам итте, торакка өстәмә ныклык бирде. Аланда очлы башлы, түгәрәк итеп салынган элеккеге өч торак бар. Аларның берсенә кайчандыр Яनावылга нигез салган Сәетжан бабай күмелгән. Калган икесе, киләчәк буыннарغا күрсәтер өчен, буш тора.

Хәзерге заманда бу түгәрәк һәм иркен урман аланы тирә-юнь авыллардагы халыкның бергә жыелу, бәйрәмнәр, төрле ярышлар үткәру урыны. Ә андый бәйрәмнәр, табигать тарафыннан бирелгән һәм туктаусыз үстерелә килгән төрле сәләтләрне күрсәтү, шигырьләр, сөйләк-хикәяләр сөйләү, жыр-бию ярышлары, көч сынашу, житезлеккә узышу бәйгеләре еш үткәрелә. Бәйрәмнәреннән иң зурсы коңшылы язда, табигать төмам яшәргәч, чәчәк-гөлләргә күмелгәч үткәрелә һәм Яз туге дип атала. Бик ихтимал, ул татар халкының борынгы бәйрәме Сабан тугеның дәвам итүдәр... Без дә менә шушы бәйрәмне тамаша кылыйк.

Аланда, уртадагы чишмә янына башкаручылар өчен талчыбыклардан үрәп ясап куелган урындыклардан кала, беринди корылмалар һәм жайланмалар юк. Уратып алган иркен һәм тигез, түгәрәк юлга ак ком сибелгән. Барысы да табигатьтәге кебек гади. Ә жыелган халык алан тирәсенә түгәрәкләнеп чирәмгә утырган. Менә уртага авылның өлкән кешеләреннән берсе, йөзьяшар Имән батыр чыгып басты. Ул нәкъ бүтән-нәр кебек үк билгә кадәр яланос, чәчләрен түгәрәкләп бөйләп куйган. Эмма бу батыр гәүдәгә бик күпләрдән шактый эре, күкрәк һәм инбашы мускуллары кабарып тора, чын бер пәһлеван иде.

—Мөхтәрәм туганнар!—дип башлады ул сүзен, көр һәм матур тавыш белән. Монда шунысын әйтергә кирәк, кешеләр узара мөнәсәбәттә бик гади булдылар. «Галижәнап», «әфәнде», «ханым» ише сүзләрен бөтенләй дә белмәделәр. Бер-берсенә «туган», «туганым», дип кенә мөрәжәгать иттеләр.—Хөрмәтле туганнар!—дип дәвам итте Имән батыр.—Сезне бүгенге олы бәйрәмебез белән тәбрик итәм. Менә бу торакта безнең авылга нигез салган, бәйрәмнәребезне башлап жибәргән, зур сәләтләр һәм гакыл иясе Сәетжан бабабызның жәсәде ята. Ул үз вафаты алдынан безгә васыятыләрен әйтеп калдырды. Аларны онытмавыбызны, тантаналар

алдыннан кабатлавыбызны сорады. Бүгөнгө бәйрәмне дә без шул васыятларне кабатлаудан башлап жибәрик!—Һәм кулларын югары күтәрде. Барча жыелган халык аякка басты һәм мәйданда мәрхүм академик һәм философ Сәетжан бабайның уй-фикерләре йөзләрчә күкрәкләрдән чыккан көчле авазлар белән ант булып янгырады:

—Бернинди коралга, жайланмага омтылу кирәкми. Кеше үз гамәлләрендә өстәмә көч чыганаclarына таяна алмый. Кеше бары тик үзенә Табиять-ана биргән сәләтләрне үстерү хисабына гына тәрәккыят итә;

—Тәңре каршысында Жир йөзөндәгә барча тереклек ияләре, шул исәптән, кешеләр дә—бертигез. Бу—Жир шары халкының төп кагыйдәсе;

—Табиять белеменнән тыш бернинди белемгә омтылу, төрлө фәннәр тудыру, уку-язу, уку йортлары булдыру кирәкми. Кешелекнең мәктәбе—тирә-юньдәгә Табиять;

—Табиять—иң изге һәм бөөк нәрсә. Аны ихлас күнелдән яратырга, ихтирам итәргә, аны һәркем гомере буена жентекләп өйрәнәргә, һәр нәрсәдә аннан үрнәк алырга. Кеше—Табиятьнең аерылмас бер кисәкчәсе.

Барча кешеләр аягүрә басып, тулы тавышка шушы сүзләрне кабатладылар. Сәетжан бабайның васыятләре аланда, бөтен-тирә якта, ерак урманнарга гимн булып янгырап торды. Һәм бу гимнны жырлаган кешеләр үзләре дә чын Табиять балалары иде. Берсеннән-берсе таза, һәммәсенен дә сау-сәламәт, тыныч һәм сабыр холыклы, ипле, тыйнак затлар икәнә йөзләрәннән үк күренеп тора, барысы да күркәм. Гасыр буена хәмер һәм тәмәкенен ни икәнән белмәү дә адәм балаларына уңай йогынты ясады. Бернинди машиналар, адәм баласына зарарлы сәнагәт булмаганлыктан, имгәнүчеләр, гарипләр, аяк-кулсыз калучылар да булмады.

—Мөхтәрәм туганнар! Бәйрәмне башлап жибәрәбез. Алып баручы да буларак, мин аны үзем ачып та жибәрәм!—дип игълан итте үзенен искитмәдә көч-күәте белән бөтен тирә-юньгә мәшһүр Имән батыр. Мәйдан тирәсендәгә халыкның алкышлары астында ул уртагарак чыгып басты һәм бөтен тирә-якны янгыратып, егетләрчә сызгырып жибәрде. Бу сызгыруга җавап булып ерактан, урман куелыгынан ат кешнәгәнә ишетелде һәм тиз арада мәйданга, махсус калдырылган юлдан, ат үзе дә килеп керде. Әмма ләкин чабышкы түгел иде бу. Зур һәм авыр сынлы, бик озын яллары дулкынланып жиргә кадәр салынып төшкән, бөтен гәүдәсенә гажәп матур түгәрәк тәңкәләр төшкән, гайрәтле айгыр иде.

—Хуш киләсен, Алмачуарым!—дип, каршылады бу айгырны Имән батыр һәм аның юан муенынан кочып алды. Акыллы хайван үзенен дәү, авыр башын кешенә инбашына китереп салды һәм бу ике пәһлеван, табиятьнең ике баласы, бик сагынышкандай бер-берсенә сыенып, оста сынчы ясап куйган мәгърур бер һәйкәл сыман хәрәкәтсез калып, басып тордылар. Халык гөрләтеп кул чапты. Аннары Имән батыр егетләрчә жинел сикереп, Алмачуарга менеп атланды, ияр һәм йөгәннен ни икәнән белмәгән Алмачуар түгәрәк юл буйлап атлап китте. Бу ике пәһлеван ашыкмыйча гына мәйданны әйләнделәр. Шуннан соң инде гажәп хәл булды. Имән батыр иелеп үзенә аты, яраткан иптәше астына керде һәм... аны иннәренә күтәрәп тө алды. Бөтен мәйданның алкышлары астында, атны иннәреннән төшермичә, бер түгәрәк әйләнеп чыкты. Инде аны жиргә бастырып куйгач та ялларыннан сыйпап торды, мангаеннан үбеп алды.

—Хуш, туганым, хәзергә. Син инде мәйдан читенә чыгып тор, без бүтән башкаручыларга урын бирик. Иртәгә тагын күнегүләр үткәрәсе бар, син анысын оныта күрмә, берүк,—диде Имән батыр атына, нәкъ бер иптәше белән сөйләшкәндәй һәм гайрәтле айгыр аны тулысынча анлап алды. Вәкарь белән генә башын чайкап алды, аннары салмак атлап, махсус юлдан чыгып китте.

Имән батырдан соң мәйданга, башкаручылар өчен талчыбыктан үрөп ясалган киң урындыкларга Яनावылның ин өлкән кешеләре, инде

йөз яшылекне күптән үткән кешеләр, Имән батырны үстергән әтисе белән әнисе, Искәндәр бабай һәм Улинә әби чыгып утырдылар. Әле йөзләрендә бернинди жырчык, гәүдәләрендә картаю, хәлсезләнү билгеләре булмаса да, инде чәчләренә чал кәргән, ачык һәм мәрхәмәтле чырайлы бу күркәм өлкәннәренә барысы да ихтирам белән «әби» һәм «бабай» дип йортәләр. Улинә әби утырган жиреннән майдан халкына нәзакәтле итеп башын иде, кулларын як-якка жәеп, тынлык һәм игътибар сорады, жырлагандай сузып, акрын гына тавыш бирде:

—Урмандагы дусларым, туганнарым минем! Барчагыз да монда килегез. Минем яныма жыйналыгыз.

Шунда ук озын мөгезле, ялтыр йонлы кыр кәжәләре күренде, алар бәтиләрен дә иярткән иде. Кәжәләр Улинә әби янына килеп ана иркәләнделәр, аннары түгәрәкләнеп чирәмгә яттылар. Алар артыннан ук куяннар, кәрпеләр күренде, агач башларынан тиеннәр сикереп төште. Бу жәнлекләр төрле яктан әбине урап алдылар, янына ук килеп, ана сырпаландылар, шунда уйнадылар, шаярдылар. Каяндыр урманнан бик күп кошлар, песнәкләр, тукран, сыерчык, саескан, карга, чәүкә, чыпчыклар очып чыкты. Кайсылары Улинә әби утырган урындык аркаларына, кайсылары инбашына ук кунаклады. Хәзер инде монда тамаша бара, әби үзен чолгап алган жәнлекләр, кошлар арасынан чак кына күренә иде. Һәм әби тамашаны башлап жибәрде. Аның әмере белән карт кәжәләр арт аякларына басып йөрделәр, кәрпеләр белән куяннар көрәште, тиеннәр биеклеккә сикереп ярышты. Кошлар исә һавага күтәрелеп очтылар, анда мөтәлчек атындылар. Ул арада зәңгәр күктә, биек биектә аккошлар күренде. Бу зур кошлар алан тирәли түгәрәк ясап очтылар, Улинә әби турысында кисәк түбәнәеп, канатларын кагып, тавышланып, аны сәламләделәр. Улинә әби жәнлекләренә, кошларны сыйпап иркәләде, кайберләрен күкрәгенә кысып торды, һавадагы аккошларны сәламләп, кулларын изәде. Әбинең йөзе күнелендә ташыган шәфкатьтән, тәэсирләнүеннән, шатлыгыннан балкып тора иде.

Майдан халкы бу хәлләренә тын калып, бирелеп күзәттә. Чын тамаша, кеше белән Табигатьнен берләшүе, жанварлар белән адәм баласының дуслыгы, бер-берсен яратуы, бер-берсен аңлавы тантанасы иде бу.

Улинә әбидән сон, сүзне Искәндәр бабай алды. Аның чакыруына инде әллә кайдан, урман куелыгыннан ике искитмәле зур бөркет очып килде. Алар Искәндәр бабайның ике инбашына кундылар һәм хәрәкәтсез калдылар. Гүяки алар бу чал картның күптәнге дуслары, аның сакчылары кебекләр иде.

—Тынлагыз, туганнарым! Мин сезгә менә шушы урман аланының, шушы Яनावылын кыйссасын сөйләп бирәм,—диде Искәндәр бабай һәм кайчандыр үзләренен Улинә белән моннан бик ерактагы, урман куелыгындагы икенче бер авылда яшәүләрен, үзләре әле үсмер генә вакытта бу авылга куркынычлы ерткыч юлбарыслар һөжүм итүен, ничек итеп бөтен авылдан икесенен генә исән калуларын, монда ничек килеп чыгуларын сөйләде. Ә инде Сәетжан бабайның Сынар Күз юлбарысны ничек итеп котылгысыз үлемнән саклап калуын баян иткәндә, бөтен майдан гөрләтеп кул чапты, теләктәшлеген белдерде.

—Безнең менә шушы урманнарда да бар ул ерткычлар. Тик әлегә алар безнең белән аралашмыйлар. Әмма адәм балаларына тимиләр, һөжүм итмиләр. Кайчандыр Сәетжан бабай үзләренен бабаларына биреп калдырган каттый әмерне үтилә. Тик, кызганыч ки, әлегә безнен бу гайрәтле, мәгърур жанварлар белән бәйләнешебез генә юк,—диде Искәндәр бабай.

—Ә ни эшләп әле... бәйләнеш булмасын икән?—дип көлдә бу сүзләрдән Улинә әби һәм гомер иткән каргына хәйләле генә карап алды.—Ә менә минем таныш бер юлбарысым булса, мона ни әйтерсен? Үзем урманда бергәләп күнегүләр үткәргән, үземә төмам ияләшкән юлбарысым булса... Әгәр майдан халкы тели икән, мин аны менә шушында

чақырып та китерә алам. Әгәр халык өркүгә төшми икән...—диде Улинә әби, берәз горуранлып.

—Без ул ерткычны күрергә телибез, хөрмәтле Улинә әби. Алай ук куркып та калмабыз әле. Без монда ишле бит,—дигән авазлар ишетелде.

Монда шунысын да искәртү урынлы булыр, бу мәйдан тирәсенә бәйрәмгә жыелган халык һич кенә дә кайчандыр үткәрелгән борынғы Сабантуйларындагыча ишле түгел иде. Яна тарихта бер-ике буын гына яшәгән кешеләр һаман да аз санлы иде әле.

Халыкның ризалыгын алуга, Улинә әби урыныннан торып басты, кулларын авызына куйды, озын һәм аһәңле итеп үзе генә белгән авазлар чыгарды. Мәйдан тынып, сагаеп калды. Тирә-яктагы урман тын һәм берәз шомлы да иде. Улинә әби берәз көтеп торды, тагын аваз салды. Шулай берничә тапкыр кабатлагач кына, карурман куелыгынан ниндидер көчле, куркынычлы ырылдау, үкерүгә охшаш авазлар янгырап ишетелде. Әйтерсەң, кайдадыр якында гына күк күкри иде. Күп тә үтмәде, махсус юлда бу дәһшәтле авазларның иясе үзе дә күренде. Озын гәүдәсе белән жиргә сылана төшеп, ничектер сак, елдам атлап килгән, мускуллары беленеп, уйнаклап торган, гажәеп матур, горур, күркәм ерткыч, әле яшь кенә, гайрәтле юлбарыс иде бу. Халык аны күреп «аһ» итте, куркыган авазлар да ишетелде. Юлбарыс үзе дә гел як-ягына каранып атлый, зур күзләренә карашы сагаюлы, аларда усал, зәһәр очкыннар бар иде. Ул ашыкмый гына, дәрәжә саклап кына Улинә әби янына килде, ана текәлеп карап торды һәм... әбиңең аягы янына жиргә сузылып ятты. Улинә әби ерткыч янына чүгәлдә, зур башын куллары белән қочаклады, аркасыннан сыйпап торды. Юлбарыс рәхәтләнеп күзләрен йомды, әбиңең битен ялап алды.

—Менә шулай, Мәдинәкәем минем!—диде Улинә әби, жанвар янәшәсенә чирәмгә утырып, һәм халыкка аңлатма бирде.—Былтырдан бирле таныш без бу урман мәчесе белән. Ана юлбарыс ул. Мин ана Мәдинә дип исем бирдем. Былтырдан бирле аның белән урманда очрашам. Ялгызым гына аулак урынга чыгам да, тавыш бирәм. Ул минем ялгыз икәнне белгәч кенә яныма килә. Кешеләрне бик яратмый... Балки ана юлбарыслар шулай усал һәм сак булалардыр,—дип сөйләде Улинә әби.

Аның сүзләрен раслагандай, юлбарыс кискен хәрәкәт ясап торып утырды. Кешеләр өстенә ташланырга әзерләнгәндәй, күзләреннән чаткылар чәчеп, үкереп жибәрде.

—Мәдинә!—диде әби, үтенүле һәм кырыс тавыш белән.—Йәле, тынычлан, Мәдинә. Бар, булмаса урманына китеп тор хәзергә. Сине бик күп өйрәтәсе, үгетлисе бар әле. Бар, китеп тор!—дип боерды Улинә әби.

Һәм гайрәтле, ачулы ерткыч кечкенә генә, матур гына әбине тыңлады. Һаман да сак һәм елдам атлап, мәйданнан чыгып китте. Кешеләр шунда ук Улинә әбине алкышларга күмделәр. Бик күпләрнең мондый матур, дәһшәтле ерткычны күргәннәре юк, ә кайберәүләр исә аның турында ишетмәгән дә иде.

Искәндәр бабай белән Улинә әбидән соң алар кебек үк өлкән, чәчләренә бәс кунган Курт бабай белән Эльза әби, аларның инде үзләре дә олыгаеп килгән балалары чыгыш ясадылар. Бу немес гаиләсе узара немесчә сөйләшә, әмма татарчаны да нәкъ ана телләре кебек белә. Яनावылда, гомумән, рус, чуаш, украин һәм башка милләт кешеләре яшәп ята, алар үз телләрендә һәм татар телендә дә бердәй сөйләшәләр. Әллә авылга татар кешеләре нигез салгангамы, бернинди алдан сөйләшүләр һәм килешүләрдән башка, үзеннән-үзе, татар теле милләтара, уртақ тел дип кабул ителгән иде.

Курт бабай үз сәләтен күрсәтте. Ул чирәм өстенә, берәз аралар калдырып, барысы да бердәй озынлыктагы таяклар салып куйды. Үзенен жете зәңгәр күзләре белән шул таякларга текәлде. Һәм... тамашачы халык арасыннан, гажәпләнү, соклану авазлары ишетелде. Курт бабайның карашы астында чирәм өстендә тезеләп яткан таяклар, кинәт жан

көргөндөй, хэрәкәткә килделәр. Берсе аша икенчесе сикереп үтте, бергә жыелдылар, тылсымчы кулларын жәеп жибәрү белән як-якка чәчелеп киттеләр. Хәтта жир өстеннән югары күтәрелделәр.

Әмма тамашаның ин кызыгын, мөгаен генә, немесләр гаиләсеннән ике бертуган Виллис белән Анна күрсәттеләр. Алар майдан уртасына зур шахмат тактасы чыгарып салдылар, ана шахмат сыннары тезеп куйдылар. Бу борынгыдан килгән, такыл жегәрән, зихән һәм тирәнтен фикерли алуны таләп итә торган уенны барысы да беләләр һәм яраталар иде. Анна белән Виллис икесе киң тактаның ике ягына бастылар, уен башланды. Һәм нинди уен! Уйнаучылар агачтан юнып, майдан читендәгә кешеләр дә күрерлек зур һәм авыр итеп ясалган сыннарға куллары белән кагылмадылар да. Аларның тылсымлы карашлары астында, уен барышы белән, сыннар урыннарыннан үзләреннән-үзләре күчеп йөрдө, ә отып алынганнары исә такта читенә чыгып басты.

Халык гөрләтеп кул чапты. Анна белән Виллис янәшәсенә чыгып үз фикер әмере жегәрән, үз сәләтләрен сынап караучылар да табылды. Бер егет белән бер кыз хәтта сыннарны кузгата алуға да ирештеләр.

Немесләрне яшь хатын белән яшь ир алыштырды. Икесе дә талчыбыктай зифа буйлы бу ир белән хатын уртага чыгып кара-каршы бастылар, ясап куйган сыннар кебек хәрәкәтсез калдылар. Аннары карашларын бер-беренә текәделәр, кулларын алга сузып берләштеләр... һәм шулай берләшкән килеш, икесе дә басып торган жирләреннән акрын ғына жирдән аерылып, һавага күтәрелә башладылар. Югарыга, югарыга күтәрелделәр, биек агач башларын үтеп киттеләр һәм акрынлап икесе ике ноктага ғына әйләнеп калдылар. Аннары шулай салмак кына түбән төшөп, тагын үлән өстендә ясап куйган сыннардай катып калдылар.

Нинди генә сәләтләр, можизалар күрсәтелмәде монда!

Ике егет чыкты, берсе икенчесен майдан түгәрәге тирәли куа китте. Качып барганының кулында берни дә юк, ә куа килгәне кулына озын һәм авыр күсәк тоткан иде. Менә качып барган егет күсәк тукталды, утыртып куйган багана төслә басып калды. Куа килгәне күсәге белән кин сөлтөнөп, ана берне китереп тамызмакчы булды. Ул сөлтөнөп жибәрдә һәм һавада сызгырып килгән күсәк, бичара егеткә килеп бәреләм дигәндә генә, ниндидер күзгә күрәнмәс киртәгә очрап, тукталып калды. Тегесе бар куәтенә тагын сөлтөндө, авыр күсәк тылсымлы каршылыктан тагын кирегә сикерде. Ул гүяки күзгә күрәнмәс гаять зур тупка бәрелә иде.

Озын чәчләрен биленә кыстырып куйган, түгәрәк йөзлө, гажәеп елмаюлы бер бик матур кыз чыкты. Ул алан читендәгә агачларга текәлдә, ялан беләклә кулларын киң жәеп, салмак кына дулкынлы хәрәкәтләр ясый башлады. Һәм... менә можиза! Алан кырыенда үскән агачлар, карт имәннәр, төз наратлар, куе ябалдашлы чыршылар кызның кулы хәрәкәтләрен кабатлагандай салмак кына як-якка иелә, чайкала башладылар. Әйтерсен, төрлә аяктан тавышсыз-тынсыз ғына бик көчлө жил исә иде. Нинди биек, нык көүсәлә агачларның яшь бер кыз хәрәкәтләренә буйсынуы, карап торуга гаять тәсирлө, гажәеп бер тамаша иде.

Менә чабышлар башланды. Монда инде көрәш кешеләр яисә чабышкы атлар арасында бармады. Егетләр һәм ирләр үзләре чабышкы атлар белән узыштылар, тегеләр белән янәшә торып чаптылар. Һәм кешеләр арасыннан менә дигән чабышкы атларны узып китүчеләр табылды. Майданга үзләре дуслашкан бүре, аю, селәүсен кебек ерткычлар, поши, болан кебек зур жанварлар белән бергәләп чыгучылар, төрлө тамаша күрсәтүчеләр дә булды.

Яз түе бәйрәме иртәдән алып кичкәчә, көнө буге дәвам итте.

Монда адәм баласының Табигать тарафыннан бирелгән сәләтләре үсүе, аның барча тереклек доньясы белән дуслашуы, тутанлашуы, Табигать-анага яқыная баруы тантана итте. Бәйрәм үзе дә Сәетжан бабай васыятыләрен тагын кабатлау, Табигатькә гимн жырлау белән тәмамланды.

Шунысын да истә тотарга кирәк, бәйрәмдә күрсәтелгән сәләтләр,

можизалар әле яна кешелек дөнъясы үсешенен беренче баскычлары гына, биологик һәм рухи үсешнен яралгылары, беренче адымнары гына иде.

Соңгы сүз

Кешелекнен борынгы, зур һәлакәткә кадәрге тарихы, технологик үсеш юлы да, исәпли китсән, вакыт исәбе белән бик кыска булмаган иде. Таш балталардан кампигергә килеп житкәнче дистәләгән гасырлар үтте. Дөрес, һәлакәт алдындагы йөз-йөз илле елда техник үсеш күз иярмәстәй һәм гакыл инләмәстәй тизлекләргә иреште. Беринди кагыйдәләргә, законнарға буйсынмады, беринди кысаларга сыймады. Һәм... Бөек һәлакәтнен сәбәпчесе булды.

Биологик үсеш тә нәкъ әнә шулай, гасырлар һәм гасырлар буена барды. Кешеләр беринди өстәмә көчләргә, сәнагать бирә торган унайлыкларга таянмыйча, ин беренчел шартларда, ин гади унайлыклар белән генә яшәделәр. Һәр шәхес, ин беренче чиратта, Табиғать-ананы ихтирам итте, тирә-як мохиттан бары тик үзенен ин беренчел ихтыяжларын канәгәтләндерерлек күләмдә генә алды. Кеше, үзе дә бер биологик төр буларак, нәкъ Табиғатьтөгечә, табиғый шартлар мөмкинлек биргән санда гына үрчедә. Гомумән алганда, яңа тарихта Жир шарында адәм балалары сан ягыннан ишле булмадылар.

Шунысы да кызыклы, түр башына Табиғать-ананы куеп, ихтирам иткән яңа кешелеккә беринди ясалма тәгълиматлар тудырып, аларны күтәрәп йөрүнен дә кирәге калмады. Табиғать-анага ихтирам да ул кадәр үк суык табынуга әйләнмәде. Кешеләр бернигә дә табынмадылар. Хәтта вәкаләт ияләре дә булмады, дәүләтчелек тә яралмады. Аерым авылларда өлкән бер кешенен сүзе, аның кинәшләре алга куелды. Шәхси милек, шәхси байлыкларның булмавы бу өлкәннәргә дә беринди матди өстенлек бирмәде. Бу—тигез хокукы кешеләр жәмгыяте иде.

Шул ук шәхси милек, хосусый байлыкларның булмавы гаилә тормышында да кайбер үзгәрешләр китереп чыгарды. Бер-берсенә мәхәббәтләр сүнмәгән ир белән хатын гомерләре буена бер гаилә булып яшәделәр. Әмма нинди дә булса гаилә коллыгына, бәйсезлегенә чик куелды. Ирләр һәм хатыннар, үзләре кирәк табалар икән, гаилә бәйләнешләрен өзәргә, бер-берсеннән ирекле булырга хокук алдылар. Бу хәл жәмгыять тарафыннан беринди гаепкә дә саналмады.

Мондый шартлардагы Кешеләрнен яшәеше, Бөек һәлакәткә кадәрге цивилизация тормышыннан рухи яктан ярлы, күнелсез, бөртөрле булдымы? Һич кенә дә юк! Бәхет бит ул бик шартлы төшенчә, кешенен теләсә нинди шартларда, теләсә нинди мохитта бәхетле булуы мөмкин. Әйтик, безнен, кулына таш балта тоткан, жәнлек тиресенә төрөнгән борынгы бабавыз рухи яктан бездән бәхетсез булгандыр дип кем исбатлый ала? Булмый аны исбатлап. Биологик үсеш жәмгыятендә кешеләр һәркайсы үзенә мавыктыргыч бер шөгиль табып, тулы канлы тормыш белән яшәделәр.

Әдәбият һәм сәнгать үсте. Телдән хикәяләр, шигырьләр, дастаннар сөйләү осталары килеп чыкты. Һәр авылның танылган жырчылары, биочеләре булды, урман араларында опералар жырланды, спектакльләр уйналды. Сынчылар балчыктан, таш, агач, үсемлекләрдән гажәеп сәнгать әсәрләре, исцитмәле можизалар тудырдылар. Урман аланнары, авыллар, елга ярлары, тау битләре, кешеләр бәйрәмнәргә жыела торган урыннар төрле сыннар, аларның жыелмалары белән бизәлде. Әмма аерым шәхесләргә багышлап сыннар ясау гадәткә кермәде. Хәтта яңа кешелекнен юл башында торган Сәетжан бабайнын да беркайда да беринди сыны, һәйкәле юк, бары тик ул күмелгән очлы башлы йорт кына гасырлар буена янартылып киленә иде. Ә менә әдәбият һәм сәнгатьнен төрләре буенча ярышлар даими үткөрелде.

Уку йортлары, бернинди язу-сызу булмауга да карамастан, Табигатьне өйрөнүгө юнөлтөлгөн төрлө гыйлемлеклөр килеп туды. Гыйлемлек туулануга язу-сызунын булуы мәжбүри түгөл бит. Борынгы заманда да кешенен баш мие туулаган гыйлемлеклөр һәм мәгълүматлары бернинди фәнни китаплар, китапханәләр, хәтта кампитерлар үзләре дә туулы алмады. Кеше хәтеренә, баш миенә, зинененә тинләшер әйберләр, жайланмалар юк бу дөньяда. Табигатьне саклау һәм анын белән берләшүгә юнөлгөн бөтөн бер фәлсәфә, төрлө фәннәр, аларнын белгечләре булды. Табигать һәм яшәеш турында фикер алышулар, бәхәсләр барды. Кешеләр жир-суларны, барча тереклек һәм үсемлекләр дөньясын жентекләп өйрәнделәр, алар тормышына тирәнтен үтөп керделәр, алар белән аралашунын яна юлларын ачтылар. Гакыл ияләре белән бүтөн тереклек ияләре арасында бер-берсеннән курку, дошманлык һәм саклану хисләренә бернинди жирлек калмады. Жир шарында Бөек Туанлык хөкөм сөрде.

Бернинди фикер ярлылыгына, торгынлыкка урын юк иде.

Биологик үсештә кешеләр үзләре алдан күзалдына да китерә алмаган унышларга ирештеләр. Шуны гына да күрсәтү житә: тора-бара Жир шарында туклану мәсьәләсе тулысынча хәл ителде. Дөресе, андый мәсьәлә көн төртибеннән төште, ризыкларнын бөтенләй кирәге калмады. Кешеләр Кояш энергиясен турыдан-туры үзләштерә алуга ирештеләр, организмга кирәкле энергияне судан, жирдән, Кояш нурларыннан алдылар. Ә аннары инде ихтыяр көче белән генә пространствода бер урыннан икенче урынга күчәргә, ягъни теләсә кая очарга өйрәнделәр. Бернинди битлекләр кимичә һәм махсус аппаратлар кулланмыйча су астында хәрәкәт итә, океан-дингезләр төбөндә яши алдылар. Адәм балаларын төрлө куркынычлардан, ерткычлар һөжүменнән үзләре тудырырга өйрәнгән бик көчле биомагнит кыры саклады.

Күмәк һәм бик куәтле биомагнит кыры тудырып, ә кешеләр үзләре споралар хәленә өйләнеп һәм шушы кыр үзөгөндә калып, Галәмгә, бүтөн планеталарга, ерак йолдызларга сәяхәткә чыгу турында кыю фикерләр туа башлады.

Берзаман нәкъ менә Яनावыл янына, түгәрәк урман аланы читенә төпсез зәңгәр күктән көмөштәй ялтырап торган гаять зур Галәм корабы төшөп утырды. Каяндыр ишетелгән бик матур көйләр астында корабнын кин ишекләре ачылып китте, аннан тәбәнәк буйлы, кечкенә, нәфис гәүдәле галәмгизәрләр килеп чыкты. Алар жиргә төшөп тезелделәр, дүрт бармаклы кулларын югары күтөрөп, жыелган халыкны сәламләделәр:

—Сәлам Зәңгәр планетада яшәүче гакыл ияләренә!

Болар Галактиканын үзәк өлкәләреннән чыккан галәм сәяхәтчеләре иде. Бик хәрәкәтчән, терчә, гади мөгамәләле бу гакыл ияләре тиз арада кешеләр белән дуслашып, аңлашып алдылар. Зәңгәр планетанын жәйрәп яткан океан-дингезләренә, елга-күлләренә, урманнарына, иксез-чиксез дала-сәхрәләренә сокланып туя алмадылар. Мондагыдай сафлыкны, чиста зәңгәр күкне, шифалы һаваны, Табигатьтәге камиллекне үзләренә монарчы беркайда да күргәннәре, хәтта ишеткәннәре дә булмавын әйттеләр. Алар биредә бик рәхәтләнеп, озаклап ял иттеләр, инде китәр алдыннан Жир кешеләренә үзләре ирешкән техник казанышларны тәкъдим итеп карадылар.

—Тәкъдимегез өчен рәхмәт. Әмма безгә бернинди казанышлар да кирәкми. Үзөбез барган шушы юлны дөрөс дип саныйбыз. Һәм аннан тайпылмайчакбыз. Ә Галәмдәгеләр безгә тагын килсеннәр!—дип, җавап бирделәр Жир кешеләре.

Арча, 1998 ел.

ШИГҖРИЯТ

Мөдәррис
Әгъләм

ЯРТЫ ГАСЫР ГОМЕР АКТЫ...

Мин кем...

Аксак Тимер бөек, үзе—эмир генә!
Ә Туктамыш ни дисәң дә—Туктамыш—хан!
Мин дә шагыйрь... ни гомерләр китә алмыйм
Һаман да шул, Тукай, дигән тукталыштан.
Мәгълүмдер ки, мин эмир дә, хан да түгел,
Анда кайный, жанда кайный, канда түгел—
Тукай әйтә: мәсьәлә бит мәсләгендә...
Һәм чыннан да мәсьәлә бит анда түгел.

Ярты гасыр гомер акты—
Тулыр-тулмас,
Ил жанына шигырь какты
Кылыр-кылмас!
Яшәү белән шаккатырып булмаганны,
Үлем белән баш катырып инде булмас.

Тукталыш

Аккош күлендә утыз ел—
Утсыз төннәрәм булды,
Котсыз көннәрәм булды.
Утсыз вакытым булмады.
Тамырлар кузгатылды.
Бушка узган көннәрәм дә
Шигырьгә кереп тулды.
Югыйсә кәргән идем бит
Атлап кыюсыз гына—

Табага салган май сыман
 Сыза да жаным сыза...,
 Узганына үкенмимен,
 Үкенәм узасына.

...Хәтер үткәненә кайтып
 Аяк баса еш кына:
 «Аккош күлендә яшәвең
 Бу бит тукталыш кына,—ди,—
 Бу бит тукталыш кына».

Шуны белми

Мин туган ел ачлык елы булган,
 Безнең ярты авыл үлеп беткән.
 Күмәр кеше беткән,
 Язын бала-чага
 Гәүдәләрие үлэт базга илткән...

Бик үләсе, бик үләсе килә...
 Жиргә алып кайта чынбарлыгым.
 Бары халкым,
 Бары халкым өчен
 Кабатламасын дим туган елым.

Ничек яши икән безнең авыл,
 Ничек яши икән безнең урам?
 Шуны белми әле үлми торам.
 Үлми торам!

Чаңгы юлыннан

Атаклы чаңгычы Федор Симаш иштәлегенә

Декабрьнең иртәләре—Яшен!
 Яшен сукты—
 Башка сыймаслык...
 Арабызда балачактан безнең
 Терекөмеш булган Симаш юк.

Актарылып чыкты кинәт бәгырь,
 Таш ташкыны бәрәп чыкты ул.
 Кемне генә бәрәп екмады сон,
 Һәм...
 Минә дә бәрәп екты ул.

Үз-үзенә чаңгы юлы салып
 Баграж урманнары эченнән
 Авылыма килеп төшә иде...
 Кичерелгән бит бу!
 Кичелгән!

Ә мәктәпкә төшәп, Бишавылда
 Яткан чакта без интернатта...
 Ни хакында гына гәпләшмәдек,
 Ул көннәр дә инде еракта.
 Бик еракта... Инде арабызда
 Яшәү белән үлем арасы.

Ә гәпләшә идек: кемгә әле
Каласы да
Кемгә әле ары барасы.

Ә син китеп бардың илләр буйлап
Үзең салган чаңгы юлыннан
Синдә бар иде ул...
Үзең булу,
Үз-үзеңнән Үзең булыңан.

Шигърияттә бүген мин нәрсәдер
Эшли алган икәнмен әгәр,
Үз юлымны салып бара алу
Өлешең бит анда шул кадәр.

Безгә шулай бергә очрашырга,
Аерылырга язган күрәсең.
Төшләремә, Симаһ, ник керәсең—
Терекөмеш кебек керәшен...

... Әле яши генә башлаган күк,
Уйлап баксаң шактый булыңан—
Мин дә китәрмен бер шул син салган
Ап-ак карлы чаңгы юлыннан.

Пар алка

Яшел дөньяны саргайтып
Тышта көзгә жил искәндә,
Аерылып та,
Каерылып та
Яфраklar жиргә төшкәндә—
Баш өстемдәге букетның
Яктысына коенып кына,
Бәхетле парлар шикелле
Бер-берсенә сыенып кына,
Пар алкаң ята өстәлдә.

Көнлек мәшәкатләр белән
Берәм-берәм күрешкәндә,
Ялгыз калып,
Каләм алып
Жыр язарга керешкәндә—
Көйләшүдән түзәлмичә
Чәчәкләр дә борылып карый,
Өзелеп төшкән һәрбер чугын
Берәм-берәм санный-санный,
Пар алкаң ята өстәлдә.

Алдагы ап-ак кәгазьдән
Алга дәшә киңлекләр дә,
Кошлар кебек
Канатларын
Кагына мөмкинлекләр дә.
Шундый чакта килер көннең
Барлыгына сөенәсең—
Юккамыни кичкә кадәр
Көтеп назлы үз иясен,
Пар алкаң ята өстәлдә.

Төнгө кеше

Аккош буйларында моңсу яши,
Салмак кына атлап килэ ярдан.
Төһнәр буге йөри күлэгәсе
Тып-тын калган арык урамнардан.

Уйлары—ук аның,
Максаты—ук,
Үзе, гүя киерелгән жәя—
Ул колачын жәя оныгылып,
Сулышлары аның иркенәя.

Килеп житте теләгенә хәтле,
Баскычлардан килә күтәрелеп,
Һәр адымы,
Һәрбер хәрәкәте
Шундый озын—кышкы кичләр кебек.

Трамвайлар күптән туктап калган,
Урамнар шыр ачык жил иркенә...
Чакырымнарны саный-саный арган—
Таш баскычлар буйлап
Кеше менә.

Төштә түгел, кирәк аңа өндә,
Ул бит белә, сөяркәсе көтә.
Ул ашыга... аның бүлмәсендә
Комсыз вакыт шундый жиңел үтә.

Гаеп төшәр, гайбәт төшәр аңа.
Төнгө кеше атлый...
Кемгә зарар?
Сөяркәсе татлы йоклап калыр...
... Дөһня матур үзе... яратсалар.

Мин бит берәү генә...

Бүгенге төн шундый авыр миңа,
Авырлыгын бары үзем беләм...
Авырлыктан кеше сыгыла бит,
Ә мин әле нигә күтәреләм?!
Нигә әле бүген, үз хәлемне
Аңламыйча,
Уйлыйм олы уйлар?!
Кемгә кирәк олы бу хисләрем,
Кемгә кирәк олы бу тойгылар?!
Бүгенге төн шундый авыр миңа,
(Аңдый хәлләр әллә синдә юкмы?)
Жир йөзендә минем кебек меңнәр
Кичерәләр шушы авырлыкны.

Алар өчен—олы бу хисләрем,
Алар өчен бары—бу тойгылар,
Нәкъ шуңа да бүген, үз хәлемне
Белә-белә, уйлыйм олы уйлар...
...Һәм сөенәм йөрәк янып узган,
Жырда калып янган төһнәрәмә...

Мин бит берәү генә... алар меңәү...
Жиңел булсын алар йөрәгенә.

Дәүләт теле

Күз төбен ярып яшьләрем
Тәгәри телем-телем:
Акчага сугылмаган тел
Ул дәүләт теле түгел.

Кәңфит-прәнник алырга
Йөгәргән бала-чага
Акчага сугылган сүзне
Хәрефләп таний ала.

Нәкъ шулай белеп үсә ул
Туган телнең бар тәмен—
Ни нәрсә бер тиен тора,
Ни нәрсә бер тәңкәлек.

Әткәң-әнкәңнең теленнән
Назлы моң ташып тора.
Ул дәүләт теле дә булса,
Бер башка ашып тора.

Мохтажлыларга ярдәмле,
Яманга гыйбрәтле ул—
Бары акчага сугылган
Тел генә дәүләтле ул.

Бер моң булып калды

Хәйдәр Бигичев истрәлегенә

Континентлар, илләр бер-бер артлы
Чүпләп тора татар баласын.
Инде, үлем, йөрәк түрәндәге
Хәйдәрләрен йолкып аласың.
Фасил, Хәйдәрләрен...

Ирен тешләп йөргән чаклар булды,
Жан бугазга килә бусында.
Кырык туғыз яшьлек ир егеткә
Кул күтәрдең, уйламыйсың да.
Кырык туғыз ғына...

Ник кагылдың аңа, ниңә тидең
Ап-ак карлы, ап-ак көнемдә?
Болай да бит газиз бу милләтем
Чак-чак тора алар иңендә.
Чак-чак кына тора...

Нишләдең син, Әжәл?
Нишләдең, син?
Ап-ак көндә нәрсә эшләдең?
Төрки халыклардан тартып алдың
Милләтемнең татлы мишәрен.
Тартып кына алдың...

Син көчлесең, Әжәл, бер сүзем юк,
Әллә көчле генә хаклымы?
Әллә син дә, Әжәл, дөнъялыкта
Шовинистик фикер яклымы?
Инде син дә, Әжәл!!

Әмма без беләбез халкыбызның
Көлдән кабат пәйда булганын...
Хәйдәребез халык күңелендә
Бер моң булып калды—
Үзгә моң,
Бер моң булып калды.

Аккош күлендәге гомер

Караңгы төннәрем аша,
Яп-якты сукмак аша
Аккош күлендәге гомер
Соңына якынлаша.

Ижатлы көннәрем энә
Сыгылмый сына-сына
Кулдан-кулга тапшырдылар
Шигърият уртасына.

Сүзем үтәрлек чамам бар
Сөзгәндә акыл аша.
Туктарга уйлаган да юк,
Йөрәгем туктамаса.

Янымда кече Тирән күл,
Күңеле кече түгел.
Көчә—чишмәдә, эчендә.
Кибәрләр ише түгел.

Биредә узды гомернең
Акыл иңгән яртысы—
Мең гомергә житәрлек ул
Яртысының яктысы.

Мин «ни гаеп»? Тагын «гаеп
Житеп килә». Ах, бусы
Соңгысымы?

Бу татарга
Корбан житми ахрысы.
Үзен дә корбан иткән бит,
Баласыннан мал ясап,
Кайчандыр ясак түләткән
Бу «Ясак углы Ясак».

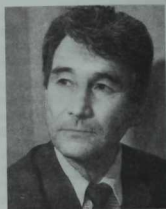
Ә хәзер миңа үрелә
Төннәрем урман аша...
... Аккош күлендәге гомер
Соңына якынлаша.

1995—1998

ТӘЧМӘ ӘСЕРЛӘР

Рөстәм Мингалим
Эсфир Яһудин

АК МЕТЕОР

ТУЛЫ МЕТРАЖЛЫ НӘФИС ФИЛЬМГА СЦЕНАРИЙ

*Себер татарлары арасынан чыккан татар шагыйре—
Булат Сөләйманов истәлегенә*

Төмән вокзалыннан кузгалып киткән поезд урманнар, кырлар аша Себер жире буйлап бара. Вагон эче. Проводник билетлар тикшереп йөри. Бер купеда, урта бер жирдә, тәрәзә янында Булат утыра. Аның күзе тышта.

Поезд күл яныннан уза. Шул вакытта Булатның карашы әле аска, әле өскә омтылып очкан ялгыз акчарлакка төшә, уенда—«Манси жыры». Дөресрәге, анын күнелендә шушы жыр туарга йөри: тик әлегә сонгы строфасы гына калып-лашкан—формалашкан. Хәзер Булат күнелендә шул юллар янгырый:

Тайга да минеке,
Тундра минеке;
Кошлар да жәнлекләр
Бары да минеке.
Э-he-he-e-ей!

—Сезнең билет, егеткәй!

Булат сискәнеп проводникка борыла:

—Рәхим итегез,—дип ана биле-тын суза. Проводник билетны ала, карый, кенәгәсенә кыстырып куя...

Поезд бара да бара.

Булат каршында олы яшьтәге ханым белән яшь кыз утыра.

—Аллага шөкер, әйбәт кенә утырдык, шулай кайтып житәргә язсын,—

ди ханым, жинел сулап.

Булатнын күзе—кызда. Кыз Булатка сирэк-сирэк кенә күз сирпеп ала.

—Токиога илтүче юл шушымы?—дип сорау бирә Булат, үз карашы кыз карашы белән очрашкан бер мәлдә.

Кыз, әллә жавап таба алмый, әллә анламыйча, читкә борыла:

—Нинди Токиога?—ди ул.

—Парижга, Лондонга, Нью-Йоркка барганда юл өстендә кала торган Токио,—ди Булат һәм ул, шаяруының тәэсирен белергә теләгән шикелле, ханымга текәлә.

—Шулаймыни? Ул чагында син бик дөрес барасың,—ди ханым, Булатны мыскыллабрак, аннан йөзен читкә бора.

Югары киштәдә яткан агай башын аска иеп сүзгә кушыла:

—Бу юл дөньянын бөтен жиренә дә илтә, энекәш, хәтта жир астына да...

Беразга тынлык урнаша.

—Максатың да исәнлеген булсын,—дип, сүзен давам итә агай.—Токиога да житәрсен...

—Анда ник бара иден?—дип сорый агай тагын.

—Болай гына, күреп кайтырга...—ди Булат.

—Күреп кайтырга дисеңме? Дөньясының борынын сөртим...—ди агай.

—Әйе,—ди Булат.

—Лондонны да күреп кайтырга дисеңме?

—Өненә качкан аю булып, Себер урманында гына ятасы килми,—ди Булат, төрәзә аша тышка күз салып.

—Син барып житәрсен әле,—ди агай, авыр сулап.—Менә миңа кырык та тулды, дөньясының борынын сөртим...

Үзем дә ул якларга барып чыгасы идем дә, чирләп киттем. Ике-өч ай гомер калды, врачлар шуны әйтмәгән булалар. Нью-Йоркка миннән башка гына барасың инде. Небоскребларына менсән, кошларына яхшырак кара, капиталистларны яхшырак жылыта микән, әллә коммунистларнымы?

Кружка тоткан берәү су алырга уза. Якында гына бу вагондагылар сүзенә колак салып барган абзый сигарет чыгара, бармаклары белән аны йомшарта:

—Шырпын юкмы, егеткәй,—ди ул Булатка.

—Тартырга өйрәнә алмыйм,—ди Булат.

—Бәхетле кеше икәнсең,—ди тегесе

һәм ары китә.

Тышта караңгы төшөп килә. Поезд чаба да чаба.

Вагонда әле сүз бетмәгән.

—Сез барыгыз да әйбәтләр, бергә барыгыз, аерылырга тырышмагыз,—ди өстәге агай. Нидер уйлап, Булатка карап тора да:

—Әнисе төшөп калса, кызы белән бар,—дип өсти. Авыру йөзенә сүрән елмаю тарала.

—Әйе, жибәрдем ди кызымны теләсә нинди узгынчы белән...—ди житди ханым, ризасызлыгын белдереп.—Шулай бит, Зөбәржәт?

Кыз исә, бу ияреп китәрлек егет микән, дигән уйда шикелле. Кин күкрәклә, чем кара куе чәчлә, кара тут йөзлә, егет кемгә дә ошарлык иде.

—Мин авыл каберлегенә кайтам...—ди агай.—Энекәш, жил керә, ябып куй әле бу тәгәрмәчләр табут ишеген...—Һәм ул өстенә ак жәймә бөркәнә дә, дөнядан ваз кичкәндәй, стенага борылып ята. Булат урыныннан кузгала, ләкин кыз житезрәк булып чыга, ишекне ябып өлгөрә.

Төн. Бар да йокларга ятканнар. Булат ишекне сак кына ачып тамбурга уза. Анда бер егет белән кыз көлөшөп төмәкә тартып торалар. Булат зур куллары белән ишеккә таяна. Кыз белән егет кереп китәләр. Булат кесәсеннән блокнот һәм ручка ала. Актарып, буш битен таба да яза башлый:

Мин бер Себер татарымын чыгышым белән, Гомер иткән монда минем бабаларым. Чал Иртышнын үзе кебек борынгыдан, Яшәп килә монда татар балалары.

Мин килмешәк түгел монда, туган жирем. Сине ташлап гомерлеккә китә алмам. Жирнең тарту көчен жиндем, и Себерем, Ләкин синең тарту көчөң жинә алмам.

Поезд Казан вокзалына килеп туктый. Халык, ыгы-зыгы. Вагоннан Булат төшә. Бер читкә китә дә, зур портфелен жиргә—аяк арасына куеп, шул ук вагоннан төшүчеләргә күзәтә.

Әйберләрен күтәрөп, купедагы ханым белән кыз төшәләр. Алар трамвай тукталышына китәләр. Булат без арттарак калып, алар артынан бара.

Трамвай тукталышы. Зөбәржәт белән әнисе трамвайга алгы ишектән утыралар, арткы ишектән Булат утыра.

Бер тукталышта Зөбәржәт белән

әнисе төшөлөр. Алардан соң Булат төшө. Ул кешеләр арасындарак булып, Зөбөржәтләр күзенә чалынмаса тырыша.

Трамвай китә.

Зөбөржәт белән әнисе тротуардан баралар. Шактый артка калып, Булат аларны күзәтеп бара. Алар бер йортка кереп китәләр. Булат шунда бара һәм йорт номерына күз таштый. Анда 12 саны язылган. Булат, бу санны истә калдырырга уйлап, тирә-ягына каранып ала да китеп бара.

Казан вокзалы. Буш урыннар юк. Булат иркенләп жәелеп утырган бер апага:

—Бераз кысылып утыра алмыйсызмы?—дип мөрәжәгать итә. Портфелен идәнгә куя.

—Кысыла торгач, кызга әйләндем инде,—ди хатын, ризасызлык күрсәтеп.

—Гафу итегез, менә бу әйберне минем портфель янына алып куйсак, икебез дә сыябыз.

Булат хатын янындагы төенчекне алып, идәнгә куймакчы була.

—Вот нахал!—дип, хатын әйберенә ябыша. Бер таза ир боларның тарткалашын күреп, яннарына килә.

—Нигә бәйләнәсез бу апага?

—Утырырга урын кирәк булганга!

—Күтәрмә тавышыңны, егет, вокзалдан ук чыгарып ташлармын!

—Минемә?

—Сине!

—Менә бу кулларга кара әле!

—Йә, шуннан ни?

—Себер урманында үсеп, шушы куллар белән аю тотып тунаган кеше мин.

Шул сүзләрне ишеткәч, утырып торган хатын өкрән генә үз әйберләрен алып идәнгә куя да читкәрәк шуыша.

—Син аю тунадыңмы?—ди таза ир.

—Тунадым!

—Себернең боланнарын да тунадыңмы?

—Тунадым!

—Браконьер!—ди ир кеше һәм китеп бара. Булат буш урынга утыра.

Таза ир милиционер белән сөйләшеп тора.

Булат янына милиционер белән таза ир килеп басалар.

—Менә ул,—ди таза ир, Булатка күрсәтеп.

—Синме ул аю тунаган кеше?—дип

сорый милиционер.

—Мин,—ди Булат югалып калмыйча.—Себер татары бит мин.

—Документларыңны бир әле!

Булат портфелен ача, документларын алып бирә. Милиционер аның паспортын карый, аннан хезмәт кенәгәсен актара.

—Эшләмәгән эшен калмаган икән синен, Казанга ник килден?

—Укырга керергә уйладым,—ди Булат, документларын портфеленә салып.—Әлегә тукталыр урыным юк, шушы чибәр апа янында кунарга туры килә.

—И, теленә тилчә чыккыры,—ди хатын, үпкәләп.

Эшнәң унай якка борылуын сизеп, таза ир үзсүзләнеп куя:

—Нишләтеп була аю тунаган бу кешене?

Милиционер бер таза иргә, бер Булатка карап ала да ваемсыз гына:

—Тунар бу, тунаган чагында тотмадык, берни дә эшләтә алмыйбыз,—дип, китеп бара. Таза ир Булатка усал карый да үз урынына барып утыра.

Булат блокноты белән ручкасын ала да язарга тотына.

Кыш. Булат 12 санлы йорт янында тора. Сәгатенә карап алгалый.

Подъездан Зөбөржәт чыга:

—Озак көттемме?

—Сине беренче очратырга йөргән чактагы хәтле түгел инде.

—Бүген кая барабыз?

—Лекциядән чыгу белән туры синен янга чаптым, Зөбөржәт. Тулай торакка да кайтып тормадым. Әллә берәр жирдә чәй эчеп чыгабызмы?

—Әйдә безгә генә керик.

—Әниң өйдәмә?

—Өйдә.

—Кермим.

—Нигә инде?

—Поездагы узгынчылардан башка егет таба алмадыңмыни дисә?

—Алайса берәр ашханәгә керик.

Алар култыклашып тротуар буйлап китәләр.

Төн. Булат кызны өенә озата бара. Якындагы тимер юлдан шаулап поезд уза.

—Укыган шигырьләрең бик матур,—ди Зөбөржәт.

—Әлегә син дә, кайбер дусларым гына мактый шул.

—Алай димә, мин гәзитләрне карап барам, шигырьләренне дә укып торам.

Алар каршына бер егет килә, салмыш икәнә сизеләп тора. Егет мыскыллы көлемсәрәп, Булат белән кыз юлына баса, аларны туктарга мәжбүр итә.

—Йөрибездисен инде, Зөбәржәт?!

—Йөрибездеш.

—Ә мин сина егетен белән минем күзгә чалынма дигән идем.

—Син Казанның хужасы түгелме?—ди Булат.

—Син үзеңнең Себеренә кайткач өрөрсен, көчек! Юкса кемнән кайда хужа булырга тиешлеген тиз аңлатырмын.

—Ниятен алай булса, кисәтеп куям, кул каты минем,—ди Булат.

—Мин сина әйттем бит инде, Хәбир,—ди Зөбәржәт, үтенгән сыманрак итеп.

—Нәрсә әйттң?

—Егетем бар, аны яратам дидем.

Хәбир кызга ачулы карап тора да, кискен хәрәкәт ясап, Булатны этеп жибәрә.

—Әйдә әле!—ди ул, кызны култыгыннан алып.

—Тукта, син ни кыланасың,—ди кыз, Булатка тартылып.

—Өеңә озатып куям!

Булат кызны Хәбирдән аерып ала.

—Шулаймыни әле!—дип Хәбир Булатка кизәнәп-сугып жибәрә.

—Хәбир, ни кыланышың бу!—дип, Зөбәржәт арага кермәкче була.

—Зөбәржәт, читкәрәк китеп тор,—ди Булат, кызны сак кына читкә этәрәп. Ул арада Хәбир Булатка тагын бер тибеп өлгөрә. Булат урыныннан да кузгалмыйча кала.

—Кулым каты дип әйттем бит мин сина! Мә!

Булат Хәбирнең иягенә суга. Хәбир чалкан авып төшә. Кыз да, егет тә, жан өсәрә күрсәтми яткан Хәбиргә тын гына карап торалар.

—Булат, үлдә түгелме соң бу! Аның әтисе бик зур кеше, качыйк тизрәк!—ди Зөбәржәт, төмам аптырап.

Булат Хәбирнең кулын тотып карый: —Йөрәгә тибә, ушына килгәнчә көтәбез.

—Берәрсе күрәп калганчы киту хәерле булмасы, Булат?

—Суыкта катып үлсәнмени кеше?

Шул вакытта болар янына узып

баручы милиция машинасы килеп туктый. Ике милиционер төшә.

—Нәрсә булды монда?—ди беренче булып килгән милиционер.

—Менә, суккан идем, егылды... Тормый,—ди Булат, сүзгә кайсы очыннан башларга да белмичә.

—Башта ул үзә бәйләнде,—ди Зөбәржәт.

Икенче милиционер Хәбирнең кул тамырын тотып карый да:

—Утырыгыз машинага, анда тикшерербез!—ди.—Исән әле бу, ушын гына югалткан. Ашыгыч ярдәмгә илтергә кирәк. Булыш әйдә, көчләр егет!

Хәбирне өчәүләп күтәрәп, машинага салалар.

—Хәзер үзән кереп утыр да, тотып бар,—ди бер милиционер Булатка.

—Син дә утыр,—ди икенчесе Зөбәржәткә.

Алар сүзсез генә кереп утыралар. Машина кузгалып китә.

Тротуардан Зөбәржәт бара. Ул кая барганын да белми шикелле. Йөзә агарган. Үзә яшәгән йортның подъездына житә. Күнелсез генә баскычтан күтәрелә. Звонокка баса. Ишек ачыла.

—Кайттыңмы, кызым? Йә, ничек?—дип каршы ала әнисе.

Жавап бирергә хәле булмаган кыз эчкә уза, чишенмичә дә диванга барып утыра:

—Булатны утырттылар...—ди ул уйчан кыяфәттә.

—Гаеп анда түгел дигән иден бит.

—Шулай да соң... Алар тырнагына эләккәч, котылу юк инде... Тегесе дә озак ятты шул больницада... Иртәгә озаталар. Барам, читтән булса да карап калам... Ул бөтенләй сабый бала шикелле. Сөйләгәндә дә үзән гаепле сыман тота.

Урамнар буйлап жинаятьчеләр йөртә торган махсус милиция машинасы чаба.

Машина төрмә алдына килеп туктый. Конвоирлар ишекне ачалар.

—Чыгыгыз!—дип боера берсе.

Беренче егет төшә.

—Кулларны артка!—дип боера конвоир.

Икенче егет төшә. Икән артынан Булат килеп чыга. Башта ул төрмә бинасына күз сала, аннан борылып Казанга карап тора.

—Бу якка барабыз!—дип боера конвоир.

Сак астында, башкалар артыннан, Булат төрмә эченә кереп китә.

Поезд. Вагон эче. Булат үз купесынан чыга да проводник янына бара. Ярымачык ишектән эчкә күз сала. Укып утырган проводник ишеккә борыла:

—Нәрсә, йоклап булмыймы?

—Йоклап булмый шул... Күнелнен шундый чагы...

—Чәй эчәсен киләме?

—Катырагын сорый күнел. Утырганчы алырга баш житмәгән... Акча бар...

—Син Казангамы әле?

—Казанга...

—Салмыш килеп төшсән, ничек каршы алырлар соң?

—Һәй дускай, каршылаучы юк мине...

Проводник берәз уйланып тора.

—Сөйләшүенә караганда, якташка охшагансын.

—Себер татары мин.

—Әйтәм бит якташ дип! Кер әйдә!

Булат эчкә үтә.

—Утыр,—ди проводник һәм бер шешә аракы чыгарып куя, стакан бирә.—Миңа ярамый, үзен беләсен. Ач та сал... Менә монда кабарга да бар.

Булат шешәне ача, ярты стакан аракы эчеп куя. Ашамлык каба.

Проводник якташына сые барлыгы өчен шатлана:

—Тутырып сал, барса.

—Мин булган жирдә эчәргә туры килмәде,—ди Булат.

—Кайда булдың?

—Хужа йортында...

—Нинди хужа йорты?—ди проводник, Булатны анлап житкөрмәгән сыман.

—Бар шундый йорт. Иртән уяталар, ашаталар, эшләтәләр, приказ белән йоклаталар...

—Аңлашылды,—ди проводник.

—Синең исәнлеккә, якташ!—дип Булат, стаканга тагын аракы сала. Кесәсеннән акча чыгара.

—Тагын берәз салам әле, акчасын ал...

—Куй әле, якташ, көтәр кешен булмагач, кирәге чыгар аның...

—Рәхмәт алайса,—ди Булат һәм, бу жылы сөйләшүдән, бәхет кошы тоткандай балкып, стаканын күтәрә. Ипи иснәп куя.

—Син иснәп кенә утырма, капка-

лап ал,—ди проводник.—Колбасадан да авыз ит энә. Мин хәзер чәй ясап жибәрәм...

Проводник чәй хәстәрән күрә башлый.

Казан вокзалы. Иртәнге як. Поезд килеп туктаган. Вагоннан Булат төшә.

—Сау бул, якташ,—ди Булат, проводникка кул биреп.

—Унышлар сина,—ди проводник.—Укыган шигырләрән өчен рәхмәт.

Булат китә. Ул берәз чайкала. Вокзал мәйданына чыга. Йөзәндә елмаю. Илһамланып шигыр укый башлый.

Ераклардан,

Шәһәр читләреннән

Ишетелә этләр аһ-зары.

Ярый әле,

Бар бит бәхетемә,

Кин күнелле Казан

Вокзалы.

Узып барган милиционер ялгыз сөйләшеп торган Булатка сәерсенеп карый:

—Син кем?—ди милиционер, ана якынаеп.

—Свободный гражданин мин!—ди Булат һәм китә башлый.

—Туктап тор әле, свободный гражданин!—ди милиционер, Булатның терсәгеннән тотып.—Әйдә, кереп чыгыйк әле...

—Кайда?—ди Булат.—Туктап торырга вакыт юк минем.

—Өлгерерсең, атла әйдә! Кунакка!

Милиционер Булатны алып китә, Казан вокзалындагы милиция бүлмәсенә кертә.

—Монысы кем була?—ди өстәл артында утырган дежурный Булатны китергән милиционерга.

—Свободный гражданин ди ул үзен.

Дежурный кырыслана:

—Ярый алайса, документларыгызны күрсәтегез әле, свободный гражданин! Булат кесәсеннән документларын чыгара. Милиционер аларны карап чыга:

—Күпме эчтән?

Шул вакытта милиция майоры килеп керә, бүлмәдәге сөйләшүгә игътибар итә.

—Йөз грамм,—ди Булат.—Йөз грамм эчтем.

—Мондый гәүдә белән йөз граммнан кеше исерми,—ди майор.

—Бик дөрес, иптәш подполковник,

мин исерек түгел!—ди Булат.

—Дөресен генә әйт, күпме эчтән?—ди майор.

—Бер генә шешә, иптәш полковник!

Бүлмәдәгеләр бар да көлешеп ала. Беразга тынлык. Булатны китергән милиционер тынлыкны бүлә:

—Мәйданга чыккан да, үз-үзе белән сөйләшеп йөри...

—Мин Казанны мактап язган шигыремне укый идем,—ди Булат.

—Шагыйрьмени?—ди майор, карашы белән Булатны сөзеп карап.

—Себер татарларының беренче шагыйре мин.

—Беренче шагыйрь булган килеш шулай исереп йөриләрме?

—Шатлыктан бит мин...

—Ярый, безгә бер шигыренне укып күрсәт әле.

Булат көттереп тормый, укый башлый:

Кара төннәргә
Күнел күнеккән.
Күнелгә мәнге
Яктылык кирәк;
Яна шигырьләр
Житкәнче туып,
Яна тик бер ут,
Ул—минем йөрәк.
Таң аткач, алар
Сәфәр чыгарлар,
Юллары авыр,
Юллары ерак.
Шигырьләремә
Бердәнбер терәк,
Һаман шул инде,
Ул—минем йөрәк.

Майор Булатка ниндидер бер эчке якынлык белән карый һәм аның өчен борчылган сыман әйтә:

—Сез, шагыйрьләр, йөрисез дә инде башыгызны очсызлап...

—Нишләтәбез, иптәш майор?—ди бер милиционер.

—Майор түгел бу, генерал!—ди Булат, ашыгып. Майор елмаеп куя. Аннан житдиләнәп:

—Илтөп куегыз үзен барасы жиренә. Буталып йөрмәсен!—ди.

Кичкырын. Булат портфелен тоткан килеш тротуардан бара. Бер өйгә борыла. Подъездга керә. Квартир ишегенен звоногына баса. Яшь кенә бер ханым чыга.

—Исәнмесез!—ди Булат ана.

—Исәнмесез, кем кирәк иде?

—Рәфкать янына килгән идем...

—Алар хәзер монда яшәмиләр, күчәһәп киттеләр.

—Кая күчкәннәрен әйтмәссезме?

—Белмим... Бик әйтер идем.

—Менә бит ә, күпме танышка кердем, берсен очрата алмадым,—ди Булат эчкерсез үкенеч белән... Әлбәттә, кәефе юк аның—арыган кыяфәттә баскычтан төшә.

Урамда инде кая барырга кирәген дә хәл итә алмый аптырап басып тора:

—Кара инде, Казан чаклы зур шәһәрдә төн йоклап чыгарга урын юк сина, Булат! Юк!

Айлы төн. Шәһәр читенә автобус килеп туктый. Аннан Булат чыга. Ул басуга, салам кибәнә карап китә. Барып житкәч, портфелен куя да кибәнә актарып, йокларга урын әзерли.

Сызылып таң ата. Булат, уянып, кибән астыннан чыга. Тирә-якка каранып ала. Ерак та түгел—шәһәр панорамасы. Булат блокноты белән ручкасын ала да салам өстенә утыра.

Көн уртасы. Безгә таныш Зөбәржәт торган йорт. Булат анда барып житкәч, икеләнәп туктап кала. Бераздан подъездга кереп китә. Звонокка баса, ишекне Зөбәржәтнен әнисе ача.

—Кем кирәк?—ди ул, Булатны баштанаяк күздән кичереп.

—Зөбәржәт кирәк иде.

—Сез кем буласыз?

—Сез мине белмисез, ул үзе генә белә...

—Зөбәржәт ире квартирында яши.

Шуны ишеткәч, Булат, сүзен давам итә алмыйча, катып кала.

—Нигә телсез калдыгыз?

—Ә? Нәрсә дидегез?

Ханым, башкача сөйләшәргә теләмичә, ишекне ябып куя. Булат беравык ябык ишәккә карап тора да әкрән генә баскычтан төшә башлый.

Яз көннәре. Карлар эри башлаган. Булат Казанның Ирек мәйданында кар көрәп йөри.

—Кар көрәгән булалар! Әнә тегендәге бозны чабарга кирәк!—ди яшь хатын, узып барышлы, сукранып.

—Кайдагы бозны?—ди Булат аны ишетеп.

—Энә тегендә!—дип төртеп күрсәтте яшы хатын.—Узган бере таеп егыла.

—Анысы минем территория түгел,—ди Булат һәм шушы кыска гына сөйләшү вакытында ул таныш тавыш ишетә, таныш күзләр күрә шикелле:

—Зөбәржәт!—дип эндәшә ул инде китеп барган хатын артыннан. Үз исемен ишеткәч, Зөбәржәт туктала, Булатка таба борыла,

—Сез мине каян беләсез?—ди. Ул аны һаман танымый.

—Мин сезнең белән кайчандыр Төмәннән Казангача бер вагонда килгән идем.

Зөбәржәт өкрен генә атлап, Булат анына килә.

—Таныдым, Булат...

—Бер күрдә танымагач, үзгәреш зурдыр инде...

—Кырынмагансын...

—Минем профессиядә кара таннан кырынып, галстук тагып йөрү шарт түгел.

—Мин кияүгә чыктым... Гафу ит...

—Нигә гафу үтенәсез, була торган хәл ич ул.

Алар сүзләрен дәвам итә алмыйча, бер-беренә карашып торалар.

—Ярый, Зөбәржәт, мөңгә карашып торып булмас,—ди Булат, үзләрен кыен хәлдән чыгарырга теләп.—Синен дә эшен бардыр... Минне дә энә нихәтле кар көтә...

Булат икенче якка борыла. Зөбәржәт беравык аның аркасына карап тора да... китеп бара. Шуны жаны тойган Булат инде түзми, Зөбәржәт күздән югалганчы аны карап кала.

Якындагы эскәмиягә барып утыра, кесәсеннән блокнот һәм каләм ала:

—Аны ызып бетерергә була бүген.—Шулай сөйләнә-сөйләнә яза:

Жир йөзе янадан терелгән,
Урманда кошларның чыр-чуы.
И кошлар,
Белсәгез иде сез
Йөрәкне сагышлар борчуын...
Кешеләр нинди шат!
Күнелемне
Язның да эретми жылысы.
Тын гына урамда килә бер
Карларга кушылып жылыйсы.

Жәйге Себер табигате. Тормыш ыгы-зыгысы. Юллар чаты. Булат басып тора. Машина туктата.

—Сопра ягына бармыйсызмы?

—Мин аннан да ары китәм. Утыр әйдә!

Булат кереп утыра, машина кузгалып китә.

—Кунаккамы, брат?—ди шофер.

—Кунакка дисәң дә була. Сопра—туган авыл минем.

—Әйбәт яклар...

—Туган авылга кайтып-китеп йөрим.

—Ә үзең кайда торасың?

—Ныклап урнашкан жир дә юк әле. Уза гомер Төмән, Мәскәү, Казан арасында.

—Мин дә Татарстаннан. Үзең кем соң?

—Шагыйрь. Булат Сөләйманов.

—Шаяртмыйсыңмы?

—Ник, әллә охшамаган?

Шофер Булатка карап ала:

—Брат, синен сурәтне гәзиттә күргәнем бар. Укыган да бар. Син бер чыгыш ясаганың, хатын сөйләп торды.

—Ничек соң?

—Шигырьләренне яраткан.

—Ә нәрсәне яратмаган?

—Син Казан татарлары белән Себер татарларын аерып карыйсың. Ә ни өчен без жьелмаска тиеш? Ничә гасыр буена татар тел аерылышу белән генә шөгьйләнгән.

—Анысы шулай... Бу хакта хәзер сөйләшер-уйлашыр нәрсәләр дә күбәя.

Якында авыл күренә.

—Энә минем авыл,—ди Булат.

Сопра авылы. Машина авылдан ераклашып бара.

Булат авыл урамыннан атлый. Урамда йөргән малайлар, аны күреп, каршысына йөгөрәләр.

—Пулат абый!

—Пулат абый кайткан!

—Бөтенләйгә кайттыңмы, Пулат абый?

—Юк әле,—ди Булат.—Әле кунакка гына. Тиздән бөтенләйгә кайтам.

Булат портфелен ача, аннан конфетлар алып балаларга өләшә:

—Мәгез, куян күчтәнәче!..

Балалар:

—Рәхмәт!

—Рәхмәт, Пулат абый!—диешеп-шатланып таралышалар. Булат үзе туган йортның капкасын ача. Уйланып тора:

Бөтен Себер буйлап,
Орлык кебек,
Татар авыллары сибелгән.

Гасырларнын
Изге туфрагына
Тамырлары тирән күмелгән.
Исемнәре читтән кергән түгел:
Баеш,
Рәншек,
Меткә,
Киндерле...
Шулар арасында
Минем Сопра да бар—
Туфрагында
Безнән Себернән.

—Пулатым, балам—дип әнисе килә.
Булат елмаеп кулларын жәя. Кочак-
лашалар.

Казан шәһәрәндәге сыраханә. Көн
эссе. Чират. Арада бер сукыр кеше. Ул
таягы белән суккалап, сыра бирүче
тәрәзәгә якынлаша. Кулыннан акчасы
төшөп китә. Иелеп кармалана. Шунда
моның хәлен Булат күрәп ала: аның
кулында ике кружка сыра. Киоск тәрәзе
янында кычкырыш:

—Чиратсыз кермәгез!
—А ну отойди, парень!
—Мамаша, не отпускай без очереди!
—Моңысы аяк астында нишли
тагын?

Булат кружкаларын өстәлгә куеп,
сукыр янына бара:

—Әйдә, дустаным, бу халык белән
төрткәләшмә.

—Кем бу? Тукта әле, сырага дигән
акчам төшөп китте.

—Күрдөм, әйдә...

Булат иеләп аның акчасын алып
бирә. Житәкләп өстәле янына алып
бара.

—Мә, абзый,—ди Булат.—Сина бер
кружка житәмә?

—Житә...

Булат сукурнын кулына сыра
тоттыра.

—Рәхмәт, ди сукур.—Мәле акча-
сын.

—Китсәнә,—ди Булат.—Аның белән
генә син дә, мин дә бай булмабыз.
Әйдә, алда барын эчик.

Сөйләшә-сөйләшә сыра эчәләр:

—Артган берәү этеп жибәргән иде,
шунда кулымнан акчам төшөп китте.
Күрсәтер идем мин аларга күрә торган
чагым булса! Андыйларның бишесен бер
әрдәнә итеп өярдәй чакларым бар иде.

—Сораганның гаепкә алма, күзләренә
ни булды соң?

—Чит якларда акча артыннан
куганда Нурания исемле бик чибәр кыз
белән танышкан идем. Күп иде ул
медичка артыннан йөрүчеләр...

—Гыйшык уты яндырдымы әллә?

—Шулай дисән дә хата булмас.
Бервакыт дустаным белән ярыйсы гына
кәефләнеп алгач, аның янына киттек.
Мотоциклга атланып. Бөрелдек—менә
шул. Дустаным үлдә, мин күзсез калдым.

—Кыз сине ташладымы?

—Ташламады... Күзсез гарип булып
калуымны белгертәсем килмәде. Ул
якларны ташлап, туган ягыма кайттым.
Дөресрәгә, әни барып алды.

—Икегез генә яшисезме?

—Берүзем. Әни үлдә...

Булат сырасын эчеп бетерә:

—Үзән генә кайта аласыңмы?

—Кайтам, мин өйрәнгән инде.

—Ярый алай булса, хуш, дустаным!

—Рәхмәт сина...—ди сукур.

Булат нидер уйланып китеп бара.

Кичке вакыт. Наилә белән Айзәрә
Булат яшәгән өй подъездыннан чыгалар.
Якындагы бакчага таба атлыйлар. Тук-
тыллар.

—Тапкансың син!—ди Наилә Айза-
рәгә, көлемсерәп.

—Нигә алай дисең?

—Яшәгән жире йомран оясы шикел-
ле...

—Аның каравы—яхшы күнелле егет.

—Үзәнә ошагач ярый инде...

—Ә мин үзем кем сон? Бер алдан-
дым, аерылдым...

Подъездан Булат чыга. Кызлар яны-
на килә.

—Бик ашыктыгыз, кызлар. Сөйлә-
шер сүзләр кала бит.

—Бакчада гына утырып сөйләшик,
Булат,—ди Айзәрә.

—Әйдәгез, үзем дә бакчада утырырга
яратам.

Өчесе дә агачлар арасындагы эскә-
миягә таба атлыйлар.

—Булат!—дип кычкыра гармун күтә-
реп килүче Салих.

Тукталып, тавыш килгән якка ка-
рыллар. Салихны күргәч, Айзәрә тиз
генә кара күзлек киеп ала. Салих алар
янына килә.

—Сәлам кичке сандугачларга!

—Син кая жыендың болай?—ди
Булат, аның белән күрешеп.

—Туйга. Бер генә минутка синен
янга кереп чыкмакчы идем.

Салих эскәмиягә гармунын куя да
Наиләгә карап тора.

—Әллә таныдыгызмы?—ди Наилә.

—Таныдым!

—Сезне күргәнем юк шикелле,—ди
Наилә, кыенсынып.

—Симфония!

—Нинди симфония?

—Минем симфония! Анысы соңын-
нан... Минем кем икәнне белмисенме?

—Юк шул, белмим...

—Хәзер белерсен...—ди Салих һәм
гармун чехолын ача.

—Әллә сыздырып жибәрергәме
исәп?

—Тынлап кара,—ди Салих, Наиләгә
борылып. Гармунын жайлап тотып
эскәмиягә утыра.—Исемен ничек
синен?

—Наилә.

—О, симфония! Тынла, менә без
Булат белән нинди жыр яздык! Көе
минеке, сүзләре аныкы! Башкара, кон-
серваториянең икенче курсынан куыл-
ган талантлы композитор Салих!

Салих уйнап, жырлап жибәрә:

Юллар да минеке,
Кырлар да минеке;
Кырларга жәелгән
Карлар да минеке.
Ә-he-he-e-ей!
Нарта да минеке,
Таңнар да минеке;
Нартага жигелгән
Аннар да минеке,
Ә-he-he-e-ей!
Хорей да минеке,
Бу кыш та минеке;
Күкләргә эленгән
Кояш та минеке.
Ә-he-he-e-ей!
Тайга да минеке,
Тундра минеке;
Кошлар да жәнлекләр
Бары да минеке.
Ә-he-he-e-ей!
Ә-he-he-e-ей!

—Йә, ничек?—ди Салих, жырлап
бөтергәч.

—Ошады,—ди Наилә.—Чын күнел-
дән әйтәм.—Консерваториядән куулары
гажәп.

—Аны беләмәни ул наданнар!

—Бик шәп чыккан бу!—ди Булат,
кызлар алдында дәрәжәсе күтәрелүдән
күнеле булып.

—Ә хәзер без ашыгабыз, Булат дус,

гафу! Туйда көтәләр. Гармунны төрдәк!
Башка вакытта иркенләп уйнарыз.
Шулай бит, Наилә?

Булат аның гармунын чехолга тыгар-
га булыша. Наиләгә Салихның болай
үзен иркен тотуы ошамый да, ошый
да...

—Йә, шундый композитор белән
туйга барасынмы, Наилә?—ди Булат.

—Мине туйга чакырмадылар.

—Чакырып торам бит,—ди Салих.

—Кем туге сон ул?

—Мин һәр туйның табыны түрәдә.
Чират торалар.

—Килешер микән сон?—ди Наилә.

—Минем белән килешер! Ә мин
Булатның дусы.—Наиләне алып китим-
ме, Булат?

—Үзе риза булса, без каршы түгел...

—Йә, Наилә?—ди Салих кызга.—Әйт
унай сүзенне?

—Мин каршы түгел... Тик...

—Нәрсә, әниң ачуланамы?

—Мин туйда жырлый белмим...

—Борчылма, анда жырлаучы табы-
лыр. Биеп йөрерсен, киттек! Иртәгә
күрешербез, Булат! Мин сине бу йомран
оясыннан чыгарам!

Наилә белән Салих китәләр.

—Наилә кыю инде ул. Иярде дә
китте... Танга кадәр югалып йөрмәсә
ярый,—ди Айзарә.

—Борчылма, Салих озатып куяр аны.
Утырып торыйк әле.

Икесе дә эскәмиягә утыралар.

—Син үзен шагыйрь дә, Мәскәүдә
дә укып йөрисен...

—Нәрсә ошамый?

—Яшәгән урының бигрәк...

—Йомран оясы димәкчесенме? Әйт!
Дусларым да шулай диләр. Үзәң исәп-
ләп кара. Әгәр дә мин әнә теге мәйдан-
ны себереп йөрмәсәм, кем бирер иде
мина аерым почмак? Иртә-кичән физза-
рядка. Көндөз вакыт үземнеке. Теләсәм
язам, теләсәм редакциягә йөгәрәм.
Дөрөс, бүген уйланып яттым әле...

—Ни турында?

—Әллә Төмөнгә кайтып китәргәме
дип уйладым.

—Анда кайтып нишләрсен? Жир
сөрерсенме?

—Сөрермен...

—Жирдә суалчан булырсыңмы?

—Булырмын. Туган жирдә ник
булмаска?

—Ә мин синең алай булуынны
теләмим.

—Нәрсә кинәш итәр иден?
—Мин сина башка эш тапсам?
—Анысын уйлап карарга кирәк.
—Дустың йомран оясынан чыгарам, диле.

—Болай булса, минем эшләр гел унайга китә икән бит.

Кыз егетнең инбашына сарыла.
—Әкреләп бар да жайга салыныр, Булат...

Булат кызны кочаклап ала:
—Бүген кич шулкадәр матур күренә, сина ничек?

—Мина да шулай,—дип елмая Айза-рә.

Айдарның ике бүлмәле квартиры. Айдар кухняда сумкасына шешәләр тутыра. Булат белән Салих керәләр.

—Ишек ачык, димәк, өйдә,—ди Салих.—Хужа, син кайда?

Кухнядан сумка тоткан Айдар чыга.
—Син килденме, Салих?

—Үзем генә түгел, кунак белән. Таныш булыгыз!

Айдар сумкасын куя да кулын кунакка суза.

—Булат,—ди анын кулын кысып Булат.—Синен белән бер күрешкән идем мин.

—Тавышың таныш шул миңа,—ди Айдар.

—Икәү сыра эчкән идек бервакыт.
—Яхшы кеше килгән өчен бик шатмын. Сөз утырып торыгыз, мин хәзер чәй өлгертәм.

Айдар кухняга юнәлә.

—Утыр, Булат, кыенсынма. Чыгарып куй тегене өстәлгә. Мин хәзер хужага булышам,—дип, Салих та кухняга юнәлә.

Булат портфеленнән аракы алып өстәлгә куя, аннан төрелгән колбаса, ипи ала.

Кухняда Айдар кармаланып йөри.
—Син ни эзлисән?—ди Салих.

—Шырпыны таба алмыйм. Өстәл кырыена гына куя торган идем...

—Менә ич, идөндә ята,—дип Салих шырпыны алып, ана бирә.

—Шешә тутырганда төшергәнмен инде. Утны кабызып жибәр, Салих.

—Хәзер гөлт итәбез аны!—дип, Салих газны кабыза, чәйнәкнең суын карап кайнарга куя.—Төк, стаканнар?

Салих, өч стакан табып, кран астында юа башлый.

Өстәл янында. Ипи, колбаса турап куелган. Салих стаканнарга аракы сала.

—Әлегә берүзенме?—ди Айдар Булатка.

—Әйе, үзем генә...

—Тот, хужа!—Салих Айдарның кулына аракылы стакан тоттыра. Салих һәм Булат Айдарның стаканы белән чәкәштерәләр.

—Йә, нинди яналыклар бар?—ди Салих, Айдарның инбашына кагылып.

—Нураниядән телеграмма алдым.
—Нәрсә дигән?

—Ник җавап язмыйсын, дигән.
—Инде нишләргә булдың?

—Өйләндәм дип җавап бирергәдер... Йә менә син язып жибәрсен.

—Нәрсә дип?
—Үлде, дип!

—Тузга язмаганны сөйләмә әле!
—Ярамый миңа аның башына хәсрәт булырга. Әнкәй дә минем аркада житәрлек иза чикте...

Күнелсезләнәп утырмыйк әле! Салих, кунакны кара, миңа салма.

—Тот, Булат, дуслык өчен!—ди Салих. Алар стаканның тотып, тагын бер чәкәштереп алалар. Эчеп куялар.

—Ох-хо! Булды бит бу!—ди Салих.
—Булса, әйдәгез, Булат яшисе бүлмәне дә кереп карагыз. Тәртипне үзә урнаштырыр. Мин инде бик кирәкле әйберләремнең генә кайда ничек ятканын чамалайым...

Айдар квартиры. Шат кыяфәттә Булат кайтып керә. Портфелен куя. Аны кабат кулына ала. Аннан бер китап чыгара. Карый:

—Кечкенә булса да китап ул!
Шулай дип, Булат берәз уйланып тора. Китабын тагын портфеленә куя:

—Мәжлес ахырынача сер булып калсын әле бу.

Кухнядан Айдар чыга.
—Кайттым мин!—ди Булат көр тавыш белән.

—Бүген иртәләгәнсең,—ди Айдар.
—Сорап киттем, хәзер безгә кунаклар киләчәк. Себер килгедәй күнеләм белән аларны кунак итә алмамы әллә?

—Кемнәр килә?
—Берсе мине эшкә урнаштырган инженер. Икенчесе—минем кәләш.

Өйләнәм, шайтан алгыры! Нәсел калсын! Утыр әле, Айдар.

Булат Айдарны диванга утырта, үз дә аның янына утыра:

—Менә мондый план иде...

—Сөйлө, сөйлө...

—Миңа бер-ике елдан квартира
вөгдө итэлэр. Айзарәнең ике бүлмәле
квартиры бар. Әгәр без синен янга
күчеп яшәсәк, беразга түзә алырсынмы?

—Анлап житкермим, ул сине үз
квартирына кертми әллә?

—Шул арада аның квартирын маши-
нага өйләндергә исәп.

—Хәзер анладым. Теләсәгез гомер
буге миндә торыгыз.

—Яшибез болай булгач! Рәхмәт,
картлач!

Булат, сикереп торып, магнитофон-
ны кабыза. Биеп китә:

—Их-ма! Тормышның матур чагы да
булыр икән!—дип кычкыра Булат. Аның
шатлыгы үзәнә күчкән шикелле, Айдар
тора да бер урында таптанып би
башлый.

—Әллә үзем дә өйләним микән?—
ди Айдар.

—Сина да табабыз! Син яшь әле,
чибәр.

—Күзсез чибәр, ха-ха-ха!

Салих килеп керә, ул берәз кызмача.
Боларның кыланышын шаккатып карап
тора.

—Бас әле, бас әле, идәне сынмас
әле!—ди Булат.

—Сынса ямарлар әле, такта табарлар
әле,—ди Айдар.

—Парлап ақылдан шаштыгызмы
әллә?—ди ниһаять Салих.

—Мин өйләнергә булдым,—ди Бу-
лат, магнитофонны сүндереп.

—Яшәүдән туйдыңмыни?—ди Салих,
аның белән күрешеп.

—Бер ярдан икенче ярга күп йөртте
мине язмыш жиле. Якорь ташларга
вакыт. Син беркая да ашыкмыйсыңмы,
Салих?

—Бүген туйга барасы юк, кая ашы-
гыйм?

—Алай булса син кибеткә чыгып кер,
мин өйдә берәз өртип урнаштырам.
Кунаклар көтәм. Өйләнәм дидем бит!

—Нәрсә алырга?

Булат кесәсеннән акча чыгара.

Кибет янында Айзарә белән Наилә
басып торалар.

—Бәхетле син, Айзарә,—ди Наилә.

—Ул бәхет кошы минем кулда түгел
шул әле.

—Тәкъдим ясаган бит инде.

—Тәкъдим ясау туй итү дигән сүз
түгел.

Наилә көлә.

—Нинди көлке таптың?—ди Айзарә,
ана сәер карап.

—Элекке иренңе булачак ирен янына
алып барасын...

—Барса соң, элеккесе белән... без
хәзер дуслар гына...

—Ярый әле андый дусларың күп
түгел.

—Үчекләшмә инде...

Кибеттән сумка тоткан Дамир чыга,
кызларга таба атлый.

—Әнә килә дустаның-жанашың,—ди
Наилә.

—Житәр инде сина!—ди Айзарә.

Кызлар янына Дамир килеп житә.

—Менә, кызлар, булды да. Озак
көттермәдемме?

—Озак түгел, беркем дә кумый
арттан,—ди Айзарә.

—Кешегә буш кул белән йөрергә
яратмыйм,—ди Дамир.—Киттек!

Алар тротуар буйлап китеп баралар.

Айдар квартиры. Хужа, Булат, Наи-
лә, Айзарә, Дамир—өстәл янында ашап-
эчеп утыралар. Дамир стаканын кулына
ала:

—Миңа сүз бирегез әле!

—Өйдә Дамир, әйтеп жибәр!

—Барыгыз белән дә танышуга бик
шатмын,—дип башлый Дамир.—Бигрәк
тә Булат өчен. Мәскәүдә укуын тәмам-
лап кайтуы да зур уңыш. Безнең арада
яна кеше булса да, тормышын жайга
салып бара. Ул Айзарәгә тәкъдим
ясаган, монысын да сер итеп калдыр-
мыйк. Бик күнелле хәбәр. Шундый
татулык, бергәлек өчен күтәрик әле,
дуслар!

—Килешәбез!

—Матур әйттен!

—Йәгез!—ди Дамир.

Рюмкаларын чәкәштерә башлайлар.

Тротуардан, берәз чайкала төшөп,
Салих атлый. Ул сумка тоткан. Салих
чәчәк сатып торучы апа янында туктала.

—Иң матурын сайлап бир әле, апа,—
ди Салих, кесәсеннән акча чыгарып.—
Минем дустым өйләнә.

—Чәчәк кызганыч түгел, илтеп жит-
керә алырсынмы, егет?—ди чәчәк
сатучы.

—Минме? Аның өчен бакчасы белән
күтәрәп илтә алам. Бу дөньяда шагыйрь-
ләр сирәк өйләнәләр.

—Ләкин бер генә тапкыр түгел,

әйеме?—ди апа, елмаеп.

—Анысын белгим,—диде Салих. Чәчәкләр сайлап ала. Чәчәк сатучыга акча суза.

Айдар квартиры. Өстәл артында Айзарә белән Булат, Наилә.

—Күпме түлсән хужага?—ди Айзарә.

—Ул акча алмый. Үзем торганга да канәгать. Ялгызына күнелсез.

—Берәр музыка жибәрик әле,—ди Наилә.

—Хәзер без аны!—Булат өстәл артынан чыгып, магнитофон эшләтеп жибәрә. Шуннан ул елмаеп Айзарә янына килә, аның кулынан тота, биергә алып чыга.

Айдар кухняда чәйнек кайнаганны көтеп басып тора.

Балконнан залга Дамир керә:

—Кара әле боларга, Наилә, нинди матур пар!

Айзарә белән Булат бәхетле... Биюләрән давам итәләр.

—Күз тимәсен боларга,—ди Наилә, серле елмаеп.

—Буйлары да килешкән, уйлары да...—ди Дамир.—Өйдә Наилә, күрсәтик әле бер үзбеген талантны!

Дамир белән Наилә парлап би башлыйлар.

Салих килеп керә. Үз-үзе белән сөйләшә.

—Рәхмәт бу йортка, минем өчен ул һәрвакыт ачык.

Салих ишек янында тукталып, беравык биючеләргә карап тора да Дамирны танып ала.

—О-о! Дамир! Син дә мондамыни? Бир әле кулыны!

Дамир аны күреп биюдән туктый. Салих өстәл янына килеп, сумкасын куя да Дамирга кул суза.

—Ничек болай озак күрешмичә яши алдык соң әле без?

Дамир аның белән теләр-теләмәс кенә күрешә. Салих, без сәерсенеп, Наиләгә карап тора. Булат белән Айзарә дә биюдән туктыйлар.

—Кайтып житкенме, Салих дус!—ди Булат. Салих беззәңгиләп ни эшләтергә белми аптырап торгач, кулындагы чәчәкләрне өстәлгә куя:

—Дамир, син нигә үз хатының белән биемисен? Нигә минем симфонияне сайладың? Матур булгангамы? Әнә, Айзарә белән бие син, үз хатыныңны кулынан ычкындырма!

Булат әлегә анын сүзләрен аңлап житкерми, бер Дамирга, бер Айзарәгә карап тора.

—Хәзер үк чыгып кит моннан, айныгач сөйләшербез!—ди Салихка Дамир, кырысланып.

—Син минем белән шулай сөйләшәсенме?

—Ә ничек сөйләшергә тагын исерек белән?

—Ә беләсенме, Дамир, син бәхетле булсын дип, мин Айзарәне сина калдырдым. Үзем бәхетсез булып калдым. Икегезнен бәхете өчен тугызда тост күтәрдем һәм шуннан айнып алмадым.

—Монда берәр кеше берәр нәрсә аңлаймы?—ди Булат, үз-үзе белән сөйләшкән сыман.

—Салих, гафу ит. Мә эчеп жибәр әле, жинелрәк булыр. Бәлки айнып та китәрсен...—ди Дамир һәм Салихка стакан суза.

Салих инде Дамирга битараф кыяфәттә:

—Менә Наилә айнырга кушса, иртәгәдән айным, и баста!

—Салихым, айны!—диде Наилә.

Салих, өстәлдән чәчәкләр сайлап, кызга суза.—Иртәгәдән син мине гел айнык күрәрсен. Бу сина, Салихым дигән өчен!

—Рәхмәт, Салих,—ди Наилә, чәчәкләрне ала. Салих беравык Айзарәгә, аннан башкаларга карап-карап тора да кырт борылып чыгып китә.

—Син миңа үпкәли күрмә,—ди Дамир, Булатка якын барып.

Булат үз-үзе белән сөйләшкән шикелле генә әйтеп куя:

—Әллә аңладым, әллә аңламадым...

—Нәрсә аңламадың?—ди Дамир.—Аңладың...

—Себер урманындагы пошпи шикелле сизгә идем бит мин...

Дамир Булат белән килешергә уйлый:

—Төкер әле өч көнлек дөньяның ваклыкларына, дускаем! Сөйләшербез. Егетләргә килешербез.

—Егет түгел инде мин югыяса...—ди Булат, көлемсерәп.

Кухнядан Айдар чыгып килә:

—Чәй кайнады.

—Хәзер эчәрбез,—ди Булат һәм үз уена бирелеп, читкә борыла.

—Дуслар булып калырбыз...—ди Дамир, бу киеренкелекне йомшартырга теләп.

Кызлар кайсы-кайда басып тора, күзлөрө Булатта. Айдар Булатнын бүтөнгө хэлгә карата бер унайрак сүзен көтө. Булат кискен генә Дамирга борыла:

—Пошел вон!

Дамир югалып кала. Әле Наиләгә, әле Айзарәгә карый. Аннан Булатка:

—Тукта, кызма әле... Булат?—ди.

Кызлар да бер-беренә карашып куялар. Хәзер Булат аларнын барысына игътибарсыз сыман:

—Пошел вон!—дидем мин сезгә.

Дамир сөйләшүнен унайга бармасын аңлый. Горур кыяфәт ала:

—Нам везде дорога!—ди һәм чыгып китә.

Айзарә, ярдәм сорагандай, Наиләгә карый. Наилә «минем монда ни эшем бар?» дигән сыман жилкәсен сикертеп куя. Айзарә Булат янына барып анын иңбашына кагыла:

—Син артык кызып киттең бит әле.

Булат читкә тартылып куя.

—Үз хатынын кияүгә биреп йөри ич... Инде бу чаклысы беленгәч...

—Без аны сер итеп сакларга жыенмадык та...

—Анысы турында да сөйләшеп куйдыгызыми?—ди Булат.

—Сөйләшсәк ни булган?

—Берни дә булмаган,—ди Булат һәм башы белән ымлап ишеккә күрсәтә. Бу ымнан гарыланган Айзарә әйберләрен жыя. Нәрсәсендер алып кечкенә сумкасына тыга:

—Бигрәк ученый булып китәсез кайчакта! Йомран оясында яшәгәннен оныткан...

—Пошел вон!—Бу вакытта Булат үчкеләнгән аю кыяфәтенә кергән иде.

—Әйдә тизрәк,—дип, Айзарә Наиләнен кулыннан тотта.—Ботарлап ташларга да күп сорамас бу.—Бүтөнгә хәлләргә үзе гаепле шикелле кыенсынып торган Наиләне квартирдан өстерәп диярлек алып чыгып китә.

Беразга тынлык урнаша, бу тынлыкны Айдар бүлә:

—Бу дөньяда ниләр булмас...—ди Булат һәм Айдар янына килә.—Әйдә, тыныч кына берне салып куйыйк әле. Бу дөньяда кешеләр...

—Нәрсә кешеләр?...

—Бөтен Себерне сыйдырган күнел барын да сыйдыра дип уйлаганнардыр инде...

Булат Айдарны табын янына алып килә, утырта:

—Хәзер, хәзер!—Булат торып кухняга китә.

Анда чәй ясый да залга чыгара.

—Менә синен яраткан чәен!—ди Булат, чәйне Айдар алдына куеп.

—Рәхмәт, Булат,—ди Айдар.

Булат кулына стакан ала:

—Бераз тотасынмы катысын, Айдар дус?

—Юк... Син үзең генә...

Булат эчеп куя, капкалап ала, уйланып урыныннан тора.

Айдар анын урыныннан торуына игътибар итә, чәен читкәрәк куя:

—Нәрсә, Булат?

—Салих анда буталып йөрми микән, карап керәм...

—Ярый, мин сыйлана торам Айдар.—Чәенә үрелә.

Тротуардан, кечкенә чөмөдән тоткан Нурияны килә. Анын каршысына, якындагы йорт подъездыннан чыккан Дамир очрый:

—Алланың кашка төкәләре диярсен! Декламация язып дәрәжә күтәрә! Рәхмәт юк! Төкерәм мин андый вәгазгә!

Нурияны, үз-үзе белән сөйләшеп барган Дамирны сәер караш белән озатып кала. Ул кулындагы кәгазьгә карап ары китә. Анын каршына Айзарә белән Наилә очрый. Наилә алга карап тын гына атлый. Айзарә исә, кулларын бутап сүзен дәвам итә:

—Ана ни кирәк тагын? Йомшак түшәк, төмле пилмән көтә—шуна да риза түгел!

Нурияны өй подъездына якынлаша. Подъездан Булат чыга. Нурия кәгазенә карый һәм тынычланып кесәсенә тыгып куя.

—Кая китте икән бу?—ди Булат, тирә-ягына каранып һәм Нурияга эндәшә:

—Туташ, сез бу тирәдә берәр сәер кеше күрмәдегезме?

—Күпләрне күрдәм,—ди Нурия.—Бар да сәер тоелды.

—Озын бармаклы, үз-үзе белән сөйләшә, алпан-тилпән килеп атлый...—ди Булат, үзенчә аңлатырга тырышып.—Кыяфәте белән—сәгетләренен асылы...

—Үз-үзләре белән сөйләшкәннәрен очраттым, бармакларына игътибар итмәдем, асыллыклары күзгә чалынмады,—ди Нурияны.

Булат тирә-якка карана һәм шатлыгыннан кычкырып ук жибәрә:

—Энә тора!

Ирексездән Нуруния да ул күрсәткән якка борылып карый. Ерак булмаган ағачлык арасында, бер ағачка башын төрәп Салих баскан. Булат анын янына ашыга.

—Бөтен кеше саташкан, ахры, монда,—дип, үзәлди сөйләп, Нуруния подъездга кереп китә.

Айдар ике кулы белән янагына таянган килеш уйланып утыра. Авыр сулап куя. Уйларына бирелеп жырлый башлый, ишектән Нуруния кәргәнне дә сизми кала:

Шахтер егет күмер кисә,

Вак-вак итеп кисәген.

Гомерем бетеп таш басмаса,

Ташламам, жанкисәгем...

Нуруния чемоданын куя да стенага сөялә.

—Мөмкинме?

Айдар ишектән керүчегә артык игътибар итмичә генә, уйларыннан арынырга теләмәгәндәй сөйләнә:

—Минем ишекнен һәрвакыт ачык икәннен беләсез бит... Кем ул?

—Мин бу,—ди Нуруния...

Айдар бер мизгелгә генә катып кала, басарга тырышканда таягы идәнгә төгәрәп китә...

—Кем?—ди ул, ниһаять, аягына басып.

—Нуруния...

—Нуруния... төш дисәм...

—Төш түгел... Мин бу...

Айдар өстәл артыннан чыга, ишек ягына бер-ике адым ясыя. Нуруния ана таба атлый.

—Нуруния... Мин бит... менә шундый хәлдә...

—Мин беләм...—ди Нуруния һәм Айдарның кочагына сыена.—Хәбәрән булмагач, миннән ваз кичкәнсен дип уйлаган идем... Онытырга тырыштым, оныта алмадым...

—Нуруния...

—Әйт, кадерлем...

—Мин синең хәтердә күзле Айдар булып калырга теләгән идем...

—Минем күнелемдә син шул ук... Элек ничек булсан, хәзер дә шулай...

—Нигә сина сукуыр имгәк?

—Син күрәчәксең әле...

—Әгәр мин...

—Нәрсә өгәр?

—Әгәр мин бервакытта да күрмәсәм?..

—Ул чагында син мине тавышымнан танырсың.

—Әллә... син минем янга бөтенләйгә килденме, Нуруния?

—Бөтенләйгә...

Салих белән Булат керәләр. Кочаклашып торган Нуруния белән Айдарга гажәлләп карап торалар.

—Ай, гафу итегез,—ди Нуруния, аларны күрәп. Айдар кемнәр кәргәннен аңлап ала да елмаеп дусларына эндәшә:

—Булат, синме?

—Мин, Салих белән.

—Таныш булыгыз, дуслар, бу минем Нуруния. Ул минем янга килгән, бөтенләйгә...

Шуны ишеткәч, Салих айнып китә, өнсез кала. Күпме сагыш, күпме юллар, күпме тилмерүләренә кичергән Булатның күзенә яшь тула.

Күнелендә «Манси жыры», шул жырда Салих язган көй янгырый башлый.

(Бирегә Булатның Төмәндәге тормышынан бер кыска эпизод кертү мөмкин иде. Тик финанс ягыбыз безгә Төмәнгә барырга, Булатның андагы эзләрен күрергә мөмкинлек бирмәде. Әсәр ул кыска эпизод кәрмәгәндә дә бөтенлеген югалтмый, безнеңчә...).

Шактый еллар үткән. Жәй ае. Булат Казанның «Ирек» мәйданында. Үзе кар көрәп йөргән жирләрен күздән кичереп басып тора. Берздән әкрән генә китеп бара.

Булат каршына бала арбасы этеп бер яшь хатын килә. Узып барышлый Булат аны танып ала.

—Зөбәржәт!—дип эндәшә Булат.

Зөбәржәт туктый да ана борыла.

—Булат?!

—Мине танып булгач, артык картаймаганмын күрәсен...

—Тагын да карала төшкәнсен, шул гына.

—Анысы гажәп түгел. Мине кара Булат дип йөрүчеләр дә бар.

—Менә...—ди, сүзен дәвам итәргә жай тапкан шикелле, Зөбәржәт.—Бу—минем кечкенәсе...

—Олысы ничәдә?...

—Унбер яшьтә.

—Узган вакыт...—ди Булат.

—Ә синең соң?

—Минем үз балаларым булмады шул. Хатынымның ике баласы бар. Зурлар инде. Үскән саен үзәмә охшыйлар.

—Кайда яшисез, Булат?

—Төмәндә.

—Һаман килеп-китеп йөрисенме?

—Әйе, яна китабым чыкты, шуны алырга килдем.

Булат портфелен ача, аннан кечкенә китап ала да Зөбәржәткә суза.

—Мә, Зөбәржәт, истәлек булып калсын. Язып тормыйм. Ирен сораса, сатып алдым диярсен...

—Рәхмәт,—ди Зөбәржәт, китапны алып.

—Ярый, сау бул, Зөбәржәт,—ди Булат, китәргә әзерләнәп.

—Булат, син миңа үпкәләмисенме?—ди Зөбәржәт.

—Юк, Зөбәржәт, юктыр... Үпкәләр куптан онытылды инде,—ди Булат һәм әкрән генә китеп бара.

Зөбәржәт Булатны ул халык арасына кереп югалганчы карап тора.

Казан вокзалы. Төмәнгә китүче поезд туктаган. Юлчылар берәм-берәм поездга утыралар. Бер вагоннан Булат чыга. Шул вагон янында, читтәрәк сөйләшәп торган дуслары килә:

—Урын алып чыктым,—ди Булат.

Озатучылар арасында ике язучы, Нурия белән Айдар, Салих.

—Китүе күнелсез түгелме?—ди Салих.

—Һәй, дускай, килеп-китеп өйрәнгән инде мин. Аерылу монсу, кәнишнә...

—Син миңа сөйләгәннәренне онытма, язучыларга карап. Көйләре башымда бүген үк чылап тора,—ди Салих.

—Жибәрәм, Салих, жибәрәм!

—Безгә дә хат язарга онытма,—ди Айдар.

Булат һәрберсенә кул биреп, сабуллашып чыга.

—Мин сезне, дуслар, Төмәндә көтәм, вәгъдәгез бар. Сопраны күрсәтермен,—ди ул, язучыларга карап. Безнең як ул—язучы өчен бетмәс байлык һәм яналык.

—И, Булат, без барып житкәндә Себер татарларының аерым республикасы төзеләп бетүе дә ихтимал,—ди бер язучы.

—Барабыз,—ди икенчесе.—Ул чагында Булат безне республика гимны уйнатып каршы алып.

—Озакламыйсыз, мин чакыру белән—киләсез!

Радиодан диспетчер белдерүе янгырый.

—Хөрмәтле пассажирлар! Беренче юлдан Мәскәү—Төмән поезды кузгала, сак булыгыз!

—Дуслар, миңа карап тынып калдыгыз! Күтәрегең башларыгызны!—дип, Булат шигыр укий башлый:

—Карамагыз әле миңа болай,
Карамагыз миңа «кара» дип.

Поезд кузгала, проводник кычкыра:

—Әй, егет, портфеленне алып китәм бит!

—Асылымда Иртыш өстендәге,
Ак метеор кебек мин—ак бит!

Поезд төрле жирләр, төрле вокзаллар аша бара да бара. Янгыр кар белән алышына, кар—янгыр белән.

Төмән вокзалы. Поезд килеп туктый... Вагоннарның берсеннән сонгы кешеләр булып Булатны Казан вокзалында озатып калган язучылар төшәләр. Алар янына бер егет килә.

—Яхшы гына килдегезме?—дип күрешә ул кул биреп.

—Шактый озак килдек,—ди язучыларның берсе.

—Шөкер, килеп життек,—ди икенчесе.

—Әйдәгез машинага,—ди каршы алучы.

Язучылар ана иярә.

—Утырыгыз,—ди каршы алучы, машина ишеген ачып.—Башта эшебезнең иң мөһимен башкарык.

Машинаның арткы тәрәзәсе янында чәчәк бәйләмнәре.

Машина Төмән урамнары буйлап чаба. «Манси жыры» янгырый.

Каберстан. Чәчәк бәйләмнәре күтәреп, каберләр яныннан ике язучы белән каршы алучы узалар. Алар бер кабер янына килеп туктыйлар. Кабер ташында—Булатның рәсеме, исеме. Туган, үлгән еллари язылган.

—Сонладыгыз шул, дуслар,—ди каршы алучы, уйчан кыяфәттә.

—Тормыш ашыктыра да ул...—ди язучыларның берсе.

—Сонга да калдыра,—дип өстәп куя икенчесе.

Назар
Нәжми

ЗАМАН БҮЛМЭСЕНЭ КЕРГЭНДЭ...

Ике телле

«Недаром лик сей двуязычен»

А. Пушкин.

Кеше йөзендә дә күргәһнәр бит
Ике теллелекне бөекләр.
Без барыбыз, урыс булмаганнар,
Ике телле булган субъектлар.

Ике телле—димәк, без барыбыз
Ике йөзлөләрбез икән лә...
Нишләдек соң алар безне шулай
Ике телле халык иткәндә?

Күрәләтә бүтөн үзебезгә
Кара якмыйбызмы—йөзебезгә?

Гомер, озынайган саен,
Үзе кыскара бара;
Кыскарган саен йөрәккә
Йөген сала да сала.

Картлык—шатлык түгел, диләр,
Шатлыкка туймый адәм.
Шатлыкка туйган адәмгә
Кыска гомер дә эрәм.

Туган көнөмдө

5 февраль, 1998 ел.

Сөйдөң дә син мине, сөймәдең дә,
 Әй син, гомер! Яктым! Бергенәм!
 Кеше күңелен нурлый алдым микән
 Үзең үлчәп биргән нур белән?
 Сөйдөң мине—ятим калдырсаң да,
 Үзең килеп ятим итмәдең.
 Ут эчендә үлем янәш чакта
 Саклап калдың, ташлап китмәдең.
 Сөймәдең дә мине—булдың саран,
 Бар кылмышың булды бизмәнле.
 Әй хәерче тормыш... Буды, йотты
 Миндәгене—ходай биргәнне.
 Алар миндә үсми сулып калды,
 Заманынча булды һәр шөгыл.
 Күп нәрсәгә ирештем дә кебек,
 Тик
 Бүгенге мин—инде мин түгел.
 Үкенүләр һәркемгә дә юдаш,
 Түгелмендер тик бер дәлил—мин.
 Озын гомер!.. Үзең тиңсез бәхет...
 Булганына шөкер, бәхилмен.

Иреклек

О иреклек! Синиң мэхрүм булу
 Килгән үлем аша, кан аша.
 Бөек Шамил үз жирендә эсир—
 Урыс өчен данлы тамаша.
 (Башта Казан тар-мар... Аннан сугыш...
 Сугыш... Сугыш... Басып алулар.
 Иң соңгысы Чечня... Дөрли коллык—
 Яна таулар, яна авыллар).
 Иреклекне яулар өчен дә бит
 Шундый ук ут, үлем, кан кирәк.
 Шамил жанлы күпме ир-егетнең,
 Дудаевның үлеме мөбарәк.
 Иреклек ул—канат күңелгә,
 Ирек яулау—бару үлемгә.

Ырым

Бәхетле була дигәннәр
 Йөзлектә туганнарны.
 Күпме күрдем бәхетле һәм
 Бәхетсез булганнарны.
 Мин дә йөзлектә туганмын...
 (Йөзлексез йөзем генә).
 Бәхетлеменме, түгелме—
 Беләмен үзем генә.

* * *

Л. Ә.

О, мине, синдэй бирелеп,
 Беркем дә яратмады.
 Биектә жилпенде синен
 Зур өмет канатлары.
 Мин гамьсез булганмын синен
 Ләззәтле, назлы гамьгә.
 Сине ярата алмавым
 Бәхетсезлегем мәллә?

Жавап

*«Синнән тарсынырлар, шагыйрь,
 Әлэк язларлар өстеңнән.
 Мин сиңа кырын карамам,
 Олы даныңны күпсенмәм».*

Гамил Афзал: «Нажар Нәжмигә».

Уйлап куям: бәгъремә—бәгърь
 Булган дуслар вафат... Китәләр...
 Әлэк язган, кырын караганнар
 Наман әле гомер итәләр.
 Әй итсеннәр! Аларга киң дөнья
 Гомергә тар—күңел тарлыктан.
 Кайсы бөкрә, ә кайсысы охшаш
 Гайбәт саткан чал бер карчыкка.
 Яшәсеннәр! Ә дөньяда син бар—
 Бар барлыгың бөек, үлемсез.
 Дошманнарсыз безнең иурлы хәят
 Булыр иде китек, күңелсез.

Агыйдел һәм Сөн

Роберт Миңгуллинга

Ямьле Агыйдел буенда
 Мин туып үскән малай.
 Агыйдел әйтә шикелле:
 «Нигәле, улым, шулай
 Минем хакта бер матур жыр
 Язмадың күпме яшәп?
 Миңа койган нәни генә
 Сөн хакында нинди шәп,
 Моңлы жырлар чыкты хәзер,
 Хәтта көнләшеп куям...»
 Агыйделгә җавап бирдем:
 «Әй минем гүзәл дәръям,
 Мин дөньяга килгәнче үк
 Беренче булып жирдә
 Халык дигән бөек шагыйрь

Жыр чыгарган бит сиңа.
 Жырлансын Сөн, китсен даны—
 Бу нур өстенә нурдыр.
 Сөн үзе нәни булса да
 Шагыйре, димәк, зурдыр...»

Сизә күңелем

(Романс)

Тормыш гелән бүгенгечә булмас,
 Бүгенгечә үтмәс гомерем.
 Син кайда да бар ул, беләм, минсез
 Яшәү сиңа мөмкин түгелен.
 Күңелем сизә, сизә күңелем.

Быел тагы менә язлар килде,
 Жәйләр үткәч, килер көз көнем.
 Кавышулар кышка калсалар да,
 Беләм аның бик соң түгелен:
 Күңелем сизә, сизә күңелем.

Гел бәхеттән тукулмаган гомер...
 Сынауларга күнгән гомерем.
 Кайгы-хәсрәт төшсә, беләм, бергә
 Күтәрүе авыр түгелен:
 Күңел сизә, сизә күңелем.

Заман бүлмәсенә кергәндә

*«Үзеннән алда бүлмәгә Наҗар
 абыйның елмаюы килеп керә»*

(Кояш Тимбикова мәкаләсеннән).

Бүлмәләргә һаман керәм әле,—
 Безнең тормыш шундый бит инде.
 Тик елмаю хәзер үземнән дә
 Соңлабрак керә шикелле.
 Айлар, еллар ишекләрен ачып,
 Заман бүлмәсенә кергәндә
 Бик үк елмаеп та бармадык без
 Безнең өстән тормыш көлгәндә.
 Ярый әле авыр минутларда
 Сөзгән кебекләр бар дөньяда.
 Ә күңел бит сезне күрер өчен
 Алдан йөри, алдан елмая.

1997-1998.

Тәлгат
Галиуллин
ӨЙЛӘНҮ

ХИКӘЯ

Гомергә кояш нурын күрмәгәндәй ап-ак чырайлы егет, авырлык белән күз кабакларын күтәрде, шуннан сон тимер караватынын башына ике куллап ябышып, гәүдәсен селкетергә тырышып карады. Ниятен гамәлгә ашырырлык көч-куәт табылмады. Бөтен тәнен, бигрәк тә башын вак паяла йә агач чүбе белән дынгычлап тутырганнармыни, кымшана да алмый.

—Йә Ходам... Ярдемәннән ташлама,—дип, ынгырашып, сыкранып алды да, сул ягына күз салды. Янтавы ниндидер жылылыкка тарган иде. Песи мазардыр дип юраган иде, адәм баласы икән. Ятакның кыл урта-сында, артын ана терәп, өлгергән кабак кебек түгәрәк битле, сумаладай кара чөчлө, үпкәләгән балаларныкыдай турсайган иренле хатын-кыз утыра, кайнарлык шуннан инә икән. Егетнең уянуын зарыгып көтеп алган күрәсен, өлгергән карлыгандай күзләреннән раушан нурлары чәчеп елмайды да, жан иясе телгә килде.

—Уянынмы? Хәлләрен ничек? Бигүк яхшыдан түгелдер?

—Бик шәп. Барысы да ал да гөл,—дигән булды ак йөзле егет, үзенә орынып, ягылган мич төсле эсселек бөркеп утырган кыз затын исенә төшерергә азапланып. Юк, ул аны хәтерләми, белми, хәтта тавышы да таныш түгел. Күнеленә сагыш, билгесез курку, шөбһә төште. Сер бирмәскә, балавыздай изелеп китмәскә булды.

—Сәгать ничәләр хет? Башны мөндәрдән аерып алып булмый. Көчле магнит белән тарттырып куйганнар диярсен.

—Бәлки, Тукайның Карәхмәтен чакырырга кирәктер? Ул—ярдәм итәр,—дип шаяртырга итте кыз.—«Кисекбаш...» турындагы докладынның беренче урын алуын онытмаганыңдыр? Мин Нәгыймә булам. Минә Надя, Надюша дип интектердән кичәгенәк,—дип дәвам итте сүзен, егетнең буш һәм битараф карашын тотарга тырышып.—Сина әзрәк салып биримме әллә? Минем көрәшчә абыйлар, «бүкәндәге чөйне чөй белән генә бәрәп чыгарып була»,—диләр.

—Юк, юк! Тузга язмаганны. Хәмернең исен дә, исемен дә ишетәсем килми. Бүген исән калсам, эчүне ташлыйм. Фани дөньяны ятим итүен бар.

Зәгыйфләнәп калган кулларына күзен төшерде. «Читлектәге кенәри кошы кебек калтыраналар, мескенкәйләрем. Бәйләп куярлык» дип, акылына буйсынырга теләмәгән тәнен кызганып куйды. Үзе һаман йомшак артын ана терәп, ышкып, аркасын турайтып, хужаларча иркенләп, жәлеп утырган юан кызны исенә-ятенә төшерергә газапланды. Атсалар да хәтерләми. Акны карадан аермаслык булып минкегән идемени шулай?!

Бүлмәгә күз салды. Башка караватлар буш. Күпертеп, почмагын

тырпайтып куелган мендәрләр, чиккән япмалар, тәрәзә төбөндәгә үрмә гөлләр, пөхтәлек буенча үзенә кызлар бүлмәсендә ятканын чамалады. Карашы почмактагы өстәлгә тезелгән шешәләрне тотып алды. Арада берничә шампан шәрабе дә бар иде. «Ничек, ни рәвешле бу бүлмәгә киелп эләккән? Бу ямьсез кыздан «үз итеп» кенә сорыйсы булыр».

—Мин банкетта үземне ничегрәк тоттым? Бик ямьсез кыланма-дыммы? Гомеремдә беренче тапкыр шулай исерүем.

—Үзең әйткәндәй, барысы да ал да гөл булды. Син бик күнелле кеше икәнсен. Обществонны гөл үзенә каратып тордын.

—Анлашыла,—дип сузды егет, кара карлыган күзләрдә мәкерле елмаю чаткыларын шәйләп.—Күз алдыма китерәм. Чистый кәмит ясаганмын икән. Берни хәтерләмим.

—Юкка борчылма! Халыкның күнелен күрден. Теге, Мәлик Рәхимов дигәне генә, «минем доклад барыбер яхшырак иде, беренче урынны ялагайланып, Казан студентына бирделәр, беренче диплом үзәбездә, Чаллыда калырга тиеш иде», дип, маймылланган булды. Беткә үч итеп, тунны мичкә яккандай, мине юри тансыга чакырган булды. Син ана: «Минем кызга якын киләсе булсаң, үтерәм», дип кычкырдың. Синен йодрыкның бәдәнен күргәч, шым булды малаен. Бик кирәге бар иде мина ул мишәр килмешәгенә. Икенче курста ук мина кармак салып маташкан иде, от ворот поворот бирдем үзенә. Отшила. Ин кәмите шунда булды: син минем группадашым, кыланчык Зифаны тансыга чакырып, тегене катырак кыса башлагач, аның сәнәктән көрәк булган егете—Равиле жилкәнә китереп төртте. Син жавап бирергә өлгермәден. Егетләр аердылар.

—Кем соң ул Зифа дигәнәгез? Мин ана чынлап торып бәйләндемме?

—Зифамы? Үзен әлләкемгә куеп йөри торган курнос борын шунда. «Мин—военком кызы», дип кәперәеп йөрегән иде. Тикшердек. Военкоматта дежур торучы сержант икән әтисе. Син бөтен зал ишетерлек итеп, «дура» дип, бик дөрес бәя бирдең үзенә.

Егетнең тел төбөндә: «Син үзең кем соң әле ул хәтле, табак бит, турсайган ирен» кебек, ямьсез сүзләр кымыржып торса да, «Йә Аллам» дип кабатлаудан уза алмады. Кыз дәвам итте: «Өстәл янына утыргач, син Зифаның ап-ак күлмәгенә бер стакан карлыган соғын сибеп жиборден. Күптән кирәк иде. Карлыган табын бетереп карасын, хи-хи-хи!»

—Күз алдыма китерәм,—дип, чарасыздан килеште егет.—Гыйнвар кары төсле ак күлмәк кырмасын төскә керә. Мин нишләргә тиеш инде хәзер? Үзен табып, гафу үтенергә генә кала.

Кыз анын ниятен хуламады.

—Соңгы күлмәгә түгелдер әле. Башынны катырма. Әтисе анын может чыннан да военкомдыр. Бер күлмәклек кенә акча юнәтер.

—Тагын ниләр майтардым инде мин?—диде егет, эчендәгә гарыләну, үкенү сөрәмен бастырырга тырышып.

—Барысы да ал да гөл булды, үзең әйткәндәй,—диде кыз, аерым бер күтәрәнкелек белән.—Тик артык каты кычкырып жырлый башлагач кына, тулай торакның коменданты кереп: «Куып чыгарам барыгызны да»,—дип, жикеренде, хәчтерүш. Синен жыруың ана ник ошамагандыр, хәзергәчә андый алмыйм. Көнләште бугай.

—Соң бит... Мин бөтенләй жырлый белмим. Көем дә, тавышым да юк. Колагыма аю баскан, диләр.

—Син бер жырудан икенчесенә күчә торган иттен. Анларлык түгел иде,—диде кыз, кыска, таза бармаклы кулларын егетнең шәрә инбашына батырып.—Берсен башлайсың, икенчесе белән бетерәсен. Никрут жырың ни тора! Үзе бер дөнья. Дөясенә атланып, дала буйлап думбра чиртеп барган казахтан да уздырдың. Без синнән: «берәз ял ит инде, арыганың»,—дип, бергәләп үтенеп карадык. Ну син ишетергә дә теләмәден. Шундый көлке иден. Авызың бушаган арада, берәр нәрсә каптырып карарга тырыштым.

—Ашадыммы соң?

—Бер тамчы ризык та капмадын.

—Камит ясаганмын икэн тэки. Ояты ни тора. Тагын нилэр булды?— диде егет, көчлө куллардан инбашын азат итэргэ тырышып. Барып чыкмады. «Язмыштан узмыш юк»,—дип, тыныч кына ятарга булды.

—Барысы да ал да гөл булды, үзөн айткандэй. Алдында утырган егетнен галстугына бөйлөндөң. Бу юлы сугышка барып житмөдө. Сине урамга алып чыктык.

—Кемнэр белән?

—Ике абыем, мин. Иптәш кызларым иярде.

Абийларының студентларның фәнни жылышында ни эш кырып йөрүләрөн сорыйсы килеп теле кыгытса да, вакытында тыелып кала алды. Аның ни эше бар. Кулбашларын азат итеп булса, шәп булыр иде дә, хәле юк.

—Шуннан.

—Утырып шуган,—дип кыз, эре, дымлы тешләрөн күрсәтеп, рәхәтләнеп көлдө.—Без бит өченче катта гуляйт иттек. Төшкәндә баскычта егылдың. Кулымнан ычкынып, шап итеп килеп төштөң. Ул вакытта әле син миңа беркем түгел иден. Барыбер бик жәлләдем үзөнне. Бала-каза кеше башыннан йөри.

—Менә ни өчен аркам белән аякларым шулай авырта икән.

«Бәлки, башым белән бәрелеп бу туташка берәр нәрсә вәгдә иткәнмен. Мин аның белән йокламадыммы икән?»,—дигән ямьсез уй миен игәүләп үтте. Теленә үзгә сорау килде.

—Мине бу бүлмәгә кем керттеп яткырды?—дип сөйләнә-сөйләнә, гәүдәсән кызың кайнар тәнненән аерып алырга, инбашларын көчлө куллардан азат итэргә ымсынып карады. Кыз аның хәрәкәтләнүен үзөнчә бәяләп, көчлө кулын егетнең сирәк йонлы күкрәгенә күчөрдө.

—Ят тыныч кына. Өлгерерсен. Килеп керүләре бар. Пырдымсызланма. Мин соңгы сулышыма чаклы синеке.

Мәсәләнен куелышын аңлай башлаган егетнен үзөн кәрлә итеп күрәсе, эреп юкка чыгасы килде. Косасы килүен басарга тырышып: «Мин монда үзем төшөп яттыммы?»—дип, сорадын кабатлаудан уза алмады.

—Ибраһим, син чыңлап та берни хәтерләмисенме? Баскычтан егылгач, фәнни докладынны укыгандагы төслө, житдиләнеп киттең. Калганын сөйләмим. Зинһар дим, исенә төшөр ни булганны? Болай да шатлыгымынан янына ятып үлөргө әзер торам. Йөрөгөм читлеккә сыеша алмаган кош шикелле тилереп тибә.

Чырае яна акшарланган мич төсөнә кәргән кунак егете зифен шәрифләрөн эшкә жигәргә тырышып, калтыранган куллары белән маңгаен уып, пәси баласы юынгандай, битен сыйпап алды.

—Юк, берни искә төшми,—диде, бик нык ачуы килгәндә генә чыга торган салкын, тонык тавыш белән.

—Без әле урамга чыктык. Ай нурында коенып, бакчада бик озаклап кәеф-сафа корып йөрдек. Син шундый матур, татлы сүзләр сөйләден, авызыңда сандугачлар сайраттын. Тукай сатирасы турындагы докладыңда да аңдый матур жөмлөлөр юк иде. Миңа үз гомеремдә иң бәхетле кичне... аннан иң рәхәт төнне... бүлөк иттең. Син шундый көчлө икәнсең...

Кызың кабартмадай бит очлары эчтөн кабынгандай, алланып, яктырып китте.

Егетнең күнелә болганды, болай да тотырыгын югалткан буыннары бөлжөп төштө. Күз аллары караңгыланып китте. «Берни хәтерләмим. Кем соң сез?»—дигән ике жөмлө генә кысып чыгара алды авызыннан.

—Фу, мәхәббәтсез. Сөз дигән була тагын. Мин сине, әни айтмешли, тәүте күрдә үк юныла кешегә юрадым, чыгышынны тынлаганда, гашыйк булып, үземне кая куярга белми, тәнемә сыеша алмыйча утырдым. Сина булган олы мәхәббәтем турында бөтөн дөңгәгә сөйлөсөм килде. Син бакчада икебезнең йөрөк серебезне айттең дә салдың. Серлө сандык ачкандай.

Аягын ялгыш капкынга тыккан кыр куяныдай хис итте егет үзен бу юлы. Күнеле ниндидер олы фажиганың якынлашып килүен сизде. Йөзе тозлы кәбестә суы төсенә керде.

—Соң бит сине... Сезде мин бөтенләй белмим. Беренче күрәм. Исерек баштан нәрсәдер лыкылдаган, вәгдә иткән булсам, ачуланма, гафу ит.

—Ибраһимчик, минем бер күрүдә гашыйк булуыма ышанмыйсыңмы әллә? Гомерлеккә бергә булырга вәгдәләр бирешүебезнең, минем бу бүлмәдә, синең янында йоклап калуымның шаһитлары бар. Минем абыйларым, дус кызым Зифа... Минем бар дөньяга үземнең шатлыгым, мәхәббәтем турында сөйлисем килә...

—Аракы салып бир әле? Дару урынына.

Кыз, кискен борылып, егетнең битенә иелде. Карлыган күзләрдә ажаган биеде.

—Юк инде, егетем, анысы булмас! Тагын онытылмакчы, зиһенеңне жуймакчы буласыңмы? Минем белән такие шутки не пройдут.

—Мин берни аңламыйм. Ниткән кәмит бу? Туйдыра башлады. Хет хәзер үк Казанга жәяүләп чыгып кит.

Бераз уйланып торганнан соң, шаярткандай итте: «Тукайны әнә пар атта илтеп куйганнар. Мулла малае булгач».

—Ахмаккаем, багырькәем! Миннән кая китәсең ди хәзер. Казаныңа, үзең әйткәндәй, парлап кайтып төшәрбез. Абыйлар машинада илтеп куярлар.

Кыз бу юлы, кискен иелеп, егетнең кансыз иреннәреннән суырып үпте, сулышын өрде.

—Төне буенча тәнемнең аклыгын, гәүдәмнең сылулыгын, күкрәгемнең муллыгын мактап чыктың, менә моннан, онытылып китеп, тешләп тә алдың,—дип, чәчәкле халатын ачып жибәрде. Кызның мул тәнендә башка киём юк иде. Егетнең буш вә битараф күзләре нәрсәндер шайләп өлгөргәнчә, Нәгыймә кыр кәжәләренә хас житезлек белән аягына басты, киёмен каптыра-каптыра, бүлмәдән үк чыгып китте.

Егет кызны нәфрәт тулы күз карашы илә озатып калды, башын чайкады, юеш янагын беләгенә салды.

—Йә Ходам! Үзең коткар!

Шул мәлдә ишек ачылды. Нәгыймә артыннан бүлмәгә бер төркем яшьләр кереп бөялде. Ибраһимның «кәләшенә» охшаган симез битле, таза ир почмактагы өстәлдән шампан шәрабы алып ачты, күбеген түшәмгә сиптерде. Башкалары, өйрәтелгән тутый кошлар мәсле, бертавыштан кычкыра, бакыра башладылар.

—Котлыйбыз! С законным браком. Ачы, горько. Төче...

Үзен үрмәкүч жәтмәсә эчендә калган чебен хәлендә сизгән кунак егете Ибраһим гына бу уртақ шатлыкка кушылмады. Хәер, моның кирәге дә юк иде. Нәгыймәнән: «Үземә кирәге булмаса да, чит-ятларга бирмәскә иттем әле»,—дигән сүзләре колагына кереп калды.

Шул ук көнне кичен Чаллы—Казан автобусына утырып, егетебез мәркәзенә кайтып китте.

Вақыт барлык чиргә дә шифа, диләр. Ибраһим да, укуы белән мавыгып, әлеге ахырзаман хәлләре турында оныта башлаган иде инде. Нәгыймәдән уртақ уллары вә кызлары туу хәбәрән эченә алган телеграмма килеп төшә. Байны—мал, ярлыны бала басар дигәндәй, түгәрәк битле ханым игезекләр китергән булып чыкты. Тулай торақта яшәүче барча студент халкы танышканнан соң, өченче елгы мунчала хәленә килгәч кенә, телеграмма Ибраһим кулына килеп керә. Нарасыйларын бөтенләй күрмәсә дә, ап-ак чырайлы егетебез, еллар ызанын ашый-ашый, төп-төгәл унсигез сәнә алимент түләде. Кемгәдер балаларын үстөрөп бирде.

Бикә
Рәхимова

Сайрамачы, кошчык

«Сайрамачы, кошчык, сайрамачы,
Өзгәләмә минем йөрәкне,
Яннарымда елатканчы сайрап,
Яшем күрү сиңа кирәкме?..»

Сайрамачы, кошчык, урманга кит,
Яшел үзәниәрдә хозурлан,
Еракта да тыңлап моңаямын,
Ходай миңа шулай боерган...»

Кошчыккаем очты урман карап,
Үз дөньясы бар шул аның да...
«Кошчыккаем!..» диеп аваз салам,
Кайтавазы килә таңымда.

* * *

Баллар белән теләм балладым,
Ярты юлда туктап калмамын,
Уйлаганын сүзиң әйткәндә—
Йөрәк тыя, акыл әйдәсә...

Ничек кенә ачы хаыйкатъ
Телдән төшсә ширбәт, бал булып,
Кыюлыгым житми, каушата,
Тынып калам, тыным тар булып.

Сулыш кыса, йөрәк чәнчешә,
Бигрәк авыр бурыч төшкәнгә,
Әллә инде ашыкмаскамы—
Ничә кабат авыз пешкәнгә...

Балым телдән эреп югалды,
 Әрем кебек ачы хис калды.
 Хакыйкатыне йоттым эчемә,
 Башың иеп, сагыш эч менә...

Сорау

Мин—эзергә бәзер бәндәләргә
 Түгел фикердәшем итүче.
 Үз арбамны үзем этүче мин,
 Үз көтүм үзем көтүче.

Көтү-көтү уй-фикерләр аңда,
 Чабышмакчы төрле тарафка,
 Тик шулай да әмер-фәрман бирмин
 Каты баскан тимер таракка.

Фикерләрем тарыйм мин тараксыз,
 Көйгә-жайга салам елмаеп,
 Үз кырымда тирләп хезмәт сөрәм,
 Жиде эшкә генә бер арып.

Жиде тарафларга чыгып китмин,
 Үз өемдә итәм сәяхәт...
 Сагындан башка ни таптың син,
 Чит жирләрдә йөргән, сәях, әйт?!

Горбәтлеккә чыгып киткән жирдә
 Күрә татар киңлек һәм... тарлык,
 Хыялыңда бары туган иле—
 Шул буладыр инде татарлык.

Әзерләргә бәзер булам, диеп,
 И татарым, нигә азымышың?
 Нигә генә ташлап китәсең син
 Чит кавемгә—милләт язмышын?

Кайда?

Син галәмнең якты йолдызыдай,
 Көnlәшерлек якты—нурлы иден,
 Гөлт иттең дә яндың, фидакарь жан,
 «Пыскып кына яну хурлык»,—дидең.

Сабыр жанымны да давыл булып,
 Син өереп алдың, «очсын», дидең.
 Бар жаннарны тарткан гарше кебек,
 Йолдыз белән тулды синең күңең.

Хыялыңнан алтын сарай кордың,
 Нуры белән күмдең дөнья йөзен.

Яшен таштай мине көйдерсәң дә,
Тик нигәдер сулдың көн дә үзең...

Уйчанландың—гүя тирән дәръя,
Давылландың—хәтәр жилләр барга.
Тик шулай да безнең эзләр калды
Кояш сукмагында—комлы ярда.

Йөгереп киләм Идел буйларына,
Сине табармын күк көзгә ярда...
Акчарлаклар дәръя якасында
Кычкыралар ярып:—Кайда? Кайда?..

Кем әйтер?

Әй, эшлибез, эшлибез,
Ниләр генә кылмыйбыз,
Көлке эшләр эшләсәк тә,
Пырхылдап бер көлмибез.

Житди чырай саклыйбыз,
Кыяфәтне ясыйбыз...
Көлке урында көлик, дип,
Әйтер икән кайсыбыз?

Битарафлык саклыйбыз...
Кыяфәтне ясыйбыз...
Елар урында елыйк дип,
Әйтер икән кайсыбыз?

Иң мәсхәрә эше дип,
Егерменче гасырның—
Шуны атап, шәрехләп
Әйтер икән кайсыбыз?

Хәер, гомер-гомергә
Әйтәсе әйтелмәгән,
«Көлке көлә килә»,—дию
Бары тик әйтем генә.

Татар телем

Дингез, дисәм, болын, дисәм,
Дисәм, кара урманым,—
Бу, чынында, үз телемне,
Татар телен барлавым...

Чәчәк кебек кырлар, дисәм,
Чәчәк, дисәм ак карны,
Мин, чынында, үз телемне,
Татар телен барлармын.

Кызы чибәр, егете асыл—
Мактасам шул парларны,
Мин, чынында, үз телемне,
Татар телен барлармын.

Сайрар кошлар, үзәк өзеп,
Сайрап әйтсә ярамны,
Мин, чынында, үз телемне,
Татар телен барлармын.

Газизем, дип, кадерлем, дип,
Иркәләсәм баламны,—
Бу, чынында, үз телемне,
Татар телен барлавым!

Газиз телем—чиксез күтем,
Син диңгезем—хыялым,
Мәңгегә сине яшәтү—
Бердәнбер ихтиярым.

* * *

Иртә таңда кояш белән
Мин дә торам, жыенам,
Жәмәгать арбасының бер
Почмагына сыенам.

Халык та шулай сыена,
Басканнар, оеганнар.
Никтер, күбрәк юдаш була
Сөмсере коелганнар.

Мин менә аңларга тиеш
Аларның күңелен дә:
Миңа сөеп караганның,
Һәм алай түгелнең дә.

Иң кара болыт тарала,
Нурлы—балкып карасаң,
Йомры сүзне, киң күңелне
Бер дару дип санасаң.

Шул уйларым белән генә
Хәлләренә керсәм дә,
Бәхет ачкычын янымда—
Йөртәм гүя кесәмдә.

Шул ачкычны алып кына
Юдашларга бирәсе...
Йөзләрендә елмаюны
Күрәсе, әһ, күрәсе...

Кулында тот

«Бу халык барыбер үлемсез...»

Эх,

Ышанып әйтәсе килә бик,

Болгарны изгәндә, Казанны...

Шулай ук әйтелгән иде бит.

Кемнәрдер ышанган илләргә,

Кемнәрдер ияргән жилләргә;

Илләргә, жирләргә хыянәт—

Аһ, оят, аһ хурлык ирләргә...

Тарихка ияреп киләбез...

Тарихтан киләдер холкыбыз.

Шагыйрьләр ялварган, аһ орган—

Нинди соң ул безнең халкыбыз?..

Тарихка иярмә, тарихны...

Тарихны боргычлап тот аны...

Су сипкәч сүрелмәс, һич сүнмәс

Бул, халкым, яшеннең ут жаны!

Һәүва

Серделек мөһерем әллә

Кинәттән югалдымы?

Уйларым да таралдылар

Жилгәме, су алдымы?

Шәп-шәрә, ялангач сыман

Чит-ят күзләр алдында,

Томаланмакчы да булам,

Яфрак, иеләп, алдым да...

Бер уйласаң, шәрәлеккә

Күпме карап торырлар?

Ай, шыксыз, дип, чырай сыгып,

Тарафларын борырлар.

Шундый шыксыз уйлардан да

Торып качасым килә,

Һичкем ачмас серделеккә

Ишек ачасым килә...

Татар концерты

Нурлыдан нурлырак жырчының

Бетмәсме түгеләп нурлары,

Зәңгелдәп агыла моннары,

Күңелә яңадан тулырмы?

Орчыктай эйлэнэ биоче,
Кылычтай кискэли һаваны,
Жегәре үкчәдән коелгач,
Сәхнәдән чыгуга авамы?..

Бер кабат... өч кабат... ун кабат...
Сәхнәгә чакрыла жырчыбыз,
Биоче, очкалак, баш ия,
Ут яна, кул чабып, учыбыз.

Бер-берсен куәтләп, көч биреп,
Зал-сәхнә бергәләп эйләнә,
Тылсымлы, өзелмәс жеп белән
Күңелләр күңелгә бәйләнә.

Тигезләп булмый

Ничә ел яна ул, кайный ул,
Исәбен алсаң да, дәресе?
«Уттан ут туа ул» әйтеме
Күңелгә салынган дәресе?

Бармы бер уйланган адәмәң:
«Ничекләр түзәдер кояшкай?»
Нигәдер күңелгә кызганыч,
Хәсрәтле тоела салкын ай.

Шигъри дә, гүзәл дә, сихри дә
Күңелләр радары юлында,
Болай да бәхетле тиешле
Гашыйклар нигәдер юксына.

Ялгышу, хаталык дөнъяда.
Дәреслек һаман ул карында.
Кояшның хәленә кермәгәч,
Тигезләп булмый шул барын да.

Кави Латыйп

ТӨН—КУП ТЕЛЛЕ, СЕРЛЕ...

* * *

Жиһан—йә нәфрәт хисе уята,
йә яраттыра, үзенә тарта:
ике хис, ике тойгы
миндә аңа карата.

Шул ике хис, ике тойгы
гел үзгәрәп тора.
Жиһан—бер иректә яшәтә,
бер тозак кора.

Ул караңгы да, якты да,
Хисе—
ачы да, татлы да...

* * *

Бәлки соңгы тапкырдыр дин,
палатадан үрмәләп чыктым
болыт артындагы кояшны күрергә.
Урамда бозлы яңгыр,
ажаган—күңелдә.
Ажагансыз, кояшсыз мин яши алмам...

Андый жиһан—яман.
Бозлы яңгыр яумас һаман!

* * *

Әриүдән нишләргә дә белмәдем,
чак кына әжәлгә кул бирмәдем.
Исән калдым,
ләкин талдым.

... Үлә-үлә,
яши-яши сабак алдым.

* * *

Дөнья гүя авырулардан тора,
тугыз катлы шифаханә.
Таш бина сыкрана.

Ходайдан ярдәм сорап,
тәсбих тарта сукур ана.

Яшәүгә—шөкрана!

* * *

Ихлас булу бик авыр,
һаман да ялгышасың:
начарлыкны онытасың,
белә торып
агу йотасың!

* * *

И язмыш, язмыш!
Ялгыш артыннан ялгыш.
Нинди бетмәгән каргыш?!
Кем мине каргаган?
Түгелдер ич бу Алладан?!

* * *

Кеше түзә, корыч түзми...
Түзгән—
тимер өзгән!

* * *

Шундый чагым,
күзгә бернәрсә күренми.
Тажым үрелми.
Күз алдында таж түгел, таш—
кабер ташы.
Сукур бер тиен шагыйрь башы!

* * *

Инде мин бүтән Кави,
заман мине үзгәртте.
Бер мизгелдә тетрәтте,
таш диварга терәтте.
Үз калыбына,
үз канунына төзәтте!

* * *

Көн-төн барлыйм:
яшимме мин,
эллэ юкмы?
Гүя мине яшен сукты.

Утлар йотып,
бөртек яшем чыкты!

* * *

Үзем бәхетсез булып калдым,
кешеләргә бәхет өләшә-өләшә.
Ләкин кемнәрдер миннән көнләшә.
Әллә белә торып,
әллә белмиенчә?
Булмастыр, мәшһүр әкияттәгечә,
«шәрә күренмиңә»?!

Әмма соңгы юлга китмәм,
ак кәфенгә төренмиңә.

* * *

Беренчесе—хыянәт,
икенчесе—жинаять.
Өченчесе—кыямәт.
Шулар була калса,
кеше була һәлак.

Котылгысыз халәт!

* * *

Яшәшәм—чоңгыллы елга.
Картайдым йөз елга.
Көн ела, төн ела.
беркемнән юк ярдәм.
Бәхил бул, Каләм!

* * *

Гөләндәмгә

Син минем күзләремдер,
син булганда түзәрмендер.
Яхшылык, яктылык эзләремдер.
Муенсаңа гәрәбэләр тезәрмендер,
жиһанны бизәрмендер.
Яшәүдән бизмәмендер,
өметемне өзмәмендер.
Син минем күзләремдер,
бәгырем-үзәгемдер...

* * *

Үлмибез без—татарлар—
яшибез.
Көчле без,
төшле без.
Тырмашабыз-тырнашабыз.
Егылсак, торып басабыз.
Алга атлыйбыз.
«Туган тел»не ятлыйбыз.

Башкача
ямь, тәм, гамь тапмыйбыз!

* * *

Бакчасы яндырылган бер сандугач
минем бакчама килде.
Сайрап бирде.
Бар моңы эжәл-матәм иде.

* * *

Төн күп телле,
төн—серле.
Тирәннән уйландыра,
йокыдан калдыра.

Төнге шигырь шагыйрьне
акылдан яздыра...

1996—1998

Татар хикәяләре хәзинәсеннән

Кәрим
Тинчурин

ДАЧА ХИКӘЯСЕ

1

Профессор Урманов, чемоданын күтәрәп, жинел адымнар белән вокзалдан чыгып, автомобильгә жәеләп утырута:

—Үз илен—үз өң, дигәннәр борынгылар,—диде.

Ана автомобиль, урамнар, йортлар, кешеләр—бары да таныш, бары да якын булып күренделәр. Ул, үзенен ашказанына минераль сулар белән ремонт ясап, тазарып, Кавказдан кайта.

Автомобильдән төшүгә, алтмыштан өстен гомеренә карамастан, мәрмәр таштан эшләнгән чиста, якты баскыч буйлап, яшь егетләрчә, икенче катка менеп китте. Квартира ишегендәге звонок кендегенә бер басты, ике басты, тагын басты... Жавап та юк, ишек тә ачылмады. Квартиранын арткы ишегенә барды, ул да бикле. Сәгатен колагына күтәрәп:

—Сәгать ун бит инде. Нигә болай озак йоклылар икән болар!—дип, ишекне бөтен көченә дөбердәтә башлады.

Бу йортта ишекләрен болай рәхимсез дөбердәтүләр бик сирәк булганлыктан, тавышка күрше фатирдан бер кыз чыгып, профессорны күрүгә, аптырап:

—Профессор абзый, сезмени бу?! Вакытыгыз булса, берәз гына көтеп торыгыз әле,—диде дә йөгереп кереп тә китте.

Профессор ишекне тагын дөбердәтеп алды. Үз квартирасыннан жавап юк. Күрше квартирадан әлеге кыз тагын чыкты:

—Менә сезгә телеграмма бар. Дүрт көннән бирле бездә ята. Өегездә кеше булмагач, без алып калган идек.

Кызчыкның сүзләренә аптырап, ул чемоданын идәнгә куйды:

—Ничек беркем дә юк?! Зөләйха апан, Сәлимә?

—Алар дачага күчтеләр.

Профессор телеграмманы ачмыйча гына штампына күзен төшерде дә: «Ессенуки... Не, әллә берәр нәрсәне онытып калдырдым микән?»—дип уйланып алды.

Ләкин телеграмма аның үзенен юлга чыгуын белдергән телеграмма булып чыкты. Шулай да ул, моны кызчыктан яшерергә теләп, сүзне икенчегә борды.

—Безнекеләр дачага күчтеләрмени?

—Күптәннән инде.

—Кая күчтеләр икән?

—Белмим. Профессор абзый, гаепләмәгез инде, үзегезне өйгә кертә алмыйм. Бездә идәннәр буйыйлар, ремонт, пычрак!..

—Зарар юк, рәхмәт. Әгәр дә сезгә мәшәкать булмаса, шушы чемоданны гына куеп торырга рөхсәт итегез!—дип чемоданын кызчыкка таба сузды.

Кызчык, ачык йөз белән:

—Рәхим итегез, рәхим итегез!—дип чемоданны алып өйгә керде, һәм английский йозаклы ишек шаулап ябылды.

Профессорга санаторийда докторлар: «Ашларны вакытында ашап, диетага

да игътибар итәргә»,—дип әйтеп жибәрделәр. Менә хәзер дә аның ашказаны ак май сылап бер кисәк күмәч һәм бер стакан шикәрләп чәй сорый башлады. Өйгә кайтып житәм, дип поездда ашамаганга, ашказанының сорадын үтәргә уйлап, очраган жирдә очраклы ашлар ашамас өчен, ара ерак булса да, киявенен фатирына барырга булды. Һава яхшы булганга, автомобиль дә кире борылып кайтып киткәнгә күрә, ул бу араны жәяү генә үтәргә булды.

Киявенен фатирына житәм дигәндә генә, кызынын өч яшьлек улына Кавказдан алып кайткан бүлгәе исәнә төшөп, кире кайтырга туры килде. Баягы күрше фатирдагы кызчыктан, чемоданын баскычка ғына чыгартып, бүләкне алып, пөхтәләп пальто кесәсенә салды да уйлый-уйлый алга атлады.

«Менә инде, Рәфгәтә балакайның күнеле булыр, куаныр. Үзә белеп рәхмәт әйтер микән, әллә анасы артыннан ғына попугай булыр микән? Бездә яшш балаларга культура гадәтләрен сөндөрмиләр, шул гадәтләргә балаларны көчлөп кушып, азаплап, аптыратып бетереп, культура гадәтләреннән нарасыйларның күнелләрен биздерүгә күп вакытта ата-аналар үзләре сәбәпче булалар. Хәер, кызым белән киявем турында алай әйтмәс идем... Яшш булсалар да, балага дәрәс тәрбия бирәләр...»

Менә шул фикерләр белән ул киявенен квартирасына килеп тә житте. Звонокның кендеген, бала белән шаярган кебек, бер басты, ике басты, өч басты. Жавап булмагач, ялгыш икенче кешенен звонокын басмыйммы икән, дип ишек өстендәге номерны карады. Номер да дәрәс, ишеkkә кадалганган жиздә дә киявенен фамилиясе ялтырап тора.

«Кияү хезмәтенә киткәндер, кызым баланы саф һавага, берәр бакчага алып чыккандыр»,—дип улының фатирына барырга булды. Улының ике яшьлек бик матур кызчыгы бар. Ана да Кавказдан алып кайткан уенчыкны бүтөн үк бирергә кирәк. Бүләк чемоданда. Ерак булса да, кайтып алмыйча ярамый. Яхшы һавада жәяү йөрүнен дә файдасы бар, дип тагын чемоданга кайтырга булды.

Бүләкне чемоданнан алып, улы тора торган йортның капкасы төбенә житкәч, тротуарда тузан басар өчен су сиптерә торган резин эчәгеләр рәтләп торган дворник, күптәге танышы булганлыктан, аның белән һавалар турында сөйләшә-сөйләшә, мәсьәлә улына күчкәч:

—Улыгыз Закир иптәш кичә генә районга китте. Үзегез дә беләсез, урак өстә бит хәзер, кызу чак. Киленегез баласы белән дачага күченеп китте,—диде.

Бу хәбәрне ишеткәч, профессор, нигә болай иртә китте соң, дигәндәй, сәгатен колагына күтәрәп тыңлап алды. Сәгәт уникенче иде инде.

Ашказаны профессордан бутерброд, кайнар чәй соралды. Очраган жирдә очраган ашлар ашап докторлар әйткән диетаны бозасы килмәде.

«Саф һавада йөрүнен файдадан башка бер нәрсәсә дә юк»,—дип, кулларын артына куеп, акрын ғына кияве хезмәт итә торган учреждениегә китте. Юлда бик күп белеш-танышлар очрап, бик күп төрле эшләрләп, кепкалар, үзбәк түбәтәйләре профессорны сәләмләделәр. Профессор, дус-ишләренен исән-сау икәнлекләренә һәм үзенә күрсәткән хөрмәткә кәефе килеп:

—Үз илең—үз өең шул,—дип, учреждениенен кин баскычыннан менеп, киявенен кабинетына таба үткәндә, буфетта хезмәткәрләрен бутербродлап чәй, кофе, сөт эчкәнлекләрен күрүп, ашказаны тагын аш даулай башлады.

Буфетка кереп бер стакан сөт, бер слойка белән ашказанын тынычландырырга уйласа да, буфетның учреждение хезмәткәрләре өчен генә икәнлеген яхшы белгәнгә, ашказанын тәртипкә, дисциплинага буйсындырырга өндәде. Киявенен кабинеты буш булып чыкты. Эшләпәсен салып, йомшак диванга утырып, яулыгы белән мангаен сөртеп торганда, ишектән яшш егет керде.

—Исәнмесез, профессор, сезгә Нигъмәт иптәш кирәкме?

Профессор, үзен бөтен жирдә тануларына кәефе килеп, тамак төбә беләнрәк сөйләшәргә тырышып:

—Әйе, Нигъмәт кияү кирәк иде,—дип, йомарланган һәм яхшы ук керләнгән яулыгын тиз-тиз генә яшереп куйды.

Яшш егет, эш өстәле артына кереп, урындык янында баскан килеш:

—Нигъмәт иптәш ике сәгәтсез кайта алмас. Йомышыгыз булса, минем

аркылы ирештерерлек йомыш булса, мин зур шатлык белән...

Профессор, яшь егетнең нәзакәтлегеңә кәефе килеп, анын сүзен булдереп:

—Юк, юк, рәхмәт. Хосусый кечкенә йомыш. Мин үзем күрергә тырышачмын. Чынлап, мин үзем!..—диде дә сәгатен колагына күтәреп тынлады.—Ике сәгатәтән кайтыр, дисез икән. Әгәр дә сезгә мәшәкәт булмаса, ике сәгатәтән ана керәчәгемне әйтсәгез, рәхмәт әйтер идем,—дип өстәп, яшь егеткә баш иеп, кабинеттан чыгып китте.

Баскычтан төшкәндә, егерме биш ел элек шул баскычтан төшкәнә хәтеренә килеп, кызыл борынлы зур гына чиновникнын:

—Диким басурманам, крамольникам неблагонадежность и вот чего!—дип кычкыруын һәм патша учреждениесендә благодарность кәгазе урынына кукиш күрсәтүен исенә төшерде.

«Ә хәзер совет эшчеләре әнә ничек...»—дип совет учреждениеләренен культуралашуларына куанды. Һәм якындагы берәр кафега кереп житәм дигәндә генә, каршысына автомобиль туктап, Дәүләт нәшриятынын дәреслекләр бастыру секторы мөдире автомобильдән төшеп, профессорның кулларын кат-кат кысакыса күрешеп, ана жавап бирерлек тә вакыт бирмичә, култыклап аны үз янына автомобильгә утыртты:

—Күктән көткәнне жирдән очрату шул буладыр, профессор. Бүгенге кояш, бүгенге аяз көн колхозчыларга игеннәрне урып-жыярга никадәр кирәк һәм кадерле булса, сез дә бүген безгә шулай ук кадерле.

Профессор, бу мактауга мавыгып китеп:

«Үз илен—үз өң шул»,—дип уйлап алды.

Дәреслекләр секторында мәктәп китапларынын корректуралары, аларнын формалары, тышлары, кәгазләрә белән таныша-таныша өч сәгать үтеп киткәнне сизмичә дә калды. Дәреслекләр секторыннан аны автомобильдә киявенен учреждениесенә озатып куйдылар. Егерме биш елдан бирле ана таныш булган кин баскычтан менгәндә, хезмәтләрен бетереп өйләренә кайтучыларнын барысы да ана юл бирә бардылар. Киявенен кабинет ишеге бу юлы бикле иде. Баягы нәзакәтле яшь егет килеп чыгып:

—Нигъмәт иптәш сезне көтте. Ләкин эше бик ашыгыч булганлыктан, сездән гафу үтәнергә һәм шушы пакетны сезгә тапшырырга кушты,—диде.

Профессор ачыктан, сусаудан һәм киявен очрата алмауга борчылды.

—Үзе кая соң, үзе, кияүне әйтәм?

—Бүген унберенче число.

—Булса соң?

—Иртәгә ял көне. Ул семьясы янына дачага китте.

—Дачага?!

Профессор аптыравыннан, яшь егет биргән пакетны машиналь рәвештә кесәсенә тыгып, аны укырга да онытты.

Ул, кин читле эшләпәсен салып, яулыгы белән мангаен ышкый-ышкый, урындыкка утырып:

—Иптәш, гафу итегез, сезнең фамилиягезне белмим... Сезнең буфетта кайнар чәй белән берәр слойка булмасы?.. Бәлки, чия дә бардыр. Жимеш сезоны бит хәзер. Бутерброд булса да ярый. Берәр стакан кайнаган сөт һәм шунын ишеләр. Диетага бүген игътибар итмәскә булдым. Өч-дүрт йомыркадан күзле тәбә булса да ярый. Менә биш сум, барысына да чамалагыз шунда,—дип теге егеткә акча сузды.

Яшь егет, уңайсызланып, акчаны алырга теләмәвен белдереп ишарә ясап:

—Ләкин бу вакытта безнең буфет эшләми бит, профессор,—диде.

Профессор, үзе корган тозакка үзе урала барудан котылырга теләп:

—Шулайдыр, шулайдыр. Вакыт сондыр шул,—дип, сәгатен колагына күтәреп тынлый-тынлый, булмадан чыгып китте.

Ул Бауман урамындагы водопровод, канализация окоплары аркылы нәкъ

1. Диким басурманам, крамольникам неблагонадежность и вот чего!—Кыргый мөселман, фетнәчеләргә ышаныч юк—менә нәрсә!

яшь кызылармеец житезлеге белән сикерә-сикерә кафега ашкынды. Чаттан борьлуга, кечкенә кафенын кечкенә генә вывескасы күренүгә, яна гына ГАЗ заводыннан чыккан автомобиль моторы бензин көткән кебек, профессорнын да ашказаны биш-алты йомыркадан ак майда кыздырылган күзле табәне кабул итәргә әзерләнде. Тәбә исе борынга кертгән кебек булып, ул адымнарын жәһәтләп, кафенын тар ишегеннән кереп барганда, кафедан чыгып килүче олы гәүдәле берәү, аны кочаклап, үксеп-үксеп еларга кереште.

Профессор, көч-хәл белән аның кочагынан ычкынып:

—Гражданин, сез йә исерек, йә саташкан!—дип бик нык кычырып жибәрде.

Ак сакалы буйлап күз яшьләрен агызган карт, тавышын мескенләндереп: —Әйе, әйе. Минем акылым аның белән бергә күмелде!—дип тагы кызганычрак итеп үксәргә тотынды. Профессор Урманов үз каршында үксеп торган картнын Академия корреспонденты булырга чамалап йөрүче карт, укымышлы иске дусы Буранин икәнлеген белгәч, бик унайсызланып, гафу үтенеп, аны култыклап, стена буена алып килә-килә:

—Алексей Миронович! Сезгә ни булды? Мин сезне танымадым. Гафу итегез, чынлап танымадым. Әйтегез лә, нинди хәсрәт сезне болай газаплай?—дип, берсе артлы берсе сораулар бирә башлады.

Алексей Миронович, яулыгы белән күзләрен сөртә-сөртә:

—Өйдәгез, кадерлем, миная!.. Мин ул шомлы бүлмәгә бер үзем генә кайтып керә алмыйм. Ул буш бүлмәләрдә ашый да, эчә дә алмыйм. Аны мәнгелеккә озаткан көннән бирле менә шушы кафеда тамагымны туйдырып йөрим. Минем өчен булмаса, аның хатирәсе хөрмәтенә сез минем үтенечемне кире какмаска тиешсез!—дип, профессорны кафе ишеге төбеннән кирегә борып, тротуар буйлап алып китте.

Алексей Миронович, төн буенча үзенә үлгән хатынынын күлмәкләрен күрсәтеп, кыз чагында язган хатларын укып, яшь чагында төшкән карточкаларына карап:

—Яшь килеш бит. Бөтенләй яшь килеш. Барлыгы алтмыш сигез генә тулып узды бичарага!..—дип берничә сәгать сөйләде.

Профессор, үлек чыккан йортта аш-су мәсьәләсен телгә алу иске дусын рәнжетәчәген сизгәнлектән, бу турыда бер сүз дә эндәшмичә, төнгә сәгать икедә, йомшак диванга сөялгән килеш, йокыга китте.

2

Профессор Урманов, тәрәзәдән кертгән иртәнге кояшнын жылы нурларына тирләп уянып китүгә, яулыкка дип кесәсенә тыгылды. Бармаклары пакетка очрап, күптән онытылып килгән бер нәрсә искә төшкән кебек ашыга-ашыга пакетны ertyп, штамплы кәгазгә ашыгычлык белән язылган сүзләргә укыды:

«Хөрмәтле әткәй!

Сезне кичә эзләп-эзләп тә очрата алмагач, шушы хатны калдырып, үзем Әминә һәм Рәфгать янына дачага киттем. Шушы язуну уку белән, пристаньга төшегез. Пароход кич белән сәгать биштә китә. Андый-мондый хал булып, пароходка өлгәрә алмасагыз, сәгать жидедәгә катерга утырыгыз. Әгәр дә инде берәр зур эш чыгып, бүген өлгәрә алмасагыз, һәр көн иртә сәгать сизездә китә торган катерга утырып, безгә дачага килгез. Килми калмагыз. Без сезне көтәбез.

Адресыбыз. Катерның беренче туктаган пристане. Разумов исемендәге урам. Дача номеры 25.

Әминә дә, Рәфгать тә сезне бик сагындылар.

Хөрмәт белән киявегез Нигъмәт. 11 август, 35 ел».

Профессор сәгатен колагына күтәрәп тынлап алды. Вақыт иртәнге алты иде. Юнырга өйдә су таба алмагач, Алексей Мироновичны уятып, ярты сәгать чамасы тагын аның кайгысын кайгырышып, исәнләшеп чыгып, тул-

туры кичә ике тапкыр бусагасы төбеннән кайтып китәргә мәжбүр булган төмле вывескалы кафега юналде. Аның ишегендә «Кафе иртән сәгать 9 дан төнгә 10 га чаклы ачык була» дигән төмсез аңшлагны укыгач, сәгатен тагын колагына күтәреп, озаклап тынлады. Сәгать жиде генә иде. «Инде нишләргә?» дип пальтосының кесәләренә ике кулын тыгып, уйланып торганда, бармаклары Кавказдан алып кайткан балалар уенчыкларына бәрелгәч:

«Кияүләргә, дачага барып кайтырга кирәк булыр, ахры. Уенчыкны күргәч, Рафгатынң дә күнеле булыр. Катер сәгать сигездә китә, дигән. Тугызда анда булса, нәкъ иртәнгә чәйгә икән»,—дип беренче номер трамвайга утырды. Трамвайда дачага баручы танышлары очрап, барысы да аны үзләренә кунакка чакыру белән ана үзләренән хөрмәтләрен күрсәттеләр. Аның кызы белән киявенә кунакка, дачага баруын белгәч, дачниклар, профессорны табыллык хәзинә хәленә куеп, үзара бүлешергә тотындылар.

Профессор бу хәлне күргәч, тагын:

—Үз илен—үз өң шул,—дип тамагын кырып алды.

Трамвай Усия вокзалы каршысына туктауга, дачникларның берсе, бик куанып, кычкырып ук жибәрде:

—Бу бәхет, профессор иптәш, сезнен өчендер. Карагыз, кара, катер безне генә көткән кебек!..

Дачниклар катерга таба, башкалар вокзалга таба, бер-берсенә бәрелә-бәрелә, янгынга йөгәргән шикелле йөгәрә башладылар.

Безне шәһәр халкында гажәп кызык бер гадәт бар. Урамда акрын йөгәргә яратсалар да, күзләренә вокзал йә пристань күренүгә, йөгәрә башлыйлар. Йөгәреп кенә калсалар, бер хәл иде, кирәкмәс жирдә чиратлар тудырып, бер-берсенен аякларына басышып, терсәкләре белән кабыргаларына төртешеп, алжып бетәләр.

Профессор, йөгәрүчеләрнен берсен туктатып:

—Вокзал ресторанына кайдан керәләр дилегез әле?—дигән иде, йөрәгенә чыдаша алмый урынында биеп торган дачник, профессорның салкын канлылыгына, ашыкмавына хәйран калып:

—Ресторанга керә торган чакмыни хәзер!.. Әнә катер...—дип, сүзен дә әйтеп бетермичә, катер туктаган сукмакка йөгәрдә.

Кем арбасына утырсан, шуның жырын жырларсын, дигәндәй, профессор да аның артыннан калышмады.

Катер халык белән шыгрым тулган. Катердагы ярты халык профессорның таныган кешеләре булып чыкты. Барысы да аны дачаларына кунакка чакыра башладылар.

Профессор, бу дачникларның бер дә генә әүвәлгә дачникларга охшамаганлыктарын уйлап, бу мәсьәләнен серен үзе генә чишә алмагач, аны уртага куеп:

—Гафу итегез, иптәшләр, сез барыгыз да дачага барасызмы?—диде.

—Дачага, профессор иптәш, дачага. Һәр ял көнне балалар янына, дачага баруны гадәт иттек...

Профессорны бу җавап канәгәтләндермәде.

—Бик жинелчә барасыз күренә. Бик жинелчә. Әллә булмаса багаж өчен катерда аерым урын бармы?

—Нигә безгә багаж? Урманга утын төяп бармыйлар, ди бит.

—Дачага багажсыз бару—урманга балтасыз бару, дигән сүз дә бар. Гафу итегез, мин сезнең береgezдә дә балта да, пычык да күрмим әле... бигрәк жинелчә...

Профессор үзенен бу сүзләре белән:

«Кайда соң сезнен көрзин-көрзин итләрегез, капчык-капчык оннарыгыз, чиреккә һәм бутылкаларга тутырган керосиннарыгыз, төргәк-төргәк чәйләрегез, шикәрләрегез?»—дигәнне анлатырга теләгән иде.

Ләкин, профессорның гажәпләнүенә каршы, дачниклар аның бу теләкләрен аңлый алмадылар. Чыннан да дачникларның кечкенә-кечкенә саквояжлардан, портфельләрдән башка бертөрле дә багажлары күренмәде. Профессор бу саквояжларда китаплардан, газеталардан һәм балалар уенчыкларынан башка нәрсәләргә күрә алмагач:

«Ике ай эчендә бу шәһәргә ни булган сон?»—дип аптырап калды.

Катер профессор төшәчәк пристаньга туктады. Ярга чыгуга, аны тагын белеш-танышлары урап алып, үзләренә кунакка чакырдылар. Бу хәлне күргәч, ул тагын:

«Үз илен—үз өен»,—дип уйлап алды.

Профессор бер танышын читкәрәк алып китте дә:

—Миңа Разумов исемендәге урам кирәк иде,—диде.

Теге кеше, уйга чумып, аркасын Иделгә терәп, күзләрен тау өстендә йөрткәннән сон:

—Мин монда Зеленый дигән урамнан башка урамны белмим. Мин үзем дә шул урамда торам. Сөзгә кем кирәк сон?—диде.

Профессор кесәсеннән хатны чыгарып:

«Разумов исемендәге урам. Дача номеры 25» дигән язуны теге кешегә сузды.

—Ялгышкан ул, Зеленый урамын саташтырган. Зеленый урамында егерме бишенче йорт бар. Бүген генә үз күзем белән күрдем.

—Зеленый дигән урамыгыз кайда сон?

—Шушы таудан менеп, уңга борылып, берәз баргач та сул якта, күрерсез.

Профессор, рәхмәт әйтеп, таудан кәжә сукмагы белән менә башлады. Кояшның кызулыгы тауга менгән саен арта барганлыктан, ул пальтосын салып сул кулына элде. Уң кулы белән әремнәргә, шайтан таякларына асылына-асылына менгәндә, аяклары калтырап, күз алдында очкыннар оча башлады. Ни булса ул булды, ләкин тауны исән-сау менеп житте.

Егерме бишенче йортның капкасын ачуга, пычракта аунаган чучка профессорның аяклары арасыннан, пычракларын аның чалбар балакларына сылап, яшен тизлегә белән үтеп китте. Чучка артыннан ишкәк күтәрәп йөгергән таза, тулы хатын, ишкәгә белән профессорга кизәнә-кизәнә:

—Нигә чучканы чыгардыгыз?! Күзегезгә пыялалар кыстыргансыз, ә үзегез үз дачагызны да танымыйсыз. Хәзер инде аны кем куып кертә!!—дип тиргитирги, урам буйлап чучка артыннан йөгерә башлады.

Профессор, гаебен йолып калу өчен, чучканы ишегалдына ябарга булышты. Ләкин бу булышу картны бөтенләй әлсерәтте, ул пиджагын салып икенче кулына элә-элә:

—Дачникларыгыз өйдә юклармы әллә?—диде.

Бу юлы хатын, тавышын йомшартып:

—Столовойга ашарга киттеләр. Хәзер кайтырлар,—дип, өйалдындагы бүрәнәләргә күрсәтеп, үзе капкадан кереп, терәк белән аны терәп тә куйды.

Профессор пальтосы белән пиджагын бүрәнәләр өстенә пөхтәләп куеп, үзе дә рәхәтләнеп утырып, сәгатен колагына күтәрәп тыңлап алды. Сәгать унынчы ун минут иде. Профессор, як-ягына каранып, кеше әсәрен күрмәгәч:

«Бу Зеленый дигән урамнары гажәп тыныч урам икән»,—дип уйларга да өлгәрә алмады, дачниклар бала-чагалар белән инештән кайта торган казлар кебек гайгылдашып, тыкрыклардан чыгып, урамны тутырдылар. Кулларында сөлгеләрдән башка бернәрсә юк. Йөзләре шат, кыяфәтләре батыр. Жаннарының тынычлыклары аяк адымнарыннан сизелеп тора.

Болар арасында профессор үзен чәүкәләр арасында адашкан чыпчык шикелле хис итте. Бәбкәләрен инештән алып кайта торган ана үрдәк сыман тулы, таза, төбәнәк хатын, таза, шат өч бала белән капкага туктап, келәне шалтыратканда, кояшта янып тәне бакыр төсенә кергән ир бала капка астындагы таякны тартуга, капка да ачылды.

Профессор, тиз-тиз генә пиджагын киеп, тулы хатын каршысына басты:

—Гражданка, гафу итегез, бу дачада сез торасызмы?

Тулы ханым, профессорны башыннан аягына кадәр майлы күзләре белән сөзеп алып:

—Әйе, без торабыз,—диде.

—Алайса Мохтаров дигән кеше сезнең күрше була икән?

—Нинди Мохтаров?!

—Мохтаров, хатыны Әминә, Рәфгать атлы кечкенә балалары да бар.

Мохтаров минем киявем, Әминә минем кызым була. Мин шәһәрдән, аларга кунакка килдем.

—Бу дачада андый кешеләр тормый.

Профессор, унайсызланып, кесәсеннән хатны чыгарып:

—Менә аермачык әйтелгән, егерме бишенче дача. Бу урам Зеленый урамы?

Таякны капка астыннан чыгарган бала жирдән сикереп торды:

—Зеленый түгел, Горький урамы бу.

Хатын, тавышының мәһабәтлеген жуймаска тырышып:

—Дөрөс, тыкрык почмакларында «Горький исемендәге урам» дип кадакланган калайлар бар. Әмма урамның дөрөс исеме «Зеленый».

—Гафу итегез, гражданка, алайса Разумов исемендәге урам кайда икән?

Профессор урам буйлап карана-карана Разумов исемендәге урамны эзләп барганда, столовойдан ашап кайтучы бик күп танышлары очрап, барысы да аны кунакка чакырып аптыраткач, киявенен дачасын тиз генә таба алуына ышанычы бетә барганга, бер танышына кереп, бер-ике стакан чәй эчеп, күмәчкә ак май сылап тамагын ялгарга булды. Танышы, ана бик зур хөрмәт күрсәтеп, ачык йөз белән дачасына алып кереп, балаларын күрсәтеп, бакчасына алып чыкты. Бакча зур, һәйбәт жиргә утыртылган баганалар өстендә өстәле дә, эскәмияләре дә бар. Алмалар кызарышып, пешеп, кояш нурларында ялтырап торалар.

Кавказ курортлары искә алынды. Һаванын циклон нәтижәсендә бозылуы турында акыллы, гыйльми сүзләр әйтелде. Иделдә соңгы көннәрдә бер метрга су артканлыгы да әйтелде. Хәбәшстан белән Италия арасындагы низаг турында да сөйләнде. Бозык ашказаннарын төзәтүдә диетаның роле зурлыгы турында да фикер йөртелде. Башка мәсьәләләргә дә аз-аз кагылып үтелде. Тик чәй эчү турында бер сүз дә булмады. Чыра ярган, самовар каккан тавышлар да ишетелмәде. Профессор сәгатен колагына күтәреп тынлауны ешайта башлагач, дача хужасы, джентльменнарча хәрәкәт белән:

—Хөрмәтле профессор, илтифат итеп керүегез өчен бик рәхмәт. Калерле вакытларыгызны безгә багышлавыгыз белән безне бик шатландырдыгыз. Көндөзгә аш вакытында шаять күрешербез,—дип кулын сузды. Профессорның ачуланырлык та көче калмады. Пальтосын жилкәсенә салып, киявенен урамын эзләп китте. Урамда уйнап йөргән крестьян баласын туктатып:

—Акыллым, Разумов урамы дигән бер урам булырга кирәк, шуны таба алмыйча аптырап беттем. Өегездәге зурлардан сорап, шул урамны миңа күрсәтә алмассынмы?—диде.

Бала, зурлар шикелле аякларын жәяләндереп, профессор каршына басып:

—Урамнарның исемнәрен бездә зурлар яхшылап белмиләр. Ә мин беләм. Әйдәгез, күрсәтим,—диде.

Профессор, житез аяклы баладан калышмаска тырышып бара торгач, эшләпәсен салып кулына тотты. Бала Идел буйлап тау итәгенә бер яклап сузылган урамга житкәч:

—Менә бу урам иптәш Разумов исемендәге урам була. Иптәш Разумовның кем икәнен беләсезме соң сез? Белмәсәгез, үзем хәзер сөйләп бирәм,—дип, кулларын картлар шикелле артка куеп, бәләкәй корсагын тырпайтты.

Профессор, кесәсеннән көмеш тәңкә чыгарып, балага сузды:

—Рәхмәт, бала, менә сина хезмәт ялы!..

Бала, бер профессорның күзенә, бер акчага карап торганнан соң:

—Мин—пионер!—дип, акчаны алмыйча, йөгереп китте.

Профессор бу хәлгә унайсызланып, эсселәп китеп, пиджак кесәсеннән яулыгын эзләп торганда:

—Әти, жаным, кайчан кайттын?..—дип, столовойдан иртәнге ашны ашаганнан соң комга чыгып, коенып кайтучы кызы белән кияве ике яклап култыклап, килтерәтеп, картны дачаларына алып киттеләр.

Профессор, дачаның эссе бүлмәсенә кереп, табуреткага утыруга, бөтенләй изрәп әлсерәде.

—Әткәйгә Кавказ килешмәгән. Йөзләре сулып, күзләре бөтенләй эчкә баткан,—дип, яшьләр, бер-берсенә карашып, картны кызгандылар.

Кызы атасынын күзлөре өстөл өстендө йөргөнне күрөп:

—Өткөй, бөлкү, синен ашыйсын да киләдер?—дигәч, картнын күзлөре янып, гәүдәсенә жан кереп:

—Ашыйсым да, эчәсем дә бик килә, кызым!—диде дә пальто төймәсе белән уйнап торган Рәфгатыне, итәгенә күтөрөп, сөя башлады.

Ләкин картнын туры жавабы кызына каушатты, кияүне куркытты. Столовойда ашап йөргөнгә, бүлмәләрендә бер стакан чиймә суы да булмаганлыктан, шактый унайсыз хәлдә калдылар. Ары сугылдылар, бире сугылдылар, рәт чыкмады. Дачаның төп хужалары барысы да колхоз кырына эшкә чыкканлыктан, йортта чишмәдән су алып менүче бала да калмаган. Күршеләрдән примус табарга, бөлкү, мөмкин дә булыр иде. Ләкин бер тамчы керосин юк. Яшыләр икенче бүлмәгә чыгып, колактан колакка шактый озак пышылдашканнан соң, кыз Иделгә суга төшөргә булды. Кияү, керосин эзлөүне үз өстенә алып, портвейн бутылкасын кесәсенә тыгып, керосинга, Әминә, янгырлы көннәрдә столовойдан аш алып кайтыр өчен алып килгән зур кәстрүлне күтөрөп, Иделгә суга төшөп китте.

Профессор, Рәфгать белән икәү генә калгач:

—Тәти улыма тәти бүлөк алып кайттым,—дип, Рәфгатыне итәгеннән төшөрөп, сөйләнә-сөйләнә, кесәләрендәгә бүлөкнә эзләргә кереште.—Тәти улыма бик матур, бик тәти бүлөк алып кайттым әле. Бавы укадан, сабы сөяктән, кынысы көмөштән, йөзе корычтан...

Пальто кесәләреннән бернәрсә дә чыкмагач, пиджак кесәләрен актарганда, тавышы калтырый, сүзләрен ашыгып сөйли башлады:

—Тәти улыма бик матур, бик тәти бүлөк алып кайттым әле. Бавы укадан, сабы сөяктән, кынысы көмөштән, йөзе корычтан.

Пиджак кесәләреннән дә бернәрсә дә чыкмагач, чалбар кесәләрен актарганда, профессор, шактый каушап, сүзләрен аз-маз бутый башлады:

—Тәти улыма бик матур, бик тәти бүлөк алып кайткан идем дә... бавы, бавы... әллә жир йоткан... сабы... сабы сап, ә менә инде тап!..

Жилет кесәләрен актарганда, профессорнын каушавы төмам житеп, сүзләрен бөтенләй саташтырды:

—Тәти улыма бик матур, бик тәти кесә алып кайттым. Сабы... сабы... юк! Бавы, кынысы... менә жәфа, төшөп калган лабаса!..

Бабасы кулларын бер кесәдән икенчесенә әллә ничек кызык итеп күчөргәндә, бала, шатланып, бөлөкәй учларын бер-берсенә бөрөп куя иде. Бабасы каушаган саен, балага бүлөк матуррак, серлерәк шикелле күренде. Тамырлары бүрткөн карт бармакларнын калтыранып жәһәт-жәһәт жилет кесәләренә кереп-чыгып йөрүләре аңа бигрәк тә ошады. Ул, шатлыгына чыдаша алмыйча, кечкентүк бармакларын һавада уйнатып, сикерә-сикерә көлө башлады. Баланын көлкөсө картны чыбыркылагандай, ул хәрәкәтләрен тизлөндөргәннән-тизлөндөрә барды. Хәтта кызынын арып-талып эштән чыгып, кәстрүл белән алып менгән Идел суын идән уртасына куйганын да сизмәде. Кияве кайтып, хатынын читкә чакырып, керосин таба алмавын белдерде. Яшь хатын, Иделдән кәстрүл белән су алып менүен хурлыгыннан, читенлегеннән еларга житешеп, иренеп жиненнән тартып өйалдына мәслихәткә алып чыгып китте.

Профессор яшь бала алдында ялганчы булып калудан бик унайсызланды. Куллары кесәсеннән уенчыкны, ә акылы берәр хәйлә эзләде. Гөнаһ шомлыгына каршы, бер аягы белән кәстрүл эчендәгә суга басып, аптыравыннан нишләргә дә белмичә, юеш аягы белән шап-шоп итеп, бүлмә буйлап эзләр ясап китте. Балага бабасынын бу уены бик ошады. Ул кәстрүл эченә ике аягы белән дә кереп, көмөш төслө саф, чындап торган тавыш белән шаркылдап көлө-көлө, бөлөкәй куллары белән кәстрүлдәгә суны бабасы өстенә сибөргә кереште.

Бу хәл бабанын һәм ата белән ананың дөнья кайгыларын оныттырды. Баланың шаан шатлыгына көефләрә килеп, балага кушылып үзләре дә бала шикелле көлөргә тотындылар. Аларнын тавышларына кушылып, стена сәгәте уникене сукты. Ана кушылып күрше этәче кычкырды, ана кушылып Иделдә пароходлар сызгырттылар. Чәй, аш, примус, керосин, тәти бүлөк истән дә чыгып китте.

Шулай да барысыннан да алдарак анга кияве килде. Ул елмаеп, йомшак тавыш белән, идән уртасындагы сулары түгелеп беткән кәстрүлне күтәрә-күтәрә: —Эткэй, хәзер сәгать уника инде. Сәгать икедә столовойда көндөзгә ашны бирә башлыйлар. Ашка хәтле безаз ятып алсагыз, ничек булыр?—дип, картка тәрәзәсә байка одеал белән корылган, чебенсез карангы бүлмәне күрсәтте.

Аш сүзен ишетүгә, профессорның эче бора башлады. Шулай да серне бөтөнләй сиздереп бетерәсе килмәде. Пиджагын кия-кия:

—Рәхмәт, кияү, ашка хәтле безаз йөрмәкче булам,—диде.—Саф һавада сәер итүне докторлар мактыйлар. Син—эшле кеше. Иртәгә тан белән сина эшкә чыгарга кирәк. Безаз ял итеп алу сина да зарар итмәс. Ә мин ашка хәтле...—Сәгатен колагына күтәреп тыңлап:—Нәкъ уника шул, сәгать икедә аш бирәләр, дисезме?... Нәкъ ике сәгәттән икән. Өйрәнгән кешегә ике сәгать чүп тә түгел,—дип мыгырдый-мыгырдый ишеккә таба юнәлде.

Яшь хатын, иренен һәм атасының фикерләренә кушылганлыкны күрсәтеп, атасын озата-озата, шат тавыш белән:

—Эткэй, син озак йөрмә. Икенче яртыдан да калма,—дип картны капкадан чыгарып жибәрде.

Профессор урамда эч серләрен зурлар алдында ачмады. Житез сикереп уйнаучы балалар катына туктап:

—Балалар, сезнең кишет еракмы?—дигәннән сизмичә дә калды.

Уйнамыйча читтә басып торган бер бала картның мәсьәләне конкрет куя белмәвенә борчылды:

—Нинди кишет кирәк сезгә? Бездә кишетләр күп хәзер...

Профессор, баланын тавышыннан үзенә ясалган тәнбиһне аңлап, яулыгы белән йөзөн сөртә-сөртә:

—Мәсәлән, күмәч сатыла торган кишет,—диде.—Консервалар да бардыр инде анда. Сөт, пирожный, дигәндәй...

Бала, бу картның сүзе озаюыннан курыккан кебек, коры гына:

—Күмәч кишетә әнә шул тауны менгәч, туп-туры баргач, уң якта, вывескасы бар, күрерсез,—диде.

—Әнә, әнә!.. Шул тауны менгәч, дисеңме? Шактый ерак икән.

—Бер километрдан артык булмас. Мин кичә әни белән шәһәрдән жәяү кайттым. Колхоз базарына чия илткән идек. Ә сез шуны да ерак дисез.

Профессорның көндөзгә ашка кадәр ашамыйча чыдарлык хәле калмады. Кызы белән киявеннән яшереп безаз тамак ялгап алу уе белән бара торгач, күмәч кишетенә килеп житте. Эш бер кирегә китсә, нәкъ оппортунист тәүбәсе кебек, чуалганнан-чуала бара икән. Күмәч кишетә көндөзгә ашка ябылган. Икедә генә ачылачак.

Профессор, кишет ишегендәгә зур йозакка жан ачулары чыгып, шабыр тиргә батты.

Кибеткә килгәндә арыганлыгы артык сизелмәсә дә, кайтканда ул бик нык сизелде. Арудан, ачыгудан, кызудан, ачудан аяклары калтырап, йөрәге уйный башлады. Кеше ашамыйча-эчмичә ничә көн тора ала икән, дигән фикер беренче тапкыр башына килде. Кояш суга күрмәсен, дип ышыкланырга урын эзләп каранып торганда, бик күптәннегә дусы Гали очрап, профессорга күлгә булды. Ул, корсагын чәчү козавы төсле алга этеп, профессорны кочаклап күрешә-күрешә:

—Кавказдан кайчан кайттын? Туры миңа килүенме?—дип сорады.—Бик рәхмәт, бик рәхмәт. Чын дуслыкны әнә шулай күрсәтергә кирәк. Ничек әле? Иске дусның берсе—яна дусның йөзесә, диләрме?..

Профессор, аның көчле кайнар беләкләре арасыннан көчкә-көчкә генә исән котылып, яулыгы белән муенын сөрттергә кереште.

—Мин, Гали дус, уф!.. мин кияүләргә килгән идем.

—Киявең качмас. Минем дачаны күрми китсә булсан, үпкәлим. Ихлас, үпкәлим. Кара син бу кояшка! Әллә син аны Кавказдан безгә алып килдеңме? Бездә монда янгыр да янгыр. Бер ай эчендә беренче тапкыр урамга чыгуым. Ашны да столовойдан талон белән өйгә китереп кенә ашыйбыз. Ихлас, шулай.

Галине күрүгә, профессорның күмәч кишетә ишегендәгә ачуы бетте.

—Синен дачаң еракмы соң?

Гали, чемоданың култык астына кыстырып:

—Әнә почмактагы ике катлы йортны күрәсенме, шул йортның почмагынан унга борылгач та, югарыга менеп киткән тыкрык булыр. Әнә шул тыкрыкның каршысында уынчы номерлы йорт,—дип аңлатты.

—Якын икән.

—Ике атлап бер сикерсән, минем капканың төбөндә буласың.

Профессор, Галинең үгез жылкәсе төсле юан жылкәсеннән сөеп:

—Синнән котылып булмас, дачаңны күрик инде булмаса, әйдә!—диде.

Гали чын күнелдән шатланды.

—Менә рәхмәт, менә рәхмәт. Иске дус шулай була ул. Хәзергә син кияүләренә барып, берәз ял итеп ал. Минем дә ларекка барып кайтасым бар. Сонгарак иркенләп бергә утырырбыз. Чынлап әйтәм, килми каласы булма, мин көтәрмен.

Профессорның үпкәләрлек тә көче калмады.

—Алай да кайвакытлардарак өйдә булырсың соң?

—Һәрвакыт өйдә мин. Әйтәм бит, беренче талкыр урамга чыгуым. Ихлас, шулай.

Профессор үз юлына, Гали үз юлына асрылыштылар.

Профессор, көкре-бөкре таулардан төшөп, берничә тауга менә торгач, киявенен дачасы алдындагы юан бүрәнәгә утырып, берәз тын алгач, сәгатен колагына күтәрөп тынлады. Сәгать ике туларга чирек иде.

—Аллага шөкер, дисәм, Алла юк, поварга ғына ул-бу була күрмәсен инде.

Өйгә керергә Рәфгәтһән оялды. Ашка хәтле берничә минутны күлгәдә, аркасы белән өйнең стөнасына сөялөп утырып үткәрөргә булды. Читтән карап торган кеше аның бу кыяфәтенә карап, һичшиксез, бу кеше аш сөндөрөргә утырган икән, дип уйларлык иде.

Тәрәзәдән ишетелөп торган кияве белән кызы арасында булган гөп аның тынычлыгын бозды. Ул бүрәнә өстөнә басып, тәрәзәдән кычкырып:

—Кияү, кызым, килөгез әлө бире!.. Нәрсә, һинди талон турында сүз бара?—диде.

Кызы, унайсызланып, борчылганын яшерөргә теләде.

—Столовой талоннары турында, әткөй...

—Менә нәрсә, балалар, сезнең өчөгөзгә өч талоныгыз бар. Ә без дүртөү. Бүрө, көжә, көбөстә әкиятө булды бу. Көжәне дә, көбөстөнө дә исән калдырып, бүрөнө тотасыгыз килсә, минем сүзләремне чөпчөмичә генә тыңлагыз. Сөз хөзөр стөловыйга барып ашагыз. Минө Гали дус үзенә кунакка чакырды. Бармыйча калсан, үпкөлөвө бар. Мин көндөзгө ашны анарда ғына ашап алырмын. Дачасын да беләм. Менә шулай, балалар, мин Гали дуска киттем.

Кияве дә, кызы да картны юлыннан кайтара алмадылар.

Профессор, сонгы көчлөрөн жыөп, исөпсөз-хисапсыз таулар төшөп менә торгач, тыкрыкка житте. Бу тыкрык гади тыкрык түгел, тау тыкрык булып чыкты. Тыкрыкны менүгә, йортның стөнасында, ике тәрәзә арасында 10 нчы номер аны көлөп каршы алды. Капкага бөрелдө—капка биклө. Түземсөзлөк белән дөбөрдөтә башлады. Жавап булмады. Бүрөнәлөргә менөп, тәрәзәлөрнө бөрөм-бөрөм карап чыкты, кешө күрөнмөдө.

Профессор өмөтен өзмөдө. «Бакчага аш урыны хөзөрлөргә чыккандыр»,—дип, бүрәнә өстөнә утырып, берәз тын алырга уйлады. Сәгатен колагына куөп тыңлады. Сәгать өч иде. Ишөк алдында тавыклар чакырган хатын тавышы ишетелдө. Бөтөн көчөнә тагын капка кагарга керөштө. Капка ачылды. Жөбеткөн ипи кисөклөрө салган агач табак тотып, карчык чыкты. Профессор, капкадан керә-керә:

—Гали иптөш өйдөмө?—дип сөрады.

Карчык, жавап бирөмичә, тавыкларны ашатырга керөштө. Тавыклар салкын чышмә суында жөбөгөн ипи кисөклөрөн шундый тэмлөп ашыйлар, хөйран! Үзө ашамыйча, зуррак ипи кисөклөрөн чукуп, һавага күтөрөп «кыт-кыт-кыт» килөп тавыкларны чакырып, рыцарыланып маташкан әтөкө профессорның ачуы килдө.

«Мин синең урында булсам, дурак!»—дип эченнән этәчкә тәнбиһ ясап, карчыкның алдына басты.

—Гали иптәш кайда? Гали иптәшне чакырып кына чыгарыгыз, Гали иптәш миңа кирәк иде!—дип кабатлый башлады.

Карчык, кулын колагына куеп:

—Мин ишетмим, кычкырыбрак сөйләгез! Чипа-чипа-чип!—дип тавыкларын сыйлавында дәвам итте.

Профессор кипкән бугазы ярылырлык итеп карчыкның колагына акыргач, карчык уянып киткәндәй булды:

—Монда тора Гали Хәсәнович, монда тора.

—Бакчада утыралармыни?...—дип тагын бер сонгы акыру белән акырды.

—Юк, столовойга ашарга киттеләр.

Карчыкның бу сүзе, яшен уты төсле, профессорның башына кабынып, ул карчыкка карап катып калды. Карчык, сүзнен раслыгын күрсәтер өчен:

—Өйләрендә бернәрсәләре дә юк аларның, самоварлары да юк, чәйне дә столовойда гына чәп кайталар,—диде.—Менә мин утыз биш елдан бирле шушы йортта торам. Һәр ел дачникларым була торган иде, бу елгы хәлне күргәнем юк. Столовой ачык, дачникларны дүртәр тапкыр ашатып азапыйлар. Өй ризыкларынан күнелләрен биздерәләр. Башка елларда дачниклар көнө-төнө шәһәрдән ризык ташып тора торганнар иде, шуның өстенә авыл буйлап, йорттан йортка кереп, әле сөтен, әле йомыркасын, маен, тавыгын, дигәндәй эзләп рәхәтләнеп йөрөп торалар иде. Ә хәзер дачникларның йөзләрен дә күрөп булмый. Шәһәр кешесе бит дачага ашап-эчәр өчен генә чыкмый, саф һава иснәп, күнел ачарга чыга. Башка елларны дачниклар, иртән сәгать өчтән торып, базарга чыгып, бер бутылка сөт өстендә ызгышып-талашып бетә торганнар иде. Абдрауыный бикәләреннән талашларын карау базар халкына да күнелле була торган иде. Алар авыл хатыннары төсле генә простой итеп талашмыйлар. Кызыл тырнакларын матур бармак араларынан күрсәтешә-күрсәтешә, китап сүзләре белән, нәкъ судтагы адвокатлар шикелле талашалар иде. Бу ел дачникларга талоннар таратып, дачаның бөтен кызыкларын бетерделәр. Менә сезне генә алыык. Кыяфәтегез кунак булып килгән кешегә охшый, ә хужалар столовойда. Кайтсалар да, барыбер рәтләре булмас. Бер стакан чәй эчерерлек тә дәрманнары юк. Хәзерге дачниклар кунак сыйлауны бөтенләй оныттылар. Капкадан кунак керсә, хужалар арткы ишекләреннән столовойга китәләр. Кунак та сыйламагач, дача буламыни. Аннан соң өйдә пешкән аш белән, столовой ашы бер буламы сон инде. Әйтик, синең бүген сөттә пешкән ботка ашыйсын киләдер, ә сина бәрәңгеләп кәтлит бирәләр. Иртәгә синең, бәлки, бәләш ашыйсын килер, аларның сина каз ите биүләре бар. Менә синең хәзер бакчада, күлөгәдә чия салып, жаның теләгәнчә чәй эчәсен киләдер. Алар сина аны бирәләрмени? Столовойның ашлары тәмле булса да, жанга рәхәте юк.

Профессорның карчыкны тыңлап торырлык тәкате калмады. Капкадан чыгып, столовойга китте. Карчык өй ашының столовой ашыннан артык икәнлеген тавыкларына сөйләп калды.

Профессорның столовойны эзләп табасы бар бит әле. Хәер, дачникларның балалары һәм зурлары бу учреждениене бик яхшы белгәнлектән, адашмыйча гына туз-туры барып керде. Ләкин көндезге аш вакыты узганлыктан, өстәлләрне бер-берсенә атландырып, идәннәренен юылып торуы гына ана ошамалды.

Ул чәнечке-пычаклар рәтләп торучы озын буйлы хатын алдына туктап: —Иптәш, көндезге аш вакыты беткән күрәнә. Шулай да сездә жинелчә генә ашарлык берәр нәрсә табылмасмы?—дип, күзләрен озын буйлы хатынның күзләре белән очраштырды.

Озын буйлы хатын, ана елмаеп:

—Көндезге аш вакыты үтте шул. Сөз ашарга өлгермәдегезмени?—диде.

Бу сүзгә унышлы җавап таба алмаганга, профессор иреннәрен ялап алды. Озын хатын, чәнечке-пычакларын күтәрәп, фанердан эшләнгән ишектән

чыгып китте.

Куначдагы тавыклар шикелле, яр читендәге эскәмияләрдә тезеләп утырган дачникларның:

—Катер килә, катер килә!—дигән тавышлары профессорга столовойдан тизрәк чыгып китәргә ярдәм итте.

Аның зурлар күзенә күренәсе килмәде. Биш-алты яшьлек бер баланың алдына туктап:

—Акыллым, әнә пристаньга якынлашкан катер моннан кайларга юл тотачак?—диде.

Бала бу кешенен кап-карт башы белән шуны да белмәвенә гажәпсенде.

—Бу катер моннан туп-туры Казанга китәчәк.

Профессор, балага рәхмәт әйтергә дә онытып, актык көчләрөн, соңгы гайрәтләрөн мобилизовать итеп, пристаньга юнәлде. Пристань каршындагы танышлары очрап, аны үзләренә кунакка чакырып, аптырата башладылар. Профессор, кунакчыл танышларына бер сүз эндәшмичә, кассадан билет алып, аны югары күтәрәп һавада селки-селки:

—Иптәшләр, кафе төнгә сәгать унга хәтле генә ачык була!—дип катерга йөгереп кереп китте.

ИСКӘРМӘ

... Миңсылу... *жипкәсенә* муенсыз гына утыртылган зур башын кәкрәйтеп, аскы иренен борынына кадар күтәрәп...

... Мамыгы аз мөндәр шикелле күкрәгә белән иренә...

... Авыруың хәтәр, балакай, суык җәннең йомыркасына баскан икәнсең!..

Бу тасвирлар Кәрим Тинчуринның (1887—1947) беренче чәчмә әсәрләренән саналучы «Ак чибрик» исемле хикәясеннән (1915) китерелде, һәм алар сурәтләүдә язучы каләменә тел хәзинәсе бай икәнлегенә ишарәлиләр. Ә соңгырак хикәяләрендәгә чагыштырулар-тасвирлар исә бу хәзинәнең азаймас-саекмас икәнлеген раслыйлар. Язучы, буш бугаз бөндәләренә, мәгънәсез-кирәксез гамәлләр кылучы әтрәк-әләмнәренә укучы күз алдына китереп бастырганда, каләменә күчкән вакыйгага хас булган дәрәжәдә күрсәтә. Әйе, Кәрим Тинчурин хикәяләренәң теле бай һәм чиета. Әдәби әсәрләренә бәяләгәндә, элегрәк мондый телне, егерле тел, диләр иде.

Мәгълүм ки, татар теленәң ямьсезлеккә таба чуарлануы Октябрь борылышынан соң көчәйде. Бу, әлбәттә, газета-журналларда, язучылар әсәрләрендә беренче чиратта чагылды. Моңы Кәрим Тинчурин да читләтеп уза алмады. Аның без сайлаган «Дача хикәясе» моңа мисал була ала, анда, чит сүзләренәң сәбәпсез кулланылуына өстәп, хәтта телнең грамматик төзелешен бүтәнчәгә үзгәртү-якынайту төсмерләре дә сизелгәли инде. Егерменче-утызынчы еллар газета-журналлары белән танышканда, мондый хәлләрнең чамасызга әйләнүенә сөерсенмичә (иң киме!) мөмкин түгел.

Кәрим Тинчуринның 1915 елда басылган «Дачалар мөбарәк булсын!» исемле хикәясендә киң күңелле булып кылану үзәккә куелган. 1935 елда «Совет әдәбияты» (хәзерге «Казан утлары») журналында дөнья күргән «Дача хикәясе»ндә автор бу мәсәләгә инде бүтән яктан килә. Һәм, безнеңчә, эчтәлекләре якын ике хикәя, ике чорны күз алдына анык китерүенә кушып, кешенең рухи халәте үзгәрешен тоташтан тасвирлый. Кечкенә нәрсә кебек: хәзинәсендә бары белән һәркемне сыйлаучылар булган, ә хәзер балалары әти кешегә бер төгәм да «тапмыйлар». Юктыктан түгел! Кешеләр рухы арлыланды...

Язучының хикәяләрендә бер жәһәттәгә үзгәлек калку сизелә—ул вакыйгаларны жөйсез үрә-тегә. Моңа аның сәхнә кануннарын тирәнтен белүе дә ышанычлы булышадыр. Кәрим Тинчуринның оста драматурглыгына оста хикәячә булуы өстәлүе әдәбиятыбыз хәзинәсен әлбәттә баетты.

Кәрим Тинчуринның «Дача хикәясе»н, берничә сүзгә һәм шулай ук аз санлы пунктуация таләбе нигезендә төзәтүләренә исәпләмәгәндә, укучыларга аның «Сайланма хикәяләр» китабындагыча (Татарстан китап нәшрияты, 1967 ел) төкәдим итәбез.

Әсәрне журналда бастыруга Мәгъсум ХУЖИН әзерләде.

Яшьләр ижаты

Рәис
Апуш

Ак карлардай...

Ап-ак кышка кереп киттем әле,
Сап-сары көз калды артта елап.
Өшемәсме жаным салкын кышта?—
Язларга бит әле шундый ерак.

Сап-сары көз калды артта елап,
Ап-ак карлар яуды, яуды бурап.
Зәңгәр күктә йөзгән кар больты,
Киләчәгем бирче миңа юрап?!

Өшемәсме жаным салкын кышта,
Адашмаммы кара бураннарда?
Жылы эзләп йөрим күңелем—
Кар каплаган салкын урамнарда.

Язларга бит әле шундый ерак,
Кар-бураннар аша барасы бар...
Каралтырга тырышса да дөнья,
Ак карлардай ап-ак каласы бар!

Тик сурәтең калды бары

Алып киттең үзең белән
Минем ярты жанымны.
Алып киттең дә югалдың,
Әйтче, шулай ярыймы?

Болай итеп, син бит мине,
Үзең дә аңламыйча,
Дөрләп янган утка салдың,—
Сүземә карамыйча.

Агымсуда актыңмы син,
Әллә очтыңмы күккә?
Мин бит болай яши алмам,
Түземем житмәс күпкә.

Ак томандай таралдың син,
Эзең дә юк, үзең дә...
Тик сурәтең калды бары
Сагыш тулы күземдә.

Бәлки

Утка як син минем шигырьләре,
Янсын алар, калсын көле генә.
Шигырьләрем дөрләп янган чакта,
Ышанырсың, бәлки,
Син аларның ялган түгеленә.

Йә ерткалап агымсуга ташла,
Күңелләрең тулып китәр шунда.
Күз яшьләрең суга тамган чакта,
Сискәнерсең, бәлки,
Син шәүләмне күреп агымсуда.

Жанланыр да суда чагылышым,
Кулым кулларыңа китәр тиеп.
Газап тулы күзләремне күргәч,
Эндәшерсең, бәлки:
—Синең жаның ник яралы?—диеп.

* * *

Яшьләреңне сөрт тә, елмай әле,
Көләч йөзең күрсәт дөньяга!
Синең шушы елмаюны күреп
Балкып чыгар Кояш—өр-яңа!

Халәт

Шундый халәт әле миндә,
Аңлатырлык түгел:
Бер орынса—кыңгырауны
Чыңлатыр күк күңел.

Бер талпынса—йолдызларга
Ашар сыман жаным...
Жан белән йолдыз арасы—
Тик берничә адым.

Ярсып типсә—бәреп чыгар
Йөрәк якты көнгә.
Ялкын булып кабыныр ул,
Йә әйләнер көлгә.

Шундый халәт әле миндә,
Ярсу йөрәк каным:
Дөңьям шундый иркен, хәтта
Сыяр—горур жаның!

Дөнья әдәбияты жәүһәрләрәннән

Ги де Мопассан

БЕР АСРАУНЫҢ КЫЙССАСЫ

ТӘРЖЕМӘЧЕДӘН

Бу ачы, зәхмәтле заман безнең алга тагын бер проблема китереп куйды бит әле. Без үскәндә дөньяның үзбездә теләгән бик күп язучыларының әсәрләрен туган телебездә укып үстек. Бездән соң килгән буыннар да безнең буын вәкилләре булган язучылар тәржемә иткән дөнья һәм урыс әдәбиятының бик матур үрнәкләрен туган телебездә кулларына алдылар. Алар арасында тәржемә осталарыбыз үзбездә телдә азып чыгарган бик зәһабәт әсәрләр бар: француз язучылары В. Гюгоның «Хокуссызлар», О. Бальзакның «Горио атакай», урыс язучысы И. Гончаровның «Обломов» романнары (Н. Фәттах тәржемәләре); америка язучылары Ф. Куперның «Соңгы могика», М. Твэйнның «Янки король Артур сараенда», урыс язучылары А. Купринның «Атышу», «Молох», «Гранат кашлы беләзек», Ф. Достоевскийның «Жиняһәт һәм җәза» әсәрләре (Р. Даутов тәржемәләре); урыс язучылары М. Шолоховның «Күтәрелгән чирәм», В. Каверинның «Ике капитан», Ю. Бондаревның «Кайнар кар», латыш язучысы В. Лациньскың «Яңа тормышка», кыргыз Ч. Айтматовның «Бәхил бул, Гөлсары», «Анам кыры», «Дөя күзе», америка язучы М. Ридның «Башсыз жайдак», француз А. Дюманың «Өч мушкетер» дигән романнары һәм повестылары (Я. Халитов тәржемәләре); урыс язучылары А. Рыбаковның «Хәнжәр», «Бакыр кош», Г. Тропольскийның «Акбай Караколак», Р. Фраерманның «Кыргый эт, яки беренче махәббәт турында хикаяһәт», В. Астафьевның «Бәхилләшү», «Патша балык», гарәп язучысы С. Жамалның «Кара чәчәкләр», төрөк язучысы Р. Гюнтекинның «Чалы кошы» исемле әсәрләре (Т. Нурмохәммәтов тәржемәләре); америка Ж. Вернның «Серле утрау», урыс язучылары И. Гончаровның «Гыйбрәтле язмыш», И. Тургеневның «Язгы сулар» дигән романнары, повестылары (Ф. Гайнанова тәржемәләре); Л. Толстойның «Балачак», «Үсмерчак», «Егетчак», «Казаклар», А. Толстойның «Михәтәле заман», «Азита», В. Шишковның «Хәсрәт дорьясы», В. Катаевның «Ялгыз җилкән», Н. Носовның «Безмәмеш мажаралары», инглиз Э. Войничның «Кигөвен» әсәрләре (К. Миңлебаев тәржемәләре) һәм башка бик күп һәм бик яхшы әсәрләр бар. (Әзәр хәзинә бит болар! Чыгарасы иде шуларны бастырып!)

Фаҗига шунда—бу әсәрләрнең тәржемә ителеп дөнья күрүләренә инде унбишәр, егермешәр, хәтта утызар ел үттеп киткән. Һәм хәзер аларны бер кибеттән түгел, бер китапханәдән дә табып булмый. Ә бит үсеп килүче яшь буынга баларны уку үтә дә мөһим, чөнки дөнья классик әдәбияты яшь буында иң яхшы кешеләкләк сыйфатлары тәрбияләүдә өйрәткән бөтәргәсез зур роль уйный гына түгел, ул—кешеләргә, халыкларга, илләргә, дөньяны танып белү чыганагы да. Оноре Бальзак, мәсәлән, үз әсәрләрендә француз җәмгыяте тасвирлай. Үз чорының бөтен белгечләренә—тарихчы, икътисадчы, статистика белгечләре язган китапларның бөтенесен бергә укып белүгә караганда, Бальзак әсәрләрен укып күбрәк мәгълүмат алабыз, дип язлар дөньяның мөһим кешеләре. Баларга өстәп шуны да өйрәткән кирәк: дөньяның классик әдәбияты үрнәкләренән башка, алар белән исләшмичә, алар белән бәетимый торып, безнең үз әдәбиятыбыз да алы була алмый. Бу бит инде гомер-гомергә шулай килгән. Урыс та бит үз әдәбиятын башка милли әдәбият әсәрләрен тәржемә итү исәбенә бәеткан. Конбатыш әдәбиятларын бит без үзбездә дә урыс теле аша тәржемә итеп килдек моңарчы. Бу эш инде безнең Тукайларыбыз, Исхакыйларыбыз заманынан килгән. Тукай урыс һәм чит ил шагыйрьләренә (Лермонтов, Кольцов, Байрон һ. б.) иярәп күп кенә әсәрләр иҗат

иткән. Гаяз Исхакий исә ижатының башлангыч чорында ук дөнья классикларының әсәрләрен татарчага тәржемә итеп бастыра торган булган, чөнки әхлакий, ижтимагый, мәдәни үсеш өчен кирәк булган әдәбиятны адәм баласы ана телендә укырга тиеш. Уз казанында гына кайнатып ничек итеп мәзгирфәтлө, эрудициялө, зыялы кеше үстөрөп булсын?!

Безнең балаларыбыз, үсеп килә торган яшь буыныбыз әнә шул дөнья классикасын укымыйча үсәргә, аларны укудан мәхрүм булырга тиешме? Ул чагында без балаларыбызны, яшьләрбезне—димәк, киләчәк буыныбызны, дигән сүз!—башка милләтләргә, урысларга караганда наданрак, мәгълүматсызрак, тоمانарак итеп үстөрәбез буламы? Әллә ул аларны урысча укырга мәжбүр буламы? Алайга китсә, ничек итеп без телебезне үстөрербез дә, ничек итеп без балабызны үз телебездә сөйләштерербез? Ул чагында татар язучысы язган әсәргә укырдай кешесе дә калырмы??

Шушы моңлы-зарлы уйлardan чыгып, мондый хәлдә кул кушырып утыру бөтенләй дә килешә торган эш булмас, дип, журналыбызда, онытканда бер булса да, дигәндәй, дөнья классик әдбиятты үрнәкләренән тәржемәләр биргәләу максатка ярашлы булур, дигән фикергә киленде. Мондый гамәлнең кирәклеген башка матбагалар да мыкларына урасалар бик тә мәслихәт булур иде дигән уй да бар.

I

Нава гажәп дәрәжәдә рәхәт иде, фермада төшке ашны гадәттәгедән иртәрәк ашадыйлар да, бар халык басуга юнәлде. Пауза аш өендә үз генә калды, казан астында күмер әле янып бетмәгән иде. Вакыт-вакыт казаннан су алып, кыз ашыкмыйча гына савыт-саба юды.

Башларын әрсезлеккә салган өч тавык урындыклар астыннан коелган валчыкларны чүпли. Ачык калган ишектән мал өенен, аранның күксегән жылы исе килеп керә; көндезге эссе тынлыкта этәчләр кычкыра.

Кыз жыештырынып өстәлне сөрткәләде, казан астыннан кел жыйды, аш өенен түр почмагында, келтлөп йөрөп торган агач сөгәт астындагы биек куйгычка тәлинкәләрен тезде һәм тирән итеп бер сулап куйды; ул берәз гына әлсәрәгән, күнелә ничектер тынычсыз иде. Кыз каралып беткән балчык диварларга, түшәмнән пәрәвез оялары салынып төшкән өрәкләренә карады, анда калкаган балык, суган бәйләмнәре эленеп тора. Әллә кайчаннардан бирле балчык идәнгә түгелә килгән сөттер, судыр ише нәрсәләреннән эссе көндә парга әйләнгән исе кызын күнелен болгатты. Шулай икән күрше чоланга тонарга куелган сөт исе дә килеп кушыла иде. Шулай да кыз, гадәтенчә, тегү тегәргә утырмакчы иде,—ләкин үзендә ниндидер хәлсезләнү тойды һәм, саф һава суларга дип, тышка чыкты.

Ул, кояшка иркәленеп, йөрәгенә таба жылылык күтәрелүен, гәүдәсе булайп рәхәт изрәү таралуын тойды.

Ишек төбөндәге тирес өеменнән жинелчә бу күтәрелә иде.

Монда кырын-ярын ятып тавыклар рәхәт чигә, суалчан эзләп алар сынар аяк белән иренеп кенә тирес актаралар. Этәч үрә катып алар арасында масаеп басып тора. Минут саен үзенә яна яр сайлап, ул аның тирәсендә өкрән генә кыткылдап йөри. Тавык, иренеп кенә урыныннан тора, төпиләрен бөгә төшә, тыныч кына буйсынып, этәчне жәелгән канатлары өстенә ала, аннары, канатларындагы тузан-туфракны кага-кага янадан тирес өеме өстенә менеп урнаша; этәч исә чираттагы жинчә турында янгыравыклы тавышы белән хәбәр сала; тирә-яктагы ишегалларындагы башка этәчләр дә үзләреннән сөю мажаралары хақында хәбәр биреп, бер-берсе алдында мактанышалар.

Асрау кыз игътибарсыз гына аларга таба карап торды. Аннары, ап-ак чөчәктә утырган алмагачны күрөп, өнсез калды.

Кинәт аның аныннан, сөенеченнән нишләргә белмәгәндәй сикергәләп, колын чабып үтте. Агачлы канау буеннан ул ике тапкыр урап узды, аннары туктап тораташ булып катты да, ялгыз булуына аптыраган сыман, гажәпләненп тирә-ягына карады.

Кызын да чапкынлап йөрисе, хәрәкәтләнәсе килде һәм шул ук вакытта сузылып ятып, көннен утгай кызуында йокымсырыйсы да килә башлады.

Атлар-атламас кына берниче адым атлады да, күзен йома төшеп, хайвани бер рәхәтлеккә уралып, ул ашыкмыйча гына кетәклеккә күкәй жыярга кереп китте. Андагы унөч күкәйне алып, өйгә кертеп буфетка куйды; аш өендәге истән аның тагын күнеле болгана башлады, ул тышка чыгып чирәм өстенә утырды.

Ферманың агачлар белән әйләндереп алынган ишегалды йокыга талган кебек тын иде. Биек булып үскән үлән арасында сап-сары тузганаклар ут кебек яна, үлән исә сусыл, яз көнендәгедәй яшә һәм ямь-яшел иде. Алмагачларның күләгәсе түгәрәкләнеп агач төбенә төшкән, салам түбәләр өстендә кылычка охшаган яфракты ирис гөлләре үсә, араннарның һәм абзарларның салам түбәләрненнән андагы дым сузылып чыккан сыман тоела.

Асрау повозкалар һәм арбалар куя торган лапас эченә кереп китте. Лапас артында канау—олы яшел чокыр бар, анда хуш исле миләүшәләр үсә, аннан арырак—агачлар белән иркен тигезлек жәелгән, ашлык өлгереп килә, һәм төш-төш жирдә ерактан курчаклар кебек кенә булып күренә торган кеше төркемнәре бар; уенчык атлар кебек бәләкәй ак атлар уенчык сабаннарны өстериләр, аның артынан башак буйлы гына кешечекләр атлый.

Кыз печәнлеккә кереп салам көлтәсе алып чыкты да, шуны канауга ташлап, өстенә менеп утырды; ләкин аның өстендә утыру жайсыз иде; ул, көлтә бавын чишеп, саламын таратты да шуның өстенә аркан ятып, кулларын баш астына куйды, аякларын сузып жибәрде. Күзләр үзләреннән-үзләре йомылды, ул рәхәтләнеп изрәп китте. Кыз йокыга китеп барганда гына кемдер ике куллап аның күкрәгенә ябышуга ул сикереп торды. Бу—Жак дигән озын буйлы, килешле гәүдәле, шушында эшли торган егет иде. Ул инде шактый вакытлардан бирле кызны эзәрлекли иде. Бүген ул сарык абзарында эшли икән, кызның күләгәдә ятканын күрүгә, посып кына аның янына килеп тә житкән; күзләре ул булып яна, чәчләренә салам бөртекләре ябышкан.

Ул аны кочып алмакчы иде, ләкин кыз аның янагына чабып жибәрде, чөнки кыз егеттән көчсезрәк түгел иде; теге хәйләләп гафу үтенгән атлы булды. Шуннан соң алар бергәләшеп янәшә утырдылар да гәп корырга тотындылар. Ашыклар өчен уңайлы торган һава шартлары хакында, елның яхшы күлүе хакында, хужаның әйбәт кеше булуы, аннары күршеләр, тирә-юнь тулында, үзләре, туган авыллары хакында сөйләштеләр, бала чакларын, озакка, бәлки мәңгегә хушлашкан ата-аналарын исләренә төшерделәр. Бала чакларын искә төшерүдән кыз тәэсирләнде, ә егет, һаман шул бәйләнчек уена буйсынып, калтырана-калтырана кызга таба сарыла-елыша барды.

—Их, әнине күрмәгәнгә дә күпме вакытлар бит инде,—диде кыз,—ни дисән дә, туган өен сагындыра шул.

Ул салкын карашы белән еракка, чакрымнар арьягына карады, һәм аның кайдадыр еракта, төньякта калдырып киткән авылы күз алдына килде. Егет аны кинәт кенә эләктереп, муеныннан кочып, үбеп алды; ләкин кыз йодрыгы белән туп-туры аның йөзенә шундый нык итеп китереп сукты ки, хәтта тегенеч бориныннан шарлап кан китте; ул торды да башын агачка терәде. Шунда кызынның күнеле йомшап китте, ул аның янынарак килеп:

—Авырттымы әллә?—дип сорады.

Әмма егет көлеп жибәрде. Әлләни түгел, туп-туры борынга тигәнгә генә кан китте. «Иллә дә көчле сон!»—дип сөйләнде егет. Хәзер ул кызга сокланып карады, ана карата бөтенләй башка төрле хөрмәт хис итте, күнелендә бу эре сөякле кызга карата мөхәббәт туганын тойды.

Борыннан кан агуы туктагач егет ана берәз йөрөп килергә тәкъдим итте, чөнки элеккечә янәшә утырып торсалар кызның авыр йодрыгы тагын төшүдән курыкты. Ләкин, кичләрен кияү белән каләш булырга тиешле кешеләр йөргәнчә, кыз аны үзе култыклап алды һәм:

—Яхшы түгел инде, Жак, синең тарафтан миңа карата хөрмәт булмавы,—диде.

Егет акланырга тырышты: нинди хөрмәт инде, гашыйк булган ул, һәм бетте-китте.

—Өйләнәсенме соң син миңа?—дип сорады кыз.

Егет уйга калды, кыз карашын каядыр еракка төбәгән арада ул астан

гына ана карап алды. Кызның түм-түтәрәк алсу битләре, ситсы кофтасы аша тырпаеп торган көчле күкрәге, жете иреннәре, бөрчек-бөрчек тир бөртекләре каплаган шәрә муены... Егетнең тагы дәрте почмакланды һәм ул, ирене белән кызның колагына кагылып:

—Өйләнәм,—диде.

Шуннан соң кыз аны үзе муеныннан кочаклап алды да икесенең дә тыны беткәнчә озак итеп суырып үпте.

Аннары инде аларның мәшәкәтлө мәхәббәт уеннары башланды. Почмак саен кочаклашып торулар, печән кибәне артларында ай яктыларында күрешүләр, аш янында утырган чакларында өстәл астында кадаклары тырпаешып торган тупас аяк киёмнәре белән бер-берсенең аягын кысышулар...

Аннары Жак суынган кебек була башлады; ул очрашулардан качты, кыз белән ялгыз калмаса тырышты. Шунда инде кызның күнеленә шик төште, ул борчыла башлады, ә берәз вакыттан инде үзенен авырга узганын сизде.

Башта аның коты алынды, аннары аны ачу-ярсу хисе биләп алды, һәм ул хис торган саен көчәя барды, чөнки ана берничек тә Жак белән сөйләшү жас чыкмый иде,—теге шулхәтле тырыша иде очрашмаска.

Ниһаять бер мәлне төн уртасында, өйдәге бөтен кеше йоклап беткәч, яланаяк, эчке күлмәктән генә килеш, кыз тавыш-тынсыз гына ишегалдына чыгып ат абзарының ишеген ачты. Жак шунда, салам әржәсе өстендә йоклап ята иде. Кызның аяк тавышын ишетүгә Жак йоклаганга сабышты, ләкин кыз аның янына ук менеп тезләнә дәрә уятканчы селкетте.

Торып утыргач, егет: «Ни кирәк сина?»—дип сорады. Кыз, телләрен кысып, ачудан калтырана-калтырана:

—Синен миңа өйләнүен кирәк, син бит вәгъдә иттең!—диде.

Егет көлеп жибәрде:

—Һәр йөргән кызга өйләнеп булмый торгандыр инде ул,—диде.

Ләкин кыз, үзенә нәфрәтлө кочагыннан ычкына алмаслык итеп тегенең бугазыннан эләктереп алды да өйләндереп салды һәм туп-туры йөзенә бәрәп кычкырды:

—Мин корсаклы, ишетәсенме—корсаклы!

Егетнең тыны кысылды, ул сулу алмакчы булды; шул рәвешлө алар икесе дә, атың кыштырдагып салам чәйнәве генә боза торган төнге тынлыкта хәрәкәтсез тынып калдылар.

Кызның үзеннән көчләрәк икәнән аңлап алгач, егет хырылдый-хырылдый әйтте:

—Ярар, өйләнермен, эшләр алайга киткәч өйләнермен инде,—диде.

Ләкин кыз вәгъдәләргә ышанмый иде.

—Сузма,—диде ул,—иртәгә үк халыкка белдерү чарасын күрә башла.

—Ярар, ярар, иртәгә икән, иртәгә.

—Ант ит!

Егет икеләнеп калды. Аннары:

—Жир йотсын өйләнәм,—диде.

Кыз кулларын ычкындырды да, башка бер сүз дә әйтмичә, чыгып китте.

Берничә көннәр буена кыз тагын аның белән сөйләшү жас таба алмыйча йөрдө. Ат абзарын Жак хәзер төнгә бикли торган булды, кыз исә, фаш булудан куркып, шакап ачтырырга базмады.

Көннәрдән бер көнне иртәнге ашқа икенче бер хезмәтче кереп утырды.

—Жак китмә әллә?—дип сорады кыз.

—Әйе шул, мине шуның урынына алдылар бит,—диде әлегә кеше.

Кыз шулхәтлө калтыранды ки, хәтта чүлмәген элгечтән көчкә генә ала алды; аннары, барысы да эшкә китеп беткәч, үз бүлмәсенә менеп, ишетелмәсән өчен мөндәрәнә капланып, бик озак елады.

Көндөз ул, шик тудырмаса тырышып кына, Жак турында мәгълүмат жыйрга тырышты; әмма үзенә хәсрәтә белән шулхәтлө мавыккан иде ки, ул сорау биргән һәркем аннан мыскыллап көләдер кебек тоелды. Шулай да, ул егетнең бу яклардан бөтенләйгә киткән булуын белә алды.

II

Хәзер аның өчен тормыш тоташ газапка әйләнде. Ул, нәрсә эшләгәнән дә искәрмичә, машина кебек эшләде дә эшләде. Өзлексез бер генә нәрсә турында: «Сизә калсалар нишләрмен?»—дигән сорау хақында ғына уйланды.

Әлеге бәйләнчек фикернен басымы астында ул рәтләп уйлый алу сәләтен югалтты, көн үткән саен үлем кебек котылгысыз рәвештә яқыная барган гаугадан котылып өчен ул бер чара да күрә алмады.

Иртәләрен ул бар кешедән дә иртә тора. Үжәтләнеп, армый-талмый бер көзге ватыгыннан үзенен кәрий-тикшерә, аның хәлен сизәләрме бүген, әллә юкмы дигән сорауга җавап табарга тырыша.

Көндөзләрен исә ул, әледән-әле эшеннән аерылып, бигүк бүлтәеп тормый микән, дип, аляпкычы астыннан үзенен юаная барган корсагына карый.

Айлар үтә торды. Кыз бөтенләй диарлек сөйләшмәде, сорау бирсәләр аңламыйча, каушап, мәгънәсез хәлдә карап торды, куллары аның ихтыярына буйсынмый башлады.

Хәтта хужасы:

—Күгәрченкәем, сонгы вакытта син нишләптер аңгыраланып киткән әле,—дип әйтергә мәжбүр булды.

Чиркәүгә барса ул бер почмакка кереп посу ягын карады, тәүбә-истигъфарга барырга кыймады, кюре белән очрашырга курыкты, чөнки, анычча, кюре йөрәгендәгән-күнелендәгән күрәп-белү көченә ия булырга тиеш иде.

Ашап утырган чакларда ул башка хезмәтчеләрнен күз карашыннан куркып салкын тиргә бата, һәм үзенә яшенә караганда күпкә зиһенле, хәйләкәр мал караучы малайдан серен аңламагае дип курка иде, чөнки малай елтыр күзләрен аннан бер дә алмый иде.

Ничектер бервакыт хат ташучы ана хат китереп бирде. Монарчы аның бер дә хатлар алганы юк иде, бу хәлгә каушавыннан кыз артына барып утырды. Хат аннан булса? Грамот юк иде аның, шуна күрә кара белән язып тугырылган кәгазь битенә курку катыш хөрмәт белән карап торды. Серен берәүгә дә чишәргә базмыйча ул хатны кесәсенә салып куйды. Әмма еш кына эшеннән аерылып, озак кына итеп, эчтәлегенә төшенә алмаммы дигән яшерен омет белән хаттагы юлларга карап тора торган булды. Ниһаять, сабырсызлыктан һәм борчылудан үләр хәлгә житеп, ул укытучы янына китте; укытучы аны үзенен каршысына утыртты да укып бирде:

«Исәнме, кадерле кызым!

Моның белән сина шуны хәбәр итәм—минем гомерем бетте—ул турыда сина күршем Дантю абзыкай язып жибәрә. Кайта алсан, кайтып китсән иде.

Синен ярата торган әниен өчен кулымны куям—

Сезар Дантю, мэр ярдәмчесе».

Кыз торды да бер сүз дә әйтмичә чыгып китте, ләкин, ялгызы ғына калгач, аның тез буыннары йомшады, ул юл читенә барып утырды һәм төн житкәнче шул хәлендә калды.

Өйдә ул кайгысы хақында хужасына сөйләп бирде, хужасы аны күпме кирәк, шуның кадәр көнгә кайтарып жибәрде; аның урынына көнлекче аялап, әйләнеп кайткач кире үзен алырга вәгъдә бирде.

Әнисе инде үлем хәлендә иде: кызы кайткан көнне ул жан тәслим кылды; иртәгесен Рауза жиде айлык баласын дөньяга китерде, ул шундый кызганыч, шундый ябык, аның өстенә карага куркыныч иде, бик жәфаланып тугандыр инде ул, үрмәкүч аягына охшаган сөякчел бармакларын бик интегеп йомарлый иде.

Шулай да, бу бала исән калды.

Рауза, кияүгә чыктым, диде, ләкин баланы куяр урын юк, диде, һәм баланы күршеләргә биреп калдырды. Алар аны тәрбияләргә вәгъдә ителәр.

Үзе кире фермага әйләнеп кайтты.

Менә шунда инде аның газаплы йөрәгендә монарчы таныш булмаган мәхәббәтнен таны атты, әнә шул, өйдә калдырып кителгән әлеге хәлсез затка

карата мэхэббэт таны; менә шушы мэхэббэт инде аның яна газапларының чыганагына әверелде, баласыннан аерылган булу аркасында бу газап аның һәр сәгатен, һәр минутын тутыра иде.

Баланы кулга аласы килү, аның жылы тәнен үзенен күкрәгенә кысып кочу теләге аны тәкатысез итә иде. Төннәрен ул йокыга китә алмыйча интекте; көндөзләрен баласы турында гына уйлады, кичләрен исә, эшләрен эшләп бетергәч, учак буена утыра да, уйлары еракка юнәлгән кеше сыман, карашын ялкынга теки иде.

Фермада инде ул гашыйк булган дип телгә керде, аның «магшуты» турында шаярттылар, чибәрме, буе зифамы, үзе баймы дип сорапшырдылар, туйга, бәби туена кайчан чакырасын, дип үртәделәр. Ул еш кына болардан кача, мыштым гына елый, чөнки бу сораулар аның йөрәгенә кадала иде. Бәйләнүләрдән котылу өчен ул үзен аямыйча эшләде, бер генә минутка да баласы исеннән чыкмады, ничек итеп күбрәк акча жыйрга икән дип баш ватты.

Эшен ул хужа анын хакын арттырырдай итеп эшләргә булды.

Һәм менә инде әкрәнләп бөтен өй эшләрен үз кулына алды, икенче асрауны кысырыклап чыгарды, чөнки инде үзе ике кеше урынына эшләгәч аның кирәге калмаган иде; бөтен нәрсәне—ипиен, маен, шәмен, ашлыгын кысып, тавыкларга да, малга да артыгын салдыртмыйча, кирәк-яракны саклап тотты. Хужаның акчасын да үзенекә кебек итеп кысып кына тотты; базарда сату иткәндә дә файда китерергә тырышты; фермадан сатыла торган әйберләргә кыйбатрак тотарга, крәстияннәрдән алына торган кирәк-яракны арзангарак алырга омтылды. Шуна күрә бөтен сату-алу эшләре, эш бүтүләр, кладовой ачыкчылары ана гына ышанып тапшырылган иде; тиздән ул алыштыргысыз бер кешегә әйләнде. Бөтен нәрсәне бик сизгер күзәтте, һәм аның сакчыл кулы астында ферма гөрләп чәчәк атты. Тирә-күршеләрдә «Валлен фермасындагы хезмәтче» турында мактап сөйләделәр. Хужа кеше үзе дә аның хакында: «Хезмәтче түгел, саф алтын!» дия торган булды.

Вакыт уза торды, ә хезмәт хакы элеккечә кала бирде. Хужа анын авыр эшен шулай булырга тиеш дип, бу һәр турылыкны хезмәтченең бурычы дип кабул итте. Хужаның ай саен элеккегә караганда иллешәр-йөзәр эңгә күбрәк салып куя барганы да Раузаның эчен пошыра башлады, ә аның үзенен исә килере һаман да шул елына ике йөз кырык франктан бер тиенгә дә артмады.

Ул эш хакын арттыруны сорарга булды. Өч тапкыр барды ул хужасы янына, өчесендә дә бөтенләй башка нәрсә турында сөйләште. Акча таләп итәргә оялды, әйтерсәң лә бу ниндидер хурлыклы эш иде. Менә бер мәлне фермер аш өендә үзе генә ашап утырганда ул ана эшләре хакында сөйләшәргә теләвен әйтте. Гажәпләнүеннән аптырап калган хужа кеше башын күтәрдә, бер кулына очлы башы белән пычак, икенче кулына ипи тоткан килеш, туп-туры хезмәтчесенә таба карады. Кыз аның карашыннан каушап калды һәм, кәефе булмауны сылтау итеп, берәр атнага өенә кайтып килүне кирәксенүен әйтте.

Хужа кеше шундук ризалашты; аннары, үзе дә унайсызланып:

—Кайткач миңа да синен белән сөйләшәп алырга кирәк булыр әле,— диде.

III

Балага инде сигезенче ай киткән иде; әнисе аны танымады. Сабыйның йөзенә алсулык йөгәргән, ул тулыланган, бөтен жире буынтык-буынтык булып тора; ул, кангагы булуын белдереп, тырпайган тулы бармакларын әкрән генә кыймылдата. Табыш өстенә ташланган сыман, әнисе ана таба хайвани бер омтылыш белән ташланды һәм дөртләнеп үбәргә тотынды, хәтта ки бала куркуыннан еларга тотынды. Шуннан соң әни кеше үзе еларга кереште, чөнки бала аны танымады, сөт анасын күреп алуға исә кулларын ана таба сузды. Ә икенче көнгә инде бала әнисенә күңегә төште һәм аны күрүгә көлә үк башлады. Нәниен Рауза яланга алып чыгып китә, аны кулына күтәргән килеш юләр кешедәй йөгәрә-чаба, аның белән бергә агач күләгәсенә барып утыра, ансыз бала булса да, икенче бер жан иясе алдында үзенен күнел

түрөндөгөн бушата, ана үзөнөн кайгы-хәсрәтләрен, борчу-мәшәкатләрен, өмөтләрен сөйли һәм аны кайнар назлары белән туйдырып бетерә иде.

Ана кешегә баласын сөю, коендыру, киендерү чиксез шатлык китерә иде; буялгач асларын жыештыру да аның өчен бәхет иде, әйтерсен дә баланы шулай карау анын ана булу хокукын раслый иде. Балага карап ул анын үз баласы булуына гажәпләнә һәм, аны тирбәтә-тирбәтә әкрән генә: «Менә ул, минем улчыгым!» дип кабатлаудан да рәхәтлек таба иде.

Киткән чакта Рауза юл буена елаудан туктамады. Фермага әйләнеп кайтуга ук аны хужасы чакырып алды. Ул хужасы янына нигә икәнән үзе дә белмичә, бик нык дулкынланган хәлдә килеп керде.

—Утыр,—диде теге анарга.

Ул утырды, һәм алар, бер-берсенә күз дә төшермичә, кулларын да кая куярга белмичә, шулай берникадәр вакыт янәшә утырдылар.

Фермер, кырык биш яшьләрендәге инде ике хатынын жирләгән олы гәүдәле ир, шат күнелле үжәт кеше, аңа хас булмаганча, аермачык уңайсызлана иде. Ниһаять, ул көчен жыеп, безаз гына тотлыга төшеп, ничектер аңлашылмый торган итеп сөйли башлады:

—Рауза, сина урнашу хакында уйларга вакыт житмәде микән инде?

Кыз үлек кебек агарынып чыкты. Аның жавап бирмәвен күрөп, теге сүзен дәвам иттерде:

—Син әйбәт, эшчән, төпле, сакчыл кыз. Синң кебек хатынын булса, чын хәзинә инде ул.

Рауза куркудан алдына таба караган килеш кыймылдамыйча да утыра бирде, ул хәтта мәсьәләне аңларга да тырышмады; өстенә дөһшәт ябырылып килгәндәгедәй, аның башындагы уй-фикерләре чуалышып бетте. Безаз көткәннән соң ир кеше тагын сүзен дәвам иттерде:

—Беләсенме, хатын булмагач, фермага бер эшнен дә рәте юк бит. Хәтта синдәй хезмәтче булганда да.

Тагын ни әйтергә икәнән белмичә, ул туктап калды.

Каршында кеше үтерүче утыргандай, Рауза ана коты алынып карап торды, әйтерсен дә ул кузгала башлауга аннан качып, торып чабарга кирәк иде.

Ниһаять, тагын безаз вакыттан соң ир булган кеше:

—Иә, ничек? Буламы?—дип сорады.

Кыз мәгънәсез бер караш белән жавап бирде:

—Нәрсә, хужам?—диде.

Шулчакны хужасы берьюлы әйтеп салды:

—Сон, кияүгә чыгасыңмы миңа, дим, шайтан алгыры!

Кыз сикереп тормакчы булды да, хәлсезләнеп кире урынына утырды һәм, өстенә олы бәхетсезлек ишелеп төшкәндәй, тораташ булып катты.

Ниһаять, фермерның сабырлыгы төкәнде:

—Иә, әйт инде, сиңа тагы ни кирәк?—диде.

Кыз, рухы төшеп, ана каралды; аннары аның күзеннән яшь бөртекләре коелды һәм ул, үкси-үкси:

—Булмый, булдыра алмыйм!—дип, ике тапкыр кабатлады.

—Нишләп инде?—дип сорады хужасы.—Юләр булма инде, уйла иртәгәгә хәтле,—диде.

Үзен авырыксындырып торган сөйләшүдән соң ул, өстеннән тау төшкәндәй, китәргә ашыкты, һәм асравының иртәгә аның тәкьдименә риза булачагына шикләнмәде, чөнки бит әле ул кыз өчен горурланырлык тәкьдим; ә үзе өчен инде бик тә уңышлы гамәл, чөнки бөтен тирә-юньдәге иң кызыгырлык каләшләрден дә ныграк файда вәгъдә итә иде бу никах.

Монда инде бу тигезсез никах дип карарга урын юк,—авылда һәркем тигез диярлек; хужа кеше дә үзөнән хезмәтчеләреннән ким эшләми, хезмәтче дә иртәме-соңмы хужага әйләнә торган була, ә асраулар инде рәттән диярлек хужабикә булып китәләр, моннан аларның тормышында да, гадәт-холыкларында да әлләни үзгәреш тә булмый.

Бу төнне Рауза йокларга ятмады, хәтта еларлык та хәле калмыйча, карава-тында утырды,—аның шулхәтле күнеле төшкән иде. Ул, үзөнән гәүдәсен дә

тоймыйча, кыймылдамыйча да утыра бирде; йон язганда чуалган йон сыман чуалган зиненен ул берничек тә жыя алмады.

Кайбер мизгелләрдә генә ул өзек-төтек кенә уйларын тотта алды һәм, ни булу ихтималын күз алдына китерүгә, аның коты алына иде.

Аның күнелендә курку хисе артканнан-арта барды, төнгө тынлыкка аш өендөгә стена сәгатә суккан саен төненә салкын тир бөртекләре бөрөп чыкты. Аның башы катты, аны куркыныч өрәкләр эзәрлекләде; янып бетеп килгән шәмгә күз төшерүгә аны кинәт дуамаллык үе биләп алды: крәстиән халкы үзен язмыш эзәрлекли дип тойган чакта, шундый хәл була—давылдан качкан кораб сыман, бәхетсезлектән качып котылу теләге туа.

Ябалак кычкырганы ишетелде. Рауза сискәнәп куйды, югалып калган бер кыяфәттә гәүдәсен турайта төште, кулы белән битен, чәчләрен сыпырып алды, тәннәрен капшап карады, аннары, лунатик кыяфәтендә аскы катка төшөп китте. Ишегалдына килеп чыккач үрмәләп кенә барды, үзен берәр исерек йолкыш күрәп алмагае дип курыкты, чөнки баюга таба барган ай бик нык яктырта иде. Капканы ачып тормыйча, койма аркылы гына сикерде. Аннары, ачык урынга барып чыккач, йөгәрә башлады. Кая йөгәргәнән үз дә белмичә, жинел һәм житез йөгәрдә, үз дә аңламыйча кычкыргалап та куйды. Жиргә сузылып, яныннан алагам зур шәүләсе йөгәрдә; вакыт-вакыт аның башы өстендә төнгә кош әйләнгәләде. Аяк тавышын ишеткән ферма этләре янгыратып өрә башлады; берсе канауны сикереп чыгып, Рауза артынан куарга тотынды, ләкин кыз борылып аның өстенә акырып жибөрүгә эт, койрыгын кысып, кире чапты һәм оясына кереп шым булды.

Кырда, әле тегендә, әле монда, оялары белән бала куяннар уйнап йөри иде, ләкин, томырылып чабып килүченә күрәп, куркак куяннар төрлесе төрлә якка чәчелде; балалары белән бергә әниләре канау төбенә төшөп посты, әтиләре исә, бар көченә томырылып чапты, баеп бара торган ай яктысында аның тырпайган озын колаклы күлгәсә чагылып-чагылып китте, ә ай инде хәзер жир читенә хәтле барып житкән һәм, горизонт буена куелган фонарь сыман, жирне кыек нурлары белән яктырта иде.

Күк офыгында йолдызлар тоныклана төште, кошлар чыркылдашты, инде көн яктырып килә иде. Хәлдән тайган кыз читенлек белән генә сулу алды, кояш танның алыс пәрдәсен тишөп чыккач ул туктап калды.

Шешенгән аяклары атламас булды. Шул чакны ул каршында бик олы, сулы чокыр күрдә. Туып килә торган көн кызыллыгында чокырдагы торгын су кан кебек кызыл булып күренде. Кыз, кулы белән йөрөгән тотып, аксый-аксый әкрән генә суга таба китте.

Ул чирәм өстенә барып утырды да, эченә тузан-туфрак тулган тупас башмакларын бер читкә ыргытып, оегын салды һәм зәңгәрләнгән аякларын хәрәкәтсез яткан суга тыкты.

Рәхәт салкынлык табан асларыннан алып күкрәгенә хәтле менеп житте. Ул төкәләп әлегә тирән чокырга таба карап утырды. Кинәт аның башы әйләнеп китте, һәм кинәт аны шушы суга ташланьрга дигән ярсулы теләк биләп алды. Аның газаплары мөңгегә шунда төшөп югалыр төсле иде. Ул инде баласы хақында да уйламый; ул бары тик тынычлык теләде, йокыга китеп, уянымыйча ял итүне теләде. Торып кулларын күтәрде, ике адым алга атлады. Хәзер инде су аның бот төбенә хәтле менеп житкән иде, ул инде чумарга эзәрләнде, ләкин кинәт тубык тирәләренә мендәгән уклар кадалгандай булды һәм ул, куркыныч кычкырып, кире ярга таба сикерде—ике аягына да—табаныннан алып тезенә кадәр ябышып, озын кара сөлекләр аның канын суыралар иде. Ул, аларга кагылырга да куркып, улапмы-улап жибәрде. Ерактан ат белән узып барган крәстиән, аның куркудан кычкырган тавышын ишетеп, атын борып янына килде. Аякларына ябышкан сөлекләрен берәм-берәм чүпләп, жәрәхәтләренә үлән япты. Кызны, атына утыртып, фермага кадәр кайтарып куйды.

Ике атна буена ул кузгалмыйча урын өстендә ятты; беренче тапкыр торып, ишек төбенә чыгуга, каршысына хужасы килеп басты.

—Йә, ничек килештекме?—дип сорады ул.

Кыз ни дип әйтергә дә белмәде, ләкин хужаның китмиңә, үжәтләнәп үзенә таба карап торганын күрәп, читенсенеп кенә:

—Юк, хужам, булдыра алмыйм,—дип жавап бирде.

Шунда инде хужа кеше кызып китте:

—Булдыра алмыйсың? Нишләп әле ул булдыра алмыйсың?

Кыз:

—Булдыра алмыйм,—дип тәкрарлый-тәкрарлый жылый ук башлады.

Хужа ана текәлеп карап торды да кинәт туп-туры йөзенә бәрәп:—Алайса синен сөяркәң бар?—дип кычкырды.

Кыз, оятыннан калтыранып:—Алайса шулай була инде,—дип мыгырданды.

Ачудан кызарынган ир тончыга-тончыга кычкырды:

—Әле шулаймы, син юнәсезнең сөяркәсе бармы? Кем ул? Кайсы алдакчысы? Сукбай, кесәсендә бер тиенсез, нәсел-нәсәпсез ул әрсез алабай кем ул, әйт хәзер?—Кыз жавап бирмәгәч, ул:—Әйтмисенме?.. Алайса, үзем әйтәм: Жан Бодю.

—Юк, юк, ул түгел!—дип кычкырды кыз.

—Алайса Пьер Мартен?

—Түгел, түгел!

Ярсудан нишләргә белмәгән хужа тирә-юңдәге барлык егетләреннән исем-нәрен атый башлады, ә хурлыкка калган кыз, зәңгәр альяпкычының итәк очы белән күз яшьләрен сөртә-сөртә, аның әйткәннәрен юкка чыгара барды. Хужа исә, аның күнелендә казынып, мәгънәсез бер үжәтлек белән серен алырга омылды, әйтерсен дә ул өн төбәндәге жанвар исен сизеп, шуның эзенә төшәр өчен көн бие жир тырнаган ау эте иде. Кинәт ул:

—Соң бит бу Жак, былтыргы хезмәтче,—дип кычкырды,—сине бит аның белән йөри, ул ана өйләнәм дип вәгдә иткән, дип сөйләгәннәр иде...

Раузаның тыны бетте, йөзенә кан йөгәрдә; битендәге күз яшьләре, кайнар табага төшкән сыман, бердәй кибең бетте. Ул да:

—Юк, юк, ул түгел!—дип кычкырды.

—Алдыйсың бит?—дип сорады теге, дәрәслеккә килеп төртелгәнән тоеп.

Кыз ашыга-ашыга:

—Менә хәзер ант итәм, ант итәм...—дип жавап бирде.

Үзе, изге нәрсәгә кагылмыйча гына ничек итеп ант итәргә икән, дип, баш ватты.

—Ул бит сине почмак саен кочты, аш вакытларында да синнән күзен алмады. Сүз бирденме син ана, бирденме?—диде хужасы.

Бу юлы инде кыз туп-туры хужасының күзенә карады:

—Сүз бирмәдем, жир йотсын, менә бүген кодаласың, барасым юк!—диде.

Ул шулхәтле ихлас сөйләгәч фермер икеләнә башлады. Сорауларын үз-үзенә биргәндәй итеп, сүзен дәвам иттерде:

—Алайса кем була соң инде? Синең белән ул-бу булганы да күрәнмәде, югыңа сизмәгән кеше калмас иде; әгәр инде хәвеф-хәтәрсез генә котылган икән, нишләп әле асрау хужасына кияүгә чыгудан баш тартырга тиеш? Монда барыбер нидер бар.

Кыз бүтәнчә жавап кайтармады, аның күнелен төшенкелек биләп алды.

Фермер тагын бер тапкыр:

—Теләмисен алайса?—дип сорады.

—Булдыра алмыйм, хужа,—диде кыз.

Ир кеше борылды да китеп барды.

Кыз инде аны ниятеннән кире кайткандыр дип уйлап, тынычланып диярлек калды, ләкин ул шулхәтле жәберләнгән, хәлдән тайган иде, әйтерсен дә аны, карт алаша урынына жигеп, жылгәргәч өйләндерткәннәр иде.

Эшләрен төгәлләүгә үк ул ятып йоклады.

Төн урталарында кемнәндер ике куллап аның ятагын капшаганына уянып китте. Рауза куркып сикереп куйды, әмма фермерның тавышын танып алды.

—Курыкма, Рауза, бу мин, синең белән гәпләшәргә килдем,—диде ул.

Башта кыз гажәпләнде, әмма аннары, тегенең юрган астына керергә маташуын күргәч, ана ни кирәген аңлады һәм бөтен гәүдәсе белән калтыранырга

тотынды; йокы аралаш, төн караңгылыгында, аны теләп килгән ир кеше янында, урын өстендә шәрә килеш ул үзен бик көчсез итеп тойды. Ул, әлбәттә, бирешмәде, ләкин, гади табигатьте кешеләрдә көчләрәк була торган инстинктка буйсынып, иренеп кенә карышты. Ирнең үбәргә маташуыннан качып ул башын әле унга, әле сулга борды. Ялыктыргыч көрәштән ярсыган тәне киеренкеләнде. Ир кеше, теләге көчәюдән тупаслана, дорфалана барды. Кинәт кенә юрганнны алып ыргытты. Шунда инде кыз моннан да ары каршы торырлык көче юклығын аңлады. Тутый кош башын канаты астына яшергән сыман, ул оятыннан куллары белән йөзен каплады һәм карышудан туктады.

Фермер аның янында төн кунып калды. Икенче көнне ул тагын килде, һәм шуннан соң көн саен килә торган булды.

Алар бергә яши башладылар.

Иртәләрнең берендә ир:

—Мин халыкка белдерергә куштым, киләсе айда никахлашырбыз,—диде.

Кыз җавап бирмәде. Ни әйтә ала иде ул? Нишли ала иде ул?

IV

Ул кияүгә чыкты. Эченнән чыгып булмастай, читләренә буйлар житмәстәй чокырга төшөп киткән кебек булды кыз, бәхетсезлек исә аның өстенә килеп асылынды һәм менә-менә ишелеп төшәр кебек тоелды. Ул ирен талагандыр да, ире аны иртәме-соңмы сизәр кебек тоелды. Аннары ул үзенң бөтен бәхетсезлекләренең башы һәм шул ук вакытта жир йөзәндәге иң зур бәхете булган баласы хақында уйлады.

Елына икешәр тапкыр ул аның белән күрешергә кайтып килә иде һәм шуннан соң һәрвакыт тагын да ныграк сагына башлый иде.

Әкрән-әкрән ул күнәгә барды, куркулары басыла төште, йөрәге ипләнде, гәрчә күнелендә ниндидер шомланулар калса да, ул инде тынычланыбрак, үз-үзен ышаныч беләнрәк яши башлады.

Еллар үтә торды, балага биш яшь булды. Хәзер инде хатынны бәхетле дияргә була иде. Эмма кинәт ире сагышлана башлады.

Инде ике-өч ел буена аның күнелендә ниндидер тынычсызлык, ниндидер борчу, жан чире оешып килә иде. Ашаганнан соң өстәл буенда башын учына салып, ямансылап, ниндидер сагыштан газапланып озак-озак утыра торган булып китте. Еш кына тавышын күтәрә башлады, дорфаланды; аның хатынына ачуы кабара кебек тоела иде, чөнки вакыт-вакыт ул зәһәрләнеп, хәтта авызланып хатынының сүзен бүлдерә иде.

Бер мәлне, күрше малае күкәй сорап кергәч, эше булгангадыр инде, Рауза аның белән кырысрак сөйләште; шунда, көтмәгәндә килеп кергән ире ачу белән:

—Үз малаең булса, син ана болай кычкырмас идең әле,—диде.

Хатын аптырап калды, ни әйтергә дә белмәде, күнелендә бөтен элекке төшвишләре янарды.

Әбәт ашаганда ире аның белән сөйләшмәде, ана таба карамады, ул аны күрәлмидер, жене сөймидер кебек, нидер сизенәдер кебек тоела иде.

Хатын бөтенләй югалып калды, аның белән икәүдән икәү генә калудан курыкты, ә инде әбәт ашаганнан соң өйдән чыгып, чиркәүгә таба китте.

Карангы төшөп килә иде инде; тар гыйбадәтханә эчендә бөтенләй карангы иде, эмма эчкәрәдә, клирос тирәсендә ниндидер аяк тавышлары ишетелә иде, бу—чиркәү караучының төнгә лампадага керосин салуы иде. Сонгы өметкә тотынган сыман ябышты Рауза шушы гөмбәз астында адашып калган бөләкәй утка, сонгы ышаныч сыман тоелды ул ана һәм, шуннан күзен ала алмыйча, ул тез чүкте.

Чылбырын чылтыратып, лампадка өскә таба менә башлады. Шулар арада агач башмаклар чыштырады, аннары плитәләр өстеннән шуышып киткән бау тавышы килде; куерып килгән карангылык эчендә кыңгырауның сыек кына чынлаган тавышы ишетелде. Каравылчы китәргә җыенган иде, хатын аның артынан куйп житте.

—Кюре әфәнде өйдә микән?—дип сорады ул.

—Әлбәттә өйдә,—дип жавап бирде каравылчы.—Мин кичке гыйбадәткә чаң какканда ул һәрвакыт тамак туйдыра.

Хатын калтырана-калтырана чиркәү йортынын кече капкасын этте.

Кюре өстәл буена утырып кына маташа иде. Хатынны ул үз янына чакырды.

—Ишеттем, ишеттем. Ирегез әйткән иде инде миңа. Сезнең ник килгәнегезне беләм,—диде рухани.

Бичара хатын катып калды. Дин хезмәтчесе сүзен дәвам иттерде:

—Нишләмәк кирәк соң, кызым!—диде ул.

Ул кашык арты кашык ашын йотты, аш тамчылары аның корсагы өстендә ялтырап торган киemenә тамды.

Хатын инде сөйләргә дә, үтенергә дә, сорарга да кыймый иде, ул урыныннан торды; кюре ана:

—Рухыгызны төшермәгез...—дип кенә әйтә алды.

Хатын чыгып китте.

Ни эшләгәнән анышмыйча, ул фермасына әйләнеп кайтты; иренен аягына егылды һәм, күз яшыларын агыза-агыза:

—Ник ачуланасың син миңа?—дип, ынгырашкандай итеп әйтте.

Ире сукранырга тотынды:

—Ничек ник? Балабыз булмаганга, шайтан алгыры! Хатынны мин гомер бue ялгызыбыз гына яшәр өчен алдыммыни! Менә шуна ачуланам. Сыер бозауламаса, ул рәтлө булмый. Хатын да шулай—бала китермәсә, рәтө булмый.

Хатын, сулкылдап елый-елый:

—Минем монда катнашым юк, гаебем юк минем монда,—дип кабатлады.

Шуннан соң ире берәз йомшый төште:

—Мин сине гаепләмим, шулай да, ачу килә бит,—диде.

V

Шул көннән башлап аны бер теләк: бала табарга, тагын бер бала табарга дигән теләк биләп алды һәм ул теләген кеше саен сөйләп йори башлады.

Күрше хатыны ана һәр көнне кич белән бер стакан суда бер чөметем көл салып эчертергә дигән кинәш бирде. Фермер мона бик теләп риза булды, ләкин бу чараның файдасы тимәде.

«Бәлки нинди дә булса хикмәтләрәк чаралар бардыр», дип уйлаштылар алар. Һәм сораштыра башладылар.

Фермадан ун льеда торган бер көтүче барын әйттеләр аларга. Һәм Валлен абзый, атын жигеп, шунда кинәш сорарга чыгып китте. Көтүче ана ниндидер тамгалар салынган ипи бирде; үләннәр кушып пешерелгән шушы ипидән алар икесе дә төнлә, якынлык кылганчы һәм аннан соң берәр телем ашарга тиеш булалар.

Иппине валчыгына хәтле ашап бетерделәр, ләкин файдасы тимәде. Мәктәптә укыта торган укытучы аларга мәхәббәтнең авылда мәгълүм булмаган, ләкин бик ышанычлы чараларын ачып бирде, әмма алардан да файда булмады.

Кюре, гыйбадәт кылып өчен, гыйффәтлө канга баш ияр өчен Феканга барып кайтырга кинәш итте. Рауза, бөтен паломниклар төркеме белән бергә аббатлык жире өстенә сузылып барып ятты, крәстиән йөрөгәннән кайнап чыккан үтенечләргә үзенекен дә өстәп, үз өстеннән балага узмау жөзасын алуын үтенеп, Аллаһы Тәгаләгә мөрәжәгать итте. Ләкин бары да юкка булды. Шулчакны инде ул, бу беренче гөнаһым өчен жөза икән, дигән карарга килде һәм бөтенләй өметсезлеккә бирелде.

Ул инде хәсрәтәннән кибең-корый башлады, ире дә картаеп калды, буш өметләрдән аптырап-йөдәп бетте. «Кайгы аның бөтен жилеген суырды инде»,—дип сөйләләр иде күршеләре.

Һәм шунда болар арасында дошманлашу башланды. Ире аны сүктө, кыйнады. Көне буена талады, төнлә исә, урынга менеп яткач, ачудан тыннары

кысылып, әшәке сүзләр әйтте, йөзәнә карап пычрак ыргытты.

Шундый төннәрнен берендә, ничек итеп кимсәтергә, рәнжәтергә белмиңә, ул ана тан атканчы тышта, яңгыр астында басып торырга кушты.

Хатыны аның сүзен тынламады, шуннан соң ире аның бугазыннан эләктереп алды да йодрыгы белән йөзәнә китереп сукты. Хатын бер сүз дә әйтмәде, кыймылдап та карамады. Котырылган ире, тезен хатынының корсагына терәде дә, тешен кысып, үтерәм дип тукмарга тотынды. Сонгы чиккә житкерелгән хатын ачу белән аны кинәт кенә стенага таба алып ыргытты да күтәрелеп, үзгәргән, ысылдап торган тавыш белән кычкырып жибәрде:

—Бар минем балам, бар, Жактан таптым. Жакны беләсен бит, ул өйләнергә вәгъдә итте, өйләнмәде, китте.

Ире аптыраудан тораташ булып катты; хатыннан ким дулкынланмаган ир болай дип мыгърданды:

—Нәрсә диден син? Нәрсә диден?—диде ул.

Шунда хатын ачы күз яшлыәре аша сөйли-сөйли үксәргә тотынды:

—Шуна күрә сина кияүгә чыгарга теләмәдем бит мин, шуна күрә. Үзәнә әйтә алмадым. Улым белән бергә куып чыгарган булыр идән бит син мине, бер сынык иписез калдырып. Үз балаң булмагач, син моны андый да алмыйсың.

Һаман ныграк гажәпләнә барган ире бер сүзгә кабатлады:

—Балаң бармыни синен, балаң бармыни?

Хатын үксүендә булды.

—Син мине көч белән алдың бит,—диде ул.—Исәңдәдер, мин сина теләп чыкмадым.

Шулчакны ире торып шәмне кабызды да, кулын артка куеп, бүлмә буйлап йөрәнә башлады. Хатын, караватында яткан килеш, елавында булды. Кинәт ире аның каршысына килеп туктады.

—Балабыз булмаганга мин гаепле алайса?—диде ул.

Хатын эндәшмәде. Ире янадан йөрәнә башлады да янадан аның каршысына килеп туктады.

—Малаң ничәдә?—дип сорады ул.

—Тиздән алты тула,—диде хатын көчкә генә.

—Нишләп берни дә әйтмәдән?

—Ничек әйтим!..

Ир кыймылдамады да.

—Йә, тор,—диде ул.

Хатын көч-хәл белән генә урыныннан кузгалды; аннары, стенага ябыша-ябыша гына аягына баскач, ире кинәт кенә элекке яңгыравыклы тавышы белән көлеп жибәрде һәм, хатыны әле һаман исәнә килә алмыйча торгач:

—Йә, сон, әйдә, үзебезнеке булмагач, синен малайны барып алыык инде,—дип өстәде.

Хатын шундый да курыкты, әгәр дә ки хәле булса, ул һичшиксез торып чапкан булыр иде. Фермер исә, кулларын угалап, сөйләнүендә булды:

—Мин берәр каян бала алырга дип уйлап йөри идем инде, менә ул үз табылып тора бит әле, табылып тора бит әле. Мин әле күрәдән дә берәр ятим бала юкмы дип сорапшырган идем.

Аннары, һаман да көлә-көлә, елавыннан айнамаган, мингерәүләнәп беткән хатынын кочаклап үпте дә, чукрак кешегә кычкырган сыман, кычкырды:

—Йә, әнкәсе, бар әле, кара, берәр ашардай нәрсә калмаган микән. Чүлмәге белән йотар идем,—диде.

Хатын итәген киде; алар бергәләп аскы катка төштеләр; хатыны идәнгә тезләнәп казан астына ут тергезгән арада ире аш өе буйлап йөрәндә һәм, кояш кебек балкып:

—Валлаһи дип әйтәм, мин бик шат, чынлап әйтәм менә, шулхәтле шат мин!—дип сөйләнүендә булды.

Саимә ИБРАҺИМОВА тәрҗемәсе.

Әгъдәс
Борһанов

КОММУНИЗМ—«ӨРӘКМЕ»?

Жинаятътән дә яманрак хата

1997 елда Франциядә «Коммунизмның кара китабы» дигән хезмәт басылып чыккан. Ул хезмәттә коммунистик партияларнең һәм, әлбәттә, иң беренче нәүбәттә, Советлар Союзы Коммунистлар партиясенең барлык жинаятъчел эшчәнлекләренә йомгак ясалган, алар шәрехләп бирелгән. Узган елның көзөндә Мәскәүнең «Независимая газета»сы әлеге китапка багышланган мәкаләләр бастыра башлады: Александр Кустаревның «Өрәкне ничек ырымларга?» («Как заговорить призрак?». «Н.Г.», 24.09.98) һәм Александр Ватлинның «Курку һәм шелтә белән» («Со страхом и упреком». «Н.Г.» 22.10.98) дигән мәкаләләре дөнья күрдә.

Без күбрәк А.Кустарев мәкаләсе турында сүз алып барырбыз. Аның мәкаләсендә буеннан-буена бер фикер үткәрелә: идеология буларак, коммунизм да һәм, телсә нинди башка сәяси оешма кебек үк, коммунистлар партиясе дә—жинаятъчел түгелләр; әхлакый яктан караганда аларга тискәре бөя бирергә мөмкин, ә хокукий юридик яктан—ярамай.

1. Коммунистлар «егылганмы» инде?

ТИЕШЛЕ рәсми дәлиләр-документлар белән расланганлыгын А.Кустарев инкяр итә алмаса да («әлбәттә, аларны юкка чыгара алмыйсың», ди ул), зәрерлекләүләрдә шәхсән үзе катнашмаган шөхесләргә, бигрәк тә идеологиягә карата «жинаятъ эше кузгатып булмый» дигән сылтау белән ул большевизмның зәрерлекләү (репрессияләр) сәясәтен һәм эш-гамәлләрен аklarга тырыша. Соң бит, зәрерлекләү-жәберләүләрдә катнашмаганның беркем дә гаепләргә жыйенмый әле.

Идеология мәсәләсе. Авторның фикеренчә, ул турыдан-туры «дини сугышларга» бөйлә, андый сугышларда катнашучы якларның гамәлләре «жаваплылык этикасына» түгел, ә һәрвакыт жәбер-зомымга нигезләнгән «инану этикасына» нисбәтле була, имеш.

Беренчедән, мин шуңа игътибар итәргә теләр идем: коммунистик идеология хакыйкәттә икейөзлө, монафыйк һәм ялган идеология булып, аны халыклар аңыннан жуу, фаш итү бик авыр эш. Моңы бары үз

жилкәндә татып, үз язмышында кичереп кенә расларга була. Ленин үзе «әгәр коммунистлар үзләре генә эшләмәсәләр, коммунизмның абруй-дәрәжәсен төшерү мөмкин түгел» дигән икән—бу сүзләрдә зур халык бар. Бер караганда, чынлап та, коммунистик идеология халык сөючән, иң алдынгы төгълимат кебек—аның һәр сүзеннән ярлы-ябагайларны, ятим-жилпеләрне, хезмәт халкын ярату, шулар өчен жаннарын фида кылу хисләре ташып тора. Ышанам: коммунистларның күпчелеге үз төгълиматларына ихлас инана, саф йөрәк белән, чын күңелдән азатлык көрәшенә кушыла, коммунистик төгълимат өйрәткәннәрнең барысын да тормышка ашырырга тели. Ләкин бөтен бәла дә шунда ки, шул эш-гамәлләрне тормышка ашыра башлагач, андый беркатлылар асылда кешелексез-шәфкатьсез эшчәнлекләр йогынтысына биреләләр. Әүвәле «урман кискәндә йомычкалар оча» дигән халык өйтеменә ризалашалар, аннары кеше шәхесенә «мичне ягып-дөрләтеп жибәрерлек йомычка» итеп кенә карарга күнегеп китәләр. Үз максатларын гадәти, кешелекле ысуллар белән башкарып чыгу мөмкин булмаганлыктан, алар халыкка карата мөнәсәбәтләрдә һаман да катырак-кырысрак юллар сайларга мәжбүр булалар. Шулай итеп, социалистик революциядә жиңеп чыккан эшчеләр сыйныфының дәүләт хакимияте—пролетариат диктатурасы урнаша. Ә диктатура—ул дәүләт белән идарә итүдә чикләнмәгән хакимлек дигән сүз. Житмәсә, «пролетариат диктатурасы» дигәнә дә сүздә генә кала—асылда ул хакимият башында утыручы коммунист юлбашчылар диктатурасына әверелә. Милли сәясәттә дә шундый ук метаморфаза—кискен үзгәреш килеп чыга. Үзләрен иң сыналган саф интернационалистлар дип, бар дөньяга «Барлык илләрнең пролетарийлары, берләшегез!» дигән шигарь-лозунг күтөрөп чаң суккан коммунистларның чынлыкта максатлары башкачарак икән бит! «Барлык илләрнең пролетарийларына» байтак кавем-халыкларның кертелмәве ачыклана: чечен, ингуш, карачай, балкар, татар, калмык, немец,—һәммәсән дә санап бетереп тө булмый,—һәм, әлбәттә, «жидлар»—яһүдләр... Алар белән «берләшүне» Макашов кебек коммунистлар бары тик «кабердә генә мөмкин эш» итеп күрәләр.

Шуны онытмаска кирәк, кайсы сыйныфка хезмәт итүенә карамастан, коммунистик номенклатура хакимияте, ягъни түреләр эшчәнлегә бер үк закончалыкларга таяна. Моңың коммунистларга хас бик мөһим бер үзенчелеге бар: бу хакимият, милли байлыкларга ия булып алган дәүләтнең житәкче көче буларак, ялчы-кол халыкның ирке чикләнмәгән хужасына әверелә, беркем алдында да, бернәрсә өчен дә җавап бирмәстән, ул халыкның барлы-юкты мал-мөлкәтә һәм язмышы-тормышы белән ничек тели шулай идарә итә башлый, халыкка үзе теләгәнчә яшәргә ирек бирми. Ныгып алган мондый дәүләт беренче көннәрненнән үк жинаятьчел юлбасар-бандит дәүләткә әйләнә. Аның бар коммунистик асылы өнә шунда. Шуннан «революция мөнфәгәтьләре—иң югары закон» дигән принциптан чыгып эш йөртүче хакимиятнең тарихларда күрелмәгән башбаштаклыгы, җәбер-зольмы башлана. Коммунистик төгълимат—коммунофашизм, ул пролетар булмаган барлык сыйныфларны юк итеп яки аларның үзбаш-мөстәкыйль яшәү мөмкинлеген бетереп, тулысынча комбюрократик дәүләткә буйсынган ярлы пролетарлар дәрәжәсенә төшерүне максат итеп куйган социаль фашизм белән гади фашизмны берләштерүче төгълимат. (Жәяләр эчендә генә әйтәп үтим: үзенә барлык өшәкелегә һәм кабахәтлегә белән танылган немец фашизмы да үз халкын юк итүгә—геноцидқа кадәр барып житмәгән иде, ө Россиядә 1918 елның җәеннән (гражданнар сугышыннан, «социалистик лагерның» башка илләрендә исә кырыгынчы еллардан башлап коммунизм геноцид белән шөгыйльләнә башлады—үз халыкларын кыру, юк итү эшенә кереште. А. Кустаревка шунысы да мәгълүм булсын—нацистик төгълимат (аны пропагандалау) хәзер элеккеге барлык фашистик дәүләтләрдә тыелды инде!)

Икенчедән, коммунистик төгълимат—халыкны хакимияткә каршы нәфрәт

тудырырга өйрөтүче, үз халыклары арасында сыйныфларны сыйныфларга каршы котыртучы-өстөрүче, жәмгыятьнең төп житештерү көчлөрө булган вак, урта һәм эре хосусый милекчеләрне юк итәргә юнәлтелгән, социаль яктан иң рәхим-шөфкатьсез тәғлимат. Ул һәркемне бар булган мал-мөлкәтәннән ваз кичтереп, ягъни шөхеснең мөстәкыйль яшәрлек матди нигезен юк итеп, аны физик һәм акыл хезмәте пролетарийларына—милли байлыкларның бердәнбер хужасы булып калган дәүләтнең ялланып эшләүче колларына өверелдерергә тырыша.

Хезмәт житештерүчәнлегенә нигезләнмәгән (ө ул мөмкин дә түгел), бары тик хезмәт ияләренең куллану ихтыяжына гына нигезләнгән «тигезләүчелек принцибын» (Дюрингның «тигезләүчелек социализмы»н искә төшереgez) тормышка ашыруы белән коммунизм гади халыкны кызыктыра-ымсындыра, ул шунлыктан да бигрәк куркыныч. Әлбәттә, бу «тигезләүчелек принцибы» партноменклатурага—түрөлгә кагылмый, алар бал-май эчендә йөзеп яши бирә. Кайсы гына илнең күпчелек халкын алсаң да, аларның сәләтләре үз хезмәт көче белән генә мул-иркен, бай тормыш алып барырлык була алмый, ул сәләтләр уртача һәм уртачадан түбәнрәк була. Шуңа күрә дә «һәркемнән—сәләтенчә, һәркемгә—хажәтенчә» дигән коммунистик принцип гади халык өчен бик мавыктыргыч булып тоела да. Беркайчан да яхшы тормыш күрмәгән, аның ни-нәрсә икәннән белмәгән совет пролетарийларына («совокларга»), сыйфаты бик мактанырлык булмаса да, өендә яки завод ашханәсендә ашап азмы-күпме даими түк йөрү, үз кесәсендә, хатыныннан яшерепмә-яшермичәмә, «бормотуха»лык һәм бер сынык кара ипилик сумнары булу ярап тора иде һәм, ышанычлы булгач, шул жите дә иде.

Коммунизмны тормыш үрнәге итеп алган милләт төрөккыяткә, алгарышка өметләнмәскә тиеш. Төрөккыят—халыкның гаммави ижатыннан башка мөмкин эш түгел. Әмма ижат-иҗтиһад үзә артыннан үзгәрешләр алып килә торган туктаусыз революцион үсеш процессы ул, тоталитар коммунистик түрәләр өчен бер дә кулай түгел шул бу! Милләт, ярлы-примитив кына булса да, ышанычлы бер тормыш дәрәжәсенә мохтаж. Андый тормыш дәрәжәсе торгынлыкта яшәү белән килешмәүче һәм тормыш шартларының даими яхшыра баруын таләп итүче аңлы-зиһенле шөхесләренә, зыялыларны юк итү яки төрмә-психушкаларга» ябып кую, шулай үк чит илләрне «тимер пөрдә» белән каплау (башка илләрдәге тормыш хәлләрен белүдән мәхрүм итү) берабәрәнә чагыштырмача озак вакытка тәэмин ителә ала. Милләт хайван хәленә диярлек төшә, зөгыйфьленә, бетүгә йөз тотта. Россия философы С. Франк бу хакта бик үткен итеп өйткән: «Кешенең хайваннан иң асыл әермасы шунда—кеше үзенәң имин-мул тормышын тәэмин итәрлек мал-мөлкәткә ия була ала, хайван исә йө даими урлашып, тирә-як мохитне, табигатьне кыра барып яши, йө кешеләр биргән азык белән туклана. Кешене милкеннән мәхрүм иткән коммунизм нигездә аның шул хайван хәлендә яки шыр ялангач кеше хәлендә яшәвенә генә урын калдыра, шөхеснең хокуклары үз төненә булган хокукларыннан ары үзмый». «Шул төнен сатып яки ялланып кына яши дә инде ул»,—дип тө өстөр идем өле мин. Социалистик дәүләттә кеше дәүләт нәрсә бирсә (нәрсә рөхсәт итсә), шуңа риза булып яшәргә мәжбүр. Биредә мөстәкыйльлек, инициатива, эшчәнлек каһәрләнә, алар жөзәга лаек.

Өченчедән, теләсе нинди хөкүмәт, табигатьтөгә һәм жәмгыятьтөгә һәр нәрсә шикелле үк, бары тик көндәшлек-ярыш, конкуренция шартларында гына табигый яши, тиешле эш-гамәлләрен башкара ала. Бер генә хөкүмәт тө үзенә каршы торырлык, аның белән бөхәскә керерлек акыллы, эшлекле, чын гамәли оппозициядән башка яши алмый. Көнбатыш илләрдәге демократия нәкъ менә шул рәвештә төрөккый итә дә. Коммунистик хөкүмәт исә андый көндәшлекне күтәрә алмый, ул һәрбер эштә, һәркайда һәм һәрнәрсәдә үзә генә хаклы, үзә генә тулы хужа—монополистлыкка дөгъва кыла, чөнки коммунистик тәғлимат—

«берденбер дөрес» тәғлимат, имеш. Аның «жимешләре» күз алдыбызда. Җәмгыятьтәге үзенә каршы килүче һәм ижади фикерләүче шөхесләргә кырып бетерә барып зәрлекләү сәясәте коммунистик режимга җиде дистә еллар буена хахимлек итү мөмкинлеген бирде. Көннөрдән бер көнне, халык совет системасын астыртын гына мәтәлдәреп төшергәч, дәүләт көнбатыш демократиясә белән «салкын сугышта» җиңелгәч, җәмгыятьтәге вазгыять революцион халәткә яқын иде, әмма,—ни кызганыч!— оппозиция булмагач, халыкны җитәкләп алып китәрлек башка альтернативә көч тә юк иде шул. КПССның үз эченнән килеп чыккан коммунистик фикерлә «демократлар»дан кала, дип тә өстәргә кирәктер. Нәтиҗәдә— советлардан соңгы җәмгыятьтез мөстәкыйль яшәргә сәләтсез икәнлеген бөтен дөнья алдында күрсәтте. Дәүләт хәзер дөнья буйлап хәер теләнеп йөрергә калды. Менә шундый хәлләр...

А. Кустарев үзенң мөкаләсендә укучыларны әледән-әле «мин коммунист түгел, коммунизмны якламыйм» дип ышандырмакчы була. Янәсе, ул «коммунизмны гаепләүчеләрнең дәлилләүләренә шикләнеп караын гына» белдерә. Кайбер компартияләр һәм аларның җитәкчеләренә каршы оештырылган суд процессларының нәтиҗәләренә А.Кустарев мондый бәя бирә: «Ул суд процесслары тупикка барып төртелделәр. Коммунизмны хөкемгә тарту—мөһнәсезлек». «Ә хөкемдарлар кемнәр?»— дигән мәғлүм сорауны бирик әле. Элекке социалистик дәүләтләрнең бөтен бәласе дә, төгәлрәк әйткәндә—бүгенге бәләләренә беренчел сәбәбе дә шунда ки, күпчелек очракларда алардагы «үзгәртеп корулар» шул ук коммунистик номенклатураның икенче эшелон тарафыннан башкарыла. Үз вакытында беренче рольләргә уйнаган әүвәлге комбюрократ түрәләр, тарихи типта ук булмаса да, азмь-күпме дәүләтчелек мәктәбе үткән иделәр, ә хәзергеләргә кинәт кенә, дөррәү рөвештә «хамнан пан» булдылар да куйдылар. Татарчалап әйтсәк, «сөнәктән көрәк» килде дә чыкты.

Автор чагыштырмастай күренешләргә чагыштыра да ялган тәңгәллек ысулыннан оста гына файдалана. Янәсе, немец фашизмын ни өчен хөкем иттеләр? Җиңелгән булганы өчен. «Җиңүчеләргә хөкем итмиләр» бит. Димәк, коммунистларны да, хәрби булмаса да, «тарихи җиңелүгә дучар булганнары» өчен хөкем итәргә телеләр хәзер. «Егылганны тукмарга теләүчеләр» һәрвакыт җитәрлек. А.Кустаревның фикер сөреше әнә шундый. Дөрес—әгәр демократия фашизмны җиңә алмаган булса, фашизм Нюрнбергта халыкара хөкемгә дә тартылмаган булыр иде. Әмма иртәме-соңмы фашизмның барыбер хөкем ителәчөгөнә шикленерлек нинди нигез бар соң? Нәрсәне яки кемне булса да, ул җиңелгәннән соң гына түгел, кагыйдә буларак, шактый иртәрәк—аның җиңеләчөгөнә өмет тотып хөкем ителәр, гаепләп чыгалар, эшчәнлеген тыялар. «Егылганны кыйнамайлар», имеш. Россия һәм элекке СССР составында булган дәүләтлөрдәге коммунистик тәғлиматның яшәүчәнлегә турында сөйләп тормастан, шуны гына әйтк: хәтта Европа һәм Америка иллөрендә дә бөтенләй «егылдымы» икән соң әле ул? Әгәр дә, А.Кустарев уйлаганча, бүген Европада «коммунизм—бары тик өрәк кенә ул» дигән фикер белән килешәбез икән, ул «тереләргә тота торган мәетләр өрөгедер». Гайдар-Чубайслар Россиядә «реформаларны» шундый итеп үткәрделәр ки, советлар заманындагы иң килешмәс антикоммунистлар да хәзер иң зөһөр коммунистлар ягына авыштылар шикелле. Коммунистлар, Гайдар белән Чубайска хәзер үк Сиам игезөкләргә кыяфәтендәгә һөйкәл коеп, шул игезөкләр янына: «Нинди ақыллыларым сез минем!»—дип, аларның башларыннан сыйпап торучы Президент бабаларын да бастырып куйсалар, бер дә артык булмас иде. Немец фашизмынан аермалы буларак, әле һаман да төүбөгә килмәгән, алай гынамы, янәдән хахимияткә үрлөргә тырышкан һәм кайбер иллөрдә шуңа ирешкән коммунизмның җинаятләре турында алдыңгы карашлы дөнья җәмәгатьчелегенә кискен мәсьәлә күтөрүе очраклы түгел.

Коммунизмга һәм шуңа бәйлә рәвештә революциягә карата ягымлы караш, бердән, гавам—гади халык аңында сакланып калса, икенчедән, байтак кына галимнәр тарафыннан да хуплана һәм, әйтергә кирәк, шул рәвешлә коммунистик төгълиматның яшәвен озынайта. Мәнә бер мисал: 1998 елның октябрдә ВЦИОМ (Всероссийский центр изучения общественного мнения—Жәмәгәтчылек фикерен өйрәнү буенча Бөтенроссия үзөгә) «Хәзерге Россиядә 1917 елгы октябрь революциясе вакыйгалары кебек вакыйгалар кабатлана аламы?» дигән сорашу үткөргән. Нәтижәләре мондый: (процентларда) төгәен «әйе»—7, тизрәк «әйе»—27, тизрәк «юк»—33, төгәен «юк»—20, җавап бирергә кыенсынучылар—12 («Общественная газета», 5-11 ноябрь, 1998). Ягъни сорашылган кешеләрнең өчтән береннән артыгы революциянең кабатлану мөмкинлегенә юл куя, рөхсәт бирә. Бу—кагыйдә буларак, жәмәгәтчылекнең иң аңлы-актив өлеше—революцион шартлау булсын өчен кирәгеннән җитеп арткан өлеше. (1917 елның октябрь-ноябрь айларында, Учредительное собраниега сайлаулар чорында—революциянең нәкъ күтәрелеп килгән чагы бу!—большевикларга егерме ике проценттан берәз гына артык тавыш бирелгән, калган тавышларны революциягә каршы чыгуы партияләр җыйган). Өстә китерелгән сорашу нәтижәләрен шәрехләп, Ю. Левада: «Хәзерге иҗтимагый системаны җимерергә өзер торучы масса—гавам да, киң катлам халыкның ризасызлыгын революцион юнәлешлә шартлауга китерерлек өйдәкләүче оешмалар да (ассызык минеке.—Ә. Б.) юк»,—дип яза. Ә үзе юкса шушы сүзләреннән аз гына алдарак: «Революция беркайчан да һәм беркайда да халык массаларының үз хөрәкәте, үз эш-гамәле булмады, һәр революцион шартлау кем тарафыннан булса да юнәлтелгән була иде»,—дип төкәрарлаган иде. Бәс, шулай икән, ни өчен КПРФ (Коммунистическая партия Российской Федерации—Россия Федерациясенә коммунистик партиясе) һәм аңардан да сулдарак торган тугандаш «Эне-сеңелләре» исәпкә алынмый, болар «өйдәкләүче оешмалар» түгелмени? Аннары шунысы да бар: революция күпчелек очракта—стихиялә, буйсындырып булмастай күренеш ул. Аның берәр төрлө баш күтәрү-бунт яки башка берәр эксцесс-тәртипсезлектән башланып китүе мөмкин, шуннан соң аны «юнәлтүчеләр» тиз табылып, аларны эзләп торырга да кирәк булмас, коммунистлар үз сөгәтләрен көтөп кенә торалар. Ә халыктагы ризасызлык һәм үч-ярсу мәнә-мәнә ташып түгелер сыман...

А.Кустаревның коммунистлар файдасына дәлиләр китерүенә бөтен «каймагы» шуңа кайтып кала: имештер, коммунистларның эшчәнлегә революцияләр, дини сугышлар һәм «башлангыч капитал—сәрмәя туплау» доверенә туры килә. Янәмәсе, җинаятчел гәмәлләр коммунистлар тарафыннан эшләнмәгән, алар шул революцияләр, сугышлар аша җәмгыятьне яңартулар барышында үзләреннән-үзләре килеп туган, ул процессларда коммунистлар исә бары тик «тарихның агентлары», вәкилләре генә булган. Алардан ни-нәрсә сорарга кала? Бернинди җаваплылык тәләп итеп булмый, гаеп эзли-нитә башласак, тарих өчен бик фаҗигале нәтижәләр китереп чыгару куркынычы да яныйдыр, бәлки. Әйдәгез, авторның шушы фикерләрен сүтеп карыйк өле.

2. Октябрь түнтәрелеше—революция генәме, әллә тагын башка бер-бер нәрсәме?

МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ төгълиматының нигез ташларыннан берсе—пролетар революцияне баштан ук законлы рәвештә коммунистик революция итеп күзаллау. Егерменче гасыр төҗрибәсе шуны күрсәтте: кешелек өчен революцияләрнең хәжәте юк, хаким сыйныф җәмгыятьне тупиктан чыгуның андый аяусыз, ерып чыккысыз юлына үзе китереп

кертә. Революция—шөфкатьсезлек һәм кешелексезлек ул. Шушы хәл үзә генә дә революциянең коммунистик киләчәгә шикле икәнлегенә төплә дәлил.

Гомумән, бары тик буржуаз (демократик) революция генә законлы була ала шикелле, ул өстен феодаллар сыйныфының хахимлегенә һәм милеккә хужа булуларына каршы юнәлтелә, ул демократиягә һәм социаль гаделлеккә «программалаштырыла». Булсалар да, башка барлык революцион төтрөнүләр асылда буржуаз түнтөрөлештә эшләнеп бетмәгән гәмәлләрне генә башкардылар, нигездә капиталистик кысалардан чыкмадылар һәм шул рәвешлә үз халыкларының мул-имин тормышын тәзмин иттеләр. Күпчелек илләр исә андый ижтимагый төтрөнүләрден дә котылып кала алдылар. Кызганыч ки, шуннан да «алгарак» атларга тырышкан антикапиталистик, ягъни «социалистик» революцияләр дә булгалады. Нәтижәсе: «бер бүлмәгә кермәкчә иделәр—икенчесенә барып керделәр»—алар жәмгыятьне төрөккыятнең, алгарышның юл кырына кысрыклап чыгардылар.

Әле сойлагәннәрәбез турыдан-туры Россиядәге революциягә кагыла. 1917 ел: озака сузылган уңышсыз сугыш, халыкның бөлгенлеккә төшүе һәм кыргыйлануы; Февраль буржуаз-демократик революциясенәң жиңүе, вакытлы хөкүмәтнең эшлексезлеге—революциянең бер генә төп максаты да эзлекле рәвештә тормышка ашырылмый кала. Февраль революциясенәң дәвамы булып Октябрь килә—монысы да башлангыч чорында демократик революция, аның төп хәрәкәт итүче көчләре—крестьяннар (буржуаз революциянең асыл сыйфаты шул) була. Башта бары тик демократик бурычлар гына хәл ителә: империалистик сугыштан чыгу, жирне крестьяннарга бирү, халыкларның үзбилгеләнү хокукы. Большевизм жиңа һәм «буржуаз-демократик революциянең агенты буларак» (Ленин сүзләре), хахимлекне үз кулына ала. «Агент» миссиясен үтәгәннән соң, 1918 елның жәеннән большевиклар, продотрядлар һәм комбедлар (азык-төлек отрядлары һәм ярлылар комитетлары) оештырып, «хәрби коммунизм» режимына күчәләр, икътисадка һәм хахимлеккә дәүләт монополиясен булдыру эшенә керешәләр. Илдә аяусыз гражданныр сугышы башланып китә. Шулай итеп, революция Февраль һәм Октябрь казанышларын асылда юкка чыгарып, контрреволюциягә өверелә һәм гражданныр сугышы төмамланганга кадәр шундый булып кала. Аннары да ул, аз вакытлы НЭП чорын искә алмаганда, Хрущев заманы «жөпшөтүе» кебек төсмерләре белән һаман да контрреволюция сыйфатында дәвам итә (бай һәм урта хәллә крестьяннарны «сыйнфый дошман—кулак» дип юк итә-итә, коллективлаштыру—колхозларга куып кертү; үз халкын кыру—геноцид үткөрү, ГУЛАГлар, Новороссийск эшчеләрен ату, советка каршы фикерлеләрне—диссидентларны төрмә—«психушкаларга» ябу һ.б.). Горбачевның «үзгөртөп кору» чорына кадәр шулай була килде ул.

«Үзгөртөп коруның», Брежнев заманындагы контрреволюцион торгынлык (сөясөттә—сталинизмга кире кайтырга омтылу, икътисад һәм мәдәнияттә—торгынлык) чорыннан күчеш буларак, коммунистик режимга һәм дәүләт милкәне монополиягә каршы юнәлтелгән демократик тыныч революция сыйфатында тормышка ашу мөмкинлеге бар иде. Бу исә үзгөргәндә хосусый милекчелек мөнәсәбәтләре торган чын революция булып иде. Әмма «үзгөртөп кору» дигәнәбез, «миннан киткәнчә, иясенә житкәнчә» дип, өштер-өштер генә маташу аркасында, контрреволюцион фетнә (ГКЧП) китереп чыгарды, ул фетнәне бастыру исә хахимият башына Гайдар-Чубайс тибындагы «реформаторлар» килү өчен шартлар тудырды (биредә Ельцинның тискәрә ролен дә әйтөп китү кирәктер), алар 1993 елның көзөндә яңа контрреволюцион түнтөрөлеш ясадылар—халык сайлап куйган Дәүләт Думасын туллардан аттырып, куып тараттылар. Халыкны һәм дәүләтне кычкыртып талау башланды, ул әле дә булса дәвам итә; ил халкына каршы ачыктан-ачык геноцид сөясөтә алып барыла: Чечнядәге сугыш, үлем-китемнең тууга караганда күпкә артуы,

айлар-еллар буена халыкка хезмэт хақы түлөмөү, ачылык-бөлгөнлөкнөң соң чиккө житүө, качаклар, эшсезлек, оешып кына килүче хосусый милекче урта сыйныфны юк итү (1998 елның август кризисы).

1917 елның октябриннөн башлап жылып килген бу фактлар һәм вакыйгалар Октябрь түнтөрөлөшө үзөнөң башлангыч чорында гына буржуаз революциянең девамы булганлыгын күрсөтөлөр. Аның аннан соңгы «үсөшө»—бүгөнгө көндө дә туктатылмаган контрреволюция. Нәтижәсө—миллионнарча корбаннар. Авторлары—коммунистлар.

3. Революция һәм коммунистлар

«КОММУНИСТЛАР нинди генө әхлаксыз булсалар да, революцияне алар «кабызып жиберми»,—дип яза А. Кустарев. Дөрес, революция—халыкны талап, аны хайван хөлөнө төшерүче хахим режимның кабахөт сөясәте нәтижәсө ул. Халыктагы «ярсу төлгөшлөрө» өстен сыйныф гаебе белән үсөп чыга. Әмма халык массаларын озаклап һәм эзлеклө рөвештө хахимиятне бөрөп төшерү өчен революциягө өзөрлөүчелөр—революционерлар, аларның партиялөрө. Некъ менө шулар революцияне «кабызып жиберө».

Авторның: «Авыруны дөвалауга караганда, булдырмау яхшырак. Әгәр жәмгыяттө революцион өзгыять тумаса, бернинди коммунизм да кешелөрнөң аңын яулап ала алмас иде»,—дип язуы дөрес, әлбөттө. Әмма аның «әгәр шундый өзгыять туа икөн, безне коммунизм яки нацизмнан бернөрсө дә коткарып кала алмаячак» дигөн фикере белән һич килешеп булмый. Тарих, революцион өзгыять барлыкка килеп тө, революциялөр булмый калган бик күп очракларны белө. Моңа халыкка файдалы реформаларны үз вакытында үткөрөп яки эзәрлеклөү-жөберлөүлөрнө көчөйтү юлы белән, яки тиешлө өзөрлектөгө сөяси партиялөр һәм юлбашчыларның булмавыннан файдаланып ирешөлөр. Кагыйдө буларак, бу алшартлар бер-берсенө кушылып-ияреп, бергөлөп тиешлө нәтижөлөрнө барлыкка китерөлөр. (Россиядө бу—1859-1861 еллар; аннары XIX гасырның житмешенче еллар азагы—сиксөнөнче еллар башы; Германиядө—1923 ел.).

Ярар, революцион өзгыять һәм коммунистлар булса, революция дө булачак дигөн фикергө килдек, ди. Табигый ки, ижтимагый төртип бозулар, чик-чамасыз коммунистик, әхлаксыз кыланышлар, эксцесслар да булачак. Ә коммунистлар булмаса, төрлө чуалышларга каршы торырлык акыллы сөяси эшлеклелөр андый өзгыятьне демократик чаралар белән дө жиңөп чыга алырлар иде. Революцион өзгыятьне гел коммунистлар белән генө бөйлөп карау һич мөжбүри түгел. Әллө аларның бер «пар атка жигелүлөрө» котылгысызмы? Шулай икөн, димөк, коммунизмны берсүзсөз тыярга кирөк. Берөр уңай ихтималлыкка ышанып, нөрсө булса да булыр өлө, дип яшөргөмө әллө? Юк инде, тәти өфөнделөр, шул рөвешлө, гомумөн, Жир йөзөннөн халык буларак юкка чыгарга мөмкин.

А. Кустарев тагын бер мөсьөлөдө хақы: тулаем алганда, революциялөр чоры үтөп бара. Әмма лөкин Жир шарының аерым почмакларында (Африка, Азия иллөрөндө, өйтик) революциялөр кабынып китү ихтималы юк түгел өлө. Моңа кадөр коммунизм көчлө булган иллөрдө ул үлөп бара, өмма аның «мөет агуы» өлө бик күплөрнө һөлөк итөргө мөмкин. Әгәр дө коммунистлар хахимияткө тыныч юл белән килсөлөр дө, аларның хахимлек чоры тарихи вакытны бушка уздыру, жилгө очыру гына булачак: алар төрлө тәжрибөлөр ясап караячаклар, үзлөрөн «рөнжеткөннөрдөн» үч ала башлаячаклар (Макашов кебеклөрө хөзөр үк шулай дип куркытып торалар ич) һәм ахырда барыбер жиңөлүгө дучар булачаклар. Коммунистларның яңадан бөтен дөньяны яулап алырга омтылыш ясау ихтималы да юк түгел. Халыкара демократиягө бик ошап бетөрмө икөн соң ул омтылыш? Демократиянөң

Гыйрак, Ливия, Куба һ.б. илләр хәлендә калуы да бик мөмкин булмасы?

Демократия тантана иткән Көнбатыш Европа, Төньяк Америка, Көнчыгышның кайбер илләре өчен бернинди революция дә куркының түгел, аларда ул көн тәртибеннән алып ташланган инде. Күрәсең, гомерлектәдер, чөнки ул илләрдә социаль гадиллеккә юл тоткан дәүләтләр хахимлек итә. Россиядә исә алай түгел: биредә, халыкның бөлгенлегенә карамастан, хахимият комсыз вә акылсыз бюрократ түрәләр кулында. Әгәр дә бүгенге коммунистик оешмаларның өз генә Ленин гвардиясенә охшашлыклары булса, жәмгыятьнең хөзәргә хахим режимга гомуми нәфрәтә шартларында, алар дилбегенә жиңел генә үз кулларына ала алырлар иде. Талантлары белән берәз гына Ленин, Троцкий һәм аларның кайбер көрәштәшләренә торырлык юлбашчылары булса, бу коммунистлар да безнең кирәккә бирерләр иде.

(Хөзәргә житәкчеләр—хахимият башындагылары да, аларга каршы торучылары да—торгынлык өлгерткән «жимешләр», акыллы эш-гамәл йөртергә аларның акыллары житенкерәми, алар тау-тау килеп өелгән чишелмәслек авыр мәсьәләләр алдында гажиз калып, котылгысыз әмәлсезлектән аптырашталар. Шуңа күрә еш кына истерикага биреләләр: «иртәгәдән үк бөяләргә иреккә итәргә!», «халыкның тиенлөп жыйган сәрмаясын юкка чыгарырга!», «монстр-дәүләтне—таларга!», «парламентны утка тотарга!», «дошманнарны халыкның үз арасыннан эзлөп табарга!», «журналистларга сугыш игълан итәргә!», «үзәбезнекеләргә дә, читләргә дә бурычларны түләмәскә!» һ.б. һ.б. шундый ахмактыклар эшләнеп кенә тора. (Өмма шунысын да онытмаска кирәк, революция даһи талантларны тудырса да, ул талантларның гел уңай—плюс» билгесә белән генә булулары мөмкин түгел.)

Теге яки бу диннәр шикелле, фәнни булмаган хыяллы төгълимат—бер нәрсә, ни дисәң дә, диннәр кешеләргә әхлаклы-тәүфыйклы итеп тәрбиялиләр. Ә инде фәнни дә булмаган реакцион төгълимат—бөтенләй икенче нәрсә: ул биниһая күп корбаннарға китерә, табигатькә һәм милләтнең генофондына зыян ясай, икътисадны жимерә, халыкны әдәпсезлеккә, әхлаксызлыкка этәрә. Марксизм төгълиматы үзенең аяусыз сыйынфый көрәш идеясә белән миллионнарның күчелен-кальбен пычратты, кеше гомерен шалкан бөясенә дә санамый башлады. Бу төгълимат барлык ижтимагый-икътисади күренешләрдән дә яхшы һәм яман якларны таба. Ул «ахыр чиктә яманлыктар яхшылыктарны жиңгәннә», нәтижәдә, «нәкъ менә яманлыктар көрәш китереп чыгарганны, шул рәвешлә тарихны барлыкка китерүче диалектик хәрәкәт туганны» искә алмаган галимнәрне һәм публицистларны тәнкыйтли. Әйтик, мисалга, әгәр кем дә булса феодализмның яман якларын: «крепостнойлыкны, хахим сыйынфыйның өстенлекләрен бетерергә тотынса—нәрсә килеп чыгар иде? Көрәшнә тудыручы барлык сәбәпләр юк ителеп, буржуазиянең үсешә яралгысында ук киселер иде, тарихны юк итү кебек мәгънәсез бурыч куелыр иде». (К. Маркс һәм Ф. Энгельс. Әсәрләр. 4 том, 143 бит). Боларга каршы мин: «Һәм бик әйбәт булыр иде»,—дип тә өстәр идем. Андый тарихның марксистлардан башка кемгә кирәге бар?

Миңа калса, жәмгыятьнең үсеш-алгарышы вак һәм урта хосусый милекчеләре—урта сыйынфы күп булган теләсә кайсы системаның бары тик уңай күренешләре, «яхшы яклары» белән генә тормышка ашырыла ала. «Яман яклар» милеккә һәм хахимлектә монополия аркасында барлыкка килә. Кешеләр арасындагы көрәшнәң чишмә башы—шунда, шунда ук—жәмгыятьнең таркалуы, революцияләр дә. «Яман якларны» бетерү юлларын эзләргә кирәк. Бөхет көрәштә түгел. Бөхет—гап-гади, ижтиһади тормыш коруда, кешелекнең «төп капиталы» булган сау-сәламәт кешеләргә житәрлек күләмдә ишәйтеп-яңартып торуда. Кеше көмнәрдер, нәрсәләрдер белән көрәшеп яшәүгә мөмкин ителмәскә тиеш. Нәр сөясәтченәң колагына шуны киртлөп куясы иде.

Язмабызның иң баш өлешендә телгә алынган икенче автор—А. Ватлинның карашлары исә, минемчә, бүгенге заман чынбарлыкларына күбрәк төңгөл килә. Ул коммунистлар кылган жинаятьләрне «вакыты шундый иде» дигән сылтаулар белән аklarга ярамый, «аларны бернинди игелекле гамәлләр белән дә юып ташлап булмый» дип саный. Моны ул, Чилидә коммунизмның жиңуенә юл куймыйча, коммунистлар, социалистлар һәм демократларны шөфкатьсез кырган диктатор генерал Пиночетны кулга алу уңаеннан өйтә. Ө инде бездәге коммунизмның «игелекле гамәлләре» турында сүз куертып тормау яхшырак булыр.

4. «Беренчел капитал туплау» һәм «тарих агентлары» мәсьәләсенә карата

СТАЛИН партиясе илне индустриальләштерүгә кирәкле «беренчел капитал туплау» юнәлешендә эш алып барды. Хезмәт ияләренең «каешларын кыса төшү» сәясәте һәм аларны эзәрлекләү («коммунизмның бөөк төзелешләр» эшче көчләр белән даими тулыландырып тору өчен «планлы» кулга алулар) шуның белән аңлатыла да, имеш. Шулай булгач, коммунистларны шөлтөлөргә дә урын юк. Димәк, бүгенге «реформаторларны» дә шөлтөлөргә кирәкми—алар да бит халыкны һәм дәүләтне кабахәтләрчә талауларын «илне аякка бастыру нияте белән эшләнә» дип акланалар.

Коммунизмның рөхиссезлегә «жәмгыятьнең яңарышка сизелерлек ихтияжы вә ихтиярсыз булганда, бу чорда авыл халкының артык күп, ө капитал туплау чыганаclarының тулысынча булмавы шартларында алып барылуы» белән бәйлә, имеш. А. Кустарев бу уңайдан Россиядәге шул чор өзгыятен һәм аның дәүләт эшчәнлеген Англияне «киртәләп алу» максатында андагы халыкның бер өлешен «Австралиягә сөрү» чоры белән тиңләштерә. Бу күренеш тө аңа ГУЛАГларны хөтәрләтә икән. «Дөрес, Англиядә корбаннар Россиядәгедән күпкө ким булган», дигән искөрмә дә ясап куя ул. «Кайберәүләр НЭП һәм беренче бишьеллыклар доверен «беренчел капитал туплау» чоры гына дип фаразлау белән килешеп бетмәскә мөмкиннәр. ВКП(б) житөкчелегендә Россияне яңарту, модернизацияләү капиталистик үсешнең бары тик жирле варианты гына булдымы икән өллә—бу бик кызыксындыра торган сорау»,—дип акыл сата А. Кустарев.

Искөртеп үтик: дәүләтне үз кулларына алган очраclарда да тарих сәяси партияләрнең телөк-омтылышларынан чыгып кына ясалмый. Югарыда өйтеп үткөнебезчә, буржуаз максат-бурычлар Октябрь тунтәрелешен китереп чыгарды. Жиңеп берничө ай узуга, 1918 елның март-апрель айларында ук Ленин, икейөзлеләнөп, «буржуазия белән көрөшнөң яңа фазисы» дигән сылтау табып, капитализм белән «никахсыз өйдөш» булып яшөү юлларын эзли башлый. Бу эзлөнү капитализмны тергезеп жиберүгә юнөлтөлгөн икеләтө буржуаз гамәл белән—1921 елда илдә НЭП (яңа иктисади сәясәт) кертү белән төгәллөнө. Бу сәясәткә тиешле бөясен биреп китү кирөктер: октябрь чорында һәм аннан берәз соңрак та социалистик камуфляж, лозунг-шигәрйлөр күп булуга карамастан, Ленин исөн чакта буржуаз һәм капиталистик үзгөрөшлөр үзлөрөнө юл сала башлаган иде.

М. Вебер: «Россиядө яңарыш-модернизация моңа кадөр булмаганча зур финанс кыенлыкларына килеп төртөлө һәм ул законлы гамәллөр белән генө хөл ителө алмый башлый»,—дип яза. А. Кустарев та аның белән килешө. Ө бу бөтенлөй дә алай түгел! Ни өчен НЭП илне бик тиз арада жимереклектөн, ачлыктан, бөлгөнлектөн чыгара алды? Ул крестьяннарның аерым хужалыгы, шөһәр һөнөрчелөрөнөң, хосусый предприятие хужаларының, сөүдөгөрләрнең эшчәнлегенө туры килеп, ярашып тора

иде. Бу чорда элек-электән Россияда уңышлы үсеш алып килгән кооперациянең бигрәк тә файдасы тиде: гасыр башыннан алып 1917 елга кадәр кооперациянең барлык төрләре егерме тугыз мәртәбә артты. Ә инде аның чөчөк ату чоры егерменче елларга туры килеп, Сталинның колхозлашу елларын башлап жиберүе алдыннан крестьяннарның дүрттән өч өлешә һәм миллионнарча шөһәр һөнәрчеләре-кәсәбәчеләр иреккә рәвештә шул кооперацияләргә берләшеп өлгөргәннәр иде. Россия тарихында беренче буларак, урта сыйныфның тизлтелгән адымнар белән үсүе-ишөе башланган иде. Ә дәүләт икътисады, нәпманнар-кооператорлардан каерып алынган салымнар белән туендырып торуга карамастан, алар белән ярыша алмый, житмәсә өле нәпманнар-кооператорлар һәм крестьяннар үз хужалык мәсьәләләрен базар мөнәсәбәтләре белән түгел, ә административ ысул белән хәл итәргә күнеккән дәүләткә «теш» күрсәтә башладылар. Аерым алганда, икмәк өзәрләү вакытларында крестьяннар һәм кооператорлар аны дәүләт билгеләгән арзан бәягә сатудан баш тартуга кадәр барып життеләр.

Индустриальләштерүне башлап жиберергә кирәкле сәрмаяны НЭП һәм кооперация туплап бирде. Шуннан соң Сталин илне индустриальләштерүне тизләтүгә юл тотты, моның өчен ул бөтен икътисадны ашыгыч рәвештә дәүләтнеке итеп бетерде, «капиталистик чолганышта яшәү» шартларында «беренчел капитал туплауның» даими һәм иң жиңел чыганагы шундый дип уйлады ул. Сүз уңаеннан, «капиталистик чолганыш» дигән ул уйдырма «бүкөй» коммунистлар партиясенең пропаганда эшчәнлегендә төп корал булып килде. Халыкны гел шуның белән куркытып тордылар. Юк, андый чолганыштан чылап та куркудан түгел, сан ягыннан да, сыйфат ягыннан да туктаусыз үсә баручы урта сыйныфның коммунистик режимны бөреп төшерүеннән куркып ясала иде бу пропаганда.

Сталин бары тик базар шартларында гына үсә-яши алган НЭП белән кооперацияләргә «шайтаныма олактырырга» мөжбүр булды һәм крестьяннарны көчлөп-ирексезлөп колхозларга куып кертте, дәүләтлештерде, крепостнойлар хәленә төшерде. Шул рәвешле, Сталин житөкчелегендәге коммунистик-бюрократик дәүләт, барлык милли байлыкны үз кулына туплап, үзе оештырган житештерү мөнәсәбәтләренең өсире, тоткыны булып калды.

Илне модернизацияләү бурычларын законлы хәл итү өчен бер дә яраклы гамәл түгел иде бу.

Әгәр дә Совет хөкүмәте, бер яктан, житештерү көчләрен дәүләт милкә итүгә нигезләнгән икътисад тудырмаган булса, икенче яктан, хосусый милөкчелеккә нигезләнгән нәпманнар-кооператорлар икътисадының үсешенә комачауламаса—менә шул чакта жәмгыятьне яңарту мәсьәләсен законлы хәл итү булыр иде. Шуңа күрә дә, «чиктән тыш артык кыланулары белән үзләре тарихи вә әхлакий жаваплылык тоталар» дип, коммунистларны йомшак кына шөлтөлөгән булып, нигездә исә аларны аклап, ө коммунистлар белән килешмәүчеләрне «законсыз ысулларга барырга намуслары кушмаганга күрә, алар уеннан чыгарга мөжбүр булганнар» дип, аларның рухларын рөңжөтөп (андыйлар «уеннан чыкмаган», аларны бөреп чыгарганнар—күпчелеген атып үтергәннәр һәм ГУЛАГларда череткөннәр), бүгөн «акыллы» кылаып мөкаләләр язуга килешә торган эшме? Яхшы түгел, әфөңделәр!

А. Кустарев фикеренчә, үткән чорлардагы тарихи эшлеклеләрне гаеплөргә кирәк булса, бер коммунистларны гына түгел, төрле дини сугышларда катнашучыларның барысын да гаеплөргә кирәк. Ул чагында, имеш, бик начар нәтижәләр килеп чыгачак. «Әгәр без бүгөн коммунистик режимнарны жинаятьчел режимнар дип игълан итсәк, бу, нигездә, бөтен кешелек тарихын яңадан карап-төзөтөп чыгарга юл ачачак»,—дип яза ул. «Иә, шуннан ни-нөрсә була?»—дип сорар идем мин.

Беренчедән, тарих—фөн ул. Ул кагылырга ярамый торган «изге

сыер» түгөл, тарих бер урында катып калмавы, һаман да үсештә булуы белән яхшы да. Үзгәртеп булмаслык аксиома саналган «хакыйкатлар» дә еш кына яңадан карала, яңа бәя ала.

Егерменче гасыр—кешелек тарихының үткәнендәге барлык әшәкелекләрен үзөнә туплаган гасыр. Россия мисалында ул бигрәк тә ачык күренә. Тарих фәне, асылда, бик шикле фән дә. Анда төп игътибар дәүләт тарихына бирелә, төгөлрәге—патшалар, корольләр тарихы була ул. Совет чоры тарихы исә КПСС һәм аның генсеклары туындагы ялган тарих иде. Россиянең асыл тарихы өлө язылмаган. Ул—бетмәс-төкәнмәс яулап алу сугышлары, империя төзөлү тарихы. Ул—яуланган халыкларны жирсусыз, мал-мөлкәтсез калдыру, халыкларның баш күтөрүләре, аннары жиңеләп, тагын да рәхимсезрәк буйсындырылулары тарихы. «Бер адым алга, ике адым артка» атлап яшәгән Россия тарихының бөтен серетабышмагы да шунда. Аны ачасы, яңадан язасы бар өлө. Россия шул ялган тарихы белән башка алдыңгы ил-халыклардан бер гасыр артка (инде хәзер, кайбер акылылар өйткәнчә, бәлки, мәңгелеккә артка калыптыр) яши бирә. Юкса, үзе муеннан бурычка баткан илләр белән чагыштырганда иксез-чиксез табигый байлыклары һәм күп санлы халкы да бар. Ә менә һаман артта сөйрәлә...

Бер мөкалә авторы Д. Быков бик үткен итеп өйткән: «Без—«якынча» ил, «өйбәрләрне үз исемнәре белән атарга яратмый торган ил». Чөнки «тирә-якта шундый әшәке кабахәтлекләр, аларны кычырып өйтсәң, яшәргә оят була башлый»,—ди бу автор («Новая газета», 09.08.98). Соңлап булса да өйтү, яшереп калдырмау яхшырак булганга күрә, тарих фәне бу «оят хакыйкаты» тулысы белән ачып салырга тиеш. Безнең өчен түгөл, без инде хакыйкаты өчен югалган буын. А. Солженицын өйткәнчә, «ялганнарсыз яшәргә тиешле» оныкларыбыз хақына өйтелсен ул хакыйкаты. Безгә дә, оныкларыбызга да матди мул-имин тормыш тиз генә төтәмәячәк өлө, алар хет ялганларсыз яшәүләре белән бәхетле булсыннар иде.

Икенчедән. Без—тарихчылар, публицистлар: «Тарихны яңадан карап чыгу, аны дөресләү кирекме-юкмы?»—дип чөкөләшәп ятканда, кайчандыр начар, гөнаһлы гамәлләр кылучыларның оныкларының оныклары ул эшне башлап та жибәргәннәр инде. 1998 елның көзендә урта гасырлардагы «төрө йөртүчеләрнең» («крестоносцы») бүгенге токимнары хаж кылучылар—паломниклар сыйфатында Гарептөн Шәрәккә юлга чыкканнар, аларның максаты—нигә гасырлар буге килгән ике арадагы дошманлыкны бетерү икән. Болар, Төркия, Сүрия, Ливия кебек илләрдә йорттан-йортка йөрәп, үз ата-бабаларының кайчандыр кылган гөнаһлары—изгә дини сугышларда—бер гаепсез мөселманнарны һәм яһүдиләрне кырганнары өчен гафу үтенечле хатлар тапшыралар һәм ул илләрдәге халыкларга иминлек-муллык телиләр икән. Күптән түгел генә католик чиркәве дә (Ватикан) урта гасыр инквизициясен гөнаһлы эш дип гаепләп чыкты. Начармы өллө бу? Киресенчә, Кустарев өфөндә, бик-бик яхшы гамәл бу!

Авторның «этик-әхлакый бәяләмәләрне фәнни аңлатуларны хөкем-хокукий нәтижәләр белән бутарга ярамый» дигән фикере дә бик сәер. Димек, әхлакый күзлектән карап хөкем йөртсәң ярый, ө жинаять кодексларыннан чыгып гаепләргә ярамый буламы? Кустаревның нәрсә өйтергә теләгәнә аңлашыла: «әхлакый гаепләүләр белән чикләнәргә кирек, яңадан «сталинчыл суд процесслары» оештырылуга юл куелуы бар»,—димекчә ул.

Коммунистик төгълимат кешелекле-гуманистик жәмгыять төзүне асылда кешелексез чаралар белән башкарырга өнди бит; аз кан түгеп жиңүгә ирешкөн очракта да, соңыннан түгелгән каннар дингезләр булачак; коммунистик режим халыкның яшәүгә иң сәләтле, аңлы-зиһенле катламы тарафыннан кискен каршылыкка очрачак. Монысы—котылгысыз, чөнки коммунистик дәүләт икътисады, хосусый милекчелекне бетереп, халыкның үзе теләгәнчә яшәвенә чик куйса да, бервакытта да отышлы

була алмаячак. Кешелек хәзер Махатма Гандиның алтын фикерләренә таянып яшәргә тиеш: «Ирексезләмәү—иң бөөк дин»,—дип өйтеп калдырган ул. Коммунизм исә һәрвакыт бөтен халыкларны яулап алырга омтыла. Аерым очракларда, ярлылык-бөлгенлек хәттин ашкан илләрдә ул бу максатына ирешә дә. Коммунизмга каршы көрәшүнәң кыенлыгы һәм аның бүгенге дөнъя өчен куркынычлыгы да шунда: күпчелек илләр өлө өнө шул фажигалә бөлгенлектә, шуңа күрә дә еш кына коммунистик төгълиматка ышанып алданалар да...

Өлбәттә, коммунизмга (фашизмга) каршы көрәшнәң иң нәтижәлә чарасы—халыкларны хөрчелек-бөлгенлектән йолып алу. Әмма бу өлө мөмкин эш түгел, кешелек муллык-иминлеккә таба бик өкрән атлыр. Аның юлында өллә никадәр социаль катаклизмнар—сугышлар, революцияләр, контрреволюцияләр һ.б. булырга мөмкин өлө. Димәк, безгә коммунизмның жинаятьчел асылы турында туктаусыз аңлату эшләре алып барырга кирәк булып чыга.

5. «Кечкенә явызлык теориясе»

БАШЫМДА бер сорау тора: коммунизмның кешелеккә бихисап бөлаләр китергәнән энәсеннән жебенә кадәр тикшәргән, үзе коммунист булмаган кешедә (А. Кустарев мөкаләсенәң башында ук «мин коммунист түгел» дигән иде бит) кайдан килеп өлө шундый фикерләр туа икән? Аныңча, төп мәсьәлә—«кечкенә явызлык теориясендә». Кеше һәрвакыт ике явызлыкның кечкенәрәгән сайлап алырга тырыша. Тормышта бу гамәл гел кирә нәтижәләргә китерсә дә, күпләр шулай эшли дә. Әмма мондый мантийкның ике куркыныч ягы бар. Беренчедән, ул явызлыкларның кайсысы зуррак та, кайсысы кечерәк икәнән абайлаганда ялгышуың ихтимал. Чөнки, өзгыятькә карап, явызлыклар урыннарын алмаштырып торучан булалар. Икенчедән, «кечкенә явызлык» белән килешү, аңа булышлык күрсәтү, кагыйдә буларак, «кечкенә явызлыкны зур явызлык» итеп үстәрәп житкәрә. Бу—котылгысыз.

Мисаллар эзләп ерак барасы юк. Менә дөнъякүләм билгелә мисал. Көнбатыш демократиясе, совет коммунизмын немец фашизмыннан «зуррак явызлыкка» санап, соңгысы белән килешүгә кердә, киләчөктә «зур явызлыкка» (СССРга) өстерәргә өметләнәп, фашизмын үчтекиләп төрбияләп үстердә. Моңысы демократиянәң беренчә хатасы иде. Аларның һәм матди, һәм башка ярдәмнәре белән Гитлер үрә торып басты, ныгыды, аннары демократия өчән «зур явызлык» булып өверелдә—ул иң башта аларга һөжүм иттә, бөтен Европаны диарлек буйсындырып бөтергәч кенә СССРга ташланды. Шуннан соң инде демократия хәзер «кечкенә явызлык» булып калган Советлар Союзы ягына авышты, Германиягә һәм аның союзникларына каршы СССР белән бергәләп көрәшәргә тотынды. Фашизм жиңелдә. Әмма ул арада совет коммунизмы үзәнчә «ябалак канатларын» кешелекнәң өчтән бер өлешә өстөнә жәөп жибердә һәм бөтен дөнъяга коммунофашизм белән аның башлады. Хәзер инде СССР үзә яңадан «зуррак явызлыкка» өверелдә. Аны «явызлык империясе» дип атап йөртә башладылар. Көнбатыш ашыгыч рөвештә коммунизмга каршы «салкын сугыш» башлап жиберәргә мөжбүр булды. Чамә белән кырык еллап «салкын сугыш»тан соң (бу чор эчндә ике яктан да аерым, жирлә масштабтагы «кайнар сугышлар» да булгалап алды), коммунизмның жиңүлә адымына чик куелды. Тыныч ижтиһади тормыш ярышында, алга киткән илләрнәң мул-имин демократик жөмгыятә төзүдөгә сизелерлек уңышлары аркасында, «дөнъя социалистик лагерьы» жан төслим кылды. Шулай итеп, икенчә мөжбүри хата төзәтелдә.

Әмма, социалистик лагерьдагы коммунизмын аягынан еккач, көнбатыш демократиясе өчәнчә хатасын ясады: һаман да шул каһәр суккыры

«кечкенә явызлык теориясенә» ярakлашып, әле генә өсләреннән «коммунистик шинельләрен» салып ташлаган совет «реформаторларына» теләктәшлек күрсәтте, аларга булыша башлады. Янәсе, болары иске партноменклатурага караганда «кечкенерәк явызлык». Әмма Ельцин «реформаторлары» йөзәндәге бу «кечкенә явызлык» Көнбатыштан миллиардлаган доллар ярдәм ала-ала (өлбәттә, аны киләчәктә халык кесәсеннән кайтарып бирәсе бурыч итеп!), үз халкын юк итү—геноцид сәясәтенә кадр барып житте: илдә ачлык-ялангачлык, эшсезлек, качаклар, хезмәт хаклары түләнми, берәүләр халык һәм дәүләт байлыгын талап симерде, гади халык шымытыр тотып калды. Көнбатыш демократиясе Россияне иң реакцион ислам режимнарын да, шул ук вакытта мәселманның каршы геноцид алып баручы «үзәбезнең славян туганнар»—бөекдержавачыл серб милләтчеләрен дә яклаучы ниндидер бер килбәтсез монстр—убыр-албасты итеп үстерде.

Хәзер инде халыкара хәл бик киеренке, яңадан менә-менә ташып түгеләргә тора (Гыйрактагы соңгы вакыйгаларны искә төшерәгез). Көнбатышның өченче хатасы шундый аяныч нәтижеләргә китерде.

Сөйләгәннәрдән чыгып шуны өйтергә була: димәк, явызлык нинди генә сыйфатта да яхшылык белән тиндәш була алмый, аның белән килешергә, сүз берләштерергә ярамый. Әмма шундый очрак та килеп туарга мөмкин: алданрак ясаган хатаның төзәтергә үз көчәң генә житмәгәндә башка илләрдән ярдәм сорарга да туры килер. «Чөйне чөй белән генә береп чыгаралар». Ләкин шуны истән чыгармаска кирәк, уртақ дошманны жиңгәннән соң, «дуслашып торган» дошманыңны да жиңәргә туры киләчәк. Моңың шулай булырга тиеш икәнән һәр ике як та беләп тора, әмма дашми-тынмый: һәркайсысы соңыннан үзенә «союздашын» жиңүгә исәп тотта, ләкин жиңу тарихи дәрәслек ягында булып чыга. Ягъни куркыту, ирексезләүгә нигезләнгән көч түгел, ә гаделлеккә нигезләнгән көч жиңә.

Хәзер өч хата да кылынган инде. Өчәсенәң дә нәтижеләре күз алдыбызда.

Иртәме-соңмы халыкара демократия, ниһаять, аңлар дип уйларга кирәк: Россиядә демократик дәүләт урынына ул жинаятьчел, авторитар ертыкы дәүләт төзәргә генә булышты. Аңласа, Чечня-Косово вакыйгаларына охшаш вакыйгаларның яңадан кабатлануын теләмәс. Анысы артыкка китү булып, һушка килә алмый калуың да бар. Бик куркып торырга да кирәкмәстер: хәзерге Ельцин режимы тешсез инде. Бабурин-Жириновский кебек күкрәк сугып мактанучыларның таяныр жирлегә юк. Ә менә Зюганов-Макашов кебекләр халыкның ризасызлыгын дәүләт күләмәндәге элекке антисемитизмны яңартып жиберү максатында файдаланмакчы булалар, ярлы-ябагай өтрәк-өләннәргә ачыктан-ачык «яһүд погромнары» оештырырга котырталар. Шуңа болгавыр матавыкта хакимиятне үз кулларына төшермәкче булалар алар. Көнбатыш демократиясе шунысын да хәтердә тотарга тиеш: Россия дәүләте һәрвакыт—патшалар заманында да, генсеклар-президентлар заманында да—бөекдержавачыл-шовинистик, милләтчел дәүләт булып кала килә. А. Эйнштейн ничектер: «Милләтчелек—балалар авыруы, кешелекнең кызамыгы»,—дип өйткән. Без әле һаман да өнә шуңа балалыктан чыга алмыйбыз. Россиягә ярдәм итәргә алынган «опекуннар» үзара мөнәсәбәтләрдә саграк булырга тиешләрдер. Аерым очракларны искә алмаганда, безнең түрәләр гомер-гомердән чиксез акылсыз булдылар. Алар «яхшырак булсын дип телеләр» шикелле, ө чынлыкта «һәрвакыттагыча начар булып килеп чыга». Моңы Черномырдин ачынган кыланып өйтеп ташлаган иде. Хакимият башындагы «демократлар»ның барысы да диарлек комсыз, туймас тамаклар, «электөрү-каптыру» инстинктлары бик нык үскән бөндөләр. Кредитларны биргәндә дә, производствоны үстерүгә тотуны (инвестиция) һәм халыкны хәерчелектән чыгаруны шарт итеп куеп, казна талаучыларның «кулына сугып» бирергә кирәк иде. Ә болай «демократларны» иркәләп азындыру гына килеп чыкты һәм нәтижеләре дә бик начар. Иң яманы шуңа—коммунистларның

социаль жирлеге киңә. һаман да ярлылана барған зыялылар-ғалимнәрнең бер өлөшө (алар арасында коммунистлар да юк түгел) атом-төш коралына да, башка төрлө үлем арсеналларына да үтөп керә алалар. Югалтыр нәрсәләре булмағач, алар теләсә нинди ақылсыз адымға да барырга мөмкиннәр. Димәк, коммунизм курқынычын бөяләп бетермәү—жинаяттан дә яманрак хата. Көнбатышның ярдәме булмаса, хәзерге хакимият мәтеләп төшү алдында, бер кылда ғына асылынып тора. Калдырығыз Россияне тынычлыкта! Бәлки, кереп батқан сазлыгынан үз дә чупырдап чыға алып, ә инде юк икән—димәк, аның язмышы шул: бөеклектән түбәнлектә төгөрәү.

Бүгөнгә чынбарлык шундыйрак. Г. Зюгановның «хөкүмәт составында хет бер урыс йөзән күрәсә килеп юксынуы» матур ғына хәл ителдә шикелле, ул «урыс йөзә»нең коммунист булырга тиешлеге фаразланганга күрә, әйтә алабыз: андый кеше бар хәзер һәм ул беренче урынбасар—вице-премьер урындыгында утыра. Аннан кала да сәяси исемнәрә белән генә коммунистлардан аерылып торучы тағын кемнәрдер бар өлө. Хөкүмәт башлыгы үзә дә шул «кемнәрдернең» берсә бугай. Хәзер инде Макашовның тормышка ашмас хыялын—«яһүдләр мәсьәләсен», аннары «төп милләт» халқы булмаған 15-20 процент башка «россияннар» мәсьәләсен хәл итәргә генә кала. Жириновскийның «Макашидзе» дип мәтәштерүән исәпкә алмағанда, Зюганов-Макашовлар үзләре, өлбәттә инде—«төп милләт вәкилләре». И бу татлы, буш хыяллар! «Тумаған тай өчен куанулар»! Ельцинның «зирәк» житәкчелегендә Гайдар-Чубайслар (икътисад шарлатаннары) үз эш-гамәлләре белән ил-дәүләтне соң чиккә китереп житкерделәр. Халык Ельцин режимына каршы, әмма ул коммунистлардан да гарык, халык аларның да хакимияткә кайтуларына тешә-тырнағы белән каршы.

Илдәгә хәлләр күңелсез. Әмма өлө болары—«чәчәкләрә» генә, коммунофашизмның «жимешләре» алда булмағә. «Конституциянең гаранты мин!»—дип шапырынучы Ельцин хәзер бөтен дөньяга Россиядә дәүләт күләмәндә антисемитизмга да, шовинизмга да урын юк икәнлегән раслап күрсәтергә тиеш тө бит... Арысланның тешә коелған...

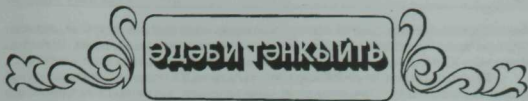
* * *

А. КУСТАРЕВ үзенең мәкаләсендә: «Көнбатышта тағын бер «бик заманча китап» тирәсендә шау-шулы бәхәсләр бара»,—дип, көлемсерәбрәк яза. Шулай итеп, ул өлөгә китапның кирәксезлегән, зарарлы булуын исбатларга тырышып, үзә дә сизмәстән, Россиядә дә бик вакытлы бәхәсләр тудырырга сәбәпчә булды. Автор «көзгәгә карадымы»: өлөгә китап үзә дә, аны тикшерүгә багышланған мәкаләләр дә безнең коммунистларның, күңелләреннән генә инде кесәдә тоелған хакимиятне капшаштырып, ниндидер эйфория-куанычка биреләп котырына башлаган чақларына туры килдә.

Мин А. Ватлинның йомгаклау фикерә белән тулысынча килешәм: андый «Кара китап»лар бер дә файдасыз түгел, алар безне узып бара торған гасырда булған вакыйгаларга аек күз белән карап бөя бирергә этәреләр. Шул рөвешлә без киләчәк яңа гасырны—Егерме беренче гасырны ақылырак-тәжрибеләрәк булып каршыларга өзәрләнәрбез. Яңа гасырга без коммунизмсыз, аның төғлиматы һәм ачы нәтижәләреннән башка ғына керергә тиешбез. Бер гаепсез кешеләрнең каны житәрлек коелды.

Киләчәк гасыр—Егерме беренче гасыр коммунистик булмас!

Мәскәү, 1998.

ТУКСАНЫНЧЫ ЕЛЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Кешелек жәмгыяте өчен гаять мәғнәле дата—2000 нче ел якынлашып килә. Бу дата тормышыбызның төрле тармаклары турында житди уилануларга этәрә, үткән чорга нәтижәләр ясауны, киләчәк елларга күз салуны сорый.

Шул унайдан "Казан утлары" журналы редакциясе язучыларга һәм киң катлам укучыларга, әдәбият сөючеләргә гасырыбызны йомгаклаучы туксанынчы еллар әдәбияты турында түбәндәге сораулар белән мөрәжәгать итә:

—Соңгы ун-унбиш елда басылган кайсы әсәрләрне (проза, поэзия, драматургия, публицистика) әдәбиятыбыз казанышы дип саныйсыз? Ни өчен?

—Сезнеңчә, туксанынчы еллар татар әдәбиятында нинди уңай сыйфатлар бар? Ә кайсы яклар Сезгә ошап житми? Киләсе гасырда Сез кайсы әсәрләрне алып керер идегез һәм татар әдәбиятында нинди сыйфатларның өстенлек алуын теләр идегез?

—Әдипнең жәмгыятәтәге урынын киләсе гасырда ничек итеп күз алдына китерәсез?

Айдар Хәлим:

1. «Соңгы ун-унбиш елда...» дисез. Мөмкинме?? Монда бит эпохалар—чорлар алышынды! 1985 ел белән 1995 елны сез чагыштыра аласызмы? Сорауны соңгы ун ел белән чикләү дөресрәк булган булыр иде. Димәк, сез бәясен күрәсе килгән чор 1985 елдан башланган булып чыга. Бу чорда, әгәр басылып чыгу еллары 1985-тән дә түбәнгә төгөрәмәсә, (тикшереп, чагыштырып торыр мөмкинлегем юк) Ибраһим абзый Салаховның «Тайгак кичү» романы һәм хикәяләре, хикәяләреннән бигрәк тә «Аргамак» журналында татарча һәм урысча басылган «Намаз» хикәясе, Миргазиян абзый Юнысның «Шәмдәлләрдә генә утлар яна...» повестеннән дә тәэсирләрәк әсәр укуганымны хәтерләмим. Тагын да булган булса ярар иде дип Ходайга зарый кылам. Туксанынчы еллар башыннан алып караганда, бу чор әдәбиятында, ана үземнән дә шактый катнашым булганлыктан, тирән һәм гадел бая бирә алмам кебек. 1994 елда Чаллының үзәк мәйданында Чечняда башланьрга торган сугышка каршы сәяси ачылык вакытында «Казан утлары» журналында әлегә билгесез Тәбриз Мөбәрәковның «Хатирәләр аланы» дигән повестен укуганым, шунда ук хәлсез кулларым белән «Ватаным Татарстан» газетасына беренче аваз салганым хәтердә. Тетрәтте ул әсәр мине! Бүтөн бер генә дә әсәр алай тетрәтә алмады. Кызганыч, даһилыгы белән ихлас, ихласлыгы белән даһи бу каләмдәшебез озак та үтми дөнья куйды... Аяз абзый Гыйләжөвнен «Балта кем кулында?», «Йөгез, бер дога» әсәрләрен ярыйсы гына кызыксынып укысам да, алар мина, ниһәл итәсен, тетрәнү китермәде. Әгәр моннан егерме ел элек чыккан булсалар, мин тетрәнгән булыр идем. Әйе, әдәбият шундый кансыз нәрсә инде ул. Канынны суыра, алмашка канны бик сирәк очракларда гына бирә. Дөрес, кайбер заманнарда бу алмаш канны аңардан ярамсакланып, теләнеп, юмакайланып, төлинкә тотып та ала алдылар. Аллага шөкер, андый заманнар үтә шикелле. Хәер, ул татарда үтте дигәч тә, егерме елдан соң гына үтәчәк әле. Роман,

повесть, хикәя дип тамгаланган бик күп әсәрләрне укый башлыйм да, теле, сурәтләү чаралары ярлы булса, сюжеты мавыктыргыч булса да, укудан туктыйм. Шулай да Миргазиян Юнысның «Соңгы сулыш»ын яратып укуымны әйтми китә алмыйм.

Казаныш дип бәйләү өчен әсәр тәтрәтергә тиеш. Ул татарның, заманның үсеш, йә булмаса чигенеш тенденциясен ачып кына калмаса, көтмәгән сюжет нигезендә нечкә сурәтләү чаралары, ихлас идея, соклангыч тел белән без күргән дөньяны чалканы белән әйләндереп салырга тиеш. «Прусты» яхшы әсәр булу ғына житми казаныш дип тамгалану өчен... Күрәсез, таләпләр шактый югары. Шуна күрә минем бәйләрем күпләргән бәйләре белән тәңгәл килмәвә дө мөмкин. Тәңгәл килмәүдә башка сәбәпләр дә бардыр. Аларның беренчесе: соңгы елларда әдәбиятыбызда урнашып алган төркемчелек һәм өшнөчелек. Бер-беренне мактап, премия алып бирүдә катнашу. Моның әдәбиятка нинди «катнашы» бар? Икенче сәбәп: безнең әдипләребезнең үзләреннән башка әдипләрне укымавы. Нәтижәдә, әсәргә белеп түгел, күз йомып бәя биру йоласы тормышыбызга сипләнеп калды. Мин үзем «Казан утлары», «Аргамак», «Идел», «Мирас» журналларын энәсеннән жебенә кадәр укып барырга тырышам. Үз бәйләремдә шундагы мәгълүматка таянам. Шунсың да беләм: бүгенге татар әдипләреннән 98 проценты «Аргамак» журналын укымый. Ә менә шул 98 процент бүгенге әдәбиятыбызга бүгенге бәясен бирергә нич тә тартымый. Кызганыч, әлбәттә. Шуна күрә, әйтергә бурычлымын: Татар дөньясының иң кызыклы, ижтимагый тормышыбызның теоретик һәм гамәли бердәмлеге журналына әйләнгән «Аргамак» журналын укып бармый торып, бер генә әдибездән дә бүгенге татар әдәбиятына бәя бирергә хокукы юк! Өченче сәбәп тә бар: без бит, ни дисәң дә... теге... шул... провинциядә яшәгән кеше буларак, барысын да күрүгә бәтермәвез мөмкин.

Драматургиядә мин соңгы унбиш елыбыздагы ачышыбыз итеп Фәүзия Бәйрәмова тудырган драматургияне атайм. Такташка багышланган «Атылган йолдыз» пьесасы аның үзгән төшкил итә сыман. Заманында Фәүзиянең бер-ике пьесасы сәхнәгә чыгып, күз ачып йомганчы сәхнәдән алып та ташланган иде. Безнең сәхнә сәнгатебезгә әле Фәүзия Бәйрәмова драматургиясен ачасы бар. Аның 1998 елда Татарстан китап нәшриятында «Безне онытмагыз» дигән исем астында аерым хыятык булып басылып чыгуы күнелле күренеш. Димәк, бүген ташка басылганны киләчәктә сәхнәгә куучыбыз, иншалла, тыбылып.

Бер караганда, әдәби төнкийт тә прозага карый һәм әдәби төнкийт тә, әгәр ул олут талант һәм ихласлык белән башкарылган булса, укучыны тәтрәтә ала. Безнең барлы-юклы төнкийтчеләребез соңгы елларда, башкортларга иярәп булса кирәк, прозага абыштылар. Хәтта төнкийт уагындагы утны сакалап килгән күренекле төнкийтчеләбез Мансур Вәли дә тырышып-тырмашып хикәяләр яза башлады. Шулай итеп, барлы-юклы традицион төнкийтчеләбез сүнәп калгандай булды.

Әмма ул үлмәде. Шул ук Фәүзия Бәйрәмова «Аргамак» журналының 1995 елгы унберенче санында басылган «Үтерелгән пәйгамбәр» мәкаләсе белән татар дөньясын чын-чыннан тәтрәтте. Ул Такташ фажигасен алтмыш елдан соң сирәк хәбәрдарлык, сирәк талант белән ачып салды, бөек һадиебыз турында алтмыш ел көтелгән сүзгә әйтеп бирә алды һәм әле татарда чын әдәби төнкийтчелә була алуын раслады. Бу мәңгә «иске» матдәгә бүгенге күзлектән карап куркыныч бәя бирү иде. 1998 елда өлгә мәкалә язучының публицистикасызга зур өлеш керткән «Дәверләр күчешендә» дигән китабында да дөнья күрдә.

Шигъриятбездә соңгы елларда ачышлар, минемчә, байтак булды. Әмма дә, кызганыч, аларга вакытында бәя биреп баручы төнкийтчелә юк. Йә, әйтсез, Рифгат Зәкировның «Монлы гамь» поэмасы чын-чынлап казаныш булмадымы? Мөрхүм Рәшит Әхмәтжаннның «Ачлык вахтасы» дип аталган шигърият гөләндәме казаныш булмадымы? Укучылар Чаллыда яшәүче үзенчәлекле шагыйрь һәм философ Габделнур Сәлимин 1992—1995 елларда «Аргамак» журналында, 1996 елда «Идел» журналында чыккан «Карлыгач балчыгы», «Бөгъри-өзәр», «Кояш сабы», «Ике ук арасы», «Карусыз каурый» шигъри гөләндәмәрен, әгәр алар укыган булсалар, онытмаска тиешләр иде. Гөләндәмәреннән исемнән генә игътибар итсез!

Туймазыда яшәгән рәссам һәм шагыйрь Хәмит Латыйпов, минемчә, туксанынчы еллар татар шигъриятеннән ачышы булды. Күптән түгел Татарстан Рәссамнар Ширкәте Казанда аның картиналар күргәзмәсен оештырды. Шулай ук бу шагыйрьне дә «Аргамак» журналы ачты. Хәмит Латыйпның шагыйрь Габделнур

Сәлим (Хәбиб Наһар) редакциясендә аерым китап булып чыккан шигырьләре («Жир һәм Күк») мәңгә сагындырып яшәү көченә ия. «Шәүләләр» шигырендә ул менә нәрсә ди:

Атлар чаба далаларда
Дала чумган тузаннарда
Уйлар чаба тарихларда
Кара кошлар офыкларда
Алтын Урда курганнарда
Чаба гасыр жиһаннарда
Чор белән чор томаннарда
Каннар исе кылганнарда

Гөрләп торган шәһәрләре
Нур эчендә шәмдәлләре
Кая киткән дүләтләре
Болытларда шәүләләре.

Минемчә, туксанынчы еллар татар шигъриятен менә шушы адәмнәр тетрәтте. Габдулла Тукай исемендәге бүләк ияләре булып менә шушы дүрт шагыйрь калкырга тиеш иде. Әмма шигърият һәм бәя аерылды, чөнки бәя бирүчеләргә белем житми иде. Әлбәттә, кемдер бу исемлеккә тагын кемнәрдер өсти ала.

Шул ук вакытта бу чорда чиста төнкийтә тө, чиста публицистика да булмаган яна жанр барлыкка килде. Мин аны рухани публицистика дип тө, вәгазә-нәсыйхәт дип тө атый аламдыр. Әмма боларның берсе дә төгәл түгел. Укучылар гафу итсен, ул жанр өлегә бары тик бер генә басмабызда—һаман да шул «Аргамак» журналында гына төрнөкләнеп килә. Бу жанрның бары тик Чаллыда яралуында да бер билгеле закончалык бар. Ул—Чаллының милли һәм рухани яктан күптән инде уянган төбәк булуы. Татар үзенең кыргый мөжүсилегенә каршы көрәшкә беренче булып биредә башлады. Әгәр кемдер ышанмый икән, журналның былтырғы 11-12 санын ачып, анда Фәүзия Бәйрәмвананың «Алышыну», Хәбиб Наһарның «Аллаһ юлы» дигән әсәрләре белән танышырга тиеш. Укучы аларны кат-кат укыячак. Укыган саен аларга тирәнрәк төшенәчәк. Бәйрәмвананың «Казан утлары»ның былтырғы 9-10 саннарында «Төгәри китте йомгагым» әсәрә дә шушы жанрга керәдер ул. Алар Үктәбер инкыйлабы алдыннан, тарихи таләп булмаганлыктан, туарга өлгерә алмый калган, бары тик сиксән еллык коммунизм чорында татар-болгар өммәтә мөселманнан янадан кыргый мөжүсилеккә әйләнеп кайтканнан соң гына туу сәбәбе барлыкка килгән ретроспектив жанр әсәрләре. Боларны гадел бәяләү, аларның милләт масштабындагы әһәмиятен тану өчен бүгенге татар тарлыгыннан арынырга кирәк. Кем белә, моның өчен бәлки үзәнә бер чорны төшкил итәчәк бер буын кирәк булачактыр. Мондый әсәрләрдә заман тенденциясе төп ачышны төшкил итә, шушы тенденция исәпкә алынган һәм бу яна жанр гамәлдәге проза жанрына кертелә алган хәлдә, Фәүзия Бәйрәмвананың «Алышыну», «Төгәри китте йомгагым», Хәбиб Наһарның «Аллаһ юлы» әсәрләре, һичшиксез, туксанынчы еллар әдәбиятының казанышлары дип кабул ителергә хаклы.

2. Туксанынчы еллар татар әдәбиятының унай сыйфатлары итеп дистә еллар бие басылмый яткан бай мирасыбызны кире кайтару, «үзгәртеп кору һәм демократияләшү» чоры нәтижәсендә башланган «йөзен ачып салу» (разоблачительный) сыйфатларын күрсәтеп буладыр. Сонгылары безгә, татарга хас булганча, «арттан торып, соңыннан күреп алып» булса да диссидентлык рөвешә алу, тоталитар режим явызлыкларын селкеп салырга омтылуга бәйле иде. Әмма бу сыйфатлар да, ижтимагың аң жимеше буларак, үткән заманда, ягъни «Үз чорында» тулаемы белән тарих хакыйкәте төгөрмөчәннән изелүне узмагач, ягъни ижтимагың аң фактологиясенә сенеп калмагач, безнең ин яхшы дип исәпләнеп киткән әсәрләребезгә дә ниндидер сөрхүш жинелчөлөк, «аптырамагыз, заманында чабатага киндерәне без дә иштек аны» кебегрәк тойгы белән сугарылган иде. Нәтижәдә, яу үткәч яугирлар дә, жинүчеләр дә күбәйде. 1930—1980 елларда чит илләрдә түгел, СССР диеп аталган «үз илебездә» татар язучысы тарафыннан язылып, басылмый яткан диссидент әсәрләребез бөтенләй диярлек («Тайгак кичү» романын исәпләмәгәндә) булмаса да,

туксанынчы елларда без барыбыз да диярлек «диссидент әдип булганлыгыбызны» расларга керештек. Гомерләрендә дә обкомда булмаган кайбер әдипләребез татар милләте хокукларын яклап обкомнан чыкмый яткан булганнар икән, ләбаса! Бу инде язучыларыбызның жаны да, нәкъ милләтебезнеке кебек, чуар булуын раслый торган сыйфат иде.

Туксанынчы еллар башыннан безнең нәфис әдәбият заман сулышы, публицистик тын алыш белән сугарылды. Биредә бастылды дип кенә әйтү аз. Унай сыйфатларның берсе шулдыр. Бу урыс әдәбиятында, дөнья әдәбиятын инде әйтеп тә тормыйм, күптән билгеле ысул иде. Мондый ысул белән язылган әсәргә укучы берьюлы ике тапкыр «ышанып» укый: нәфис сурәтләр бер тапкыр ышандырса, документальлек һәм заманчалык ике тапкыр ышандыра. Мин бу жөһәттән тагын да Фәүзия Бәйрәмөвәлиевна туксанынчы еллар башында беренче булып «Аргамак» журналында чыккан «Карурман» романын телгә алып идем. Роман бер сулышта заманның кайнар сулышы белән өртелеп язылган. Никәдәр көчле әсәр ул «Карурман»! Укучылар Бәйрәмөвәлиева исемен еш телгә алуда гаепли күрмәсеннәр иде. Монда бернинди дә очраклылык юк. Әдәби процессны жентекләп күзәтеп барган кеше мине анлар: сиксененче-туксанынчы еллар безнең әдәбиятта Фәүзия Бәйрәмөвәлиева еллары булды шикелле. Дистөгә якын повесть, хикәяләр, пьесалар, әдәби тәнкыйть, публицистик мәкаләләр, дини-рухани вәгазыләр, шигырьләр... Мин моның өчен бик тә куанам! Ул бит безнең әдибәбез, хатын-кыз сенләбез!

Бу чорда бездә Фәнзаман Баттал исемә белән сәяси фельетон жанры янарып, ныгып алды. Рәзил Зәйдүлла исемә белән кыска милли хикәяләр тамыр жибәрә башлады.

Милли мирасыбызны кире кайтаруда «Мирас» журналы искиткеч күп эшләде. Әдәбиятчыларыбыз Миркасыйм Госман тырышлыгы белән Габделҗаббар Кандалый академик күләмдә милләтебезгә кайтса, Зөфәр Рәми ярдәм белән унтугузынчы гасыр азагы—егерменче гасыр башында ижат иткән дистәләргә шагыйрьләребез кире әйләнеп кайтуга иреште. Татар әдәбиятын гасырлар буге артка сөйрәп килгән сыйфат—ул шәхесне кол дәрәжәсенә төшергән тыйнаклык. Бу куркаклык, төшенкелек, бар нәрсә белән килешә торган мич башы тыйнаклыгы. Безнең әдәбият татар кешесендә шундый тыйнаклык тәрбияләп, егерменче гасыр азагында төп башына утырды. Туксанынчы еллар башында көрәшәп алган мәстәкыйльлекне туксанынчы еллар уртасында жинел генә «сатып жибәрүебездә» бер Илбашының гына түгел, барлык татар жәмгыятеңең, ягъни татар тел, әдәби сәнгате тәрбияләгән алып баручы көчнен—Милләтнең дә гаебе зур. Татар әдәбияты тәрбияләгән коллык тойгысы ижтимагый тормышта, сәяси көрәштә үзен нык сиздерә. Безнең иске әдәбият яңартыла алмаслык дәрәжәдә искерде. Ул безләрне тәрбияләп, үзенен бурычын үтәде. Безнең бурыч инде яңа көрәшчел, кара көчләргә каршы торучы, урысча әйткәндә, сопротивленческий әдәбият тудыру. Туксанынчы еллар башыннан, тирәннән аңлап, мин шушы бурычны тормышка ашыру эшенә тотындым дип авыз тутырып әйтә алам. Коллык, колчылык сыйфаты безнең йөрешәбезгә, сөйләшәбезгә, жәмгыяттә үз-үзебезне тотышыбызга да сәнгән. Коллык сыйфаты тәрбиясендә үскән профессорларыбыз һәм укытуучыларыбыз мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында балаларыбызны иске коллык әдәбиятында ничегрәк кол булырга өйрәтәләр.

3. Киләсе гасырда әдип бары тик намус авазы гына булып калырга тиеш! Акча колы, мактау колы, путалы исемнәр колы булудан туктаганда гына татар әдәбияты яңа Тукайлар белән байыячак.

Рәдиф Гаташ:

Дөрәсен әйтим, минем бу язма һич кенә дә югарыдагы сорауларга—анкетага төгәл җавапларга дөгъва итми. Нигәме? Артык текә-кискен итеп куелган ул сораулар, мөгәен... Әле тәнкыйть, жәмгәтьчелек, әдәбият тарихы, аннан Вақыт галиҗәнапләре үз сүзен әйтмәстән элек, ничек итеп чорның иң күренекле әсәрләре, калку исемнәр, дип катгый билгеләмә бирергә мөмкин?

Минем карашка, сонгы ун-унбиш ел эчендә унышлы әсәрләр, танылган исемнәр булса да, күп еллар буге ижат итүче, бүгенге әдәби процесста да шиксез абреуе, саллы сүзе-эше булган олуг узаман әдипләрден башка узмагандыр бу вакыт! Бу—барлык жанрларга да карый. Әйтик, Аллага шөкер диик, әле арабызда булган Гомәр ага Бөширов, Әмирхан ага Еники кебек аксакалларыбызның ыгы-зыгылы, хәтта зилзиләле бу дөвәрдә дә күзләре һаман үткен, жете, сүзләре—һаман якты акыллы, чын сәнгатьчә үтемле булуын кем инкарь итәр? Әйе, Әмирхан аганың «Кояш баер алдыннан» кебек әсәрен укысалар?

Һәм аннан соң да каләмен куйганы юк өлкән әдипнең: һәр сүзе фәһемле, фикерле, олпат акыл ияләренә хас сабыр, кайчакта бәхәсчән, даулы, ә кайчак Дәрдемәнд, Тукайларныкы кебек, тирәннән, бик ерактан килгән мон белән күп мәгънәле, яшерен агымлы ул. Телемдә бу остазга карата күптән әйтәсе килгән сүзем тибрәлә: бу олуг корифей-әдипнең ижаты—үзе үк шигърь ул, әйе, әйе, халыкның үзе шикелле үк борынгы, сыгылмалы гүзәл телебезнең иң шигъри янгырашы—аһәне бар анарда. Иә, шуннан соң ничек итеп узган бу дистә елларны Әмирхан агадан, аның дөвәмлы ижади биеклегеннән башка күз алдына китерик без? Бу сүзләренә Гариф Ахунов, Аяз Гыйләжөв, Нурихан Фәттаһ, Әхсән Баян, Миргазыян Юнысларга карата да әйтер идем мин. Хәтта әсәрләренә исемнәрен атамыйча да. Шунсы да бар: бу әдипләр ижаты да Шигърия-Әнкәбез белән бәйлә ләбаса (Әхсән Баян—күренекле шагыйрәбез дә!). Һәм туксанынчы елларда язганнары да. Һәммәсендә дә шигърь сулышы—шигърь аша дога, язмыш тавышы. Өстәвенә бу әдипләрнең бертуктаусыз поэзия жанры, аерым шагыйрьләр, каләмдәшләре турында бәхәсләре, матбугаттагы чыгышлары, мөкалә-эсселары, йә Такташ, Туфан кебек классикларыбыз тирәсендә сүз кылычын уйнатулары да хәтердә әле. Бу жәһәттән алар Г. Исхакый, Г. Ибраһимовлар кебек, моназара остасы, бу элгәрләрнең дөвәмчылары кебек бу мөйһәндә. Әйе, әйе, нәкъ менә шигърь жәнәннән яралган бер рух яши бу әдипләрдә һәм шул нәрсә алар ижатын кызыктырак, жанлырак итә. Минем өчен, укучы өчен диюем, бу—шулай. Бу яктан караганда, ижади тирән эзләнүләре, жанрлар байлыгы, әдәби интереслары кинләге белән Төлгат Галиуллин, Р. Батулла, Р. Сибат кебек әдипләрнең сонгы еллардагы унышларына сөенүемнә дә әйтәсем килә. Алар да бит нәкъ менә Шигърия-Әнкәбез жанрга гажәп зур мөһәббәт белән карап, язганнары да шул зәминнән аерылгысыз булып, күпләребезне жәлеп итә. Әйтик, Төлгат әфәнденен шигърьгә кызыклы күзәтү-сәяхәтләре, «Батулла дәрәсләре», Сибатның аерым шагыйрьләр турында үзләре дә шигъри-фәлсәфи булган кызыклы эсселары...

Проза өлкәсендә артык күп сөйләргә үземне «компетентлы» дип санамаганга, бу өлкәдә тагын, укучы буларак, үзем яратып кабул иткән З. Зәйнуллин, М. Әмирханов, А. Хәлим, Ф. Әмәк кебек әдипләрнең сонгы елларда актив һәм матур ижат итүенә битараф түгеллегемне әйтсәм кирәк... Хәер, янә бер әдипнең мәгълүм әсәренә аерым тукталуны тиеш саным: бу—шулай ук шагыйрь дә булган прозаик әдип Марсель Галиннең «Догалы еллар» исемле, портрет-эсселардан гыйбарәт мозаик бер романыдыр. Бу әсәренә—һәм шәкел, стиле ягыннан булсын, йә кинләге, фикри тирәнлегә, кин коләчлыгы жәһәтәннән булсын, татарның рухи тамырларын барлау ягыннан булсын—һәр ноктадан камил һәм янәчә бер үрнәк булды дип исәплим. Хәер, болай уйлаучылар бер мин генә түгел, бусы да сеенечләр...

Тагын бер кызык хәл: сонгы ун елда кайбер прозаик әдипләр шигърь жанрына да күчеп, хәтта бу өлкәдә тәҗрибәләрен мөйһәндә да чыгардылар. Катлаулы, авыр чорларда барлык жанрлар да үзенә чышмә башына—шигърьгә кайта ахры. Ә бәлки үзенә борчыган заман сорауларына җавапны шигърьдән табу жинелрәктер? Татар халкын берләштерергә тиешле бөтенхалык конгресслары да бөек шагыйрьләребезнең һәм «Казан утлары»ның юбилей-бәйрәм кичәләре белән башланды бит, бу да кызыклы фәл...

Хуш, болары шулай булса, шигърь үзе ни хәлдә сон? Төшмәдеме ул? Юк, дип уйлыйбыз. Халык шагыйрьләре Гамил Афзал, Илдар Юзеев, Шәүкәт Галиләв дөвәм итә бит шигърьдә. Һаман да югары аларның накалы. Әхсән Баян, Марс Шабай, Роберт Әхмәтжан, Фәнис Яруллин кебек шагыйрьләребез дә күп язды, яхшы язды. Алар да—үз биеклегендә.

Әмма бу еллардан күренекле урынны, мөгаен, Равил Фәйзуллин билидер: аның «Сайланма әсәрләр»еннән инде дүрт томы дөнья күрдә—алар, шиксез, зур әдәби

вакыйга булды. Элекке ижаты белән генә түгел, соңгы елларда язганнары белән дә мәйдан тоталар. Шигърият турында, каләмдәш дуслары хакында уйлануларын, мөкаләләрен туплаган дүртенче томында да шагыйрь үзен аксакалларча фикер йөрткән, халык җаннары белән яшәвен янә раслап, инде ил агасына өверелеп баруын күрсәтте (шундый ук кайгыртучанлыкны, шигърият өчен борчылуны мин яшәрекләрдән Роберт Миннуллинның «Шагыйрь генә булып калалмадым» исемле публицистика китабында күрәм. Ул да каләмдәшләре турында белеп, янып яза, минемчә!)... «Хисемнең исеме» дип аталган лирика китабында яшәтешем Ренат Харис та үзен шигърь һәм күңел дөньясының яңа, нечкә бизәкләрен, әле без белмәгән матур якларын ачып—нәкъ шул китабы өчен аның Тукай премиясен алуы да мөһәббәт лирикасы тарафдарларында сөнеч, горурлык уята бит. «Шигърь китапханәсе» сериясендә чыккан китаплары белән Әхмәт Рәшит, Харрас Әюпләр дә үзләрен зур шагыйрь итеп раслады. Әле кайчан гына яшә шагыйрь дип аталган Зөлфәт, М. Әбләмнәрнең дә бу сериядә бик матур сайланмалары дөнья күрдә. Бу чорда узган юбилей кичләре дә (югарыда саналганнар һәм Ф. Яруллин, Марсель Гали, Р. Миннуллин, И. Гыйләжев, Н. Әхмәдиев һ. б.) чын мәгънәсендә Шигърь, Жыр бәйрәме булып, халыкта матур яңгыраш алса, Ш. Маннап, Н. Гамбәр кебек шагыйрьләребез юбилей чорында ижатта нык активлашып, хәтта өр-яңадан ачылып ук киттеләр, дисәм, күп дусларым монын белән килешер, дим. Исемнәр санау күпкә китсә дә, бу чорда Зиннур Мансур, Мөдәррис Вәлиев, Газинур Моратларның әдәби вакыйга булган китаплары дөнья күрүне, Рашат Низами, Рәзил Зәйдулларның жигдә публикацияләрен дә искә төшерәсем килә. Ә шагыйрәләребез? Алар күп, бик күп. Төрле буыннардан бу чорда актив булган берничәсен генә атым: Г. Зәйнашева, Клара Булатова, Салисә Гәрәева, Лена Шагыйрьжан, Флера Гыйззәтуллина, Фәйрузә Мөслимова, Рифә Рахман исемнәре укучыга күпне сөйлә бүген. Шуны да өйтим: шигърьгә күбрәк кызылар килә хәзер. Өметләр, мәктәп яшендә үк осталька ирешкән сәләтләр. Күптән түгел шагыйрьләр остаханәсендә уңжидә яшылек Луиза Янсуар ижатын—беренче китабын тикшердек. Талантлы булуы өчен сөендек, килчәгә нинди булып, дип борчылдык (Уфадан Наһар ага Нәжми дә бу яшә шагыйрәнең китабын укуыч, шундыйрак хат язган иде: сөнечләр, шигърьнең килчәгә турында уйланулар...). Һәм көнчә өчен тагын сәбәп бар: ниңә егетләр аз килә әле шигърьгә? Ниңә әле кайчандыр без—Рәзил, Гәрәй, Рәстәм, Зөлфәт, Рәшит Әхмәтжаннар шаулап-гөрләп яшәгән, үзәк үк үстәргән университет мөхите каядыр югалды йә үзгәрдә сон? Ул чакта—утыз еллар элек!—утыз-кырык яшә әдәбиятчы идек без түгәрәктә. Әлбәттә, бүген дә анда—инде китап та чыгарган Сөмбел, Лиана, Гөлнәзәр һәм әлегә китабы юк, әмма сәләтләр яшләр—Илһәм, Гөлнур, Эльмиралар укый. Ә егетләр юк, йә бик аз... пассив алар бүген. Башка институтларда—әдәби түгәрәкләрдә дә «амазонкалар иле»ме? Әллә яңа гасырда шигърият гел яңа Сафолар кулына күчәрме? Югыйсә, яшә шагыйрәләрнең иртә өлгәреп, шигърьдә жигдә адымнар ясауы куанычлы хәл—барыбыз өчен дә. Ләкин, ирләр кирәк бит инде, төгәсн! Ләсбос утравы түгел ләбәсә бүгенге Шигърь иле... Менә бу күренеш—нәкъ безнең елларга хас. Тагын: поэма жанрында үсеш, яңалык юк. Шигърьдә дә күбрәк ачык капкаларны кагу. Күбрәк тапталган темаларга язу, шәрә публицистика, йөки милләт турында «ачыш»лар. Йөки тоташ чордан, жәмгыятьтән зарлану... Әмма борынгы традицияләр, жанрларга кайту да берәз сизелә. Газәл, робагылар да терелеп килә шикелле. Ин кызыклысы шул: шигърьне кирәксенмәгән заман, ил түрәләренәме үч итеп, язу, ижатта хәтта үжәтлек, активлык чоры хәзер. Китап чыгару—авыр, димәк, аны укучыга житкеру—авыр, яхшы шигърь гөлән чүп-үләннәр арасынан аеру авыр, аны аерып күрсәткән тәнкыйть булмау—авыр, графоманга дөресен өйту, аңлату—янә авыр... Күп нәрсә авыр. Әмма чын шигърьгә ышанычтан барыбер жаннарда бер жинеллек, рухи чистарыну бар. Чөнки Шигърь—дәвамлы, тоташ моң кебек, кешеләрне мәңгә тетрәтәчәк көчкә ия. Кайсы заманда да! Шуна инануым да ныгый гына бара...

Галимжан Гыйльманов

ОБРАЗ. СИМВОЛ. РУХИ КОДЛАР

ГАЗИНУР МОРАТНЫҢ «ТҮБӘ» КИТАБЫН УКЫГАНДА ТУГАН УЙЛАР

Без символлар белән яшәргә күнеккәнбез. Телибезме-теләмибезме, дөнья гамен, яшәү мәгънәсен, уй-фикерләребезне ниндидер сурәт-образлар, тамгалар, билгеләр, илаһи төшенчәләр, ягъни үзенчәлекле кодлар аша аңларга, аңлатырга тырышабыз. Кешегә фикерләү сәләте бирелгән, гомумиләштерү—фикерләүнең жаны, ә символ—гомумиләштерүнең ин югары дәрәжәсе. Символның көче исә мәгънә тирәнлегендә, фикер егәрлегендә, хыял балкышында күренә. Ахыр чиктә, кеше күнелендә туган һәр образ, кеше хәтерендә янаган һәр сурәт, хыял офыгында балкып киткән һәр чалым—символ. Кеше шул образлар, сурәтләр, чалымнар буенча яши, үз кыйбласын барлый, күнелен тынычландыра яисә шашып ярата, нәфрәтләнә...

Сер түгел: образ-символларга тоемчанлык аеруча сәнгать кешеләрендә, ижат ияләрендә көчле була. Бигрәк тә шагыйрьләрдә, дип әйтер идем. Чөнки шигърият—образлылыкның ин югары дәрәжәсе, символик дәрәжәсе.

Шагыйрьләреннән таланты да аларның нинди образ-символлар табуында, куллана белүендә күренә. Бүгенге көндә образ-символларның эчтәлеген, мәгънәви дәрәжәләрен өйрәнү башлана гына әле. Бу яклап караганда, Кол Гали, Сәйф Сараи, Мөхәммәдъяр, Кандаый, Г. Тукай, Һ. Такташ, М. Жәлил, Х. Туфан, И. Юзеев, Роберт Әхмәтжанов, М. Әгъләмов, Х. Әюп, Зөлфәтләреннән символик шигъриятен өр-янадан өйрәнәсе бар. Моның өчен халкыбызның мен еллык тарихын гына түгел, бәлки, 4-5 мең еллык үткәннен дә, ягъни ерак дәверләргә китә торган төрки нәсел шәжәрәне, мифологик мирасына да яхшы белергә кирәк.

Нәрсә соң ул рухият тарихы? Ул—борынгы төрки бабаның дөньяга карашы, тормыш-яшәү фәлсәфәсе, әхлак кодексы, ышанулары, йолалары, мифлары, гомумән, Галәм-Космос, Табиять белән багланыш төгълиматы...

Тагын бер нәрсәне төгәл ачыкларга тиешбез: беләбезме соң без бу тарихны? Белсәк, никадәр беләбез? Белгән кадәрән дә дәрәс аңлатабызмы? Акцентларны дәрәс куябызмы?

Газинур Моратның Татарстан китап нәшриятында 1998 елда басылып чыккан «Түбә» исемле шигърь китабын укыганда шул хакта уйландым. Хәзер беләм инде: юкарак кына бу жыентык—минем кулга эләккән очраклы китап булмаган. Бу китап күңлемне һәм зиһенемне рухият кануннарына көйләрлек, анын сәхифәләрен укырлык ачыкч бирә алган.

Г. Моратның ижатына мин күптән мөкиббән: ул халкыбызның рухи дөңясына, жан-бәгыренә өрнүдә күзәнәк—код—булып кереп калган һәм укучының күз нурлары кунуга, терелеп, уянып китә торган образ-символлар белән оста эш итә белә. Шулай да, шигърияттебездә бу мөһим сыйфатны мин бер Газинур ижаты белән генә чикләмәс идем. Сиксәннечә елларда әдәбият мөйданына кылган шигъри буын өчен—Р. Зәйдулла, Л. Зөлкарнәй, Л. Лероннар ижаты өчен—уртак күренеш бу. Ул елларда сюжетлылыкны—метафорик, символик ижат актив рәвештә алыштыра барды, вакыйгалылыкны, тасвирлама әдәбиятны ассоциатив (образлар багланышы) логикага корылган образлылык кысыклык башлады. Сонгысы исә үзе ике юнәлешкә бүленеп китте: бер шагыйрьләр метафорик, символик ижат алымнарына өстенлек бирсә, икенчеләр лирик-фәлсәфи канатны алга үстерде.

Әмма бу янарыш та очраклы гына килеп туган хәл түгел иде. Бүгенге шигърияттебездә символизм М. Әгъләм белән Зөлфәттә дә бар иде. Алар хәзер дә шул

эзләреннән чыкмыйлар. Элгөрерәкләрдән И. Юзеев, Роберт Әхмәтжанов, Р. Фәйзуллин, Р. Харис, Р. Гаташ ижатларында бу яна күренешнән ачык чалымнары яхшы күзаллана.

Символизмның янадан тууы дип тө әйтергә мөмкиндер бу үзгәрешләрне. Кайчандыр Габдрахман Сәгъди күтәрәп чыккан «символизм» мәсәләсен дәвам итү кебек... Ул вакытта бу күренешне аңламаганныр иде. Дөресрәге, аңларга теләмәгәннәр иде. Ә татар әдәбиятындагы символизмны танымау—ул татар әдәбиятының төп үзенчәлеген тулы итеп танымауга алып килә. Татар балладасы хақындагы тикшеренүләремдә мин мона кабат-кабат инандым.

Әдәбият тарихы белән аз-маз кызыксынган һәр кеше хәтерлидер: «төрки-татар әдәбиятында баллада жанры булырга мөмкин түгел», дип сөрән салган заманнар бар иде. Бу тезисны беренче булып әдәбият белгече Талгат Галиуллин шик астына алды, үзенчә «Балладаларыбыз турында» дигән мөкаләсә белән әдәбият фәнендә өр-яңа сүз әйтте. Аны профессор Хатип Госман хуплап чыкты. Аннары Й. Нигъмәтуллина белән А. Яхинның мөһим гыйльми карашлары мөгълүм булды. Тәнкыйтьчеләрдән мәрхүм каләмдәшем Фәиз Зөлкарнәй белән Салих Маннапов символик образлылыкның беренче теоретиклары булды. Дөрес, алар баллада яисә башка бер жанр хақында аерым язмадылар. Әмма аларның фикер сөреше, гыйльми-тәнкыйди карашлары шушы юнәлештә хәрәкәт итә иде.

Мин үзем дә: «Баллада жанры бар, ул гына да түгел, баллада—төрки-татар әдәбиятын иң нык сыйфатлы торган жанрларның берсе»,—дип яздым. Һәм хәзер дә шул фикердә калам. Ә балладаның төп объекты—символлар. Бик еракка китмичә, Ф. Бурашның «Әжәл» әсәрен, М. Жәлилнең «Ана бәйрәме», Ш. Галиевнең «Кыя һәм Кеше» балладаларын гына телгә алу да җитәр. Бу өч әсәр балладаның үзенчәлекле өч юнәлешен тәшкил итсәләр дә, аларны бер нәрсә берләштерә—катлы-катлы мәгънәви тирәнлектә ия символлар.

Борынгы әдәбиятны өйрәнүчеләр һаман әле бу темага керергә кыенсыналар. Ә бит Кол Гали ижатындагы символика («Кое», «Дөньяви агач», «Нур» һ. б.)—Борынгы Көнчыгыш, борынгы төрки әдәбиятларда иң көчле символик образлылыкның берсе. Көтбның «Хәсрәү вә Ширин» поэмасы кысасына салынган космогоник символикага игътибар итегез. Хәсрәү (Кояш) белән Ширин (Ай) мөнәсәбәтләрендәге тирән драма тарихы бит бу! Чынлыкта—халыклар тарихы! Х. Кәтибнең «Жәмҗәмә Солтан» (Кисекбаш символы), Хәрәзминен «Мәхәббәтнамә» әсәрләре дә шул рухта каралырга хаклы. Шул ук Хәрәзмине Дәрдемәнд белән бәйләп куйган Һомай-кош символы нигә галимнәрнең игътибарынан читтә калып килә? Бу символ да татар дәүләтчелеген гәүдәләндерә бит...

Кыскасы, безнең милли әдәбиятыбызның нигезендә төсмерлелеккә нигезләнгән образлылык ята. Сүрәтлелек—аның жаны. Реаль жирлектән нык ераклашкан шартлы-романтик образларны борынгылар бик җиңел аңлый алганнар. Чөнки аларга төп образ-символларның шәрехләмәсе мөгълүм булган. Аны, заманга ыраклаштырып, «кодлар системасы» дип тө атарга мөмкин булыр иде. Менә без шушы кодлар әлифбасын югалтканбыз, югалтып бетермәсәк тө, бик зәгыйфь хәлдә генә саклый алганбыз. Бүгенге тормыштагы, әхлакый тәртибсездәге һәм, ниһаять, сәясәттәге ялгышларыбыз да шуннан килә булса кирәк.

Газинур Моратның «Түбә» исемле китабын укыганда менә шул хакта уйландым мин.

Әлбәттә, символизм туу, яшәү өчен алшартлар, шартлар булырга тиеш. Мөгълүм хәл: символлар рухи

һәм сәяси баскынчылык вакытында көчәләр. Сәнгатьнен һәр жанрында шулай. Чөнки бу очракта ишәрен тел, «эзоп теле», табу-тыю принциплары ишли башлай. Татарның тарихын карагыз: баскынчылык тарихы, ирек, хөрлек өчен көрәш тарихы бит ул! Символик ижат формалашуның кечкенә моделе, эволюциясә рәвешендә М. Жәлилнең «Моабит дәфтәрләре»н алырга мөмкиндер. Фашист тоткынлыгына эләккән шагыйрь шунда ук тоя бу заруриятне! Аның соң чиккә җитеп тетрәнгән жан-бәгырендә борынгы бабаларыбызның иң изге рухи күзәнәкләре терелеп, уянып китә, шагыйрь үзе дә сизмәстән, бөтен төрки-татар тарихын актарып ташлай... Безгә бу символларны ныклабрак өйрәнәсе бар әле.

Ә хәзер безнең дәвергәрәк килик. Торгынлык чорында фикри кысаларның тарауы, янарыш чорында өр-яңа мәгънәви төшенчәләрнең, атама-символларның

үзәккә чыгуы, рухиятебезнен йөзек кашы булырдай күп образларның кире кайтарылуы, яна мәгънәләр өстәп, гамәлгә куелуы, милли үзән, дин-иман символларының белем-мәктәп, йола-әхлак системасына кертелүе, башка кайбер сәбәпләр символик әдәбиятның үсешенә көчле һәм көтелмәгән импульс бирделәр. Өлкән әдипләр үзләре әйтергә теләп тә әйтә алмаган уй-фикерләренә элгрәк һәртөрле символлар, табу образлар аша өскә калкытырга мәжбүр булсалар, яшрәк буын ижатчылар хәзер инде актуаль идея-фикерне кыска гына вакыт эчендә, оператив рәвештә халык күңеленә аны кузгатырлык, уйландырырлык, тетрәндерерлек итеп салу, ирештерү максатыннан шартлы образ-символлар кулланырга тиеш булдылар.

Дорес, баштарак Газинур-Ркаилләр шигъри буыны белән тернәкләнеп киткән бу күренешне яшъләр ижатында еш күзәтелә торган «ясалма образлылык», «шаккаттыризм» дип тә кабул итә яздык. Төнкийтьчеләр матбугатта артык шау-шу куптармалар да, үзәра бәхәсләр бервакытта да тукталып тормады. Хәзер сөенеп куям: ярый өле ул вакытта төнкийть «телсез» булган. Чөнки кайчандыр «яшъләр капризы» гына булып тоелган символик фикерләү рәвеште тора-бара сиксәннәнче еллар татар шигъриятенен төп ижат юнәлешенә әверелде. Газинурларга Шәүкәт Гәделша белән Гәбделнур Сәлимов кебек кызыклы каләм ияләре килеп кушылды. Алар да шартлы, әмма үтә дә милли символлар белән оста эш итте. Ин кызыгы: бу ижат алымнары башка әдәби юнәлешләргә дә үтәп керә башлады. Прозада М. Галиев, Н. Акмал, драматургиядә Зөлфәт Хәким (өлешчә Т. Миннуллинда—«Әлдермештән Әлмәндәр» һ. б.), тарихи әдәбиятта эшли башлаган Р. Зәйдулла да үзенң ижатын шул рухка көйләде.

Бу ижатчылар арасында Г. Морат символик образларга (рухи, милли кодларга) асруча игътибарлы, тоемчан булып чыкты. Анын һәр яна китабында, шигъирендә мондый код-ачкычларны күпләп табарга мөмкин. Шагыйрьнен «Түбә» жьентыгы—шунан ачык дәлиле.

Символ—гомумиләштерүнең, димәк, образлылыкның иң югары һәм катлаулы дәрәжәсе, дигән идек. Әдәбиятның, гомумән, сәнгатьнең нигезендә образлылык яткан, символ—әдәбилекнен дә югары дәрәжәсе, асыл дәрәжәсе булып чыга. Әлбәттә, монда символның эчтәлегенә салынган мәгънәви спектрның ничек, ни дәрәжәдә ачылуы да мөһим, әмма символ көчле һәм дорес, үз (милли, тарихи) булганда, әдәби әсәрләрдә аның мәгънәсе йомшаграк ачылган очракта да, укучы аны үзенң дөньяга карашы, интеллектуаль әзерлеге, хыял-фантазиясе белән тулыландыру, янача балкыту мөмкинлеге ала. Символның мөмкинлекләре, шул рәвешле, гадәти образ-сурәткә караганда зуррак булып чыга.

Идеядән (мәгънәдән) асылган символ (образ) буш сүз булып кына калыр иде. Киресенчә дә әйтергә мөмкин: әзерлексез укучы образ-символны гадәти сүз, лингвистик берәмлек итеп кенә кабул итә, аның мәгънәви-ассоциатив тирәнлекләренә төшә алмый. Монның өчен ким дигәндә мен еллык рухи мирасны, дини һәм мифик-мәжүси төгълиматларны белергә кирәк.

Символ-образның көче, сәгәрлеге аны урынлы куллану белән бәйләнгән. Чөнки символлар төрле сыйфатта һәм төрле дәрәжәдә булалар. Әйтик, космогоник символлар—иң мөһим, үзәк, хәлиткеч символларның берсе. Алар, гомумгаләм эчтәлегендә бирелеп, төп космик канууннары, принципнары хәл итүдә билгеле роль уйныйлар. Гомумкешелек символлары була, яшәеш, тереклек белән бәйлә символлар, анимистик символлар, табигать, тормыш-көнкүреш символлары, милли, рухи, тарихи, дини, әхлакый, сәяси һ. б. бик күп символлар хакында әйтергә мөмкин. Аларның һәрберсе яшәешнен һәр күренешен, рәвешен, бөртек-күзәнәген гомумиләштереп, шартлы код рәвешендә күзалларга ярдәм итәләр.

Төркиләренң ин беренчел һәм төп символлары итеп Тан, Ра, Ан, Ам, Ай, Йер, Су һ. б. санарга мөмкиндер. Аларның кайберләре, кушылып, үзгә код тууга сәбәпче булса (Төңре, Умай), икенчеләре ниндидер символның таркалуынан барлыкка килгәннәр (бик борынгы дәверләрдә «Йерсу» бергә әйтелгән, моңа Йерсу дигән югары төңре исеме дә ишәрә итә).

ТӨҢРЕ—борынгы кешелек жәмгыятенен, күпсанлы яшәеш цивилизацияләренен, бигрәк тә Көнчыгыш, Көнъяк цивилизацияләренен, ниһаятә, төрки-татар

дөньясының иң төп, баш символы. Аның мәгънэләре гаять күп: илаһилик, мәнгелек, чиксезлек, галәмилек, берлек-бергәлек, тәртип-канун, иман, вөждан һ. б. Тәңренең мифик-магик йөзен билгеләүче образлар да бар. Мәсәлән: Бөркет, Ут, иң мөһиме—Күк... Бу атама-символ 4-5 мең ел элек дөнья шаулаткан Шумер цивилизациясендә дә, беренче язучылар ташка чокып язган Орхон-Енисей төркиләрендә дә, мөселманлыкка күчкәч тә Галәм, Яшәеш, Табиять белән, димәк, төп символлар белән багланышларын югалтырга теләмәгән болгар бабаларыбызда да, Урта Гасырларда дәүләтчелек өчен көрәш алып барган, шул көрәштә борынгылыктан килүче изге кануннарға һәм символларға сыенган татарларда да иң төп һәм иң гәзиз, кадерле атама-символ булып калган. Вақыт узган саен, дәверләр алмашынган саен мәгънэләр үзгәргән, баеган, әмма Тәңре символына салынган төп мәгънә—тормыш, тереклек, кешелек нәселенең тууы, үсеше мәгънәсе—какшамаган, үзгәрмәгән, югалмаган...

Тәңре—безнең дә милли код, төп символ. Борынгы бабаларыбыз: «Иң авыр вакытта Тәңре сыендырыр»,—дигәннәр. Ә татарның берәр жинел вакыты булганмы сон?! Юктыр. Мәжүси татарның да, мөселман татарның да күнелендә һәрвакыт шул Тәңре (Алла, Раббе) орлыгы булган; ул булмаса, йә юкка чыкса, кеше тиз сынган, сыгылган, үз асылын, кешелеген, иманын, өметен, ахыр килеп, милли рухын, нәселен, телен югалткан. Әйе, борынгы мифологиядә Тәңренең тагын бер мәгънәсе—нәсел иясе, шәжәрә кәүсәсе. Юкка гына төркиләр имәнне (наратны) «Тәңре агачы» димәгәннәр бит. Тәңре—нәсел жебе, милләт умырткасы да. Бер диннән икенчесенә күчеп безнең көннәргә килеп житкән иң төп сүз, илаһи код. Нәсел, милләт, тел символы. Газиурда ул түбәндөгечә аңгырып:

Улымны телсез калудан,
И Тәңрем, үзен сакла!

(«Ачылык»)

Тәңре—сабырлык символы:

Сабырлык бир, Тәңрем, бу мизгелгә,—
Фәрештәнә сынчы куя канат...

(«Сынчыбагар»)

Иманлылык (мәминлек) белән сынчылык (потчылык, мәжүсилек) арасында компромисс эзли шагыйрь. Бу компромисс—рухиятебез тарихы, шулай әйтергә яраса—тарихыбыз «тарихы». Аның бәхете дә, тирән драмасы да шушы ике сыйфат мөнәсәбәтеннән тора (фәрештә—пот). Аларны бары тик «Тәңре» дигән иң югары, мөһим символ-код кына янәшә куя, якынайта ала, аларның гармоник тәңгәллеген булдыра. Гомумән, кеше хасиятендә шушы ике башлангычның тәңгәлләге гармония тудыра алмаса, бу кешенең күңеле жимерелә, ул үз асылын югалта, кешелеклеләгән югалта. Илаһилик (иман шартларына нигезләнгән канунчылык) белән табигыйлек (мәжүсилек) арасындагы аңлашуны, ярашуны һәр кеше күнелендә яшәгән Тәңре бөртөгә (аны «ам», «им», «ым» диләр, төңресе—Умай) тәэмин итеп тора да инде.

Г. Морат бу гармониягә жимерелүенә, ягъни мәсәлән, потчылыкның, балбалчылыкның өскә чыгуына кискен каршы:

Бу илдә табынып кына
Яшиләр. Һәрбер чатта—
Балбаллар. Кайсы—иләмән,
Кайсы атланган атка...

Мәжүсилек иманны жимерү, рухиятне пычрату бәрәбәрәнә тернәкләнергә тиеш түгел. Шагыйрь бу хакта кат-кат кисәтә:

Илдә таш балбал ишәйсә,
Башларга бетә кадер...

(«Балбаллар иле»)

Шагыйрь газаплана-газаплана табиять стихиясе белән илаһилик (канунчылык) арасында гармония эзли һәм таба: бу ике канатны берләштереп торучы үзәк—матурлык, гүзәллек икән!

Мөнгелеккә күчәчәк бу мизгел,
Гүзәллеккә сабырлык бир, Тәңрем!

Чынлап та, иң авыр чакларында халкыбызны, милләтебезне, рухиятебезне шушы ике сыйфат—гүзәллек белән сабырлык саклап калган да инде.

Аннары—хәтер... Хәтер темасы—Газинур ижатында төп темаларның берсе. Ул бу теманы Тәңре символының эчтәлегенә дә сала:

... И Тәңрем, үзен сакла.
Сакла хәтерсез калудан,
Сакла Иделен, йортын;
Сакла берүк—Хәтеребез
Болай да ярым-йорты...

(«Ачлык»)

Тәңре тәгълиматы борынгы бабаларыбызның әхлакый кануннарын да билгеләгән. Бу кануннар жьелмасынын башына «Тәңре хақы» дип куярга мөмкин булыр иде. Мәсәлән: «Ата-ана хақы—Тәңре хақы», «Бала хақы—Тәңре хақы», «Карындаш хақы—Тәңре хақы», «Күрше хақы—Тәңре хақы», «Кунак хақы—Тәңре хақы», «Ятим хақы—Тәңре хақы» һ. б. Тәңречелекнең әхлакый кодексы—татар өчен дә изге булган. Г. Морат ижатында бу мөһим тәгъликат та чигтә калмый. Бу тәгъликат та әлеге символны баепута хезмәт итә:

Капкында да Тәңре хақын,
Алла хақын хакладык...

ди ул үзенә «Сусанин» шигырендә. Тарих сазлыгында татарны адаштырып калдырган «сусаниннар» хақында бу әсәр.

Г. Морат Тәңре символын башка символлар белән янәшә кулланып та кызыклы ачышлар ясый. Мәсәлән, бу яклап КАНАТ символы гыйбрәтле. Тоемчан укучы мәкаләбездә китерелгән беренче шигъри өзеке үк очрашкан иде бу янәшәлек белән («Фәрештәнә сынчы куя канат...»).

Канат—Күк символы, Кояш, очу, хыял, хөрлек, гармония, тәңгәллек символы. Шулай ук жан, гомер символы... Газинурның «Элегия» шигыреннән бер өзеке:

Пәрәнжәле Күк сулкылдый,
Сынган кемнен канаты?
Чү, офыкта Тәңре кызы
Толымнарын таратты...

Монда Тәңре яклавы астында яшәгән татар халкының драмасы, ачы язмышы гәүдәләнгән. Шулай да, мәгънәви эчтәлекне һәр кеше үз күнеленә көйләп, үзенчә ачып бетерергә тиеш әле:

Офыкта Тәңре кызынын
Ишетелде көлгәне...

Канат символына әле тагын әйләнәп кайтачакбыз, ә хәзер Тәңре символ-коды белән янәшә куелып йөртелә торган тагын бер мөһим символга—АТ символына игътибар итик. Бу символның мәгънәви эчтәлегә Зөлфәт, Х. Әюпов ижатларында шактый нык эшләнгән. (Мәсәлән: ат—ирлек; егетлек; Ватан, ил; тугрылык; жан; гомер, язмыш; хыял һ. б.) Әмма Г. Морат бу образга үз төсмерләрен яга алган:

Былбыллар читлектә елый,
Аранда елый атлар.
Күк-Тәңре аранында
Жилләр елый, болытлар...

Әйе, Г. Морат фикеренчә, ат—татарларның рухи мирасында иң көчле, иң тирән мәгънәле символ-кодларның берсе. Иң әлек ул—исем, милли символ.

Татар атын татар сата-сата,
Кадды атлар ишәк көннәренә.

И калерсез атым, камчы тотып,
Атланмады ана кемнәр генә.
Аранга да бикләп кыйнадылар.
Кыйнадылар тышау кидереп тө.
Тышау—зынжыр.
Котылырмын димә,
Аран аратасын кимереп тө...

(«Ачлык»)

Бу юллар аша үзеннән-үзе «ат-бәйсезлек» мәгънәсенә килеп чыгабыз:

Бәйсезлеген бәйдә бәргәләнә,
Бәйсезлеген бәйлә алегә.
Бәйгеләрдә бәйге тоткан кавем,
Бәйсезлеген тоткын хәлэндә...

Шунда ук яна мәгънә:

Атсыз йорттан мал-бәрәкәт китә,
Дәүләт китә...
Арба ватыла...

Ат—Ватан символы:

Атсыз да һәм Ватансыз да калгач,
Үзең жигеләсәң арбага...

Ат—хаклык һәм киләчәк символы:

Алар—атлы... Алар—хаклы—
Якты, димәк, киләчәк...

Төңре символы белән бер дәрәжәдә кулланылган Канат, Ат (Тулпар) символлары белән янәшә үк тагын бер егәрле символ игътибарны җәлеп итә—КАНАТЛЫ БАРС. Менә шул исемдәге шигырь:

Очып түгел, тәпиләп тө
Ничә гасыр кичелгән...
Очар иде—чарасы юк—
Канат очы киселгән...

Бу шигырь-парча да милләтебез, дәүләтчелегебез хакында. Шагыйрь искәртә кебек: борынгылар сүзе истән чыгарга тиеш түгел, ди. Ә борынгылар сүзе буенча, Барс башта канатлы булган. Күктә очып йөри алган. Явыз Аждаһа белән алышканда анын канат очлары кыела да ул бер жәнлеккә өверелеп кала. Әмма аның Күккә, Төңре катына омтылышы шулкадәр көчле була ки, ул жәнлек килеш тө агачтан агачка, кыядан кыяга сикереп, «очып» йөри, өнен дә биек агач куышларында яисә тау-кыя куенында ясый...

«Милләтнең киселгән канаты» дигән мотивка Г. Морат тагын берничә символны китереп ялгый. Менә ФӘРЕШТӘ символы. Сафлык, изгелек, илаһилык, жан тынычлыгы һ. б. мәгънәләренә көчәйтү өчен куллана аны шагыйрь үз ижатында: «Фәрештәләр өркөп кача иннәремнән.» («Гайсә яше»). Яисә: «Яшәп ятыш менә—шайтан кебек—Фәрештәсә качкан эргәдә.» («Шәмаил»). Чынлап та, «Өй әргәсендә фәрештә булмаса, почмакка шайтан ояллы»,—ди халык. Ә монысы мәхәббәт темасына язылган шигырь. Әмма символның мәгънәсе үзгәрми: «Фәрештәм, дип ничә дәштем сина, Ә син күптән канатсыз икән...» Шунда ук:

Сабый идек... Канат очларыбыз
Сабый чакта ук шул киселде...

(«Мине шагыйрь иткән кызга»)

Күрөп торасыз, шагыйрь символларның игезәкләрен, төрле вариацияләрен эзли, сыный, әмма бервакытта да төп фикер-идеягә хыянәт итми, борынгылыктан килүче мәгънәне сакларга тырыша. Ул үзе өчен күптән аны аныклаган: символ—атама гына, ә иң мөһиме—аның асылы, мәгънәсе. Бу мәгънә Г. Морат ижатында һәрвакыт бер төп

темага—халык, милләт, ил-дәүләт, кеше язмышына килеп тоташа.

Укучы искә алгандыр: Канат, Ат, Барс символлары турыдан-туры ВАКЫТ төшенчәсе белән бәйләнгән. Хәтер, Язмыш төшенчәләре дә шушы төенгә килеп ялгана. Г. Морат ВАКЫТның үзен дә символ сыйфатында сынап карый:

... һәм хәнжәрән батырыр Вақыт
Йөрәгенә кадәр...

(«Канатлы сүз»)

Бу урында Г. Морат Вақыт символының тирән мәгънәләрен табуга ирешкән Р. Фәйзуллинны, М. Әгъләмне дә хәтерләтеп куя. Әмма Газинурда Вақыт—күпмедер ирония, көлке белән өртелгән символ буларак кызык. Һичшиксез, бу ирония, эчкерсезлек артында драма торганын да беләбез:

Вақыт кеткелди диварда—
Чылбырлы сәгать...

(«Бер тәэссорот»)

Яисә:

Шыр ачык төрәзә артында
Шаркылдап көләр Вақыт...

(«Канатлы сүз»)

Төрки-татар әдәбиятында иң көчле символларның берсе—КӨЙМӘ (КОРАБ) символы. Тукай, Дәрдемәнд ижатларының йөзек кашын тәшкил итүче бу символга Газинур үз төсмерләрен яга. Әмма ул бу очракта да Тукай, Дәрдемәндләрден күлүче «милләт язмышы» темасына тутры кала:

Яр буенда тыпырчынып ята
Нух бабайның ярык коймәсе,—

ди ул. Нух—үзе дә символ. Пәйгамбәри зат булудан тыш, ул—нәсел, кабат туу, яшәү, тереклек, гомер символы. Мифологиядә бу образ төрки баба буларак телгә кәргән. Г. Морат, шул мифларга ишарә итеп, татарның аянычлы язмышы хакында яза.

«Төнге этюд» шигырендәге көймә символы күбрәк космогоник мәгънәгә ия: «Күл уртасында—Зөһрә кыз, Ярымай гүя көймә...» Тәңречелек тәгълиматы буенча, Күк дөньясы—Жир дөньясының чагылышы (яки киресенчә). Димәк, Күктә дә татар язмышының эзе бар, юлы бар; бу эздән (юлдан) ярымай (милләт көймәсе) салмак кына агып бара: «Салмак кына ишә сылу (Зөһрә кыз—Тәңре кызы?), Ямансу бер көй көйләп...» Шул урында балкып КОЯШ символы килеп керә:

Көнгә авышты тәңнар.
Кояшка узган Зөһрә кыз
Тузгыган чәчен тарар...

(«Дүрт мизгел»)

(«Элегия» шигырендәге Тәңре кызының таралган толымнарын хәтерлисезме?) Бу юлларда борынгы миф кабат яңара: Кояшның кызы—Умай (Һомай-кош)—Тәңренен хатыны; үги кыз Зөһрә—татар милләтенә төп символы—Зөһрәнең икенче исеме—Чулпан, Чулпан йолдыз—Таң йолдызы, Өмет йолдызы, күл һәм мал яклаучысы...

Шул рәвешле, Г. Морат ижатында символлар һәрвакыт хәрәкәттә, бер-берсе белән багланышта яшиләр, һәм шулай булганда гына алар балкып ачылып китәләр.

Космогоник символлар—иң борынгы символлардан санала. Әле генә телгә алынган Кояш—Зөһрә кызының, Тәңре кызының сөйтәне—мәңгелек, иминлек, яшьлек һәм бәхет символы. Ай исә—изгелек, тылсым һәм сихер билгесе. Ай—төркиләрдә иң көчле символлардан санала. Ул—ике дөнья арасындагы мифик капка («Айкау») билгесе дә бит. Бу «Айкау»лар, символлар рәвешендә борынгы төркиләреннән кабер ташларына, йорт-жир капка-коймаларына төшерелгән, авылларга һәм шәһәрләргә керү урыннарында төзелгән. Мөселман дине кабул ителгәч, бу символ яңа мәгънәләр алып, тагын да көчәйгән, тагын да ныграк илаһилаштырылган. Айда тормышның чын чагылышын күргәннәр: аның яшь чагы, якты чагы, изге-тылсымлы чагы бар, аның

шулай ук карт мәле, караңгы һәм шомлы, кара сихер белән өртелгән вакыты бар. Әйе, Ай—каршылыклы код. Әмма аның уңай мәгънәсе һәрчак өстен йөргән. Юкка гына болгар бабаларыбыз Айны үзләренен яклаучысы итеп сайламаганнар бит. Бигрәк та болгар хатын-кызлары үзләрен Ай карамагында, Ай гипнозында хис иткәннәр, айны бөхилләп, колакларына махсус «айлыклар» («лунник»лар) тагып йөргәннәр.

Айның ике йөзе—караңгы һәм якты яклары—татар тарихына бик туры килгән. бер үк вакытта өмет тудыручы да, шомландыручы да булган бу символ. Тарих та Ай символы аша күзаллана: татарның дошманнары башта аның күнелендәге айны кисәргә тырышканнар, аннары мәчет башындагы айларга ябышканнар...

Г. Моратта да Ай—каршылыклы символ. Менә ул—өмет чыганагы:

Изге Айга карап улашканда,
Ырлашканда шайтан өсере,
Ай, мәчетле шәмаилләр торган
Түр башында татар өсөн.

(«Шәмаил»)

«Экстаз» шигырендә дә шул ук мәгънәгә тап булабыз. Ә менә «Бер тәэссорат» әсәрендә Ай белән Тәңре кызы символларының янәшәлегә драмага алып килә:

Тузынган толымнарына
Айның күз яшьләре тама...

Тәңречелектен нигезендә яткан «йолдызлар тәгълиматы» (Жирдәге һәр жанның Күктә үз йолдызы бар) Г. Морат шигырьләрендә шулай ук матур тәэсир калдыра. Менә шагыйрьнең «йолдызлар фәлсәфәсе»:

Төн уртасында атылган
Киек йолдыздай янып,
Гәйсә кебек пәйда була
Төп законы дөньяның...

(«Алма-риваять»)

Гомумән, АЛМА—төрки мифологиядә иң борынгы һәм иң кызыклы космогоник символларның берсе. Газинур бу образны яңача ача:

Юк, кизәнүем түгел бу
Ырымга, йә Аллага—
Жир-Әнкәбез дә, мөгаен,
Яралгандыр алмадан...

Жир (тормыш) ярату белән бәйлә бу символны да шагыйрь халык язмышына тоташтыра; аның нигезенә берлек мәгънәсе салып, яна дәрәжәгә күтәрә: «Бер алманы юкка гына Бишкә бүлмәгән халык...»

«Алмага алма тартыла, Икар жаннар—Кояшка» дип, ике символны янәшә куеп, өмет, хыял белән яшәргә өндәргә дә өлгәрә шагыйрь.

Хыял, өмет рухы алып килүче символларга да бай Г. Морат ижаты.

ТҮБӘ символы. Аның хакында соңрак та сөйләшербез. Бу образ-символның мәгънәләре күп—Күк, ышаныч, бергәлек, гомер... Хыял, өмет мәгънәсе алып килүче юллар:

Баш очында түбән булу кирәк,
Түбән булу кирәк,
Үз түбән...

Менә АККОШ символы. Аның хакында да сүз булачак әле. Бу урында әлегә образның хыялый эчтәлеген генә искәртеп үтәм:

Өйле булсын һәркем,
Хыялыбыз
Аккош булып Күккә ашканда...

(«Түбә»)

Кошлар белән бәйлә символларга шагыйрь аеруча игътибарлы. Тәңре каты белән Жир катын тоташтырып торучы, ике дөнья арасына илче вазифасын башкаручы бу канат

ияләре үзләренчә эчтәлекләре белән дә, аһәңнәре, янгырашлары белән дә шагыйрьләренә күптән жәлеп итәләр. Без, мәсәлән, Кояш тикле Кояшны символлаштырган БӨРКЕТ хакындагы мифларны беләбез. Тәңре хатыны Умай (Һомай) да аккош кыяфәтендә гомер сөрә, кешеләргә озын гомер һәм бәхет өләшә. Алиһә буларак ул ана карынындагы баладан алып кырык көнлек сабийга кадәр һәммәсен үз яклавы астына ала, үзе гомер юллаган кешене соңыннан да ярдәменнән ташламый, имеш. Һомай—Кояш белән Кошлар патшасы Сәмруг (Самруг) нын кызы. Сүз дә юк, төрки мифлар белән таныш булганда гына татар укучысы Аккош, Бөркет һ. б. кош-символларның мәгънәсенә төшенә алачак, ана дәрәс бая бирәчәк.

Бөркетләр юлыкса казага,
Кыялар ярдәмгә киләдер...

(«Каза»),—

дип яза Г. Морат. Шигъри кысага салынган бу халык гыйбарәсе нигезендә дә борынгы миф ята. Бу миф буенча, явыз козгыннар өереннән зыян күргән Бөркетнен төпсез чоңгылга егылып төшүен шәйләп, тау-кыя, күчеп, аны үзенә учларына алган, аны һәлакәттән коткарып калган. «Безнең Бөркеттәй кыю, горур халкыбызны саклап калыр кыя бармы, кайда ул?»—димәкче була шагыйрь. Икенче бер урында ул Бөркет символын чечен кардәшләребез алып барган азатлык сугышына нисбәттә куллана:

Сугыш ачып йөрдә баскын
Бөркетләр яшәгән якта...

(«1995 ел, 9 Май»)

Әлбәттә инде, Бөркеткә каршы үләксә кошы, КОЗГЫН бирелә. Һаман шул татар тарихы, татар мөстәкыйльлеге:

Козгыннар казынган оядан
Казалар китсә дә, шом калды...

(«Каза»)

Аккош кыяфәтендә күзалланучы ҺОМАЙ бәхет кошы буларак мәгълүм, дигән идея. Мәгънәсе: кем дә кем шушы кошның канат күләгәсе астына элгә—шул кеше бәхетле була, имеш. Газинур шигырьләре күнелне бик үсәндерми: безнең заманда бу бәхет кошына да рәт юк икән шул: «Юл чатындагы кибет» әсәрендә: «Бу кибеттә бәхет кошының итен саталар...»; «Чират» шигырендә: «Кешеләр чират тора, бәхеткә чират тора...»; «Талчук» та: «Кинәт базар телсез-өнсез калды...—Бәхет сатам!..» һ. б.

Кайбер шигырьләрдә бу символ ироник мәгънә ала:

Күтәрәләр чәркәләрен
Ходай саулыгына.
Безнен тирәккә дә, диләр,
Бәхет кошы кунсын.

(«Кайтаваз»)

Бу әсәренә эпиграф итеп Газинур Дәрдемәнд шигырен алган: «Һавалар тын... Кыеп очкан Һома юк... Азан ишетелсә дә, кыйбла-нөма юк!..» Тарих кабатлана: нәкъ бер гасырдан соң Г. Морат кайчандыр Дәрдемәндне борчыган уйлар белән яна, чарасызлыктан газаплана... Үзе әйтмешли, чып-чын кайтаваз инде бу...

Һомай аерым очракларда Хөррият кошы булып та, Хәят кошы, Жан кошы мәгънәсендә дә йөри. Бәхет кошы бигрәк тә Жан кошы белән кардәш, тутан. Көл Галидән башлап Г. Тукайга кадәр, аннары Ф. Кәрим, М. Әгъләмнәргә чаклы янарып килүче бу символ Газинур ижатында аеруча катлаулы тойгы-тәэсир калдыра. Бигрәк тә Тукай үлеменә багышланган әсәрләрдә «жан кошы», «жан күбәләге» кебек чын төрки, димәк, милли символлар күнелне тетрәтә («Юк», «Шагыйрьнен кайтуы»).

Клячкинның салкын төрәзендә
Бөргәләнгән ялгыз күбәләк
Очып кунды шунда таң нурына
Һәм эндәште Көнгә олылап:
—Саумы, Кояш!..—

Шагыйрь жаны кабат
Хөр Ватанга кайтты, болынга...

Яисә:

Дөнья читлекләрен тарсынган Кош
Үз янына безне өйләде...

Шул ук мотив «Жан сурәте» шигырендә үстерелә: лирик әверелеш дәвам итә. Эмма фәлсәфә катлаулана:

Күбәләккә генә әверелә калса,
Фани дөнья кичкән һәр бәндәнән жаны,
Нинди мәгънәсез булыр иде Хаят!
Нинди мәгънәсез булыр иде Дөнья!

«Шөкер, Табигатьнең кануннары башка,—дип белдерә шагыйрь,—кемнән жаны әверелә төл-чәчәккә, кемнән жаны әверелә ташка... утка, суга... Үрмәкүчкә... кыя-тауга, очар кошка, йомранга, кәлтәгә...» Шул рәвешле, автор үзе дә сизмәстән, иң борынгы анимистик мәжүсилеккә килеп чыга, бүгенге кешенә бөтен көченә кабат Табигатькә якынайтырга тырыша. Табигать иманына, Табигать төгълиматына. Мин үзем бу шигырьләренә иhlas кабул итәм: андагы образ-символларны да образ-символлар итеп кенә түгел, шагыйрьнең иhlas ышануы итеп күрәм... «Илаһ Табигатькә сәждә кылам бүген»,—дип тәмамлаган ул әлегә шигырен. Табигатькә бу кадәр якын килгән шагыйрьне белмим мин соңгы вакытта. Хәер, бар икән—Шәүкәт Гәделша. Ул үзен «Ярык мөгез», «Ядрә тигән» жыентыклары белән татар жәмәгәтьчелеген айнаытып, уятып жибөргән иде. Газинур белән Шәүкәт—фикердәшләр, рухташлар. Бу аларның ижади карашларында да, дөньяга, табигатькә мөнәсәбәтләрендә дә күренә. Аларның образ-символлары да күп вакытта уртак булып чыга. Газинурның «Урманда» дигән шигырендә Себер, урман татары Шәүкәтне танып шаккаткан идем: «Каеннарым, Себерне йә дүркә эзләп килмәдем. Сөйләшик бер, серләшик бер, Жаннарыбыз бер ләсә...»

Г. Морат яна жыентыгында Ш. Гәделшага багышланган шигырь дә урнаштырган. «Көй чакыру» дип аталган бу шигырь соңгы вакытта татар шигъриятендә активлашкан «табигать культы» шагыйрьләренен программ шигыре буларак та карала аладыр, мөгаен. Ф. Сафинга багышланган шигырь белән дә шундый хәл. Бу очракта да шагыйрь дөнья ваклыкларына («бөжәк булып үрмәләгән синең өсләренә») Табигатьне каршы куя:

Ә син—сабый, сыенгансың һаман
Табигатьнең өстен көчләренә.

(«Язмыш»)

Шулай да, Г. Морат ижатында анимистик фәлсәфәнен (табигатьтә һәр нәрсәнән жаны бар) иң югары ноктасы итеп «Эчке диалог» шигырен санарга кирәктер.

Әйтәсе иде:
—Ни уйлый кеше хақында
үлән-агачлар?..

Хәсән Туфан шигъриятенен аһәннәре ишетелеп кала бу юлларда. Чәчәкләр белән сөйләшеп йөрүче Хәсән ага күз алдына килеп баса... Бу монлы аһәнне, бу матур традицияләренә югалтмаска иде!..

Г. Морат ижатында иң төп символларның берсе булып әверелгән тагын бер образ хақында әйтергә кирәктер. «Кисекбаш» турындагы борынгы төрки миф сюжетын хәтерлисезме? Г. Морат әнә шул теманы янартып эшли, аның символ-вариацияләрен эзли.

Кисекбаш—дәүләтчелекнең бетерелүе (киселүе):

Казан алынган, арба чәкүшкәсеннән биегрәк буйлы
Һәр кеше кылычтан үткөрелгән...

(«Ачылык»ка эпиграф)

Шунда ук Кисекбаш—көрәш символы:

Кисек башлы халык Кисекбашны
Юкка гына уйлап тапмагандыр.
Дию өннәреннән йолып алып,
Ил уллары аны яклагандыр...

«Сабак» («Адәм башын адәм ашар, килсә этләр заманы...»), «Балбаллар иле» («Илдә таш балбал ишәйсә, Башларга бәтә кадер...») әсәрләрендә дә БАШ символының мәгънәләре үзенчәлекле. «Атом-кормән» поэмасындагы жан өшеткеч мотивка тап булып та сискәнәбез:

Поскан Вакыт үлән арасына,
Баш сөяге Көннең янычелгән...

Бу әсәр тулысынча кешелек язмышы хақында: «Кулларымда бабамның баш сөяге...» Поэманың төп сюжет умырткасын тотып торган бу символ безне алдагы афәтләрдән кискәтә. Менә шул әсәрдән тагын бер өзек:

Жир әйләнә,
кошлар оча иде—
Жырдагыча!—Заман тизлегендә!
Баш сөяге телгә килде кинәт:
—Ни күмдәгез кирмән нигезенә?..
... Ни күмсәгез, шуны табачаксыз.
Эт күммәгез берүк—
Эт көненә
Үзегез дә бер көн калачаксыз...

Г. Морат, шул рәвешле, борынгы татар легенда-риваятьләрен яңартып, Баш символына яна төсмерләр өсти, аның мәгънәсен тирәнәйтә. Бу символ белән безгә таныш ат символын янәшә куеп, шагыйрь көтелмәгән мәгънәви ассоциацияләр тудыра:

И кадерсез атым, билләренә
Мин атландым бүген,—
Башсыз жайдак...

Шунда ук Баш белән Кеше янәшәлегә:

Үткәнән үтергәннән тик...
Киләчәген кем таныр?
Дөштә Кыпчак карынында
Тыпырчына Кентавр...
(«Ачылык»)

Бу мисалларга шәрехләмә кирәк тө түгел дип уйлыйм. Чөнки алардан шул ук милләт, халык язмышы хақында сүз баруын аңлау кыен түгел.

Баш һәм Таш янәшәлегә яна бергәлекне, яңа тәңгәллекне хасил итә:

Булган заман: ташларның да
Кылыч кискән башларын...

Бу юллар инде Г. Моратның яңа җыентыгына исем биргән үзек поэмадан. «Түбә» дип аталган бу әсәр классик поэмалардан нык кына аерыла. Ул күбрәк шигъри циклы хәтерләтә. Бу—Газинурның башка поэмаларына да хас сыйфат. Жанр хақында артык сүз куертып тормыйча, андагы үзек символ—ТҮБӘ образы хақында берничә сүз. Баш—Түбә логикасы белән якын килергә кирәктер бу әсәргә. Дөрөсрәге, Жир—Кеше—Баш—Түбә—Тәңре багланышлары хақында сүз бара поэмада. Ныклы түбә булганда гына жанга тынычлык инәр, халык, ил, дәүләт башын югалтмас... Әлбәттә, шагыйрь моны үзенчә, шигъри тел белән, поэтик алымнар ярдәмендә әйтә. Ахыр чиктә, Түбә—шул ук Күк, Тәңре каты бит. Икенче яклап караганда, һәр йорт, өй, нигез—Тәңре дөньясының кечкенә моделе кебек. Аның үз түбәсе, кояшы, ае, болытлары, янгыры, тереклеге, жир-суы бар... Шагыйрь үз поэмасында менә шушы «түбә» фәлсәфәсен төрле яклап эшкәртә, аның матур-матур поэтик үрнәкләрен бирүгә ирешә. Ул, хәтта, бу символны иманлылык белән бәйли һәм әхлакий категория итеп күтәрә. Шулай да, ничек кенә таркау

тоелмасын, автор «Түбә (Тәңре) дөньясындагы» мөнәсәбәтләрне халык (ил, милләт) язмшы белән нык итеп бәйләп куйган. Монда инде ул катлаулы метафораларга тукталып тормый, фикерен ачыктан-ачык әйтә:

Үз бәхетен үзе таба халык,
Ярдәм көтми Күктән, Алладан,—

дип, инициативаны кешенә үзәнә бирә. Шул рәвешле, аны Галәмнен, яшәешнен үзәгенә чыгара. Бу инде мәжүсилек кенә түгел, бу—тирән гуманизм белән өртөлгән көрәш гимны. Бу очракта да шагыйрь чын халык улы буларак күз алдына килеп баса.

Г. Моратның яна жыснтыгында тагын бер поэма бар. «Ачлык» исемле бу поэма үзәгендә—ил мөстәкыйльлеге өчен ачлык игълан иткән фидакәр жаннар, аларның эчке кичерешләре, өмет-омтылышлары, ниһаять, гамь-зарлары... Такташның «Ачлык патша»сыннан сон бу символның шушы дәрәжәдә кискен итеп көн тәртибенә куелганы юк иде әле.

Ачлык патша хужа ана (Рәсәйгә—Г. Г.) күптән,
Ачлык патша хужа төхеткә...

Гомумән, абстракт символлар белән Газинур оста эш итә. Вакыт символын караганда без моңа инанган идея инде. Шушы «Ачлык» поэмасында ук тагын Ирек, Өмет, Ялган, Мәкер, манкорт кебек символлар еш очрый. Ә абстракт символ-образларның унышлы бирелүе, мәгълүм булганча, шагыйрьнен таланты хақында сөйли.

Тагын символлар... Менә ЮКСЫЛ символы: «Яши Рәсәй һаман Юксыл булып, Гел юксынып яши үткәнән...» Шунда ук тагын безгә таныш шигъри тезмә: Казан—каза—ат казану... «Казан алып кабат ат казану Телләрендә инде күпләрнен...» Бу шигъри юллардагы көчле аллитерация мәгънәне тагын да тоемчан, тәэсирле, кискен итә.

Менә безгә таныш БАЛТА символы. «Балта кем кулында?» дигән сүз исегезгә төштеме? Бу символның мәгънәви төсмерләрен А. Гыйләжев белән Ф. Миннуллин ачып бирделәр инде. Газинурда ул башкачарак:

Үч-кинә тотмыйм тарихка,
Билбауда йөртмим балта...

Г. Морат борынгылыкны, рухи мирасны, рухи символларны яхшы белә. Ул традицион дини һәм легендар образ-символларга да еш туктала, аларга үзе генә тапкан мәгънәне сала. Менә Сак-Сок темасы («Элегия») яки чын татар символы—КӘРЛӘ:

Буй кыскара, уй кыскара бара,
Кемгә хажәт—гарылан, гарыланмә.
Без бөләкәй түгел, дия-дия,
Әверелеп беттек Кәрләгә...

(«Ачлык»)

Тагын: «Жирдә моң кимегән саен, кыскара бара хәтер...»

МУРА (Үлем) символы да, Бүки (мифологиядә балалар куркытып йөри торган, үзе күзгә күренми торган персонаж, мәгънәсе: булмаган мифик көчтән куркабыз түгелме?) символы да («Кистән»), мөселман мифологиясеннән керткән ДӘЖЖАЛ («Карабах»), ЯЭЖҮЖ-МӘЭЖҮЖ («Ачлык»), ИБЛИС («Кунак ашы») һәм башка күп, бик күп образ-символлар да Г. Морат ижатында шактый унышлы, егәрле кулланылган. Кабатлап әйтәм: шагыйрь бервакытта да матур, купшы символлар артыннан кумый, аны символларның мәгънәви тирәнлегенә, егәрлегенә һәм, әлбәттә, халыкчанлыгы, миллигә жәлеп итә.

«Кан фәлсәфәсе», КАН символы да кызыкты. Газинур хәтта мәхәббәт лирикасын да борынгы образ-символлар белән катлауландырырга ярата. Димәк, аның, үз мәхәббәткә дә катлаулы, тирән...

Ак кәгазьгә бүген каным белән
Язып куйдым синең исемне...

(«Мине шагыйрь иткән кызга»)

Монда инде фикер искиткеч гади, халыкчан. Әмма символ шул ук.

Менә без талантлы каләм иясенен яна жыентыгын күздән кичердек. Юк, без аны тематик яклап та, идея эчтәлегә, поэтик-шигъри осталык ягынан да карамадык, бары тик образлар, символлар системасы буенча гына тикшердек. Хәтта бу яклап та без сайлаган теманы ачып бетердек дип уйламыйм.

Укучыны искәртсәм генә килә: Г. Морат ижатын мәжүсилеккә кайту, мәжүсилеккә чакыру дип кабул итәргә ярамый. Ничек кенә әйтсәк тә, дини-мәжүси мәгънәгә караганда символик мәгънә өстенрәк монда. Әмма әйбәт мәгънәсендә мәжүсилек тә бар бу ижатта. Бу ижат Табигать кануннарын, тереклек, яшәеш, галәм кануннарын хөрмәт итәргә өнди, аларның нигезенә әхлакый мәгънәләр сала, бу кануннарны халык, ил, дәүләт, тел, кеше язмышы белән аерылмаслык итеп бәйләп куя. Әйе, шагыйрь белә: мәжүсилектән яисә мөэмин-мөселманлыктан кала тагын да югарырак рухи һәм әхлакый кыйммәتلәр бар әле. Менә алар—Ватан, туган жир, туган тел, халык, ыру-кавем, кардәшлек, жандашлык, вөждан, тугрылык... Г. Морат ижатынын асыл үзенчәлегә шунда: ул үз сүзен һәрвакыт борынгылыктан килүче рухи символ-кодларыбыз булырдай егәрле образларга төрөп бирә, таш булып каткан күнелләргә дә эртерлек сурәтләр тудыра, һәр татар кешесенен жан-бәгырен кузгата, аның иманын ныгыта, кыйбласын барлый...

Г. Морат ижаты—романтик рухтагы ижат. Аның символларының көчле булуы да шуннан килә. Әмма ул жирдән аерылган ниндидер илаһи һәм купшы ижат иясә түгел. Бу әлегә ижатның элегик характерда булуында да күренә. Гамь-борчу күбрәк шагыйрьнен әсәрләрендә. Мон-сагыш күбрәк. Өмет-хыялга бик сак килә шагыйрь. Күп мәртәбәләр авызы пешкән кеше кебек, өметенен һәр бөртеген ипләп ала, шатлыкта-куанычта да тиз генә жөелеп-туарылып китми, алдын-артын карап эш итә.

Шагыйрь үзенен гомер уртасына якынлаша, ул шактый күпне күргән, күпне татыган, ярыйсы гына акыл-тәжрибә жыеп өлгәргән шәхес буларак күз алдына килеп баса. Шуна күрә, ничек кенә романтик рухлы әдип булмасын, аның ижатында хыялга караганда рациональ фикерләү өстенлек итә. Кыскасы, Г. Морат үз күнелендә, үз ижатында яраштырып булмаган сыйфатларны яраштырган: көчле романтизм, символизм белән рационализм башлангычын куша алган. Шунның белән татар әдбиятында кызыклы феномен тудырган.

Г. Морат ижатындагы тагын бер символ хакындагы сүземне махсус ахырга калдырдым. Шагыйрь бик еш ДӘРВИШ образына мөрәжәгать итә. Бу—каршылыклы символ. Менә аның бер йөзе:

Ул (Вакыт— Г. Г.) гүя эндәшә минә,
Үлемсез дәрвиш сыман:
«Тәкъдиреннә тәгъбир итеп
Әйтергә ашык, олан...»

Менә «Түбә» әсәрәннән юллар:

Ижатта дәрвиш-сукбайлар
Таш йөртер куенында...

Шулай да, дәрвиш—шагыйрь өчен уңай фал икән. Яшерен-батырын түгел: һәр шагыйрьдә, һәр ижат иясендә дәрвишлек бар. Газинулда да житерлек ул. Ул да үзен еш кына Табигать, галәм, Дөнья баласы итеп тоя, оятсыз карашлар каршында яклаучысыз калган күнеленнән кыенсынып та йөри кебек... Әмма ул үтә дә горур, хәтта, мәгърур! Чөнки төгәл белә: Дөньяга ул кирәк! «Дәрвиш» дип исемләнгән кыска парчасында ул үзе хакында яза кебек:

Табынганы—Күк Тәңредер,
очар коштыр,
Сагынганы—туган тияктер...
Бу дөньядан ана берни кирәк түгел,
Ул дөньяга, бәлки, кирәктер.

ГАЛИМ, МӨГАЛЛИМ ҺӘМ ОСТАЗ

*Болур устәдсүз иш барча дүшвар,
Бурун устәд, андин соң иш, әй йар!*

*(Остәдсүз барча эш авыр булыр,
Әүвәл остәз, аннан соң эш, әй яр!)*

Котб. «Хәсрәү вә Ширин»

Татар әдәбияты тарихының калын нигез ташларын, бөхәссез, урта гасыр чорында барлыкка килгән язма шигъри ядкярләр тәшкил итә. Алар, аерым алганда, ничәмә-ничә буын вәкилләре өчен гыйбрәт һәм әхлакый тәрбия өлгесе булган «Кыйссаи Йосыф» (XIII), мәхәббәт мәктүпләре шәкелендә язылган «Мәхәббәтнамә» (XIV), Шәрәкыйның мәшһүр кәләм ияләре әсәрләренә нәзыйрә-жавап рәвешендә ижат ителгән һәм күп кенә дөньяви мәсьәләләргә күтәргән «Гөлстан бит-төрки» (XIV), «Хәсрәү вә Ширин» (XIV) поэмалары. Күләмлә һәм гаять фәлсәфи эчтәлекле, поэтик яктан эшләнеше мөмкин кадәр камиллеккә омтылып башкарылган әнә шул истәлекләрнен хәзергә кадәр килеп ирешүе рухани мәдәниятебезнен электә бик бай булганлыгы турында сөйли. Бу шулай ук янә шундый башка казанышларның да килчәктә, бәлки, табылуы мөмкин дигән фараз-фикерләргә урын калдыра.

Дөрес, урта гасыр чорына караган әдәби әсәрләрне өйрәнү-тикшерү жинел хезмәтләрдән түгел. Моның өчен тел тарихын, шул чор әдәбият кануунарын, тарихны яхшы белү шарт, гарәп-фарсы теле-әдәбиятыннан билгеле бер дәрәжәдә хәбәрлар булу таләп ителә. Боларга өстәп тагын даими рәвештә белемне камилләштереп тору, тынгысызлык һәм эзләнәргә яратучанлык кебек сыйфатларга да ия булу сорала. Шуна күрә дә, сер түгел, әлегә өлкәдә эшләргә теләк белдерүчеләр еш очрамый. Бу сирәк һөнәр ияләре, әгәр шулай билгеләргә яраса, хәзерге вакытта татар филологиясендә бер кул бармаклары белән генә санарлык.

Әнә шул авыр, үтә үзенчәлекле, әмма бик кирәкле эшкә үзенең гомерен багышлаган галимнәребездән берсе филология фәннәре докторы, Казан дәүләт университеты профессоры, Россия Гуманитар Фәннәр академиясенен хакыйкый әгъзасы Хатыйп Йосыф улы Миннегулов.

Х. Миннегулов 1939 елның 12 маенда Татарстан җөмһүриятендәге Зәй районы Алач авылында дөньяга килгән. Аның әтисе Йосыф абзый Бөек Ватан сугышы башлангач армия сафларына алына һәм 1944 елда фронтта батырларча һәлак була. Шулай итеп, ятим калган дүрт баланы карау-үстерү, аларга тиешле тәрбия һәм белем бирү авырлыгы-мәшәкате тол әнисе Гайнелхәят апаның жикәсенә төшә.

Башлангыч белемне Хатыйп үзләренен авылында ала. Аннан соң күрше Федоровка жидееллык мәктәбендә укый. Ләкин тормыш авырлыклары, матди кыенлыктар аңа ары таба сабак алуны туктатып торырга мәжбүр итә. Буыннары әле ныгыр-ныгымас малай бер ел колхозда терлек караучы булып эшли.

Урта мәктәпне ул үзләреннән егерме биш чакрым ераклыктагы Иске Көшер авылында (Сарман районы) тәмамлый һәм шул ук елда Урта Азия тарафына юл тоталар. Анда әүвәл Тажикстанның Ленинабад (Хөжәнд) өлкәсендә мамык игү эшендә була, соңра Табашар шәһәрендәге заводларның берсенә урнаша. Әмма бер ел яшәгәч, янә үз авылына кайта.

Егет 1959 елда кабул итү имтиханнарын уңышлы тапшырып, Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. Әлегә дәрәжәле югары уку йортында гыйлем эстәгән елларында ул үзен бик тырыш, белемгә омтылучы, жәмәгать эшләрендә актив катнашучы студент итеп таныта. Республиканың «Яшь талантлар» киңәләрәндә еш кына докладлар сөйли, студентларның фәнни

конференцияләрендә катнаша. Шул вакытта ук ул яшь тәнкыйтьче буларак та формалаша. «Татарстан яшьләре», «Кызыл Зэй» газеталары, Татарстан радиосынын штаттан тыш хәбәрчесе була.

1962 елда бүлекнен дүртенче курс студентларын бер елга кайбер республика һәм өлкәләргә эшкә жиберәләр. Х. Миннегулов Пенза өлкәсенң Белинский районындагы Качкару (Кутеевка) мәктәбенә төгәенләнә. Ә инде университетны тәмамлагач, ул үзе теләп Сарман районы Теләнче Тамак урта мәктәбенә эшкә китә. Яшь белгечне шул ук төбәктәге Чукмарлы авылы мәктәбенә директор итеп билгелиләр. Бер үк вакытта ул «Чулпан» колхозының партбюро секретаре вазифасын да башкара.

Студент елларының бер истәлеге. Хатыйп Миннегулов(уңда) шагыйрь Рәдиф Гаташ белән.

1966 елның жәендә Х. Миннегуловны партиянен Сарман район комитетына агитация-пропаганда бүлегә мәдире урынбасары итеп күчерәләр. Анда эшләгәндә ул тәрбия, мәгариф һәм мәдәният мәсьәләләре белән шөгыльләнә. Жирле матбугат битләрендә еш кына аларны яктырткан мәкаләләр бастыра, урындагы радиотанашуларны оештыра, гавәм, укучылар алдында чыгышлар ясый, лекцияләр укый. Әлеге актив эшчәнлегә өчен аның исеме «Республика Мактау китабы»на кертелә.

Әйе, шәхси тормыш ярыйсы гына көйләнгән: абруйлы эш, унайлы фатир, гаилә корылган. Киләчәктә карьера шактый өметле күренә. Адәм баласына тагын ни кирәк... Ләкин Х. Миннегуловның болардан да өстен күптәнге бер теләге бар. Ул—әдәбият фәне белән шөгыльләнү. Тырыша торгач, нияять, гаиләсе белән ул Казанга күчеп килә.

Х. Миннегулов хезмәт биографиясенң Казан университеты белән бәйләү өлешен үзе югары белем алган татар теле һәм әдәбияты кафедрасында ассистент вазифасыннан башлый. Аспирантура узып тормастан, кандидатлык диссертациясе язу белән дә шөгыльләнә. Гыйльми хезмәтнен темасы итеп XIV йөз шагыйре Сәйф Саринның ижатын өйрәнү билгеләнә. Татар филологиясендә әле ныклап өйрәнелмәгән бу әдипнен мирасын тикшерү ул елларда бик үк жинелдән түгел, әлбәттә. Әйтелгән каләм иясенң «Гөлстан бит-төрки» әсәрен мәшһүр шәех Сәғъдинен оригиналы белән чагыштырма планда анализлау өчен яшь белгечкә әүвәл үзлегеннән фарсы телен дә өйрәнергә туры килә.

Тырыш хезмәтнен бөрөкөтлө нәтижәсе буларак, ул 1972 елда «Сәйф Саринның тәржемә һәм оригиналь әсәрләре» темасына филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәжә алу өчен диссертация яклый.

Әдәбият белгече алга таба да шагыйрьнен ижатын өйрәнүне давам иттерә. Аның университет нәшриятында дөнья күргән «Сәйф Саринның тормышы һәм ижаты» (1972),

«Сәйф Сарай. Тормышы һәм ижаты» (1976) дип аталган китап—монографияләре, күп сандагы мәкаләләре шул турыда ачык сөйли.

1974 елда ана өлкән укучы дәрәжәсе бирелә. Галим Алтын Урда чорында барлыкка килгән рухани мирасны қолачлы, системалы итеп өйрөнөргә кирәк дигән фикергә килә. Анын каләмә белән язылган «Котб ижаты» исемле китап (1976) әнә шул изге ниятне тормышка ашыру юнәлешендә башланган хезмәтләрдән берсе. Ләкин бу эш, мәгълүм сәбәпләр аркасында, башлангыч чорында ук тукталып кала. Кафедра тарафыннан ана башка дөвер, ягъни XIX йөздә яшәп ижат иткән суфый шагыйрь Шәмсетдин Зәки һәм мәгърифәтче педагог Салихжан Кукляшевның әдәби мирасларын өйрөнү тапшырыла. Тиешле материаллар туплау максатында Х. Миннегулов Казан, Уфа, Мәскәү, Ленинград, Дүшәнбә калаларындагы архив һәм китапханә фондларында шөгыльләнә. Галимнәребездән беренче булып, ул Оренбургтагы Неплюев хәрби уку йорты архивын тәфсилләп тикшерә. Әлеге эзләнү-тикшеренүләрнең нәтижәләре университет доценты Ш. А. Садретдинов белән берлектә әзерләп нәшер ителгән «XIX йөз татар әдәбияты ядкярләре», «XIX йөз татар хрестоматияләре» (1982) дигән китапларда бәян ителә. Шунысын да билгеләп үтү зарур, әлеге хезмәтләр университетның фәнни эшләр конкурсында беренче урынга лаек дип табыла һәм аларның авторларына лауреат исеме бирелә (1983).

Доцент Х. Миннегулов (бу дәрәжә ана 1981 елда бирелә) Шәрәкь һәм татар әдәбиятында кысалы кыйсса жанрын махсус өйрөнүчеләрнең берсе буларак та танылды. Ул «Мен дә бер кичә», «Мен дә бер көн», «Мен дә бер сәхәр», «Кәлилә вә Димнә», «Тутыйнамә» әсәрләрен комплекслы тикшереп, аларның хосусият билгеләрен, әлеге жанрның татар әдәбиятында яшәеш мәсьәләсен ачыклады. Бу юнәлештә әтрафлы башкарылган хезмәт «Шәрәкь һәм татар әдәбиятында кысалы кыйссалар (Поэтика һәм әдәби багланыш мәсьәләләре)» (1988) дигән монография итеп нәшер ителде.

Галим урта гасыр чоры һәм аннан соңгы дәвәрләрдә барлыкка килгән төрки язма истәлектәрен өйрөнү-тикшерү барышында аларның Шәрәкьтөгә башка әдәбиятлар белән тыгыз багланышта булганлыкларын, әлеге синтезның рухани мәдәнияте тәрәккыйи итүдә унай роль уйнаганлыгын билгели. Бу кызыклы һәм мөһим проблеманы киң планда татар тарихы белән берлектә тикшереп, ул «Татар әдәбияты һәм Шәрәкь классикасы (Үзара багланышлар һәм поэтика мәсьәләләре)» дигән темага докторлык диссертациясе әзерли. Аны 1991 елда уңышлы яклап, дөгъва ителгән гыйльми дәрәжәне алуға иреште.

Хатыи Миннегулов Самара университеты студентларына дәрес бирә.

Профессор (1992 елдан бирле) үзенен докторлык диссертациясенә нигезләнеп, урыс телендә «Татарская литература и Восточная классика (Вопросы взаимосвязей и поэтики)» дигән монография бастырып чыгарды (1993). Хезмәт, әйтергә кирәк, гыйльми жәмәгатьчелек тарафыннан унай кабул ителде. Ана карата күп санда бәяләмәләр язылуы, университет күләмендә дөнья күргән хезмәтләр арасында беренче бүләккә лаек булуы моның ачык дәлиле. Әлеге китабы өчен галимгә 1995 елда фән һәм техника өлкәсендә Татарстан Республикасы дәүләт премиясе бирелде.

Әдәбиятчы борынгы, урта гасыр чорлары һәм XIX йөз татар әдәбиятының төрле проблемаларын өйрәнү-тикшерүне уңышлы дәвам иттерә. Аерым алганда, Йосыф Баласагунлы, Әхмәд Ясәви, Кол Гали, Мәхмүд Болгари, Өмми Кәмал (Исмәгыйль), Мөхәммәдъяр, Мәүлә Колый, Габделжәббар Кандаый, Тажетдин Ялчыгол, Шиһабетдин Мәржани, Каюм Насыри, Мифтахетдин Акмулла, Муса Акъегетзаде, Заһир Бигиев, Гаяз Исхакый һәм башка әдип-галимнәребезнен ижади эшчәнлекләрен яктырткан саллы мәкаләләр язып чыкты. Аның янә Г. Тукай, Ш. Бабич әсәрләрендә әдәбиятның электән килә торган традицияләр давамлылыгы, Дәрдемәнд, С. Рәмиев кебек классикларыбыз һәм хәзерге дәвердә каләм тибрәтүче шәхесләребез турында язмалары да игътибарга лаеклы.

Х. Миннегулов тарафыннан башкарылган һәм башкарыла торган күп тармаклы гыйльми эшчәнлектен тагын бер кызыклы һәм Өһәмиятлесе билгеләп үтү урынлы булып. Ул ерак һәм якын мөмләкәтләрдә хәят кичерүче милләттәшләребезнең тарихын-мәдәниятен өйрәнү, аның казанышларын барлау-туплауны аерым шөгыль итте. Хосусан, Финляндия, Төркия, Үзбәкстан, Казакъстан дәүләтләрендә гыйльми сәфәрләре вакытында өлеге мәсәлә буенча шактый гына мәгълүмат жыйнады, үзен табышлары турында вакытлы матбугат битләрендә, радио-телевидениедән баян итеп, кин жәмәгатьчелекне таныштырды. Әлеге юнәлештә башкарган хезмәтләре өчен ана 1998 елда Кол Гали исемендәге Халыкара премия бирелде.

Әдәбият белгече дистәләгән фәнни хезмәтләренң гыйльми мөһәррире. Күп кенә монографияләр, ыяентыктар аның хәер-фатихасы нигезендә дөнья күрдә.

Галим еш кына төрле төбәкара һәм халыкара фәнни конференцияләрдә катнаша. Ул анда үзенң гыйльми казанышлары нигезендә эчтәлекле чыгышлар ясый, секцияләр белән житәкчелек итә. Мәсәлән, 1993—1998 еллар аралыгында гына да Казан, Әстерхан, Истанбул, Анкара, Ташкент, Алма-Ата, Краснодар һәм башка шөһәрләрдә үткәрелгән форумнарда аның тарафыннан кырыктан артык доклад сөйләнгән.

Билгеле булганча, туксанынчы елның урталарында Анкара шөһәрәндә төрки халыкларның әдәбият тарихы языла башлады. Төрөк телендә нәшер ителәчәк һәм күләме ягыннан утыз томны төшкел итәчәк өлеге хезмәттә татар әдәбиятына да, һичшиксез, лаеклы урын биреләчәк. Бу эштә Х. Миннегулов комиссия рәисенен урынбасары, авторлар коллективы житәкчесе һәм үзе дә материал язучы буларак катнаша.

Ул «Татар энциклопедиясе» оештырылган көннәрдән үк аның эшендә актив катнаша. Бу басманың Баш фәнни редакция коллегиясе ағзасы, XX йөзгә кадәр өдәбияты буенча баш мөһәррир булып тора, күп санлы мәкаләләр авторы.

Мәгълүм ки, 1991 елдан бирле Казан дәүләт университеты каршында филология фәннәре буенча докторлык диссертацияләре яклау Советы эшләп килә. Әйтергә кирәк, аның беренче утарышы нәкъ менә Х. Миннегуловның яклавы белән башланды. Хәзерге вакытта Казан, Уфа, Сыктывкар, Саранск, Чабаксар, Төмән һәм башка төбәкләрдән кырыклап кеше фәнни дәрәжә алу өчен житди имтихан тоткан өлеге Советның ул гыйльми сәркәтибе вазыйфасын башкара.

Утыз елдан артык студентларга гыйлем-төгълим биреп килүче галимнең педагоглык эшчәнлеге, шулай ук, үзе бер зур сәхифәдән гыйбарәт. Ул, нигездә, «Борынгы һәм урта гасыр татар әдәбияты», «Урта мөктәптә татар әдәбиятын укуы методикасы» (1991 елга кадәр) предметларын, «Шөрөкь классикасы һәм татар әдәбияты», «Фәнни эшнәң методологиясе һәм методикасы» дигән махсус курслар, төрле семинарлар алып бара. Аның, шулай ук, хәзерге Казан педагогика университеты, Алабуга педагогия, Татар гуманитар институтларында, КДУның Яшел Үзән каласындагы филиалында, Әлмәт муниципаль университетында, Мәскәүдә Югары әдәбият курсларында (1973) һәм башка уку йортларында да дәресләр үткөргәне бар.

Галим-педагог дистә еллар довамында студентларның педагогик практикаларында методист булды. Ул, шулай ук, аларның Татарстан, Башкортстан һәм Чувашстан

республикаларына, Чиләбе, Оренбург, Пермь, Түбән Новгород, Ульяновск өлкәләрендә оештырылган фольклор экспедицияләренә житәкчелек итте. Университетның гыйльми китапханәсендә хәзерге вакытта саклана торган халык авыз ижаты буенча күп кенә материаллар, төрле характерда булган кулъязма истәлекләр, китаплар әнә шул сәфәрләрдән алып кайтылган табышлар.

Шунысын ассызыклап үтәргә кирәк, студентлар белән эшләүдә Х. Миннегулов төп игътибарны һәрвакыт аларга милли тәрбия бирүгә юнәлтә.

Ул 1984—1989 еллар аралыгында факультетның кичке һәм читтән торып уку бүлгәсә житәкчесә булды, вакытлыча берничә мәртәбә кафедра мөдире, декан вазифаларын да башкарды.

Хатыйп Миңнегулов Төркия галиме Әхмәт Тимер белән әңгәмә вакытында. Анкара, 1997 ел.

Туксанынчы еллар башында жәмгыятьтә башланган үзгәрешләргә бәйле рәвешлә уку-укыту системасында, аерым алганда, мәктәпләрдә дәрәслек-әсбапларны яңадан язучарлыгы көн тәртибенә басты. Ул доцент Ш. А. Садретдинов белән берлектә IX сыйныф өчен әдәбият дәрәслегә төзедә (1994). Урта мәктәп, гимназияләр, урта махсус уку йортлары, педагогия училищәләре, колледж һәм лицей укучыларына адресланган әлгә китапның тулыландырылган икенчә басмасы да дөнья күрдә (1998). Ә аның хрестоматиясә 1996 елда нәшер ителдә.

Башка авторлар, аерым алганда, Б. Мифтахов һәм Н. Садриев белән берлектә язган V сыйныф өчен «Туган тел китабы» (1993), Н. Гыймадиева белән берлектә X сыйныф өчен төзөгән «Татар әдәбиятынан дәрәслек-хрестоматия» (1996) галим-педагогның мәгариф өлкәсендәгә мактауга лаеклы эшчәнлегенә, нур булып өстәлдә.

Галим хәзергә вакытта факультетның һәм Татарстан укытучылар белемен камилләштерү Институтының гыйльми Совет әғзасы, «Казан утлары» һәм «Мирас» журналларының редколлегия әғзасы, Татарстан Фәннәр Академиясә каршындагы әдәбиятчылар берлегенә фәнни сәркәтибә, «Россия югары уку йортларында милли телләр һәм әдәбиятлар» секциясенә рәисә урынбасары, Татарстан Мәгариф министрлыгы каршында дәрәслекләр төзү комиссиясенә әғзасы һәм башкалар.

Ул—Татарстанның атказанган фән хезмәткәрә.

1998 елда Кембридждагы Халыкара биографик Үзәк тарафыннан Шәрәк халыкларының рухани мирасын өйрәнү өлкәсендәгә нәтижәлә эшчәнлегә өчен ул «Халыкара ел кешесә» дигән мәртәбәлә исемгә лаек булды.

Рәми́л ИСЛАМОВ,
филология фәннәре кандидаты.

«ШУРА» ЖУРНАЛЫНДА ӘДӘБИЯТ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Унтугызынчы гасыр ахырында һәм егерменче йөз башында татар әдәбияты зур үзгәрешләр кичерә. Гасырлар дәвамында урнашып килгән әдәби-әхлакый идеаллар какшый, Шәрәкътән Гарәбкә йөз тоту көчәя.

Татар әдәбиятында драма, повесть, роман кебек яңа жанрларның формалашуы да зур үзгәрешләрнең бер нәтижәсе һәм дәлиле булып тора. Әдәбият бай Шәрәкът традицияләрен саклап, ул дәвәрдәге алдынгы рус һәм Европа демократик әдәбиятлары тәэсирендә яңача үсеш баскычына күтәрелә. Ижат мөйданында балкыган Г. Тукай, Дәрдемәнд, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан, Г. Камал, Ш. Камал, Г. Ибраһимов һ. б. әдипләребезнең шигърият, чөчмә һәм драма әсәрләрендәге төп принципларына әхлакый идеал-мәсләкләрнең граждандык характеры, чынбарлыкны тасвирлауда халыкчанлык, хакыйкәт һәм югары сәнгатьлелек хас иде. Яңача рухлы татар әдәбияты XX йөз башында туған милли матбугат белән дә тыгыз бәйләнештә үстә.

Әйе, XX йөз башында татар ижтимагый тормышы зур үзгәрешләр кичерә һәм яңалыкларга бай була. Аеруча мөһим яңалыкларның берсе—татар вакытлы матбугатының мөйданга чыгуы. 1905 елның сентябрендә Петербуртта «Нур» исемле беренче татар газетасы басыла башлый. Шуннан соң милли басмаларның саны бербәр артлы ишәя. Татар газета һәм журналлары Казанда, Петербуртта, Мәскәүдә, Оренбуртта, Уфада, Әстерханда һәм Россия империясенең бүтән шәһәрләре һәм төбәкләрендә нәшер ителәләр. Алар 1917 елга хәтле тулаем татар промышленниклары һәм сүздөгәрләренә акчасына чыгарылганнар. 1905 елдан 1918 елның башына, ягъни совет хакимияте электән чыгып килгән барлык газета һәм журналларны тыйганчыга кадәр, Россиядә **татар телендә 125 исемдә газета, 45 журнал** нәшер ителгән. Әлбәттә, алар тотрыклы рәвештә, һөммәсә дә дистә ел буена чыкмаган. Кайберләре өзлексез басылса, берничә генә ел дөнья күргәннәр дә булган.

1918 елга кадәр нәшер ителгән газеталар тоткан юнәлешләре, эчтәлекләре буенча гаять чуар һәм катлаулы манзара хасил иткәннәр. Мондый күптөрлелек, үз нөбүтендә, татар халкында милли матбугатка булган зур ихтияжны чагылдырган.

Татар вакытлы матбугаты—милли-мөдөн тарихның үзенчәлекле һәм кыйммәтле ельязмасы. XX гасырның беренче чирегендәге татар газета-журналлары арасында эчтәлегенә байлыгы һәм күпкырлылыгы белән иң зур абруй казанганнарының берсе—«Шура» журналы.

«Әдәби, фәнни вә сәси» бу журнал 1908 елның гыйнварыннан 1917 елның декабрь аена кадәр Оренбург каласында, мөшһүр дини вә ижтимагый эшлекле, галим һәм әдип Ризәтдин Фәхрәтдин мөхәррирлегендә, танылган алтын промышленниклары, жәмәгәт эшлекләре Шакир һәм Закир Рәмиевләр нашірлегендә чыга. Ул айга ике мәртәбә чыгарыла. Ун ел дәвамында аның барлыгы 240 саны дөнья күргән. Аны Төркестан, Казакъстан, Кавказ, Кырымда һәм Төркиядә дә яратып укуганнар. Журналның қолачлаган тематикасы гаять күпкырлы. Төп темалары исә—тарих, әдәбият, мәгариф һәм тел мәсьәләләре.

«Шура» журналының эшчәнлегә совет дәверендә махсус гыйльми тикшерү объекты буларак киң планда өйрәнелмәсә дә, аның матбугат тарихындагы ролен һәм әдәби процесска керткән өлешен анализлап язган мәкаләләр бар. Аерым алганда Мөхәмәт Гайнуллинның татар әдәбияты тарихына багышланган хезмәтләрендә, Миркасыйм Госманов, Үзбәк Гыймадиев, Мәдинә Рәхимкулова, Равил Үтәбай-Көрими, Гайсә Хөсәенев, Фәнил Баишевларның Р. Фәхрәтдингә багышланган мәкаләләрендә һәм хезмәтләрендә «Шура» журналының гомуми, шул исәптән, әдәби эшчәнлегә турында да язылган. Академик М. Госманов алтмышынчы еллар башында,

студент чагында ук, «Шура» журналынын ун ел эчендә чыккан барлык саннарынын эчтәлеген чагылдырган тулы библиографик күрсәткечен эшләгән булса да, кызганычка каршы, бу хезмәтнең бүгүнгәчә басылганы юк.

Журналның мөхәррире Ризәтдин Фәхретдин гасыр башында ук каләм куёса, үзенчәлекле өслүбе белән татарлар арасында кин таныла. Аның әдәби ижаты «Сәлимә» һәм «Әсма» кебек әсәрләр белән татар әдәбият майданында сыналган. Болардан тыш Р. Фәхретдиннен төрки-татар гәзәтләре, бигрәк тә, Оренбургта нәшер ителгән «Вакыт» гәзетасындагы 1906—1907 еллардагы фидакарь журналистлык эшчәнлегә дә зур роль уйнаган. «Шура» журналының әдәбиятка мөнәсәбәте, әдәби зәвыгы да, нигездә, мөхәрриренен әдәбиятка карашларын чагылдыра. Ризәтдин Фәхретдин үзенен «Шура» эшчәнлегә дәверендә әдәбиятка, хосусан, шигърияткә беркадәр талымсыз булган, битарафлык күрсәткән дигәнрәк фикерләр бар иде. Әмма журнал белән тулаем танышып чыккач мондый фикерләр белән ризалашуы авыр. Чөнки «Шура»ның рухы һәм жаны булган Р. Фәхретдиннен журналда иң күп урын биләгән әдәбият мәсьәләсенә битараф калу ихтималы һич мөмкин хәл түгел. Әйтик, әдәбият галиме М. Мәһдиев: «Р. Фәхретдиновның шигърьдә талымсыз булуы—үзе бер кызыклы күренеш. Ул, журналында яхшы шигърь белән начар шигърьне аерып тормада да, чын шигърьнен нәрсә икәннән аңлаган булса кирәк» дип (М. С. Мәһдиев. *Реализмга таба. XX йөз башында татар әдәбиятында чынбарлыкның чагылышы мәсьәләләре. — Казан: ун-ет нәшр., 1989. — Б. 34.*) язган иде. Яисә Зариф Бәшири хатирәләрендә «Үз вакытында «Сәлимә» шикелле шактый матур әдәби нәрсәләр язган Риза Казый нәрсә өчендер: «Мин әдәби нәрсәләрен матур иттереп эшли дә, төзәтә дә алмыйм, әдәбияттан, бигрәк тә шигърьдән хәбәрәм дә аз!» дип, әдәби нәрсәләргә кул салмый иде» дигән (З. Бәшири. *Замандашларым белән очрашулар. (Язучы истәлекләре). — Казан: Татар. китап нәшр., 1968. — Б. 88.*) юллары бар. Р. Фәхретдиннен бу очракта үзе турында «әдәбият өлкәсендә хәбәрсез» дип әйтүенә нигезләнеп аны талымсыз һәм битараф дип санау дәрәс булып бетмәс. Бу сүзләрен ул гыйльми хезмәтләр белән күбрәк шөгъльләнү максатыннан, шигърияттә яшьләргә өстенлек биргәнлектән әйткән булса кирәк. Ризәтдин Фәхретдин Шәрәкь әдәбияты һәм шигъриятеннән, шулай ук Европа, аеруча татар шигъриятеннән хәбәрдар булып кына калмыйча, татар әдәбияты тарихына мәртәбәле өлеш керткән галим дә. Татар шагыйрьләреннән Акмулла, Шәмсетдин Зәки, Әбелмөһәмид Каргалый, Һибәтулла Каргалый, Габдеррахим Утыз Имәни һ. б. бик күпләреннән шигъри әсәрләренен бер өлеше беренче мәртәбә Р. Фәхретдин тарафыннан жыйналып, «Асар» хезмәтендә дөнья күргән. Шулай ук «Уфада торган вакытларымда русларнын Пушкин, Лермонтовлары, фарсыларнын Фирдәүси вә Сәгъдиләре, һәм дә Хәйям вә Хафизлары, госманлы төрекләренен Кәмал вә Зыялары, Бакый вә Фөзулиләре, гарәпләренен Зөһйер вә Ләбидләре булганда бездә дә шуңлар жөмләсенә тезелерлек кешеләр булмасы дип хыял берлә йөрдәм. Хәтта тәҗрибә кылып карау касды (ниятә) берлә Һибәтулла ишан, Габдеррахман Тайсуганы, Шәмседдин Суфый, Әбелмөһәмид хажи вә мотасыйрларымыздан (замандашлар—Р. М.) Дәрдемәнд, Хәйдәр Чулпаный, Гашиыйк Шәйда вә Дәрвиш Садыыйк әфәнде шигърьләреннән нәмунәләр жыйдым да «Юаныч» исеме берлә бер мәжмуга төртип иттем» дип (Ризәтдин Фәхретдин. *Мосамәрә. (Мәширикь берлә мәгъриб йолдызлары). Шура.—1914.—№ 22.—Б. 702.*) 1906 елга кадәр үк булган хәлләр турында язган Ризәтдин Фәхретдин һичниче тә шигърияттән хәбәрсез була алмаган, әлбәттә. Шушы юлларны язган мәкаләсендә ул Шәрәкь һәм Гарәб шагыйрьләрен, фикер ияләрен бер-берләре, ягъни Мәгарри, Ибне Мокаффәгь, әл-Кятибләренә Һүю, Рабле, Вольтерлар белән чагыштырган. Мәкалә үзенен югары зәвыгы һәм тирән эчтәлегә белән Р. Фәхретдиннен «шигърьдән хәбәрсез»легә мәсьәләсендә шик һәм бәхәсләргә бөтенләй урын калдырмый. З. Бәширинен үз сүзләре белән әйткәндә, Риза Казыйның «үзе редактор, үзе секретарь, үзе әдәби сотрудник, хәтта редакциягә килгән хат һәм материалларны да күчәрәп чыгуы» (З. Бәшири. *Замандашларым белән очрашулар. (Язучы истәлекләре). — Казан: Татар. китап нәшр., 1968. — Б. 87.*) булганлыгын һәм «Шура» журналынын ике атнага бер чыкканлыгын искә алганда, әдәби, шигъри әсәрләренә журнал өчен әсәрләүне редакциянең башка бер хезмәткәре, төгәлрәгә үзе дә шагыйрь булган З. Бәширигә тапшыруы мантийкка сыешлы һәм табигый.

«Шура» журналының наһирләре—бертуган Рәмиевләренен дә әдәбият буенча

белемнәре тирән булганлыгы мәгълүм. Р. Фәхретдиннен бер хатирәсендә Шакир Рәмиевнен дә «хакыйкый мәгнәсә илә әдәбият мәгаллиме улырга ласк» икәнлөгә турында язылган. (*Шура*. — 1912. — № 7. 224.) Наширләрнен икенчесә Закир Рәмиев — Дәрдемәнд үзә шөһрәтлә татар шагыйрьләренән берсә. 3. Бәширинен 1968 елда чыккан «Замандашларым белән очрашулар» исемле китабына керми калган, ягъни автор кулъязмасының редактор тарафыннан сызылган юллары Дәрдемәнднен әдәби эшчәнлеккә аеруча игътибарлылыгын һәм зур әһәмият бирүен күрсәтә. Гонорар мөнәсәбәтә белән икесә арасында булган Өнгәмәне 3. Бәшири болай дип искә алган:

«—Ничек сон, язган нәрсәләрен өчен яхшы түдиләрме, гонорар белән тормышны тәмин итеп буламы?

—Анысы инде анын Закир абзый...

Мин шулай дип сүзгә башлаган гына идем, ул, минем нәрсә әйтәргә теләгәнәмне бердән аңлап алды булса кирәк, миңа әйтеп бетерүгә дә юл куймады:

—Алай карарга ярамый ул,—диде.—Язучы, шагыйрьнен тормышы тәмин ителми икән, анын ижаты да тәмин ителми!» («758 т» *шифрлы кулъязма. Татарстан Милли китапханәсенә Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлгә*).

Әдәбиятка бу дәрәжәдә игътибар биргән шөхәсләр тарафыннан мөхәррирлек һәм нәшерлек ителгән журналда, әлбәттә, әдәби әсәрләргә һәм әдәбият мәсүләләренә зур урын бирелгән. Журналда ун ел эчендә дөнья күргән публикацияләреннән 1358е әдәбиятка (шигърият, чәчмә әсәрләр, әдәбият тарихы һәм теориясә) карый.

«Шура»да шигъри әсәрләр искичек күп. Журнал чыга башлау белән редакциягә бик күп шигърьләр килә. Әлбәттә, аларнын һәммәсен бастырып чыгару мөмкин дә булмаган. Бу хакта журнал идарәсә һәрдаим белдереп торган. «Шура» журналын мактаган, мәдхия шигърьләрен редакция бастырмаган. Хәтта, киресенчә, журналдагы кимчелекләрне күрсәтеп язсагыз яхшырак булыр иде дип искәртеп килгән. (*Шура*. — 1908. — № 12. — 3 т.б.). «Шура»да мөшһүр татар шагыйрьләреннән Дәрдемәнднен барлыгы 27 шигъре, Г. Тукайнын 5, Бабичнын 24, С. Сүнчәләйнин 26, М. Гафуринын 8, 3. Ярмәкинен 14, Н. Думавиның 10, 3. Бәширинен 8 шигъри әсәрә дөнья күргән. Шулай ук мәгълүм шагыйрьләрдән Вакийф Жәләл, Мирхәйдәр Фәйзи, Хәбиб Исхакый, Габдулла Мостакаев-Биги һ. б. шигърьләре басылган. «Шура» журналында 1908—1917 елларда барлыгы 227 авторнын шигъри әсәрләре дөнья күргән. «Шура»дагы авторлары мәгълүм һәм билгесез шигъри әсәрләрен саны исә 997. «Шура»да чыккан шигърьләр арасында саф лирик, тирән фәлсәфи эчтәлеккә шигърьләр булганы кебек, символизм, суфыйчылык һ. б. агымнар йогынтысындагы әсәрләр дә, үгет-нәсихәт, вәгазчелеккә корылган такмаксыман, примитив тәзмәләр дә бар.

Журналнын мөхәррире һәм «Шура» идарәсә еш кына шигъри әсәрләргә карата үз таләпчәнлекләрен белдереп торганнар. «Нәзымыгыз басылмас, шигърь язгыз!» кебек эчтәлектәгә кисәтүләр күп кабатланган. Кайчакта «Шигърьләренезнен һичберсә басылырлык түгел. Сөз бу шигърь сөйләү берлә хыяллануны куеп, башка бер эш берлә шөгәйләнсәнез, яхшырак булыр иде» дигән яки «Шигърьләренез бездә басылмый, башкалар да басмалар», «Жырларыңыз басылмый» кебек кырысрак жаваплар да бирелгән (*Шура*. — 1917. — № 3. — 3 т.б.). Шулай да «Шура» битләрендә әдәби эшләнеше ягынан түбән сыйфатлы шигъри әсәрләр дә дөнья күргән. Әдәби жәһәттән берникадәр йомшаграк, «тозсызрак» әсәрләреннән басылып чыгуынын да сәбәпләре журнал мөхәррире һәм идарәсеннән дикъкатсезлегендә түгел. Беренчедән, «Шура»нын иң беренче саныдагы программ мәкаләсендә журналнын «мөшвәрәт», ягъни кинәш мәйданы дип белдереләп, төрлө фикерләр һәм төрлө карашлар кабул ителәп, урын алачагы турындагы сүзләр белән аңлатыла. Икенчедән, Р. Фәхретдин һәм 3. Рәмиевләреннән кеше фикеренә һәм ижатына сабыр вә ихтирамлы карашларына бәйлә булса кирәк. «Шура» редакциясенә килгән, әмма басылмаган шигърьләренә дә журнал идарәсеннән аерым жыентык итеп тулуп чыгаруы авторларнын тырышлыкларына карата ихтирамнын матур мисалы. Оренбургта 1910 елда нәшер ителгән 72 битлә «Басылмаган шигърьләр» жыентыгында «Шура» идарәсә тарафыннан мондый юллар язылган: «Шура»да басылып өчен дип йибөрелгән шигърьләр, бөйтләрнен һәрберенә дәрәжә итеп (бастырып) булдым. Бу эш берәүләреннән зинһән сарыф иткән хезмәтләренә игътибар итмәгәнлектән түгел, балки «Шура»нын шигърьләр язар өчен дип билгеләнгән йирә аз булган сәбәплә урын

ийтмөгөнлектəндер. Басылмаган шигырьләр идарəдə жылып барылса да, бонларны бу хəлдə калдырмак та монасыйб күрелми. Чөнки шигырьнен тел тəзəтер, күнел йомшатыр, холыкны яхшыландырыр өчен ярдəмə күп идеке тəжрибə илə беленмештер. Лəкин бу эшләр əдəби сурəттə сөйлəнмеш шигырьлəрдə генə табылыр. Дəньяга чыкмаган шигырьләр интикад (тəнкыйтə) кылынмас вə ашлык урынында өйлəнəп йилгəрелмəс улса, яхшысы яманнан, бозыгы тəзəгəннəн аерылмас, талкамаган житен кеби йирдə ятып калыр, тел тəзəтү вə башкалар өчен бер файдасы күрелмəс.

«Шура» журналында танылган язучылардан Р. Фəхрəтдиннəн «Иске мажаралар» исемлə бер, Ш. Камалның биш (шул исəптəн «Уяну», «Буранда»), Г. Ибраһимовның «Дингəздə», «Карт ялчы» кебек, барлыгы дүрт хикəясə басылган. «Шура»да барысы туксан авторның чəмə əсəрлəрə урын алган. Ун ел эчəндə журналда басылып чыккан хикəялər, нəсəр һəм парчаларның хисабы 183 исемдə. Журналда татар хатын-кыз шагыйрьлəрə һəм əдибəлəренəң дə шигырьлəрə һəм мəкалəлəрə дəньяга күргəн. Мəхбүбжəмал Акчуринын «Таш кием», «Кыз егылату» исемлə хикəялəрə һəм очерклары, «Иске əдбиятымыз» исемəндəгə татар əдбияты тарихына караган мəкалəсə, Зəйнəб Сəгъиднəн «Пугачев турында Каргалы легендасы» исемлə пəзмасы, «Жүлэр егет» хикəясə һəм шигырьлəрə, Гайнелхəят Илкинова, Бəдрелхəят Акчурина һ. б. шигырьлəрə басылып чыккан.

«Шура» журналы төрки-татар əдбияты тарихын өйрəнү һəм танытуга да лəеклы өлеш керткəн. Анда «Котадгу белек» пəзмасы һəм аның авторы, Галишир Нəваи, Мəхтүм Колый һ. б. турында əтрафлы мəкалə-очерклар басылган. Татарлар арасында киң таралган əсəрлər, суфыйчылык əдбияты, Акмулла, Һибəтулла Салихов-Каргалый, Утыз Имəнилər турында журналда мəкалəлər һəм язмалар басылган. Əдбият тарихына кагылышлы мəкалəлəрнəн авторлары «борынгы язучыларымызга рəхмəтләр укып, йир астыннан табылмыш таш балта яки чүкəч кебилəрнə ташламыйча саклау тиеш улдыгы кеби, боларны да саклау өстемəздə бурычтыр» дип (Мəхбүбжəмал Акчурина. *Иске əдбиятымыз. Шура.—1911.—№ 16.—Б. 508—510.*) мəсəлəгə бик житди караганнар. «Шура» сəхифəлəрə аша жəмəгəтьчелек яна табылган əдəби истəклər бөлөн дə танышып барган. «Бездə мəсəждəлəрнəн түбəлəрə, очырмалары бер архив урынын тотып, һəртəрлə иске китап вə язучулар шуннан табылдыгы мəгълүмдər. Быел кыш Чынгызтүрə бине Вəлихан бине Аблайханның урдасына бардыгымда мəсəждəнəн очырмасында күп кəгазьлər арасынан Акмулла əфəндəнəң басмага кермəгəн берничə шигырьлəрə кулыма төштə» дип (Хəсан Гали. *Акмулла шигырьлəрə. Шура.—1912.—№ 14.—Б. 430—431.*) əдəби ядкарлəрнəң саклану урыннары да күрсəтелəп, яна табышларның текстлары да бирелгəн. Р. Фəхрəтдиннəн һ. б. авторларның «Шура» журналында матбугат һəм матбагачылык тарихына багышланган мəкалəлəрəндə дə борынгы татар əдбиятына кагылышлы мəгълүматлар күп. Ун ел эчəндə татар əдбияты тарихы, əдбият теориясə һəм тəнкыйтə буенча барлыгы 101 публикация дəнья күргəн.

Журналда татар əдбияты теориясə һəм тəнкыйтə буенча Р. Фəхрəтдин, Ж. Вəлиди, Г. Ибраһимов, Г. Баттал, Г. Сəгъди, Гата Исхакый кебек əдбият белгечлəренəң тəфсиллə һəм нигезлə мəкалəлəрə басылып чыккан. Р. Фəхрəтдин мəкалəлəрəндə гəмүми тəнкыйтəннəн нигезлəрə аңлатылса, Ж. Вəлиди, Г. Исхакый мəкалəлəрə əдбият теориясəнə, Г. Сəгъдинəн күп саннарда дəвам итеп чыккан «Тел-əдбият укыту ысуллары» мəкалəсə методика жəһəтəнə багышланганнар. Р. Фəхрəтдин, Г. Ибраһимов, Г. Баттал, Мəхмүт Мəржани һ. б. авторларның яна басылып чыккан əдəби һəм тарихи əсəрлəргə карата язылган тəнкыйтə мəкалəлəрə чыккан. Болардан гайрə журналның һəр санында диярлєк «Тəкъриз вə тəнкыйтə», «Матбуг əсəрлər» рубрикаларында яна басылган əсəрлər турында кыскача мəгълүмат бирелəп, алар хақында журнал идарəсəнəн фикерə бəян ителəп барыла. Бу рубрикаларда, нигездə, Казан, Оренбург, Уфа, Əстерхан, Мəскəү вə бəтөн калаларда нəшəр ителгəн татар телəндəгə əдəби əсəрлər турында язылса да, ара-тирə төрөк, əзəрбəйжан, үзбək, казакъ һ. б. төрки теллəрдə чыккан китаплар турында да мəгълүмат урын алган. Татар əдиплəрəннəн Г. Тукайның, Г. Исхакыйның һəр китабы турында жылы сүзлər өйтелгəн. Г. Батталның «Кауагыйдə əдəбия», Г. Сəгъдинəн «Əдəбият ысуллары», Ж. Вəлидинəң «Татар əдəбиятының барышы», Г. Ибраһимовның «Əдəбият дəреслəрə» кебек теоретик хəзмəтлəрə анализланган.

Әдәби тәржемә мәсүләләре дә еш күтәрелә. Татар һәм башка төрки телләрдәге әсәрләр белән беррәттән, төрек, гарәп, фарсы, рус һәм Европа телләреннән тәржемә ителгән әсәрләр басыла. Тарихи жәһәттән дә кызыклы тәржемәләр бар. Андыйлардан «Шәйхә Шиһабетдин әл-Мәржани тарафыннан 1870 ел Болгар шәһәре хәрәбәсенә зиярәт иттеке вакыт язмыш» гарәп телендәге шигъри юлларынын Г. Моштак тарафыннан казакъчага (*Шура. — 1910. — № 1. — Б. 24.*) һәм Чулпанынын татарчага (*1911. — № 4. — Б. 125.*) тәржемәләрен күрсәтергә мөмкин. Шәрәкь классикларыннан Сәгъдинең «Гөлстан» әсәрен татарчага тәржемә итү турындагы 1914—1915 еллардагы әдәби бәхәс бик тә житди төс алган. Шәрәкьнең бу әдәби жәүһәрәна гаять зур әһәмият бирелә, татар һәм төрки телләргә тәржемә итүгә югары таләпләр белдерелә.

Күләмлә шигъри әсәрләр генә түгел, аерым шигърьләренә тәржемә итүгә дә журнал идарәсә «тәржемәләр үз өслүбемездә вә тәржемә икәнлекләре хәтта беләнмәс дәрәжәдә булсын иде» (*Шура. — 1914. — № 14. — 3 т.б.*) дип белдергән. Журналда Мәгарри, Руми, Хафиз, Хәйям, Нәваи, Шиллер, Гете, Пушкин кебек дөнья классикларынын шигъри әсәрләреннән татарчага тәржемәләре басылган.

Фольклор әсәрләре турында барлыгы 25 мәкалә басылып чыккан. Халык авыз ижатынын төрләр тармаклары: эпик әсәрләр, әкиятләр, җырлар, мөзәкләр, табышмаклар, мәкальләр һәм әйтемнәр, милли йолалар һәм уеннар хақындагы язмалар зур урын ала. Халык авыз ижатын өйрөнү, туплау һәм пропагандалауга журнал үз чорында шактый өлеш керткән дияргә мөмкин.

«Шура» журналы укучыларынын әдәби зәвыкларын һәм белемнәрен өйрөнү, әдәбият белән кызыксынуны көчәйтү максатларыннан еш кына әдәби конкурслар, ярышлар оештыра һәм әдәбиятка кагылышлы төрләр сораулар белән мөрәжәгать итеп тора. Мәсәлән, журнал шагыйрьләргә мөрәжәгать итеп, кешенең ләззәтлә тормышын, изге исем калдырунын сәбәпләрен ун юлдан да артмаган шигърь белән үз телебездә язып белдерүләрен үтенә. Бу үтенечкә килгән җавап шигърьләренен җидесә журналда басылып чыккан. Мөхәммәдәсим Солтановнын бу унайдан азылган күләмлә шигъри әсәре 1909 елда «Ләззәт, яки Тәм төрләр кеше фикеренчә төрләр нәрсәдә» исемендә китапчык булып чыккан. Икенче бер очракта журнал редакциясә «Бүгенгә кадәр үз телемездә матбугат гәләмәнә чыкмыш әдәби әсәрләрдән үз заннарынча (фикерләренчә—Р. М.) иң файдалы вә иң гүзәл» булганнарынның исемнәрен атауларын сорاپ укучыларына мөрәжәгать итә. 1911 елда журнал үз укучыларыннан төрки халыклардан иң мәшһүр ун шагыйрьнең исемнәрен язып жиберүләрен үтенә. Журнал битләрендә оештырылган һәм шактый танылган «Тел ярышы»нда саф төрки-татар телдә ижат ителгән хикәяләр, шигърьләр, мәкаләләр язучылары куела. Редакциягә бу унайдан бихисап шигъри һәм чәчмә әсәрләр, мәкаләләр ява. Журнал битләрендә һөммәсен дә бастырып чыгару мөмкин булмаганлыктан редакция конкурсы килгән материалларны туплап 1910 елда «Шура»нын тел ярышы» исемендә аерым китап нәшер итә. Мондый чараларнын оештырылуы журнал укучыларнын әдәбият белән кызыксындыру юлында зур файда иткән, әлбәттә.

«Шура» журналынын төп үзенчәлегә шунда ки, ул үзенә «кинәш мәйданы» булуы белән башка татар журналларыннан аерылып тора. Бу хасиетә нәтижәсендә журнал сәхифәләрендә төрләр үлчәм-мизандагы фикерләр, карашлар, шунын белән берлектә әдәбият өлкәсенә караган мәкаләләренен, әдәби әсәрләренен дә төрләр дәрәжәдә булулары журналнын гомумкысасы өчен табигый. Журналнын бу хосусиятләре яшь каләм әһелләренә үзләренен ижади көчләрен сынарга мәйдан биреп, зур мөмкинлекләр ачкан. Анда кил һәм, шул ук вакытта, бертигез дәрәжәдә Шәрәкь һәм Көнбатыш әдәбиятлары турында азылган. Әдәбият тарихы, фольклор һәм ул чордагы әдәби процесслар һәр төрләр каршылыклары белән журналда чагылыш тапкан.

Ун ел өзлексез нәшер ителгән «Шура» журналы XX йөз башы татар әдәбиятын һәм, гомумән, татар һ. б. төрки халыклар әдәбиятлары тарихын өйрөнү өчен гажәеп бай чыганаҡ.

Раиф МӘРДАНОВ.

Сәяхәтнамә

Галиәсгар
Камал

ИСТАНБУЛ МӘКТҮБЛӘРЕ

ӘДИПНЕН ЖЫЕНТЫКЛАРЫНА КЕРМИ КАЛГАН ӘСӨРЛӘРЕННӨН БЕРСЕ

Егерменче гасырның бу соңгы елы башында, ягъни гыйнвар аеның 6-сында татар әдәбияты классигы, мәшһүр драматург, шагыйрь, публицист һәм жәмәгать эшлеклесе Галиәсгар Камалның тууына 120 ел тулды. Әдәби иҗаты белән татар халкының рухи хәзинәсенә зур өлеш керткән, милли театр сәнгатебезнең нигезен салучылардан берсе булган әдипнең тормышы һәм иҗади язмышы, башка күренекле замандашларыныкы белән чагыштырганда, шактый бөхетле һәм хәвеф-хәтәрсез булган дип тә өйтергә булыр иде. Әдәбиятның егерменче еллардагы үтә сул карашлы төнкийтмәчеләре тарафыннан «либераль буржуа язучысы» дигән куркынычлы тамга сугылуына карамастан, тоталитар режим чорында драматургның шәхесенә һәм иҗатына әлләни артык каныгып бөйләнгүләр булмый, дөресрәге - режим дәһшәтле тырнагын тәнәһә батырганчы ул үз үлеме белән дөньядан китеп бара, шул вакытсыз үлеме белән абруйлы исемен саклап та кала. Шул сәбәпле аның әсәрләре дә басылудан туктамый, инкыйлабкача иҗат иткән классик драма, комедияләре сәхнәдән төшми өзлексез уйнала килә. Үзе исән чагында ук аның ике томнан торган әсәрләр җыелмасы нәшер ителә, вафатыннан соң да калын-калын җыентыклары, томлыклары дөнья күрә. 1978-1981 елларда исә, тууына йөз ел тулу уңае белән, өч томлык «Әсәрләр» тулланмасы басылды. Бу басманың беренче ике томына әдипнең барлык драма әсәрләре, инкыйлабка кадәр һәм инкыйлабтан соң язган шигырьләре, пародияләре (мәгълүм «Декламацияләре»), кече күләмле сатирик комедияләре һәм эстрада әсәрләре тулланып, анда фәкать ике әсәр — «Һәдиятләр-сыйбъян» («Балаларга бүләк») дигән кечкенә шигъри әсәр белән егерменче елларда язылган бер пәрәле «Корсын, балам, бу кала» пьесасы гына керми кала.

Мәгълүм булганча, Г. Камал 1905 елдан алып гомереңең ахыргы көннәренә чаклы диярлек газета редакцияләрендә эшли, берничә ел дөвәмында үзе дә газета һәм журнал чыгара, газета битләрендә, бигрәк тә үзе сөркәтип булып эшләгән «Йолдыз» газетасында аның иҗтимагый-сәяси мөһсәләләргә, халыкара хәлләргә багышланган, әдәби тормыш, театр сәнгате яңалыклары белән таныштырган йөзләрчә мәкаләләре басылды. Бигрәк тә 1906-1908 елларда күп яза ул. Мәсәлән, 1906 елны төрле газета битләрендә Г. Камалның 43 исемдә макаләсе дөнья күрә, 1907 елда - 44, 1908 елда - 22. Шушы өч ел эчендә басылган йөздән артык мәкаләнең кырыктан артыгына өченче томда урын бирелмәгән. Ягъни, торгынлык чорының идеологик кысаларына сыймый дигән сылтау белән, аларны томга кертүне кирәк тапмаганнар. Хәзер укучыларга тәҗдид ителә торган «Истанбул мәктүбләре» дә өнә шул «идеологик кысага сыймый» торган әсәрләр җәмләсеннән.

Моңа кем гаепле—заманмы, нәшриятмы, китапның төзүчесемә, яисә мөхәррирме? Моңысы инде аерым сөйләшүне сорый торган мөһсәлә.

Кыскасы, Г. Камалның «Истанбул мәктүбләре» дә өнә шулай, идеологик күзлектән чыгып, халыкта Төркиягә карата теләктәшлек хисләре уята күрмәсен дигән куркудан читкә тибәрелгән әсәрләрнең берседер. Югыйсә, эчтәлегә белән анда бернинди куркырлык фикер дә, хәл-хәрәкәт тә юк, гади газета мөхбиренең суыш

хәлэндәге илдән газета укучыларына жибереп торган хәбәрләре.

Аның язылу тарихы болай.

1912 елның көзгәндә Балкан берлеге дәүләтләре (Болгария, Греция, Сербия, Черногория) белән Төркия арасында тарихта Беренче Балкан сугышы дип йөртелгән низаг башлангач, Казандагы «Йолдыз» газетасының нашире һәм мөхәррире Әхмәтһади Максуди газета идарәсендә сәргәтипләк вазифасын башкаручы Г. Камалны Төркиягә махсус мөхбир (хәбәрче) итеп жиберә. Русиядән әдип 1912 елның ноябрь ахырларында китеп (бу турыда «Йолдыз»ның 25 ноябрь санында хәбәр бирелгән), 1913 елның февраль башларына кадәр Истанбул шәһәрәндә яши һәм Төркиядәге сугыш чоры вазгыятте, халкының тормыш-көнкуреше, сугышка мәнәсәбәте, хөкүмәт даирәләренәң эчке һәм тышкы сәясәте, төрле сәясси фиркаләр, аларның житәкчеләре, үзара көрәшләре, Истанбул күренешләре, мәчетләр, музейлар, гаскәриләр һ.б. турында «Йолдыз» газетасына озын-озын мәкаләләр жибереп тора. Әдип Төркиянең төрле даирә кешеләре белән очраша, алардан интервьюлар ала, көнеж төреккәләр (яшь төреккәләр) фиркасе «Иттихад вә тәрәккыйи»нең лидеры Әнвәр пашаны күрү өчен аның өенә бара, әмма өендә тотта алмый, фәкәть аның өтисе белән генә күрешеп сөйләшә. Г. Камал Русиянең Төркиягә булган янаулы сәясәте турында, Көнбатыш илләре (Англия, Франция, Италия) белән яшерен иттифакка кереп, авыр икътисади һәм сәясси хәл кичергән Төркияне бүлгәләү, Истанбулны үзгәң буйсындыру хыялы белән өвәрә килеп йөрүгән дә сиздереп уза.

Әсәрдә бик күп тарихи исемнәр, шәһәрләр, географик урынар, сугышлар телгә алына. Журнал басмасында, табигый, алар хақында тәфсиллә аңлатмалар биреп булмый. Ахыр чиктә, кызыксынган укучылар алар турында теге-бу күләмдәге мәгълүматларны үзләре дә таба алырлар дип үйлыйбыз.

Рәис ДАУТОВ

I

Истанбул юлыннан

Русиянең йөрәгә төгъбир ителгән Мәскәү шәһәрәнә килеп життем. Бунда килеп житкәнче язарлык дәрәжәдә әһәмиятлө нәрсәләр күренмәдө. Егерме вагоннан гыйбарәт озын поездда мөселманнардан бары ике генә кеше булганлыкны язмасан, башка язарлык нәрсә күренми. Бу эш безнең мөселманнарның хәрәкәтсез ята торган халык икәнлеген бик ачык күрсәтөдөр. Поезддагы башка халык гомумән руслардан гыйбарәт иде.

Казаннан китеп Идел аркылы чыккан заманда тимер юл күперен күрергә никадәр ижтиһад итсәм дә, кич карангы булган сәбәплә, күрү мөмкин булмады. Тимер юл мәмүрләрәнең (чиновникларының) сөйләүләрәнә караганда, күпер көз көнөнә кадәр өлгөрә алмаячак икән. Казаннан ераклашкан саен Русиянең йөрәгәңә якынлашканлык хис кыйлына. Юлда һичбер мөселман очрамый.

Мәскәүдә туктап торган сәгәтиәрдән истифадә итеп (файдаланып), күп жирләрән карап йөрдөм. Гәрчә якшәмбе булу мәнәсәбәте илә магазиннар ябык исә дә, һәр жирдә хәят һәм рух күренә. Һәр дөкыйка (минут) саен төрле тарафларга чабып йөри торган трамвайларның эчләре халык илә тулы.

Юлда, Арзамас станциясенә килеп житкәңгә кадәр, матбугаттан аерылып торырга тугъры килдө. Вокзалларның һичберсендә дә гәзитәләр илә сату ителми икән. Фәкәть Арзамаска килеп житкәннән соң гына гәзитә алырга муафикъ булдым. Бу гәзитәләрдә Төркия илә Балкан хөкүмәтләре арасында вакытлы мөсаләхә (килешү, солых) булганлык язылган иде. Буны күргәч, минем Истанбулга баруым габәс (файдасыз) бер эш булып чыкмаса ярар иде дип уйласам да, солых соңында да өлө язарлык вакыйгаләр күп табылдыр, сугыш заманында булып узган картиналар да гәзитә укучыларын озақ заманнарга канәгәтиәндерергә шаять житөр өлө дип, күнелемне тынычландырдым.

Мәскәүдә хәят фәкәть рус хәятидыр. Мөселманнардан һич нам вә нишан (билге вә эз) юк. Шаулап һәм гөрлөп торган Мәскәү урамнарында бер-ике халатчы һәм төенчек күтөрөп йөрөп сату итүче мишәрләрән башка кешеләр күренми.

II

Мәскәүдә берничә сәгатьләр калып шәһәрне безаз тамаша кыйлганнан соң, 27 нче ноябрьдә Одессага килеп житдем. Одессага килеп житкәнче язарлык әһәмиятле хәбәрләр булмады. Одессага килгәч, бәгъзе бер кешеләр илә сөйләшеп, Истанбул вә Болгария хакында хәбәрләр алдым.

Иң әүвәл, Төркиядә холераның булып-булмаганлыгы хакында сораштым.

—Истанбулда холерадан куркырлык бернәрсә юк. Бөтен гаскәр илә шәһәр халкы арасында кырык-илле кешенең холера илә авыруын Истанбул кеби ике миллионлы халык өчен бу кадәр микъдар күп нәрсә түгелдер,—дип жавап бирделәр.

Сөйләнгән сүзләргә караганда, холераның иң куәтле жире Болгария гаскәрләре арасында, ләкин аны яшерәләр икән. Одессада нәшер ителә торган «Южная мысль» гәзитәсе һәм «Южная неделя» журналында Гали бәк Тамарин исемендә польшалы бер мәселман мөхәррирлек итә икән. Бу әфәнде илә күрешеп, Төркия һәм Русия мәселманның хакында безаз мөзакәрәдә булындым. Бу әфәнде дә Төркия тугърысында Болгария мәнбәгъләреннән (чыганакаларыннан) чыккан хәбәрләрнен зур итеп язылганлыгын тәсдыйк итте (раслады). Һәм хәкыйкатәтә эшнен аңлар сөйләгәнчә булмаганлыгын бәян кыйлды.

Тамарин Русия мәселманның киләчәкләренә өмид илә карый:

—Русия мәселманның хәзер укуга әһәмият күрәнә. Укуга һәвәс—төрәкь-кийнен беренче сәбәпләреннән идеке һәркемнен мәгълүмедер,—диде.

Паспортны кайд кыйлырга (билгеләтергә, рәсмиләштерергә) барганда Төркия консулы Гатүф бәк илә күрешеп:

—Бер гәзитә мөхбиренен Сездән ишетеп кәнеж (яшь) төрекләр хакында сөйләгән сүзләре хакмыдыр? Сөз вакыйгъдә (чыныкта) Төркияне бәрбад итүчеләр (һәлакәткә илтүче, юк итүчеләр) Иттихад вә төрәкький фиркасе әгъзаларыдыр мөфһүмәндә сүз сөйләденәзмә?—дидем.

—Минем андый мөфһүмдә сүз сөйләгәнәм юк. Безнен һәлакәтемезгә, әгәр дә уку һәм исялахат илә шөгыйльәнмәсәк, жәһаләтемез сәбәп булачактыр,—диде.

Максудым Одессадан әүвәл Болгариягә, аннан Истанбулга китү иде исә дә, муафикъ була алмадым. Варна порты ябык булганлыктан, һичбер пароход анда мал да һәм юлчы да алмый икән. Шул сәбәптән тугърыдан-тугъры Истанбулга китәргә мәжбүр булдым. Одессада «Һилал әхмәр»дә («Кызыл Ай» («Кызыл хач»)) хезмәт итү өчен Петербургтан бара торган Габдулла әфәнде илә күрешкән идем. Мәзкүр әфәнде илә пәнжешәмбе көн русский обществонның «Афон» исемле бик зур пароходы илә Истанбулга таба карап сәфәр кыйлдык.

Пароход алты сәгать кадәр сәфәр кыйлгач, чыбыксыз телеграм илә хәбәр итеп, киредән Одессага кайтырга әмер булды. Бу хәбәрне ишетеп, юлчылар төшвишкә төшә башладылар. Ләкин соныннан мәгълүм булды ки, бу әмер безгә түгел, бәлки бездән артта килә торган бер пароходка икән. Ул пароходта чыбыксыз телеграм булмаганлыктан, безнен пароходка хәбәр биргәннәр икән. Мәзкүр пароход та Истанбулга барачак иде. Шул сәбәптән, аның кире кайтуында нинди булса да бер әһәмият юк микән дип, капитан мөгавинен (ярдәмчесен) күрәп сораштым.

—Безгә сәбәбен белдермәделәр. Без ни кушсалар шуны эшләргә мәжбүрмез. Сәбәбен тикшерергә безнен хакымыз юк,—диде.

Соңра капитан илә ике арада ошбу түбәндәге мөзакәрәләр булды.

Г. Камалның Төркиядә алынган рәсеме

Мин:

—«Бу ел Хижазга баручылар күпме булды?»

Ул:

—Узган елдагыдан биш мен чамасы артыграк булды. Узган ел хаж мөүсиме (вакыты, сезоны) килер алдыннан Төркия вә Италия мөхәрәбәсе (сугышы) башланган иде, азрак булуга шул сәбәп булган булса кирәк. Сугышның дәвам итүе безнең өчен уңгайсызлык кыйла. Мәсәлән, бу пароходка беренче вә икенче классларга—йөз егерме, өченче класска ике мен кеше сыя. Хәзер исә илләдән артык юлчы юк.

Мин:

—Сугыш заманында сезнең общество пароходлары гаскәр ташу өчен Төркиягә хезмәт кыйлмадылармы?

Ул:

—Юк, хәзер анларнын гаскәр ташу өчен үз пароходлары да житәрлек.

Мин:

—Сугыш башында төрөкләрнең пароходлары юк дип язганнар иде бит?

Ул:

—Сугыш вакытында андый ялганнар күп языла. Барсына да ышанырга ярамый.

Пароходта кешеләрнен бер кыйсыме (өлеше) Истанбулга, калганнары Измир, Греция вә Искәндәриягә бара торган халыклар иде. Истанбулга баручылар арасында Петербургтан Истанбулга «Һилал әхмәр»гә хезмәт итәр өчен бара торган бер фельдшерница яһүдә дә бар иде.

Истанбулга барып житкәнче әһәмиятле бер вакыйга дә булмады. Бер тарафтан Анатолия, икенче тарафтан Рум иле сахилләре (бу урында «Европа ярлары» мәгънәсендә) күренә башлагач та палубага чыктым. Күзем Рум иле тарафына текәлдә. Ул жирләр һәр ике тарафынын гаскәрләренен бер-берсенә каршы күптән түгел гаять шиддәт илә (дәһшәт белән) мөхәрәбә кыйлган Чаталжалдан ерак түгел иде. Балки, бу тирәләрдә гаскәр чатырларынын яки Төркия флотын күрермен дип, бик текәлеп карый башладым. Бер жирдә ерактан төтеннәр күренсә дә, ул да, якынарак баргач, гали сәүдә пароходы булып чыкты. Әтрафта сөкүнәттен (тынлыктын) башка һичбер нәрсә юк иде.

Истанбул бугазынын керә башладык. Бугазнын күрөп туя алмаслык гүзәл манзаралары бер-бер артлы күз алдыннан уза башлады. Һаман да һәр жирдә сөкүнәт, фәкәт бугаз эченә дошман гаскәре керә башласа, анларны батырыр өчен хәзерләнеп куелган дәһшәтле тулпар гына ике тарафларда күренә. Бундый сөкүнәтне күргәннән соң, әллә юк исә Төркиянең эшкә яраклы һәммә кешесе сугыш мәйданына китеп бетеп, шөһәрдә фәкәт картлар илә балалар гына калдылар микән, дигән фикер хәтергә килде. Ләкин киткән саен манзара алмашына барды. Барган саен халык күбәя, арлы-бирле чабып йөри торган пароходлар арта бара. Сабикъ (элекке, әүвәлгә) Солтан Габделхәмиднең мөхбүс булып (тоткын булып) ята торган Бөкләр бәге сараен сул тарафта калдырып киттек. Буны күргәч, кем белсен, балки Габделхәмид бугаздан узган пароходтагы кешеләрне тәрәздән күрөп, анларнын иркенлектә булуларына көнләшеп кала торгандыр, дидем. Аннан узып берәз баргач, әүвәлдә Истанбулнын иң гүзәл һәм кыйммәтле сарае вә Төркиянең Беренче Мәжлес мәбгүсаны (депутатлар мәжлисе (парламент)) булган һәм янгын сәбәплә хәрәбә хәленә килгән Чараган сараен күрдөк. Сарай төмәм ырайан булып ята.

Бу жирләргә житкәч, алга таба бару кыен була башлады. Пароход төмәм акрынлады. Истанбулда үз төбагаларен (үз гражданнынын) сакларга килгән чит мөмләкәт крейсерларын берәм-берәм тамаша кыйлып, Рихтем буена килдек. Пароход туктап житкәнче Рихтем буендагы халыкны тамаша кыйла башладым. Рихтемдә халыкнын күплеген һич төгъриф итеп (сөйләп) бетерү мөмкин түгел. Халык төмәм дәрәя шикелле дулкынлана, кырмыска шикелле кайнын иде. Халыкнын һичберсенен йөзендә кайгы галәмәте юк, һәркаусы шат. Күптән түгел, буннан егерме көннәр генә мөкаддәм, бу тирәләрдә дәһшәтле сугышлар булгандыр дип уйларлык да түгел. Һәркаусы яхшы, төмиз (чиста, пәхтә) киенгәннәр. Гүя ки бөйрәм итәләр.

Рихтемгә аяк басмас борын ук яна идәрә илә иске идәрәне чагыштыра башладым.

Истанбулга берничә ел мөкаддәм килешемдә, иске идәрә заманында, пароход килеп туктар-туктамас, берникадәр түпас һәм гаять начар киенгән хәммаллар (күтөрөп йөк ташучылар) килеп, «мин алып китәм» дә «мин илтәм» дип тарткалашып, миңа һич сүз сөйләргә ихтыяр бирмәгәннәр иде. Бу дөфга (бу юлы), өстә-башы пакъ, зарарсыз

киенгән бер кеше килеп, үзенң номерын күрсәтте. Нәрсәләремне алып таможняга китерде, анда нәрсәләремне таможняга күрсәтеп, номерга илтөп куйды. Гараба (араба) (арба; төрекчә автомобиль дә шул сүз белән әйтелә) илә китөргә әстөдем исе дә, якында гараба вә фәзтон таба алмадык. Чөнки Истанбулдагы атларның күбесе гаскәргә алынып беткән. Хәтта, атлары гаскәргә алынган булганлыктан, шөһәрдә трамвайлар да йөрми.

Таможнядагы мәзмүрләренң мөгамәләләре башкарган («үзгәргән» мөгънәсендә), нәзакәт арткан. Номерга барып төшкәнчә һәр нәрсәгә дикъкәть итә бардым. Иң әүвәл күзгә күренгән нәрсә—гаскәрләренң кыяфәтләре булды. Хәзер гаскәр һәркауся, Яурупаның башка дәүләтләрендәгә шикелле, майл яшел (яшелгә тартым) төстә киёмнәр киенгәннәр, башларында да әүвәлдәгә кызыл фәс урынына фәскә охшатып тегелгән яшелгә майл бүрекләр. Әүвәлдәгә нисбәт гаскәрләренң киёмнәре дә яхшырак.

Иске заманда үтөргә-сүтөргә юл бирмичә, тирә-якны камап ала торган урамнарыннан һичбер нам вә нишан юк. Әүвәлдә таяк, яки аяк сындыра торган начар күпер урынына хәзер төмиз һәм гүзәл күпер салынган. тышкы яктан карашта Истанбулда үзгәреш күп—хасыйле (кыскасы), Истанбулның заһири (тышкы) күренеше миңа начар тәэсир калдырмалы.

Номерга барып төшеп урынлашкач та беренчә эш хәбәр жыю мәсәләсә булды. Истанбулга кичкә кырын гына килгән булганлыктан һәм Истанбулда идарәи горфия (военный положение) булганлыктан, кичләрдә чыгып йөрү мөмкин булмадыкыннан, күп хәбәр жыю мөмкин булмады. Шулай да күргән кешеләрдән бөгъзе бер хәбәрләр алдым. Мәсәлән, Истанбулның зур мәктәпләреннән һәркаусянда укулар тукталган. Анлар һәммәсә хәстәханәгә әйләндерелгәннәр. Зур мәсҗедләрдән Айя Суфия, Солтан Әхмәд, Баязид, Солтан Фатих жамигълары кеби мәсҗедләренң һәркаусяна гаскәрләр куелган. Бунарның бөгъзесенә Кырык Кәлисә мөхәрәбәсеннән качкан гаскәрләрне куйганнар.

Бунда сөйләүләренә караганда, Кырык Кәлисә һәм Салоник шөһәрләренң алынуларына «Иттихад вә төрөккый» тарафлары улан афисәр һәм гаскәрләр илә «Хөррият вә иттилаф» («Хөррият вә бердәмлек») тарафдарлары арасындагы ихтиляф (каршылык) сәбәп булмыштыр. Гүя «Иттихад вә төрөккый» афисәрләре, хәзергә хөкүмәткә ачу итеп, дошманга каршы тормыйчы кире чигенгәннәр. Салоникны да сугышмыйча биргәннәр. Бу сүзләренң дөрөст булып-булмавы хәзергә мөгълүм түгел. Икенчә бер кешеләренң сөйләүләренә караганда, гаскәрнән кире чигенүләренә атлар аз булу сәбәп булмыштыр. Ат аз булганлыктан, вакытында сугыш мәйданына азык һәм сугыш ыраклары китереп житкерү дә мөмкин булмаган. Шул сәбәптән анлар кире чигәргә мөҗбүр булганнар. Истанбулда атларның гаять дөрәждә аз калуы бу сүзләренң бер дөрәжә дөрөст булуын ихтимал тотадыр.

Икенчә көнне иртән торып, Истанбулдагы манзараларны карау һәм сугыш мәйданына баруның мөмкин булып-булмагачыгын белү өчен чыктым, берникадәр кешеләренң күрдөм.

—Чаталжага барсаңыз да, анда тубыктан югары чыккан балчыкларны күрдүдән башка бернәрсә дә күрә алмассыз. Чөнки хәрәб мәйданына (сугыш мәйданы, сугыш кыры) һичкемне жибермиләр, гәзитә мөхбирләреннән һәммәсә дә хәзер Истанбулга кайтарылдылар. Анлар сугыш мәйданы хакында ни язсалар да, Истанбулда торып үзләреннән чыгарып язсалар,—диделәр.

Гәрчә мосаләхә (килешү, солык) булса да, Төркия үзенң Чаталжага гаскәр китерүендә һәмишә дәвам итә икән. Сөйләүләренә караганда, мосаләхә булган көннән хәзергә кадәр Төркия йөз мең кадәр яңа гаскәр китергән имеш, диләр. Хәзер дә һәркөн яңа гаскәр килеп тора.

Яңа килгән гаскәрләр Чаталжага күндерелеп, анда озак торып арыган гаскәрләр арттагы сафка күчерелә бара имеш.

Яңа килгән гаскәрләр бик таза һәм куәтле күренәләр, һичберсә дә үлөргә китә торган кешеләр кыяфәтендә түгел, һәркауся да ачык йөзлө һәм үзләреннән мәмнүн (разый, канәгать) күренәләр.

Истанбулның урам мажаралары бик тәэсирле, урамнарда халыклардан һич үтөп-сүтөп йөрөргә мөмкин түгел дисәң дә ярарлык. Бөтен урам һәртөрлө кыяфәттәгә гаскәрләр илә тулы. Бунарның берсә бер тарафка, икенчеләре икенчә тарафка йөрөп тора. Айя Суфия һәм Солтан Әхмәд жамигълары янына бардым, ләкин эчләренә керү мөмкин түгел, чөнки чыттан һичбер кешенә кертмиләр.

«Җилал Әхмәр»дә хезмәт итү өчен Петербургтан Кәбир Бәкеров, Фатих Рәхимов,

Шәриф Әхмәтжанов һәм дүрт ханымнын Истанбулга киткәннәрен ишеткән идем. Анлардан Кәбир Бәкеров һәм Фатих Рәхимовны дарелфөнүн (университет) хәстәханәсенә китеп күрдөм. Хәстәханәгә кереп хәстәләрне карау мөмкинме икәнлеген сораштым. «Бу көн мөмкин булмайчак. Бунын өчен харижия вәзарәтеннән (тышкы эшләр вәзирлегеннән) рөхсәт алу ләзәм»,—диделәр.

Бу көн артык мәгълүмат жыю мөмкин булмады. Зәтән (нигездә) извозчиклар булмаганлыктан, Истанбулнын бетмәс-төкәнмәс урамнарын көн бие жәяү йөрөп арып та беткән идем. Номерыма кайтып яттым. Иртәгесен, ягъни бу көн, торып янә дә бәгъзе кешеләрне күрүем касды илә (теләге, максаты белән) берничә жирләргә киттем. Һичберсен өйдә тугъры китерә алмадым. Аннан «Һилал әхмәр» мәркәз идарәсенә китеп, мәдир әфәндедән хәстәханәләрне кереп карау өчен рөхсәт сорадым.

—Теләсәнез, кереп караныз, ләкин анда карарлык ул каләр әһәмиятле нәрсәләр юк,—диде.

Дарелфөнүн хәстәханәсенә киттем. Тәсадеф уларак (көтмәгәндә), узган көн эзләп та таба алмаган «Төрөк йорды» журналынын идарәханәсе күзәмә чалынды. Эчкә кердем. Йосыф әфәнде Акчуринны сорадым. Ул анда юк иде. Без аннан-моннан бәхәс иткән арада журналнын баш язучыларынан Кязим нам әфәнде килде, анын илә хили (озак) озак мосахәбәдә булдым. Әдәбият вә лисаннан (әдәбият һәм тел турысында) бәхәс иттек. (Буны икенче мәртәбә язармын.) Соңра, хәстәханәгә барырга сонга калуны мөляхәзә итеп (уйлап), аннан чыктым.

Хәстәханәгә бардым. Фатих әфәнде Рәхими эчкә алып керде, анлар илә мосахәбә иттек. Петербургтан килгән өч ирне—дарелфөнүн хәстәханәсенә, дүрт ханымны Калерга хәстәханәсенә жирләштергәннәр икән. Берәз мосахәбәдән соң, нәүбәттәге табипне мөсагадәсә илә (ярдәмә-булышылыгы белән) хәстәләреннән ята торган бүлмәләрен карап йөрдек. Бунда мәжрух (яралы) һәм хәстә уларак дүрт йөз каләр кеше ята икән. Мәжрухлар үзләрен бик яхшы хис кыйлалар. Хәстәләр исә үзләреннән дәрәжәләренә карап төрлесе төрлө дәрәжәләрдәдер.

Хәстәханә бик төмиз, хәстәләреннән һәм ята торган урыннары да пакъ һәм ак, хәстәханәдән чыккан вакытта миңа дезинфекция ясап кулларымны сүләмә илә юдырып чыгардылар.

Бунда Чаталжа һәм аннан өввәлдәге мөхәрәбәләр хақында бик күп төфсыйлатлар (анлатулар) бар. Анларны киләчөк мөктүбтә шаять язармын.

Һавалар салкынайса да, агачларда яшеллек бетмәгән. Бездәге сентябрь асена охшый.

III

Өченче көн кич Бәхре сәфид (Ак дингез (Урта дингез)) тө Төркия флотынын Греция флотлары илә сугышып, Грецияннән иң зур һәм янә дредноутларынанн улан «Аваров» нам дредноутына Төркия флотынан атылган өч туп тиеп мәжрух булуы һәм дә Бәхре сәфидтә төрөкләреннән бер жилкән көймәсен тотып, артына тагып алып бара торган бер юнан миноноснын кулга алынуы хақында хәбәрләр алынды. Бу хәбәр төрөкләрне бик шатландырды. Шатланмаслык та түгел. Чөнки бу дредноут Грецияннән иң куәтле сугыш пароходларынан саналадыр. Әгәр дә ул сугыш сафыннан чыкса, Грецияннән башка сугыш пароходлары илә көрәшү Төркия өчен жинел булачактыр. Хәтта аннан соң Төркиягә Салоник тирәләренә гаскәр төшереп тө Греция илә сугышырга мөмкин булачактыр.

«Аваров» дредноуты буинан бер сәнә элек эшләнеп төмам булган гаять мөкәммәл бер сугыш пароходыдыр. Гаять зур булуы өстенә, Төркия пароходларына караганда сәгатенә алты чакрым миксаларында тизрәк тө йөридер. Бу сугыш көймәсен Америкада сәүдә кыйлып баеган Аваров намендә бер грек үз сумасыннан эшләтеп Грециягә һибә кыйлмыштыр (бүләк итеп биргән). Пароходнын Аваров дип аталуынын сәбәбе дә шуңнандыр.

Истанбул халкы хәзер сугышны сабырсызлык илә көтәләр. Әгәр дә солых гакыйд ителмәсә, сугышырга жан вә күнелләре илә хәзер торалар. Бу дәфгәдә үзләреннән болгарларга галиб киләчәкләренә төмам ышаналар. Чөнки хәзерге көндә сугыш мәйданына янә китерелгән гаскәрләреннән өксәре (күпчелеге) мөкәммәл төгәлим курган низамлы гаскәрлөрдөр. Әүвәлге сугыш заманнарында сугыш мәйданында гаскәрлөр

бөтөнлөй дип айтерлек рәдиф (запастагы, регуляр булмаган) гаскәрлөрдөн гыйбәрәт булганнар. Сугышта булган афисәр вә гаскәриләрнең сөйләүләренә караганда, Кырык Кәлисә, Лүләбургаз һәм хәтта Чаталжа мөхәрәбәләрендә дә гаскәрләрнен йөздән туксаны рәдифләрден гыйбәрәт булмыштыр. Низамлы гаскәрләр ул заманнарда Анатолиянен төрлө урыннарында итальяннарга каршы куелган булганнар.

Мәжрух һәм сугыштан кайткан гаскәрилөрдән берникадәр кешеләр илә күрешеп сөйләштем. Бер гаскәри Кырык Кәлисә сугышы хакында ушбу сүзләргә сөйләде:

—Без Истанбулдан чыгып киткән вакытта безгә ике тагаен (ике көнлек) кадәр икмәк бирделәр. Хәзер сугыш вакыты булганлыктан, шуның илә кифаяләнеп (канәгатьләнеп) торырсыз, диделәр. Шул икмәк илә Кырык Кәлисә живарына (тирәсенә) барып життек. Анда баргач, янә ике көнлек кадәр сухари бирделәр. Без никадәр: «Безнең буннан артыкны күтәрәп йөрөргә дә көчөмөз житә, күбрәк итеп биренез»,—дип сорасак та, аннан артык бирмәделәр: «Хәзер шуның белән кифаяләнеп торыңыз, азыкны артыныздан күндерермөз»,—диделәр. Бу жирлөрдә азык берничә йөз мең кешегә берничә айларга кадәр житәрлек иде. Кырык Кәлисә алынганнан соң, бу азыklar бары да дошман кулына калды. Безне алдагы сафка жиберделәр. Анда барып, бик уңгайлы һәм бик яхшы бер тау башына менеп жирлөштөк. Бу урыннан дошманга каршы торырга бик уңгайлы иде. Соңыннан, ни өчендер, безгә бу урыннан кире чигенергә өмөр бирделәр. Без таудан төштөк. Безнең урынымызы болгарлар ишгаль ителәр (биләп алдылар). Без бөтөнлөй ут астында калдык. Аннан көч-хәл илә котылып, икенче тау башына жирлөштөк. Бунда да безгә дошманга каршы тору өчен бик уңгайлы иде. Сугышлар башланды. Озак заманнар атыштык. Пулөләрәмөз бетте. Арттан азык та, пулөләр лә килеп житмөдә, шул сәбәптән качарга мәжбүр булдым,—диде.

Бул солдат арка тарафыннан жәрәхәтлөнгән бер кеше иде. Гаскәр арасында аркадан жәрәхәтлөнү зур гаепкә саналадыр. Чөнки ул аның сугыш майданыннан качып киткәнлеген күрсәтөдер. Бундый кешедән иптәшләргә дә истиһза кыйлып (хурлап, мыскыл итеп) көләләр.

Шулай да булса, мәжрухлар арасында бундый аркадан жәрәхәтлөнгән кешеләр күп күрәнөдер.

Гаскәр арасында мәрхәмәтсөз кешеләр дә булгалаган. Мәсәлән, Мисырдан үз ихтияры илә килгән бер гарәп афисәргә ушбу сүзләргә сөйлә:

—Мин сугышта мәжрух булып егылдым. Лазаретка алып китүләрен көтеп, сугыш майданында ятам. Бер заман ерактан патруль килә. Мин төрөкчә сөйләшә белмим. Гарәпчә яки инглизчә бер сүз әйтсәм, мине үтереп китү ихтималлары бар. Башкача юл таппагач, мин шәһадәт кәлимәсә әйтеп кычкара башладым. Патруль килеп минем кесәләремне актәрды,—ди.

Төкрар (кабат) башта Балкан дәүләтләре тарафыннан сугыш башлануы һич көтмәгәннәр, шул сәбәптән анлар хәзәрләнә алмый калганнар. Шуның өчен анлар бу сугышта жинелүдән үзләрен гаепсөз санарга тырышалар.

Чаталжа мөхәрәбәсендә төрөкләр болгарларны бик нык жингәннәр. Хәтта, сөйләүләренә караганда, бу сугышта болгарлардан иллә мен кадәр кеше һәлак булган имеш.

Ике тарафтан атылып торган флот тулары болгарларга зур һәлакәтләр биргән. Соңра флотлардан дошман өстенә төшерелгән электрик прожекторлары дошманнарны һәлак итүгә зур ярдәм биргән. Прожекторлар саясендә (күлгәтәсенә, ышыгында) төрөкләр дошман гаскәренә күрөп анларга атканнар. Болгарлар исә караңгыда яткан төрөк гаскәрләрен күрә алмаганнар.

Төркиягә ярдәм итү өчен төрлө тарафтан үз ихтиярлары илә сугышка килгән кешеләр хили (байтак, шактый) күп. Бунлар арасында Русиядән (Кырымнан вә гайре жирлөрдән) килгән кешеләр дә өч йөз кадәр бар. Мәскәүдә гали тижарәт мәктәбендә (югары сәүдә мәктәбендә) укыган Гариф әфәнде Кәримев берничә көррәләр (тапкырлар, мәртәбә) сугышта булып, ахырында сул кулыннан жәрәхәтлөнгән. Хәзергә көндә сәләмәтләнеп килә.

Хәстәханәлөрдә мәжрухлар аз иде. Хәтта берничә хәстәханәләр тәмам бушадылар. Калганнарында да мәжрухлар аз. Гаскәр арасында ваба хасталыгы һич юк. Ара-тирә холерина дигән бер авыру булса да, бу авыру кешенен хәяты өчен зарарлы бер нәрсә түгел.

Истанбулга гаскәр килү һаман дәвам итә. Килгән гаскәриләрнең һәркаюсы бик тазалар һәм яшләр.

Чаталжа мөхәрәбәсе заманында ашарга икмәк житешмәгән дип гәзитәләрдә язылган сүзләр бер дәрәжә тугъры икән. Истанбул халкы да ул заманнарда ике көн кадәр икмәксез калганнар. Бу сугыш көннөрөндә атылган туп тавышлары Истанбулда бертоташтан ишетелеп торган, ике көн кибетләр ачылмаганнар. Күп кешеләр, Истанбулның алынып, дошман кулына калуыннан куркып, Анатолия тарафына качып киткәннәр. Хәзерге көндә Истанбулда башына фәс кимәгән кешеләр бик аз очрыйлар.

Истанбул алына калса, төрөк гаскәрләре тарафыннан катле гам (гомум үтереш) булудан куркып, христианнарның да һәркаюсы башларына фәс кигәннәр. Ләкин андый христианнарга тәғриз (каршы, ризасызлык) кеби эшләр һич булмаган. Хәтта бер кешенен дә борыны канамаган.

Истанбулда гадәттәге хәят төмам урынлашкан, каһвәханәләреннән һәркаюсы халык илә тулы.

Ашау нәрсәләре гадәттәгедән күп дәрәжә кыйммәт. Бу хакта сугышның хили зур тәэсире күренә.

Бу көннөрдә генә Призринәдән (Приштина; хәзерге Югославиянен күпчелек халкы албаннардан (арнаутлардан) торган Косово өлкәсенен башкаласы) кайткан бер дарелфөнүн шәкертә илә күрештем. Бу әфәнде кайткан заманда Салоникта да булган. Аннан андагы хәлләр хакында сораштым.

—Призринәне һичбер сугышмыйча бирделәр. Чөнки Призринәдә Төркиянен гаскәре фәкәт ун мең кешедән гыйбәрәт иде. Туплар да юк иде. Әгәр дә Сербиянен кырык мең гаскәрәнә каршы сугышып маташкан булсалар, зур ахмаклык эшләгән булырлар иде. Ләкин арнаутлар Сербиянен башына бик зур бәла булдылар. Арнаутлар ниһаять дәрәжәдә сугышчы адәмнәрдер. Анларның уналты яшьтән башлап, алтмыш яшенә кадәр булган адәмнәре һәркаюсы гаскәриләрдер. Арнаутлыкта (арнаутлар жирендә мәгънәсендә) эш күрү сербләр өчен бик авыр булды. Анлар бунда үзләренен ничә вә ничә мең гаскәриләрен югалттылар. Арнаутлык эченә никадәр серб гаскәриләре керде исә, һәммәсе шунда баггы. Һич сәләмәт кайтмады. Сербләр Арнаутлык эчендә үзләренен бик күп тупларын да югалттылар. Ул заманнарда ул тирәләрдә тәхминән (якынча) бер аршин калыңлыгында кар яутан иде. Сербләр үзләренен тупларын кире өстерәп алып чыгарга мөктәдир (сәләтле) булмадылар. Сербләрнен арнаутларга дошманлыклары хәзерге көндә хәддин тыштыр (чиктән ашкандыр). Үзләре алган жирләрдә анлар арнаутларга каршы зур инсаниятсезлек күрсәтәләр. Үз тәхәт тәхкәмләрөндә булган жирләрдә сербләр арнаутларны катле гам илә кател итәләр (масса төсендә үтерәләр). Зурмы, кечкенәме, олуғ кешеме, баламы, ирме, хатынмы—һичберсен тикшермиçә үтерә бирәләр. Мин башымны коткарып бу тарафларга чыгуымны үзем өчен бер можиза дип беләм. Аз калды—мине дә арнаут дип үтерәчәк иделәр. Призринәдән Салоникка килдем. Анда янәдән жан ачынырлык хәлләр күрдәм. Бөтен Салоник шәһәре читләрдән качып килгән мөһажирләр илә тулы иде. Гәрчә Салоникта фабрикаларда эшләр башланган булса да, эшсез аптырап, ач-ялангач йөрүчеләреннән һич хәдди хисабы юк иде. Читтән килгән кешеләр ун тиен, яхүд бер кисәк икмәк өчен бөтен көн буена хезмәт итәргә хәзәрләр, ләкин һичбер жирдә эш таба алмыйлар. Буйга житкән кызлар, бала-чагалар кулларын сузып, бер кабар икмәклек өчен булсын, сәдака сорап тилмереп йөриләр, ләкин анларны кызганган һичбер кеше юк. Бичаралар ачлыктан үләрләр. Һәркөн урамнардан ачлыктан үлгән утыз-кырык кешене жыеп алалар,—диде.

IV

Бундый качып килгән ач-ялангач мөһажирләр Истанбулда да бик күп булган. Ләкин анлар бу дәрәжәдә мохтажлык күрмәгәннәр. Анларны мәсәждләргә жирләштереп, хәзинә тарафыннан ашарларына биреп, Анатолия тарафына урынлаштырганнар. Хәзерге көндә дә Истанбулның берничә урыннарында бундый мохтажларга акчасыз чөйләр эчертеп, тамакларын туйдыралар. Янадан сугыш булса да, булмаса да, солых гақыд ителсә вә ителмәсә дә (сөйләшәсә-сөйләшәнемәсә дә), Истанбулда тиздән тынычлыкларның булу ихтималы юктыр. Чөнки солых булмаса—ул вакытта бик нык сугышлар, солых булса, бундагы фиркаләр арасында бик зур көрөшләр башланачактыр. Хәзерге көндә эш башында булган «Иттиляф» («каршылыклы» булу,

берлек булмау, килешмәүчәнлек) фиркасенен әғзалары бар куәтләре илә «Иттихад вә төрәккый» әғзаларын эштән чыгарырга, «Иттихад вә төрәккый» фиркаләре исә ихтиляфчыларны күздән төшерергә тырышачаклардыр. Аннан башка, бу көннәрдә бунда янәдән өченче яна бер фирка вәжүдкә килергә (дөньяга килергә) торадыр. Бу фирканен мәәссисе (нигезләүчесе) әүвәлдә «Иттихад вә төрәккый» фиркасендә булып та, анда вәжүд казана алмагач, үзеннән «Ихтиляф» фиркасе тәшкил иткән вә берничә заманнар анын башында торган, сонра янә ул фиркадән куылган, хәзергә көндә «Тәнзиймат» гәзитәсенен мөхәррире булган Лотфи Фикри исемендә бер заттыр. Бу кеше Мәжлесе мәбгусан әғзасы (депутатлар Мәжлесе әғзасы (парламент әғзасы)) да булган. Сөйләүләренә күрә, парламентта низаглар кубаруда бу кеше безнең Русиянен Пуришкевиченнән ким дәрәжәдә түгелдер. Шул сәбәптән бу кешене рус матбугатыннан хәбәрдар булган бундагы кешеләр Төркия Пуришкевиче дип тәғьбир итәләр. Иштә бу адәм Төркиядә яна бер партия ихдас итәргә (төзәргә, нигезләргә) йөридер.

Гәрчә бу кешене күрдәм исә дә, максудына житкәнене вә анын партиясенен программасын нидән гыйбарәт идекене кямилән (тулысынча) аңлый алмадым. Бәгъзе бер әхбәбларынын (кайбер дусларынын) сөйләүләренә караганда, ул адәм хөррият тарафлары һәм хатыннарга да хөррият бирү тарафында имеш.

Иштә (менә, шулай) хәзергә көндә төрәкләр арасында өч партия бар. Сугыш бетү илә бу өч партия арасында зур ихтиляфлар чыгуы һәм шуның аркасында зур үзгәрешләреннән вәжүдкә килүе ихтимал, диләр.

Минем, монда килгәннән сон, бер нәрсә дикъкатемне жәлеп иттә. Мин мона кадәр үземеңнең татарларымызны артта калган, эшкә яраксыз кешеләр дип хисаплап йөри идем. Хәлбуки, эш алаи түгел икән. Төркиядә һичбер даирә юктыр ки, анда татарларнын катышы булмасын.

Истанбулда иң яхшы хатиб (вәгазъче, оста сөйләүче) саналган кеше—татардыр. Гәзитә идарәләрендә иң яхшы язучылардан саналган мөхәррирләр—татарлардыр. Төркиянен эркане хәрб (военный штаб) әғзалары арасында да бер татар бар. Төркиянен игъади (хәзерлек, урта) мәктәпләреннән берсендә—бер татар мөгаллимдер. Буннан магада (моннан бүтән), башка даирәләрдә дә татарлардан эш башында булган кешеләрне күрергә мөмкиндер. Шул эшләрне күргәннән сон, әгәр дә тырышсалар, безнен татарларнын да кулларыннан эш киләчәк икән дигән фикерләр башыма килде.

Хәтеремә төшкәнлектән, янә дә сугыш хакында бер—ике сүз язам. Бу көнгә кадәр төрәкләр сугышта жинелергә өйрәнмәгәннәр. Нәрвакыт дип әйтерлек анлар сугышларда галиб (жинуңче) булып килгәннәр. Шул сәбәптән анлар жинелүне һичбер уйламаганнар. Мәсәлән, афисарләрдән берсе бер дөккөндә (магазин, кишет) ике грошлык төтен (тәмәке) суырган. Дөккәнче буна: «Сез мөхәрәбәгә китәсез, күбрәк алыңыз»,—дигәч, «Зарар юк, кирәк булса, тагы София шәһәрәндә алырмын»,—дигән. Хөкүмәттә дә шуна охшашлы бер фикер булган. Анлар үзләренен жинелүләрен һич тәсаувыр да итмәгәннәр (күз алдына китермәгәннәр) һәм Истанбулда мәжрухлар өчен лазем булачак хәстәханәләр дә хәзерләмәгәннәр. Ниһаять, Истанбулга поездлар тулы мәжрухлар килә башлагач, аптырашта калганнар. Хәстәханәләреннән берсендә хезмәт иткән бер тыйббия шәкертнен (медицина уку йорты студенты) сөйләвенә караганда, әгәр дә шул көннәрдә бөтен Истанбул халкы эшкә тотынып, хәстәханәләр өчен лазем булган нәрсәләрне хәзерләп биргән булмасалар, эшләр начар булачак икән. Истанбулга мәжрухлар килеп тула башлагач та бөтен Истанбул халкы, бердән аякка калкып, мәжрухларга ярдәм итәргә яраклы булган һәммә нәрсәләрен хәстәханәгә ярдәм өчен биреп, мәжрухларны үлемнән коткаруга сәбәп булганнар.

Вақыты килгәндә шуны да әйтәп китәргә кирәк, хәстәханәдә авыруларны караучы табиб, фельдшер, фельдшерциалар һәм хәстә багучыларнын әксәре (күпчелеге) Германия, Австрия һәм Руманиядән килгән кешеләр иде. Хәзер Румания илә Австриядән килгән табиблар үзләренен хөкүмәтләренен таләп итүләре буенча мәмләкәтләренә кайтып киттеләр.

Сонра, сугыш башында христианнар Болгариягә каршы торудан имтинагъ итеп (баш тартып), Болгария тарафына качканнар, дигән хәбәрләр гәзитәләрдә күренгән иде. Бу хәбәрләр дә ялган булып чыкты, чөнки хәстәханәдә ята торган мәжрухлар арасында әрмәннәр вә гайреләрдән бик күп кешеләр бар.

Мин килгән көннәрдә Истанбулда хили суык бар иде. Ике көннән бирле көннәр жылынды. Халык һәммәсә жәйге киёмнәр илә йөриләр.

V

Солых ишек төбендә торса да, төрекләр бунар ышанырга теләмиләр. Югары даирәләр нә кадәр солых тарафдарлары булсалар да, халык вә гаскәр һаман да сугыш тарафдарлардыр. Булар янадан болгарлар илә сугышып үзләренен йөзләренә язылган пычракларны юарга телдilər. Мин килгән заманнарда Истанбул шөһәренен эче бөтенләй гаскәр илә тулы иде. Хәтта, безнең тәгъбирчә әйткәндә, инә ыргытсан жиргә тошмәслек иде. Хәзер гаскәр сирәкләнде. Һәммәсен урыннарына озатып бетерделәр. Хәзер хәстәханәләр дә бушый башлады. Берничә вакытлы хәстәханәләренен берничәсе бөтенләй капланды. Сан-Стефанус вә гайре ул тирәдәге хәстәханәләрне дә бушатып, андагы мәжрухларны да Истанбулга китерделәр. Аяя Суфия вә аңа охшашлы зур мәсҗедләр дә хәзер төмәм бушадылар. Бер-ике көннән сонра бу мәсҗедләрдә, гадәттәгечә, азаннар укылып, намазлар дәвам итә башлаячактыр. Хәтта берничә көн соңында мәктәпләренен ачылып, дәрәсләренен дәвам итә башлауларын көтәләр. Фәкать Баязид мәйданындагы дарәлфөнүн шөгъбәсе (университет бүлге, факультеты) илә Калерга мәктәпләре генә тиздән ачылмаячак. Чөнки булар бөтенләй хәстәханәгә өйләндерелгәннәр. Бу хәстәханәләр баштанаяк читтән килгән табиб һәм хәстә багучылар кулындадыр. Буларга төрекләренен үзләре өчен бер хезмәт юк диелсә дә җаиздер (ярыйдыр).

Дарәлфөнүн хәстәханәсендә һәр милләттән кешеләр бар. Мәсәлән, монда Русия эченнән килгән татарлар булган шикелле, руманияле, германияле, англияле, мисырлы, хәтта болгарияле (мөселман) доктор һәм фельдшерлар бар. Кичә генә ошбу хәстәханәгә Һиндстаннан алты мөселман доктор, ун тыйббия студентлары һәм дүрт хәстә багучылар килделәр. Һәркаюсы инглизчә бик яхшы сөйләшәләр, гарәпчә дә яхшы ук беләләр. Ләкин төрекчә бернәрсә дә аңламыйлар.

Өченче көн Төркиянен иң мөкәммәл мәктәпләреннән улан тыйббия мәктәбенә киттем. Тыйббия мәктәбе Үсқүдар тарафыннан Хәйдәр пашада иң гүзәл бер урында яшәллекләр арасына салынымышдыр. (Яшәллек дидем, чөнки хәзер Истанбулда безнең сентябрь аеның беренче көннәре шикелле һәр жир яшәлдер. Хәтта бакчаларында гөл агачлары чөчәктә утыралар.) Тыйббия мәктәбенен бинасы—иң сонгы осуле ингъмаридә (архитектура стилендә) мәрмәр ташларынан салынган гаять зур бер йорттыр. Дүрт почмаклы итеп салынган бу мәктәпнен бинасының өйләнәсе тәхминән (якынча, чама белән) ярты чакрым кадәр бар. Тыйббиядә укый торган русияле Сибгатулла әфәнде илә, Дахилия мәдиратыннан (эчкә эшләр министрлыгы) рөхсәт алып, һәрбер жирләрен карап йордек. Мәктәп бинасы харижи (тышкы) төртипләре жәһәттеннән гүзәл булган шикелле, дахили (эчкә) төртипләре жәһәттеннән дә бик гүзәлдер. Мәктәпне бундый яхшы дәрәжәгә ирештерү өчен Төркиядә генә түгел, бәлки Яурупада исеме танылган мәшһүр хирург Жәмил паша бик күп иҗтиһадлар сарыф итмештер. Мәктәптә хәзер дәрәсләр юк. Мәктәп хәстәханәгә өйләндерелгән. Өч йөз кадәр мәжрух һәм хәстәләр дәваланып яталар. Биш йөз кадәр кешелек янадан буш караватлар да бар. Операция заллары бик гүзәл, китапханәсе дә бик мөкәммәл. Мәктәпнен янында ботаника бакчасы бар. Бакча нәбататка (яшәллеккә) бай. Оранжериясенен эченә кергәч үзенне гүя жәнүбтәге мәмләкәтләренен берсендә шикелле хис итәсен. Һәр тарафтан хөрмә һәм пальма агачларының яфраклары башка төшөп торалар. Мәктәпнен каршысында, юлның икенче ягына клиника салынган. Эчендә төрле авырулар илә авырып ята торган ике йөз кадәр хәстәләр бар. Хәстәләрне караучылар арасында әрмән вә грек хатыннары булган шикелле, мөселманнардан да берникадәр ханымнар бар. Клиника кечкенәлек кыйлганлыгынан Жәмил паша аны зурайту өчен янына янадан бер бина салдырырга башлаган булса да, үзе эш башыннан тошу сәбәпле, төмәм итәргә муафыйк булмаган.

Дарәлфөнүннән берәз гына читтөрәк яна салына торган зур бер казарманы эшләп яталар. Буны да Мөхмүд Шөүкәт паша салдыра башлаган икән. Монда килгәннән соң биналарны күрөп инсан хәйранга кала. Чөнки, казармаларга кадәр, һәрбер биналар мәрмәр яки гранит таштан салыналар. Бу таш Истанбулда шулкадәр очсыз бер нәрсәдер ки, гади бер ойнен бәдрәфләрнен иләннәренә кадәр мәрмөрдән ясалымыштыр. Хәйдәр пашадагы вокзал да игътибарга алыначак бер бинадыр. Немешлар акчаны бер дә кызганмаганнар. Читтән карап сокланып торырылык гүзәл бер бина вәжүдкә китергәннәр.

Жомга көн «Русияле тәләбә жәмгыяте»нен («Русияле студентлар-шәкертләр жәмгыяте») гомуми мәҗлеспәре булды. Мәҗлеспә мине дә дәгъвәт иткәннәр иде.

Бардым. Өвүлдө бу жамгыятъ Русия эченнен килгән Казан татар шәкертләренен дө жамгыате булган икән, хәзер бунлар Кырымнан килгән таләбәләренә үз эчләренә алып, яна бер гомуми жамгыятъ тәэсис иткәннәр (төзөгәннәр). Шул мөнәсәбәт илә мәжлестә үзләренен дүрт еллык хисапларын һәм тарихларын күрсәттеләр. Докладларынан аңлашылдыгына күрә, дүрт ел эчендә жамгыятъ берникадәр шәкертләргә ләзүм күрүлгән (кирәк булган) заманнарда карзга (бурычка) ачкалар биреп торып, ярдәмдә булган һәм илле кадәр шәкертне билбәдәл (бәлбәдәл) (хак түлөп, акчага яллап) төрлө мәктәпләргә кабул иттерергә муафикъ булган. Жамгыятънен хәзергә көндә йөз илле кадәр әғзасы бар, кыйраәтханәләрендә (уку залларында) Русиядә чыккан гәзитәләренә күрергә мөмкин.

Хөррият каһарманы Өнвәр бәкне һаман да Траблуста сөнүсүләр илә бергә италияннарға каршы сугыша дип сөйләиләр иде. Ул сүзен асылы юк икән. Өнвәр бәк өченчә көн Истанбулга килде. Кичә өенә китеп үзен күрергә теләгән идем, ләкин муаффақъ ула алмадым. Өйдә юк иде. Иртәгә яки берсекөнгә китеп керермен дип өмид итәм. Бу көн Аяя Суфия мәйданындагы гаскәри музәханәне (музей йортын) барып күрдөм. Хөррият соңындагы гына вәжүдкә килгән бу музәханә хәкыйкатән (чыннан да) күрергә лаек бер нәрсә икән. Бундагы байлык, бундагы кораллары бер көн генә түгел, бер һәфтәдә (атнада) дә карап бетерергә мөмкин түгел. Музәханәнен назыйры (мөдире) Мохтаф пашадан визитный карточка алып килгәнлегемездән, безгә аерым илтифат күрсәттеләр. Янымызда бер забит (офицер) даим безнен илә бергә гизеп безгә күп тәфсиләтлар бирде. Көндөз сәгәт уникадән башлап кояш баеганчы (музәханә ябылганчы) карап йөрсәк тә, һаман да андагы байлыкларнын һөммәсен карап бетерә алмадык. Бунда мөхәрәбәи талибия (шәкертләр сугышы) заманыннан башлап хәзергә көнгә кадәр һөкөм сөргән нә кадәр дәүләт бар исә, һәркакюсынын үз заманларында истигъмәль иткән (файдаланган) кораллары, өстләренә кигән киёмнәре, байраклары— һөммәсә дә бар. Бер данә әүвәлде заман баһадирлары истигъмәль иткән, безненчә гөрзи дип атала торган бер чукмар бардыр ки, һичшиксез пот ярым авырлыгындадыр. Гөрзине бер кул илә генә түгел, ике кул илә дә көчкә генә күтәрдем. Ул гөрзи илә сугышка китү өчен кешенәң мотлакан Сәетбаттал булуы ләземдер. Соңра да, Истанбулны алган заманда солтан Фатих гаскәре тарафыннан мөнжәникъ (крепостька зур таш ата торган махсус корал, катапульта) илә Истанбул өстенә атылган йомры ташлар бар. Бер ташны карышлап үлчәп карадым. Әйләнәсә нәкъ унсикез карыш иде. Авырлыгы да һичшиксез утыз биш-кырык пот булып. Кемнеке икәнлегә хәтеремдә юк, бер данә платиннан ясалган бер хәнжәр бар. Шул кадәр кыйммәтлө бер нәрсәнен өстәл өстендә футляр эчендә ачыктан-ачык ятуына төгәжбә итем. Кораллар арасында солтан Фатихнын заманында истигъмәль иткән кылычы булган шикеллө, солтан Гәбделхәмиднен револьвер, кылыч, электрик лампалы таяк һәм борын яулыкларына кадәр бар. Арада иң кыйммәтлө вә иң кадерлө бер нәрсә бар исә, ул да—Аяя Суфия мәсҗеднен калачаларында кайсарлар (Византия императорлары) заманында асылып торган чан (колокол)лардыр. Хәзергә замандагы колоколлар илә бунларны чагыштырырга һич мөмкин түгел. Аяя Суфиянын бинасы никадәр зур булса, бу колоколлар ул нисбәттә кечкенәләрдәр. Гади бер (карья) кәлисәләренен (чиркәүләренен) чаннары бунларга караганда күп дәрәжә зурдыр.

Арада диқкатъне җәлеп итәчәк нәрсәләренен берсе дә яна чиру (гаскәрнен бер төре) гаскәрләре заманында истигъмәль ителгән барабаннардыр. Барабан дигәч тә, бунлар гади бер барабан дип фараз кыйлынмасын. Бунлар гакыл ирешмәслек дәрәжәдә зур нәрсәләрдәр. Бу барабаннарнын эченә утыз чиләк су койсаң да тулып җитмәс.

Тупларга килсәк, янә дә хәйранга калырлыктыр. Дөньяда инсанны үтерү өчен шулкадәр кораллар ихдас ителгән булуына һич гакыл ирешмәс.

Төрөкләр үзләре буның шикеллө мөкәммәл һәм бай гаскәри музәханәнен Юрупада сирәк икәнлеген иддига итәләр (дәгъва итәләр). Мондагы байлык, мондагы асарә гатиканы (борынгы, иске заманга караган әйберләр) күргәннен соң ышанмаса да мөмкин түгел. Асарләрнен бик күбесе Габделхәмид ханның Йолдыз сараендагы хосусый музәханәсеннен китерелгәннәр. Сөйләүләренә караганда, мәзкүр әсәрләр Габделхәмид өчен берничә миллионнарға төшкән имеш. Бу музейга китерелгән нәрсәләр кыйммәтләре җәһәттеннен берәз түбән дәрәжәдә булган нәрсәләрдәр. Төркиянен иң кыйммәтлө нәрсәләре һәм мөҗәүһүратлары (асыл ташлар, кыйммәтлө әйберләр) Андрон музәсендә, хәзинәи хазәда (акча һ.б. байлыклар саклана торган урында) саклана икән. Бу йирләргә кешене никадәр акча бирсә дә кертмиләр. Бунда керү өчен йә падишаһтан

ирадәи мәхсүсә (махсүс рөхсәт), яхуд та зур бер протекция булырга кирәк. Мин бунда керү өчен дә юл тапкан идем, ләкин хәзергә кереп күрү мөмкин булмады. Чөнки сугыш заманнарында болгарлар Истанбулга якынлашканлыкларыннан, бундагы байлыктар анлар кулына төшмәсен дип куркып, нәрсәне жыештырганнар икән. Әгәр солых булып та тынычлыктар килсә, ул заман, инша алла, китеп күрермен.

VI

Төркия илә Балкан хөкүмәтләре арасындагы солых мөзакәрәләренен (сугышны туктату турында сөйләшүләр) вакытлары кичкән булса да, янәдән бу көнгә кадәр кичектерелде.

Бу көн, бу мәкаләне язган вакытта, бәлки Лондондагы мөрәххәс (вәкилләр) берберсе илә кычкырышып таралышкан булырлар, яхуд йәсолых могаһадәсенә (договорына, килешүенә) кул куйганнардыр. Бу мәкалә анда барып житкәнче телеграм васитасы илә (аша, аркылы) хәбәрләр бәлки мәгълүм булган булыр. Ләкин бунда солыхнын ясалуына ышана алмыйлар. Һаман да сугыш булыр дип фараз кыйлалар. Сугышка хәзерләну бик нык бара. Истанбулдан һәр егерме дөкыйкадә бер мәртәбә Чаталжага поезд китеп тора, бу поездларда көндөз—гаскәргә азык һәм сугыш ярагы, кич илә гаскәр ташыйлар. Аннан кайткан вагоннарда хәстә гаскәрләрне китерәләр.

Кичә Истанбулдагы беренче урдунын (урда) (гаскәри төркем, отряд) да сугыш мәйданына күндерелдекен сөйләделәр. Ләкин тугърысын тәхкыйк итә алмадым (ачыкый алмадым). Хәстәханәләрдә мәжрухлар бетте. Хәтта күп хәстәханәләрне бушаттылар. Калганнарында да хәстәләр илә зәгыйфьләр генә жирләштерелгән. Әүвәлдә гаскәрләр жирләштерелгән мәсҗедләр төмам бушатылдылар. Гаскәриләр вә шәһәр халкы арасында холера хәстәлегә дә илтифат ителәчәк дәрәжәдә түгел. Хәзерге көндә Чаталжада төрөкләреннән тәхминән ике йөз ун мең, мокабил (каршы як) тарафларнын да йөз илле биш мең гаскәрләре булганлыгы сөйләнә. Төркиянен янадан сугыш мәйданына күндергән гаскәрләре йөз илле мең миңыларындадыр. Бу гаскәрләреннән дә әксәре (күпчелегә) низам, гүзәл төгъзыйм (хөрмәт) күргән яшь адәмнәрдер. Әүвәлдәге рәдиф гаскәрләреннән (запастагы гаскәриләреннән) һәммәсе диярлек кире кайтарылганнар. Көнәж төрөкләр хәзер гомумән сугышу тарафындаалардыр. Бунар үзләреннән әүвәлдәге сугышларда югалткан игътибарларын кире кайтарып, үзләреннән намусларын сакларга теләләр.

Соңгы көннәрдә көнәж төрөкләр фиркасе илә ихтиляфчылар арасында куәтлә көрәшләр дөвам итә. Хәтта берничә көннән Камил паша кабинетынын югалуы вә анлар урынына көнәж төрөкләр кабинетынын ясалуы ихтималдыр.

Бу көннәрдә Төркия гаскәре арасында бик зур фетнәләр булганлыгы һәм Мәхмүт Шөкәт пашаның диктатор итеп тәгаен ителгәнлегә рус гәзитәләрендә язылган икән. Бу хәбәрләр асылсызлар. Төркия гаскәре арасында андый эшләр һич юк. Хәрәб мәйданына гаскәри булмаган һичбер кешене вә һичбер гәзитә мөхбирләрен жиһәмиләр. Һичкемгә боек хөкәмжәдән ары барырга билет бирмиләр.

Соңгы көннәрдә Болгария үзлегеннән генә эш күрмәкче була икән. Савов илә Дмитриев Бабгали (солтан хөкүмәте) илә сөйләшү өчен Истанбулга киләләр икән дигән хәбәрләр таралган иде. Бу хәбәр соңыннан рәд ителде (кире кагылды).

Төркия Әдернәне бирергә теләмәдекеннән, Болгария дә аны катгый сорауда итдекеннән солыхнын булмавы бик карибләр (якындыр).

Бундан әүвәлдә генә мәктүбләреннән берсендә Әнвәр бәкнең Истанбулга килгәнлеген язган идем. Әнвәр бәк бунда килеп ике көн торып, аннан Чаталжага барып килгән. Бу көн янәдән Чаталжага китәчәк. «Тасвирә әфкяр» гәзитәсенен мөхбиреннән башка һичбер мөхбирне хозурына кабул итмәде. Мөхбирләрдән берсе әгәр аны күрдә-фәлән дип якса, ул да «Тасвирә әфкяр» гәзитәсеннән алып, төртип итеп язган булачактыр.

Истанбул бугазы эчендә тора торган чит мәмләкәт сугыш пароходлары китеп бетәләр. Хәзер бугаз эчендә фәкәт дүрт данә сугыш пароходы калды.

Төркиянен сугыш пароходлары Греция пароходлары илә сугышу өчен Ак дингезгә (Урта дингез) чыгып киткәннәр иде, һаман да шуннан килгәннәре юк. Анда анларнын «Аварон» брениноснын имгәткәннән соң бер генә су асты көймәсен батырганлыкларыннан хәбәр алынды. Аннан соң бу ике флот арасында сугышлар булдымы-юкмы, һичбер хәбәр юк.

Төрөкләрнең берничә данә тара (һава көймәләре) бар икән. Бунлар Чаталжадан очып Истанбул өстенә кадәр килеп китәләр. Истанбулда идарәи горфия (хәрби хәл, идарәи чикләү) һаман да давам итә. Кичкә сәгать уннан соң урамнарда йөргән кешеләренә тотып хәбес итәләр. Истанбул халкында матәм галәмәтләре һаман да күренә. Ичбер жирдә музыка вә уен тавышлары ишетелми. Истанбулда ичбер төрлө болгану вә тутлану асәрләре күренми. Төрөк хөкүмәтенен кулында хәзергә сарыф итәргә акча булганлыктан, гаскәрләр, афисәрләр, мәзмүрләр, мөгаллимнәр вә гайреләргә айлыктар вакытында түләп килгәнлектән, һәркаюларының күнелләре хуштыр. Кирәк халык арасында вә кирәк хөкүмәт даирәләрендә булсын, һәр жирдә алтын акча илә хисаплар күреләдер. Киләчәк ай башыннан башлап көгәзә акчаларның чыгарыла башлануы сөйләнә. Әгәр дә хөкүмәт кулында акча азаеп, мөгашлыклар (яшәү өчен кирәк нәрсәләр) да вакытларында бирелми башласа, ул чагында берникадәр чуалулар булачак.

Бу көнгә кадәр Төркиянең малиясе (мал эшләре, финанслары) зарарсыз бер хәлдә булып килгән. Әгәр дә сугышлар булып, артык мөсарыфлар (чыгымнар) тотарга мәжбүр булмаса, бу ел мөддәте тула торган тәмәкә монополиясен үз кулларына алырга төрөкләр карар биргәннәр икән. Ләкин зур сугыш аркасында күп зарарлар күрүп, акчага мохтаждык күрелгәнлектән, ул монополияне Рәсәй компаниясенә бирергә ниятләнә.

Төркиянең бу көнгә кадәр вөжүдкә китергән һәм вөжүдкә китерергә якин булган, ләкин сугыш сәбәплә тукталап калган берникадәр мөәссәсә вә лаихәләре (оешма һәм проектлары) бар. Төрөкләр хөррият игълан ителгәнлектән соң уку вә укыту эшләренә бик зур әһәмият биргәннәр. Күп жирләргә мәктәпләр ачканнар һәм хәзер дә солых булу илә бу эшкә шөвүк итәчәкләр (кешеләчәкләр), Истанбулда вә аның әтрафларында (тирә якларында) инглизләр, нимесләр, әмриканнар жөзүит (иизуит) вә гайреләр тарафыннан ачылган зур һәм мөкөммәл школалар бар. Габделхәмид заманында игътибарга алырлык яхшы программлы мәктәпләр булмадыгыннан, үзләренен балаларын, хәтта кызларын, инглиз вә гайреләр генә түгел, жөзүитләрнең дини максат илә ачылган школаларына да биреп укытырга мәжбүр булганнар. Көнәж төрөкләр заманнарында әжнәбиләренен бу боендырыкларынан (чит ил кешеләренен бу элмәкләреннән) котылу өчен, анларның мәктәпләренә каршы үзләреннән мәктәпләр бина кыйла башлаганнар. Буларның кайсы-кайсы күйндәге (авыл) жөзүит мәктәпләренә каршы Хәйдәр паша салдырган бер мәктәпләрен китеп күрдөм. Бинасы гүзәл һәм нәзәфәте дә мөкөммәлдәр. Ләкин дәрес вакыты улмадыкыннан, төгълимә русларын (өйрәтүче русларын) күрә алмадың. Минем илә бергә барган иптәшемнең сөйләдегенә күрә, дәресләре дә яхшы програм үзәренә тәртип ителгән (яхшы программа нигезендә оештырылган) имеш. Биредә урта вә мәктәпләрдә укый торган шәкертләр өчен зур бер пансион ясарга керешкән булсалар да, сугыш башланганлык сәбәплә вөжүдкә чыгара алмый калганнар.

Уку эшләреннән кала, төрөкләрнең ин зур әһәмият биргән нәрсәләре сугыш көймәләредер. Бунлар, мәктәпләренә вөжүдкә китерүгә иштиһад итү илә бәрәбәр, флотларын да куәтләндерергә тырышачаклар. Хәзер дә төрөкләрнең Англиягә ясарга биргән ике дредноуты бар икән. Анлар 1913 нче елда төмам булачак, диләр. Сонра да анлар тарафыннан итальяннарга эшләргә биргән бер дредноутлары булган икән, ләкин Италия, сугыш башлану сәбәплә, төрөкләргә бирмәгән, бәлки ул көймәне төрөкләргә каршы истигъмал иткән...

Төрөкләрдә лаихәләр бик күп, ләкин анларны вөжүдкә чыгару өчен заман ләземдер.

Төрөкләр шәһәрләренә төгъмир итү (төзү, төзәтү) өчен дә бик зур иштиһад итәләр. Истанбулда урамнарның гаять тар икәнлегә һәркемнең мәгълүмедер. Анлар бу урамнарны мөмкин кадәр кинәйтергә һәм яхшы планга куярга теләләр. Урамнарның тигезлек вә кинлегенә уңгайсызлап тора торган урыннарны хөкүмәт үз хисабына сатып алып, биналарны ваттыра һәм бунлар өчен хили кыйммәт бәһаләр түли. Мәсәлән, яна жамигъ каршында тыгызлап тора торган биналарны ваттырып урамны кинәйтү өчен—бинасыннан башка, фөкәть жире өчен генә дә бер морәббәгъ (квадрат) сажинга биш мең дүрт йөз сум кадәр, Диван (дәүләтнең югары идарәсе) юлында ике рәтлө трамвай юлы салырга уңгайсызлап тора торган кечкенә генә өч йортны ваттыру өчен 45 мең лира (һәр лира—8 сум 64 тиен) түлгән. Истанбулда узган елларда бик зур янгыннар булып, ничә меңләп йортларның янгынлыгы укучыларның мәгълүмедер. Иштә бу жирләр төмам планга салынганнар, канализация юллары тәртипкә куелган, урамнар кинәйтелгән, тигез ташлар түшәлгән, тротуарларына да асфальтлар куелган. Йорт ияләре

дә бина тәгъмир итәргә башлаганнар. Янгы булган бәгъзе жирләр тәртипкә салынып житмәгән булса да, анларга янә сутыш зарар итмештер.

Истанбулда ат вагоннары һаман да йөрми, фәкать Бәк Угълынан Шешлигә омнибус автомобилләре генә йөриләр. Бундан соң ат вагоннарының кирәкләре дә улмаячактыр. Чөнки Истанбул вә тарафларының һәр жирендә elektrik трамвайлары бик ашыгып эшләп яталар. Бер-ике айдан бу юлларның өлгерүе өмид ителәдер.

Төрөкләрнен пароходчылыкка да әһәмият бирә башлаганлыклары күренәдер. Төрөкләрнен гаскәр ташу өчен житәрлек пароходлары бар икәнлеген язган идем. Сөйләүләренә күрә, Төркиянен йөз ун кадәр йөк һәм юлчы пароходлары бар имеш. Булар сугышка кадәр Истанбулдан Искәндәрия һәм юл өстендәгә башка портларга йөргән булсалар да, хәзерге көндә, дошман кулына әсир төшүдән саклану өчен, Чанак-кала бугазынан чыкмыйлар, шул ике ара илә Кара дингез портларына гына йөриләр.

Игенчелек эшен алга жиберү хосусында да тырышып маташалар. Төркиянен Анатолия кыйсымендә зирагәткә сәляхиятле (игенчелеккә ярашлы, ундырышлы), гаять бәрәкәтле һәм бу көнгә кадәр бер дә эшләнмәгән жирләр, балта күрмәгән урманнар бик күптер. Зирагәт вәзарәтендә (авыл хужалыгы вәзирлегендә) хезмәт итә торган бер бәк әфәнденен сөйләвенә караганда, Истанбулдан ерак та түгел бер жирдә, Анатолия тимер юлына якын бер урында, ике йөз мен дисәтинә кадәр бер урын бар икән. Бу урыннар никадәр бәрәкәтле булсалар да, бу көнгә кадәр бу жирләргә халык урынлашмаган. Әгәр бер компания чит мәмләкәттән килеп эшләргә алачак булса да биреләчәктер. Ләкин читтән килгән кешенә мөселман булуы шарттыр. Бу жирләрнен елына ничә йөз мен сумлар файда китерәчәген тәхмин итәләр (якынча билгелиләр). Хәзерге көндә Анатолия тимер юлы өстенә читтән килеп ике йөз авыл кадәр мөһажирләр (күчеп килүчеләр) жирләшкән. Булар арасында жирдән яхшы истифадә итә бөлүчеләр—Кырымнан күчеп килгән татарлардыр. Булар башкаларга нисбәтән бик яхшы баеганнар.

Төркиядә, гомумән, татарлар тырышлыклары вә эш күрә бөлүчелекләре илә мәшһүрләрдер. Хәтта яхшы эш күрә белгәнлекләре илә шөһрәт казанган мәзмүрләр (чиновниклар) да татарлардандыр. Мәсәлән, бу көндә Малия вәзире (финанс министры) Габдрахман паша татардыр. Зарбханә (монетный двор)ның мөдире Габдрахман бәк татардыр. Пашалардан, мәзмүрләрдән, мөгаллимнәрдән бик күп кешеләр Кырымнан яки Кавказиядән килгән татарлардыр. Төрөктер дип фарыз кыйлган, күзгә күренгән бер кешене беззәтәфтиш итеп (тикшереп) карасан, асылы яки үзе татар булып чыга. Төрөкләр үзләре гомумән рәхәтне яратучан халыклардыр. Анлар күбрәк каһвәханәләрдә (кафеләрдә) иртәдән кичкә кадәр сәясәттән, вакыйгалардан вә башкалардан бәхәс итеп утыруны башка бер төрлө эш, мәшәкать яки хезмәт илә мәшгуль булудан артыграк яраталар. Истанбулның бетмәс-төкәнмәс хәтсез каһвәханәләре көндәсләрдә дә халык илә тулы була. Кичкә кергәч кешегә кереп утырырга да урын булмый. Миңсез салкын өйләрендә туңып-калтырап утырудан каһвәханәләрдә жылынып утыруны бунлар, табигый, артык күрәләр. Өйләренә фәкать ятып йокларга гына кайталар. Мөбәләгә (арттыру) булмасын, кичләрдә ирләрнен уннан берсе дә өйләрендә утырмыйлар имеш. Бунларны күргән адәм бу тирәләрдә күптән сугыш булгандыр, шәһәрдән егерме биш чакрым жирдә дошман гаскәрә бардыр дип уйларлык та түгел.

Кырым мөселманнарынан берничә кешеләр, үз араларынан жыелган иганә акчаларына йөз егерме караватлык хәстәханә ачарга житәрлек әсбаблар алып, фельдшерләр, хәстә караучылар илә бергә юлга чыксалар да, Төркия сәфире (төркия илчесе): «Хәзер хәстәханәгә мохтаж түгел, мәжрухлар калмады, «Һилал әхмәр жәмгыяте» хәстәханәгә мохтаж түгел»,—дигән. Шул сәбәптән берничәсе кире кайтып киткәннәр. Фәкать арадан икесе, жыйган иганә акчаларын һәм әсбабларын урынына тапшыру өчен, Истанбулга килгәннәр.

Ахыры киләсе сәндә

МИЛЛӘТНЕҢ МИЛЛИ ХИСЕН УЯТУЧЫ

Татар әдәби тәнкыйтьте формалашуга, үстөрүгә зур өлеш керткән Габдулла Тукай үткен кәләме, таләпчән булуы белән башка әдипләрдән аерылып тора. Әдәби тәнкыйтьте матур әдәбиятны зәвыксыз, эчпошыргыч әсәрләрдән арындырырга, шул ук вакытта язучы, шагыйрьләргә дә кәләмән үткенләтергә мәжбүр итә. Әгәр чын талант булса, гадел тәнкыйтьте сүз остасынын илһамын сүндерми, киресенчә, үжәтләнәп, сәнгатьчә югары дәрәжәдәге әсәрләр тудырырга булышлык итә. Ләкин бүген бездә нәкъ менә әдәби тәнкыйтьте дигән фән сүнәп бара түгелме сон? Дистәләрчә генә түгел, йөзләрчә матур әдәбият әсәрләре басылып чыккан бер дәвердә матбугатта аларга карата берсеннән-берсе "таптырак" рецензияләр, бәяләр күренүгә каршы күлчә юк, әлбәттә. Тик шулар арасында тан жиләдәй саф, аннарны уята торган чын тәнкыйди хезмәт басылганы юк дусәк, ул хәтләр арттыру булмасыр. Әллә безнең заманда чын талантлар гына туа һәм иҗат итәме, әллә инде бер-ике хакыйкати, тәнкыйди фәкәр дә әйтәп булмасык чорда яшибезме? Шулай ич, аз гына тәнкыйть мөкаләсә күрсәләр, кәләм осталары хәзер үк тәнкыйтьченән шәхесен күмсетә торган сүзләр белән чыгыш ясап, аны "бегереп" үк ташлыйлар. Ә бит, кадерләре жәмәгәте, Тукайча әйтсәк, "курыкмый яңгырдан, әгәр булса табиғый, чын чөчәк..."

Гаяз Исхакий да әле 1927 елда ук, энесә Әхмәтхәсәнәгә язган бер хатында: "Сездәге матбугатта... чыккан әсәрләргә укыдым. Бигрәк ялган инде... Нигә анын азрак объектив булуына тырышылмый, ул бит һәркемне кызарта торган эш. Тәнкыйтьте булмагач, шулай була, күрсен..."—дип, әдәби тәнкыйтьте кирәклеккә басым ясыды. Ә тәнкыйтьте ул—Тукай язганча, гаятьтә файдалы бер "иләк"тер. Зыялы, белемле булуны "шул тагълар кадер матбугът рисаләләр өелүдән гыйбарәт дип белеп, асыл максаттан мәхрүм калу" куркынычы да юк түгел, дип күсәтә Тукай "Тәнкыйтьте кирәкле шәйдәр" мөкаләсендә (Г. Тукай. Әсәрләр. 5 томда. 4 том). Язучы яисә шагыйрь иҗатына бәя, әлбәттә, чор, заман таләпләреннән чыгып биреләргә тиеш. Шул ук вакытта тәнкыйтьченән кем очрады, шул булуы да ярамыйдыр. Янә Тукай сүзләре белән әйткәндә, "үзләре әдәбият гәләмәндә күп апт уйнапкан тәҗрибәләр вә әхлаклы адам булуы" таләп ителәдер.

Габдулла Тукайның үз иҗатына исә әдәби тәнкыйтьте ноктасыннан бәя бирүчеләргән берсе классик язучыбыз Галимжан Ибраһимов булды. 1913 елда язган "Татар шагыйрьләре" (Г. Ибраһимов. Әсәрләр. V том) мөкаләсендә ул шагыйрьнең тел төзелешенә, тоткан юлына туктала, анын иҗатын чорларга бүлөп карый, һәр чорда Тукайның әдәби сәләте нинди йогынтылар астында формалашуга үз карашларын белдерә.

Мөхтәрәм язучыбыз Гаяз Исхакийның бүген укучылар игътибарына тәкъдим ителә торган "Г. Тукайның вафатына 25 ел тулу мөнәсәбәте илә" мөкаләсә исә нәкъ менә Г. Ибраһимовның алда телгә алынган әсәрән күз алдында тотып азылган булырга охшый. Мөкалә 1938 елда Берлинда Г. Исхакий мөхәррирлегендә чыккан "Яна милли юл" мәжмугасынын дүртенче санында дөнья күрә һәм безнең бүгенге матбугатта беренче тапкыр басыла. Язма А. М. Горький музееда саклана торган И. Нуруллин архивынан алынды, хәзерге татар теленә яраклаштырып эшкәртелде, аңлашылмаган сүзләргә жәяләр эчендә шәрехнамәләр китерелде.

Билгеле булганча, Г. Ибраһимов үзенә "Татар шагыйрьләре" хезмәтендә "Тукаев шагыйрьме, түгелме?" дигән сорау куеп, шуна үз күзлегеннән чыгып, үзе дәрәс дип тапканча жавап бирә. Г. Исхакий да әлеге сорауга тукталып, Тукай иҗатына кыскача анализ ясыды, Тукайны бөек шагыйрь ясаган кайбер сыйфатларга туктала.

Әлеге мөкаләсендә Г. Исхакий шагыйрьләргә ике төркемгә бүлә. Беренчеләрен инсан күнелендәге хис-тойгыны жырлаучы дип аерып, бу төркемгә С. Рәмиев, Дәрдемәндә кебекләргә кертеп карый. Икенче төр шагыйрьләр, анын фәкәренчә—жәмгыятьте барган һәр төрлө үзгәрешләргә үз йөрәге аша үткәреп, халкына житкерүчеләр. Г. Исхакий Г. Тукайны

сонгысына кертмә һәм аны "туган халкы... кичергән уйлары, хисләренен тәржеманы", "шул халкының шатлыгын, кайгысын, өметен сөйләүче", яшәгән мохитнен "термометры" дип атыу.

YAŇA MILLI YUL

Charakteristischer und Herausgeber: A. Isahaki

Jahrg. 10

April 1938

Nr. 4 (III)

بەلگەدان پازارلار كرى قاتارلىقلار
حسوت اندارسىن يوللانان مەن تولى مەن ئىسكەنلىك ئۆيىدىكى
آدرس بىلەن قىتلىق سىلار اچىدە جىملىق اوتتۇ

عياض اسحاق

بىگ سەلەمەت بىلەن بىگ كۆزىل ئۆيىدىن

كۆزىل

اسىي كىتەپ

بەلگەلەر بىلەن

سورتاتى اۆيچىن آدرس

مىل يول و مىل يول بىلەن بىلەن

بەلگە: 1,50 مەن

پازارلار بەلگە:

بىر بەلگە — 35 دوللار يارتى بەلگە — 2 دوللار

آدرس

REDAKTION „YAŇA MILLI YUL“

Berlin-Charlottenburg I

Postfach Nr. 8

шигырьләрендә дә басым ясыу. һәм Г. Исхакыйның милләтнең алга жиберү өчен көрәшенә, әдәби-сәясәт эшчәнлегенә зур бәя бирә.

Гаяз Исхакый да Тукайны ихтирам иткән, аның татар әдәбиятына керткән өлешен дәрәс алап, объектив бәяли алган. Түбәндә китерелгән мәкаләдән күренгәнчә, әдип Тукайны туган телгә тәүге гимн язучы ("Туган тел" шигыре белән), милләтнең күтәрелгән чорында яшыләр, балалар өчен тәрбияви характердагы шигырьләр, әкият, кичкәләр тудыручы дип атыу. Шул ук вакытта Тукайның рус әдәбиятынан, аеруча Пушкин, Лермонтовтан тәржемәләр эшләвенә тукталып, болар талант юктан башкарылган гамәлләр түгел, бәлки рус укучысының күнелен сафлапта, уйландыра торган темаларны шагыһыр татар укучысы өчен дә әһәмиятле санаганга, аларны милли калыпка салып, безнең игътибарга житкәрә генә, ди. Әдәбият белгече Г. Халит исә, Тукай "рус классик поэзиясе традицияләре яктылыгында" татар милли поэзиясенен яңа формаларын табарга омтылыш ясыу, дип күрсәтә. (*Татар әдәбияты тарихы. 3 том.—Казан, 1986.—130 бит.*)

Г. Ибраһимовта шагыһырның башлангыч чордагы теленә, рус әдәбиятынан тәржемәләр ясауына һәм, гомумән, Тукайның артык халыкчанлыгына карата мөнәсәбәтләрдә жипти каршылыктар күзәтелә. Аның XX гасыр башы шигырь мәйданында С. Рәмиев белән Дәрәмәндә атавы поэзияне, әдәбиятны күбрәк романтизм ноктасынан торып бәяләве белән аңлаттыла. Ә Тукай реалист шагыһыр, ул—үткән телле, туысын ярып салучы сүз остасы. Ләкин шул ук вакытта Тукай кешенен эчке дөньясына да үтәп керә, уй-кичерешләргә тәэсир итеп, шөхәс белән жәмгыять арасындагы каршылыктарны, да халыкның үз теленә өйтеп бирә алы.

Г. Исхакый Тукай үз тоткан юлыннан, ягъни "милләтнең хезмәт итү"дән жиптә тайпылып, С. Рәмиевләр, Дәрәмәндәләр кебек, индивидуаль хис-кичерешләр белән генә яши алыр идекме? дигән сорав куя. һәм бөтен барлыгы белән кайнап торган татар дөньясынан, татарның милли рухынан Тукайны аерып алып булмавын ассызыклады. Әйе, сайлаган юлы—

Г. Ибраһимов исә шагыһырның шушы сыйфатларын күзалдында тотып, үз хезмәтендә "менә зәвекъ вә әдәп әһленен Тукаевка жәлеп ителүенен бөтен сере" бары шунда гына дип саныу. "Шул заманда халык ни уйлы, ни хис кыла, ниләр язгалый Тукаевта да шул. Халык үзендәгә тәэссиратны, әфкяр вә хиссиятне Тукаевта таба..."—дигән юллар белән Г. Тукайның романтиккадан жиптәлшкән, бары чынбарлыкны сурәтләү белән мәшгуль булган бер каләм остасы дип атыу. Ләкин аның шагыһырга карата "халыкның үзенен йөрәгендә, жанында кайнап та, теленә күлә алмый йөргән бер тәэсир вә бер тойгыны яхшы вә ачык итеп, самими тел белән өйтеп бирә" алуы дигән тәнкыйди бәясе, киресенчә, Тукай ижатының асылын гаять дәрәс ачып бирә, аның бөеклегенен дә нәкъ менә шунда икәнлеген дәлилли.

Әйе, Г. Тукай милләтчелекнең иң кайнаган чорында, милләтнең йокыдан уянган чагында әдәбият сәхнәсенә күлә һәм гомере буе әнә шул алган юлына—халкына хезмәт итүгә тугры кала. Тукайда миллият тойгысын уятуда олуг язучы, милләт язмышы өчен жан аткан Гаяз Исхакыйның роле дә зур. Бу хакта Тукай үзенен "Кем ул" (1913), "Мөхәрриргә" (1913), "Dahura" (1913)

Тукайның йөрөгө, күнеле кушкан юлыдыр. Татарның яңа уянган чагында тормышнын ин төбеннән чыккан угылын миллиэт үз жырчысы итеп үзе ясагандыр. Тик кызганыч ки, Тукай якты йолдыздай атылып, ничө гасыр карангыда калган газиз халкына яктылык хакында жырлап алды да, вакытыннан алда сүндө.

Г. Исхакый шагыйрнең әдәбият, көрәш мәйданыннан шулай тиз китүенә, авыру чорында язган шигырьләре—үзенә язмышы турындагы хәбәргә халкының битараф калуына, аның арабыздан китүенә ишарә дип кабул итмәвенә ачына. Милләтнең, кешелекнең якты киләчөгә өчен кайгырткан шәхесләрнең даһилыгын, бөөклеген үзләре якты дөньядан киткәч кенә анлау гадәткә әйләнен бара. Шуна күрә, бөөк шагыйр авырый башлауга ана ярдәмгә килергә ашкынып торучылар табылмый. Тукай, көннән-көн хәлсезләнеп, мөгълүм булганча, 15 апрельдә (яңа стиль белән) Казанның Клячкин шифаханәсендә вафат була. Г. Исхакый бу вакытта Архангельск губернасында сөргендә кала. Кызганыч, бер үк максат—сөйгән халкының бөөк киләчөгә өчен хезмәт иткән бу ике кешегә бер-берсе белән очрашу насыһп булмый. Әмма Г. Исхакый Ф. Әмирханга сөргеннән язган хатларында Тукай турында сорашып, аңа сәламнәр, күнәшләр юллап тора.

1917 елгы октябрь инкыйлабыннан соң чимт мәмлөкәтләрдә яшәргә мәжбүр булган Исхакый, мөһажирәттәге миллиәттәшләребез арасында татар әдәбияты, мәдәниятын саклап калу, аның ин матур үрнәкләрен житкерү өчен бөтен тырышлыгын куя. Газиз тарихи ватаннарыннан чимтә туганнар да Тукай шигырьләрен укып туган телләрендә сөйләшәргә куәт алалар. Тукай ижаты, Тукай теле аларны берләштереп тора. 1933 елда язылган бөөк шагыйр турындагы икенче бер мәкаләсендә Исхакый мөһажирәттә Тукайның шигырьләре жыентыгын бастырып чыгару, тарату эше алып барылганлыгын, Тукай кичәләре үткәрелүе хакында хәбәр итә. Чимт илдә Тукайга һәйкәл кую мөмкин булмаганга, ин зур бурычыбыз-туган телебезгә бай мирас калдырган бөөк шагыйрға миллиәттәшләребез, аеруча, татар яшьләре күңелендә **һәйкәл кую** дип санып.

Татарның мон-зарын, гасырлар буге килгән аһын, рухи сулышын шигъри юлга салып аңлаткан, аның үткәнөнә, бүгенгесенә тәнкыйть күзлегеннән караган Тукайны Г. Исхакый бик хаклы рәвештә, **“милләтнең милли хисен уятучы”**, “милләт кайгысын кайгыртучы **халык шагыйры**”, дип атады. Дөрестән дә, XX гасыр башы татар әдәбиятында һәм халык бәхетә өчен көрәш мәйданында Тукай тавышы—, Исхакый шигарьләре кебек үк, ин көчле ишетелгән һәм хәзер дә милли, әдәби әһәмиятен югалтмаган, уяу, бердәм булырга өндәгән тансык тавыш булып кала бирә.

Алсу КӘРИМОВА,

А. М. Горький музейе фәнни хезмәткәре,

КДУ аспиранты.

Г. ТУКАЙНЫҢ ВАФАТЫНА 25 ЕЛ ТУЛУ МӨНӘСӘБӘТӘ ИЛӘ

Үзләренә шәхси кабиятләре (сәләтләре) берлә бер-берсенә охшау-охшамауларына карамастан, шагыйрьләр үзләренә багланган мәктәпләре игътибары берлә икәгә бүленәләр. Бер төрлесе үз-үзен тирә-юненнән аерып алып, үзен чорнаган мохиттан рухан (*рухи яктан*) аерым була ала торган, үзенә төшенчәләре, хисиятләре эчендә генә тәжәрред итә (*ялғыз яши*) ала торган, вә бу вакытта гына шигъри ярата ала торган шагыйрьләрдер. Икенчесе үзен тирә-юньнең, мохитның бер өлеше итеп хис итеп, шуның бөтен күнел алышуларына, үзенә йөрәк тибүе берлә катышып, аның шатлыгына сөенеп, аның кайгысына янып, шул шатлык-кайгыдан дөрт алып кына шигъри яратучылардыр. Беренчеләре үзләренә шәхси рухының тирәнлегә, сайлыгы, кабия-тенен көченә карап төп заман берлә багланмаган, вә һәрберсе аерым бер шәхсиятнең (*шәхсилекнең*) төсә исә килә торган индивидуаль шигърильәр мәйданга ташыйлар.

Бик күп вакытта мәжрәдә (*абстракт*) мәүзугларда (*темаларда*), яисә бөтен

аләмчелер (*кешелек*) өчен уртақ булган темаларда аязып, язу теле игътибарга алынмаган, безгә бәйнәлмилал (*халыкара*) шигырьләр бирәдер. Икенчеләре туган халкы, анын тирә-юне, яшәгән мохитынын шул вакытта кичергән уйлары, хисләренән тәржеманы (*тәржемәчесе*) булып, шул халыкнын шатлыгы, кайгысын, өметен сөйләүче, анын үзенән мохитынын ижитмагытй омтылышларын төсләндереп эшләүче, жәмәгәтә эшләренән һич берсе аныннан күз йомып, колагын тыгып үтә алмаучы, жәмәгәтче шагыйрьләрдер. Бу төрлесе үзенән көче, сәләтенән зурлыгы, кечкенәлеге, тирәнлеге, сайлыгына карап, яшәгән мохитынын термометры ролен уйнап килеп, үзенән шул термометр дәрәжәсенән нечкәлек-тупаслыгына карап, халыкнын күзеннән кан-яшь агуын, йөрәк тибүен жырлап торадыр. Бездә Сәғыйть Рәми беренче групптан булса, Габдулла Тукай менә сонгы төстөгә шагыйрьдер. Үзенән мохитынын шатлыгын, кайгысын, дөртөн шигырь төсенә сугучы бер тел остасыдыр. Анын яшәгән, язган дәверә бездә милләтчелексән ин кайнаган, милли теләкләрнен берсе өстенә берсе үсеп, тирә-якны тутырган вакыт булганга, ул шул теләкләргә, шул омтылышларга бер шигырь төсе бирүче, чуалчык фикерләрдән туган әгъмәлләргә тугъры юл күрсәтергә теләүче хидмәтчесе-милли шагыйрьдер. Шагыйрьлегенән әүвәлгә дәверендә үк ул үзенә үзе шул хакта сөаль биреп, шул сөальгә үзе үк тә жавап бирәдер:

Тик милләткә хидмәткә мәхәббәт миндә бар!

Минчә монда яшә дә бар, ләззәт тә бар һәм төм дә бар!—

ди. Гомере буенча менә шул милләткә хидмәт анын бөтен ижатларында тимер казык йолдызы булып, анын кыйбласы булып барадыр. Бөтен кыска гомере буенча ул шул милли юлдан һичбер тайпылмаенча, кабергә кадәр милләт жырын жырлап, милләт кайгысын көйләп, милләт көлкесеннән көлеп үзенән ижадын шул милләтчелек калыбына сугып киләдер. Ялгыш кына да, кәләме шуып кына китеп тә, ике юлык кына бер шигырьне дә шул алган юлына хилаф (*тускәре*) төстә эзмыйдыр, яза да алмыйдыр. Менә шул жәмәгәтчелегә аны бик тиз көндә ул вакытнын ин зур ихтияжлары булган тәрбияви шигырьләр язарга аннан таләп итәдер. Ул милли вазифа башындагы гаскәр кеби, берсе артыннан берсе, балалар өчен, кыйраут (*уку*) китаплары өчен йә тәржемә, йә оригиналь бик күп шигырьләр, өфсанәләр (*әкиятләр*), хикәяләр мәйданга китерәдер. Ул бу бүлек шигырьләрен үзенән ана теленә һимнә (*гимн*) язу берлә башлыйдыр. Анын ин кечкенә балалар аңларлык дәрәжәдә сәдә (*гади*) итеп эшләп, безгә телемезнен калере-хөрмәтә хакында монарчы тине күрелмәгән һимнә багышлыйдыр:

И туган тел, и матур тел, өткәм—өнкәмнен теле!

Донъяда күп нәрәә белдем син туган тел аркылы.

Милли хис вә милли гакул бергә кушылып эшләнгән бу шигырь парчасы, Тукайнын тәрбияви шигырьләренән ин кыйммәтлеседер. Монын аркасындадыр ки, бу шигырь бөтен мәктәпләремездә милли гимн төсен ала алмыштыр, вә бу шигыре Тукайны мәңгәгә безнең балаларнын сөйгән бер жырчысы итеп куймыштыр. Ул дәвер безнең мәктәпләребезне яна юлда милләтләштерү, мәктәпләребезнең эченә үзебезнең милли мәгънәвиятебезне жирләштерү булганга, бу юлда ин күп дәрәсләкләр, уку китаплары хәзерләнәп ятып, төрлә төстөгә сәдәчә язылган тәрбияви шигырьләргә ихтияж бик зур хис ителәп, һәрбер китапчы Габдулла Тукайга шигырьләр сорап мөрәжәгәт итеп торганга, бу вазифаны үтә алуы ин муафыйк (*яраклы*) бер кеше булып чыккандыр. Тик күп чагында мөзүзгә (*тема*) эзләп торырга да вакыт булмаенча, рус әдәбиятында язылган шигырьләр, өфсанәләрнен мөзүзүгъларын алып, аларны үзебезнең калыпка салгандыр. Шулай итеп, Тукайнын мәжмугасында очрый торган Пушкиннан, Лермонтовтан, фәләннән кеби бәгъзе шигырьләр жирләшкәндер (*урын алгандыр*). Бу шигырьләрне эшләүдә Тукай бер тиенгә бер тиен тәржемә итмәү берлә генә калмаснча, боларны вәзен (*үлчәм*) ягыннан да, аңлаешы ягыннан да төмамлап, милли төскә куеп, аларны үзләндергәндер. Вә аларда укучынын милли зәуқын кытыршыландыра торган бер нәрәә дә калдырмагандыр.

Ул вакытыбыз үзебезнең мәдәни истиклалыбызны (*бәйләнешебезне*) кору дәверәбез булып, русуктан мөмкин кадәр озаклаштырырга (*ераклаштырга*) омтылу чагыбыз булганга, Тукайнын бу төстөгә шигырьләр азуы охшап бетмәгән даирәләр дә аз булмагандыр. Бу даирәләр бу кадәр күп рус исемнәре берлә Тукай шигыренән бәйләнүен, Тукайнын ул вакыттагы милли шагыйрьлек исеменә мөнәсәбәт күрмәгән-

нәрдер. Мәжмугалар, гәзитләр, аерым рисаләләр аша гына Тукайның ижатларын сөргөндә тәгъкыйп итеп (*күзәтәт*) ятучы, бу сатырларны (*юлларны*) язучы да (Г. Исхакый үзе дә), 1912 нче елларда Фатих Әмирхан аша Тукайга шул хакта сак булуын тәнбиһ итеп (*кисәтәт*) мәктүпләр язган, нәсихәтләр биргәндер. Моның кеби язучылар бер генә, ике генә булмаган кеби, Тукайның дуслары, үзен хөрмәт иткән кешеләре тарафыннан булганга, Тукай да боларны Һәмәмиятсез калдырмаган. Сонгы дәверендә чын мәгънәсендә мөстәкыйльлек юлына кергәндер.

Икенче яктан, Тукайның болай бик тиз рәвештә халык шагыйре булып өлгерүе кайбер тар күнелле даирәләрдә анарга каршы көнләшү уе уйнаткандыр. Бу хәрәкәтнең башында булган мөхәррир Г. Ибраһимов аны ул заманның беренче группка кергән шагыйрьләре Сәгыйть Рәми, хосусән (*аеруча*) Дәрдемәнд берлә чагыштырып, Тукайны шагыйрьлек тәхәттеннән төшерергә маташкан, аның жиренә (*урынына*) үзе бай, үзе нәшер (*нәширәтче*), үзе шагыйрь Дәрдемәндне мөндерергә тырышкандыр. Шул вакытларда рус әдәбияты, рус шигыре астында тәрбия ителеп, милли мәсәләләргә феодализмның калдыклары дип карый торган, милли әдәбиятка марксизм ноктасыннан дигән булып, милләтсезләнү балкышы берлә карарга өйрәнгән яшыләр группы, башларында Хөсәен Ямаш булдыгы хәлдә, Тукайны кечеләндерергә, Тукайны дәрәжәсеннән төшерергә бер компания ачалар, вә аны гади бер тәржемәче, гади бер такмакчы итеп күрсәтергә теләп, Сәгыйть Рәминә күкләргә күтәрәләр. Ләкин бу групп үзләренң шул тәнкыйтьләрен язарга ул вакытның шактый бай милли матбугатында урын таба алмыйлар. Тукайның дәрәжәсе, хөрмәте Тукайга каршы чыккан бу агымның язучыларына милли матбугатның ишкеләрен тәмам каплай. Русча укый, русча белә торган мохитта гына аз-маз үзләренә иярченнәр таба алалар. Ләкин халкыбызның киң укучы катлавында һичбер эз калдыра алмыйлар. Тукай бу агымнарга каршы нә мөназирә (*бәхәс, дискуссия*) берлә чыга, нә дә анарга көндәш итеп чыгарга теләгән Дәрдемәнд, хосусән (*бигрәк тә, аеруча*) Сәгыйть Рәмигә каршы үзенен мөнәсәбәтен боза. Ул Сәгыйтькә дус кала, Дәрдемәндкә каршы хөрмәтен киметми. Ләкин үзенен тәнкыйтьчеләренә берничә шигырь берлә бик оста җавап бирә:

Курыкмый янгырдан, әгәр булса табигый, чын чәчәк,
Чөнки ул яхшы белә: янгыр аны яхшыртачак.

Ошбунуң күк, куркыта алмый чын талантны интикад (*тәнкыйть*).
Нык үзенә игътимады (*ышанычы*) һәм сүзенә—игътикад (*инану*).

Тик китә кайчакта кәефен, хакимен булса ишәк,
Бер татарга ят, мәхәббәтсез күсәк һәм килмешәк!

(1912 ел, "Интикадкә мөтәгалликъ" ("Тәнкыйтькә бәйләнешле").

Моның берлә бу тәнкыйтьләреннән мәгънәсен безнең татар тормышына ят булган килмешәк фикерләр берлә кылынгануң укучыга белдереп, үзенен элекке алган юлында дәвам итә. Галимжан Ибраһимовның тәнкыйтьләренә каршы ул тагы каттыйрак итеп, тагы кабарак шигырьләр кулланып җавап бирә. үзенен "Мөнтәкыйть" ("Тәнкыйтьче") дигән шигырендә:

Жил тегермәнен күрә дә: "Аһ, суы юк!"—дип куя.
Су тегермәнен күрә дә: "Пар, буы юк!"—дип куя.

Ул тотат койрыгын да: "Бу—озын сач!"—дип куя.
"Тик ниңә башта түгел, тәнкыйтькә мохтаж!"—дип куя.

"Рус табибка бу татарлар нинди дошман!"—дип куя.

Һәм дә моның берлә ул Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәми кеби шагыйрьләр—бик аз итеп су килә торган инешкә корылган су тегермәннәре—һавада бушлык вакытында аз-маз тартып, шигырь чыгарып торган кеби, илнең өстеннән әле төн яктан, әле көн яктан, әле сулдан, әле уңнан исә торган каты жилгә каршы корылган жил тегермәне дә (Тукай үзе дә) ашлык тартып шигырь чыгарып торадыр. Болар арасында бер-берсенә каршы көндөшлек юк. Тормышта су тегермәне үз урынында, жил тегермәне үз урынында булган кеби, халык шагыйре үз жирендә, индивидуалист шагыйрь үз жирендәдер. Атның койрыгының урыны артында булып, ялы алдында булса, анда тәнкыйть итәрлек нәрсә юктыр. Бу табигый хәлдәр димәкче була. Безнең халыкның милли хайваны булган

куйнын койрыгы мае ул шеш түгелдер. Ат-бабаларымыз мең елдан бирле авызын-борынын майландырган, анаң-әбиеннен мең елдан бирле пәрәмәчә, сумсасы, бәләшә, чәкчәгә, катламасы, боткасынын ин кирәклә матдәсә булган куй маедыр. Аны куллану урыснын балык маен белмәгәнлектән килеп чыккан бер хасталык түгелдер. Милли тормышымызнын, милли хужалыгымызнын агымыннан килеп чыккан, милли ихтияжымызны тутыручы бер нигъмәтемездер. “Мөхәммәдия”, “Бакырган” нардан өлгә алып, шигырь азып, халыкнын моңы-көснә жырлау—рус әдәбиятын, тарихын белмәүдән килгән наданлык түгелдер. Үзәмезнен тормышымызга үзәмезнен шигырьләремезне мөнәсәбәт рәвештә эшләү генәдер. Бу көнемезне үткән көннәремезгә баглау, тәрәккыятмыздагы табигый үсүнә саклау ғынадыр, дигән сүзләрдер. Тукайнын бу жавабы ул заманның укучысын да гапыл берлә, ғылем берлә үлчәп, аңлап түгел, хис берлә сизеп зур макбулияткә кичәдер (*кабул ителәдер*). Вә “Мөнтәкыйтькә” дигән шигырен һәрбер вакытта сөйләтәдер, жырлатадыр. Ләкин бу жаваплар, бу көн дә бик тә дөрөст вә тугрыдыр, вә киләчәктә дә бу жаваплар тугры булып калачаклардыр.

Тукай шул тәнкыйтьләргә карап, үзе дигәнчә, үзенә ышанычын, үзенен халыкчы шагыйрь булу игътикадын (*инануын*) сындырып, беренче групп шагыйрьләр мәсләгенә (*юлына*) күчәргә теләсә, күчә алып идеме? Ул Сәгыйть Рәми кеби бер “Мин” шигырен тугдыра алып идеме. Югарыда сөйләп киткәнчә, “сәнгать-сәнгать өчендер” мәсләгенә кереп китеп, чын бер шагыйрь булар өчен беренче шарт-үзенә бөтен тормышы, тән авырлыгыннан ычкынып, күкләрдә оча алу, йолдызлар берлә узыша алырлык руххан (*рухи яктан*) тәжәрред итә (*ялгыз яши*) ала белүдер.

Үз милләтенә үксез тормышына үзенен ятимлегә берлә, жүдә (*юмартлыгы*) берлә багланган Тукай, татарнын бу көнгә кәләр бар, бер булып килүеннән беренче рольне уйнаган, муллалыгы, остазбикәсә берлә, каны-жаны берлә берләшеп беткән мулла малае Тукай, “Мөхәммәдия”нен мисраглары (*шигырь юллары*), “Сәббәтел-гажизин”, “Бәдәвам”, “Бакырган”нын моннары-зарлары, нәсихәтләре, шатландырулары, өметләнәдерүләре, охмаклары, төмүтлары берлә рухынын кырык катында кырык төрлә жепләр берлә чәбәләнеп беткән Тукай, тагы бүгенгә кайнаган Казанның матбугатына, көлкә мәжмугаларына, милли театрларына, милли жырлы кичәләренә, куй майлы пәрәмәчлә, пилмәңлә дуслар мәжләсләренә, Печән базарынын үзенә махсус исенә, сасысына баш-аягы берлә чумган Тукай, фанна фи ашгар (*позициянең аерым бер әлкәсә*) булып тәжәрред итә алып идеме? Аркасына мең төрлә жеп берлә тагылган шул вакытнын милли йөгә, менәр потлык милли мәсәләләре аны күкләрдә очып, Зөһрә йолдызын нуры берлә жылытып, бер кызын күзенен тирәнлеген язгарга имкян (*максилек*) бирә алып идеме? Юк. Тукай әгәр дә бу юлга чыгарга теләгән булса иде, ул, тутый кошнын йөрүенә иярергә теләгән саескан кеби, үз йөрүен дә онытачак, тутый йөрүен дә кулда итә алмаячак иде. Бәрәкәт бирсен, Тукайны бу ялгыш тәнкыйтьчеләр бу хата юлларга суга алмадылар. Тукай үз юлына баручы, милләт кайгысын кайгыртучы халык шагыйре булып калды. Ләкин Тукай үзлеген итеп йитмәгән, руслашуну төрәккый итү дип аңлаган мохитнын зарарлы һөжүменнән үзен-үзе үзенен игътикады (*ышануы*), иманынын ныклығы, халкын союнен тирәнлегә берлә коткарып калдырырга өлгәре алмады. Ул икенче бер дошманның һөжүменә мөгъруз калды (*каршы китерелде*). Анын үксез тормышынын мирасы булган эчкә хасталыгы анарга һөжүмен куәтләтте. Әллә нинди күзгә күренмәс эчкә хашарәтә анын тәннен кимерүгә тотынды. Болар анын тәннен кимерү берлә генә калмадылар, анын рухына да һөжүм иттеләр. Таза төндә таза жан, дигәнчә, анын хаста төнә жанын да хасталыкка өстерәде.

Уңга, сулга аумыйм, һөнүз алга барам,
Юлда мәниң күрсәм тибәм дә аударам.

Бөкрә түгел, төзәләргә кабер көтмим.—

дип башлаган батыр шагыйрьнен жырларына яна аһән керә, аны моңлык кабалый башлай. Бу халәт анын шигъри куатен зәгыйфьләндермәсә дә, билгакыйс (*хиресенчә*), анын бу шәхси дәрте, бу кайгысы, анын сазын тагы нечкә кылларында уйнатып, анын шигырьләрен тирәнәйтсә дә, анарда киләчәк өчен бер курку уята. Анарда шәхси өметләр сына башлай. Ул:

Нинди дәрт берлә кәләм сызсам да кагазь өстенә,
Очмый әүвалгә жүдәр, саф, яшь мәхәббәт чаткысы,—

дип зарланып куя. Моңың артыннан өмете азаюы үзенен рухына начар тәэсир итеп, ул тагы:

Теләү бетте хәзер миндә теләк сонра теләкләрне;
Кире сүттем хәзер күп эшкә сызганган беләкләрне.

Бетердем шиндереп төрле гүзәл чәчкәмне барсын да
Явыз тәкьдир, каты тәкьдир, суык тәкьдирем астында.

Өмидсезмен: фәкать актык дәкыйкамне көтәм инде,
Көтәм кайчан тавыш-тынсыз гына бер көн бетәм инде?—

дип (1911) егълап жырлый. (*Г. Тукайның бу шигыре 1909 елда языла, Г. Исхакыйның ялгышкан булуы мөмкин. — А. К.*)

Тукайның, иң зур шагыйрь булып өлгергән Тукайның шул күз яшьләре укучы алдында куркынчылы киләчәктән бер хәбәр кеби каршы алынмый. Аның бу шигырьләре шагыйрьнең күнелә нечкәрәп киткәннән килгән күнелнен гади бер сыкрануы кеби генә каршы алына. Хаста Тукайны карату, аның эчен кимерүче авыру берлә чыңлап тартышу башлау вакыты житкәнлеген беркем дә күз алдына китерми. Казанның Тукай тирәсендә йөргән төрле-төрле дуслары, мөридләре (*шәкертләре*), иптәшләреннән мөрәккәб (*кушылган, оешкан*), тугрысы эшсез бер гөрүһ тө (*төркем дә*), кин катлау халык та фажиганың тирәнлеген аңламый. Ул тагы көннең гайбәте, көннең мәсәләсе берлә Тукайның ул шигыренен мәгънәсен оныта. Тукай үзе дә шуңарда туктамаенча, тагы икенче рухта шигырьләр дә яза. Ләкин вакыт, форсат бар чагында Тукайны кымызга жибөрү, Кырымга озату, бигрәк тә Тукайны сарыпсыз (*котылгысыз*) хәятеннән тартып алып, аның шәэненә (*дәрәжәсенә*) муафыйк (*туры килә торган, яраклы*) исәнлегә-саулыгы өчен кирәкле тормыш корырга, корышырга тәшәббес эше башланмый (*бер эшкә тотынылмый*). Аның шигырьләре инде китапчыларга, нәшерләргә менәрле-менәрле табышлар китерсә дә, Тукайның Уфа, Әстерханга кадәр сәяхәтенә дә акчасы булмый. Казанның үзендә менәр-менәр акчалар да су кебек акса да, Идел бие сәүдәгәрнең көннән көн баеп, милли эшләргә бик юмартча кылана торган чаклары булса да, Тукайны Кырымга күндөрү (*жибөрү*), чыңлап карату кеби эшләр һәммәсе дә акчасызлык сылтавы берлә туктап кала. Табигый, бу эштә Тукайның үзенен кешедән акча алуга һич тә разый булмавы, үзенен нәшер эшенә юлга куярлык тормыш тәжрибәсе булмавы да зур роль уйнай. Нәтижәдә, бөтен төрек-татар дөньясы алдында Тукай, жилдә яна торган шәм кеби, көннән-көн эри, көннән-көн аның киләчәктә яначак мае кими, көннән көн аның актык сәгәтләре якынлаша. Ләкин аны саклау тәдбире (*чарасы*) иң соңгы вакытка кадәр кичектерелә. Тукайның, алдан хәбәр биргән кеби, берничә ел элек жырлаган, көйләгән:

И, мөкатдәс монды сазым, уйнадың син ник бик аз.
Син сынасын, мин сүнәмен, айрыламыз, ахрысы,—

дип алдан хәбәр бирүе дөресткә чыга.

Габдулла Тукай 2 нче апрель (*иске стиль*) Казанның бер хастәханәсендә вафат итә. Вә безгә монарчы бик зур милли байлык булып килгән шигырьләр мәжмугасын мирас калдыра.

Бу шигырьләренң кыйммәте, аларның безнең яшьлелебездә (*яшьләребезгә*) ни кадәр хидмәт (*хезмәт*) итүе әлегә үлчәненп житкәне, тәкьдир ителеп (*бәя бирелеп*) өлгергәнә юктыр. *Ләкин* Тукайның шигырьләрендәге шул садә, матур теле, аның шарлап ага торган су кеби шигырьләренң табигый юлда, милли төстә агуы, безнен яшьлеле-мезнен үз теленә мөхәббәт куюына сәбәп булды. Безнен халкымызның туган иленнән читтә яшәүче яшьлегенә үзенен ана телене саклавына бик зур бер милли корал булды. Шуның өчен Тукайның телемезгә хидмәте— күзгә күренгән иң зур мираслардан берседер. Моңы ижекләп бирү телчеләреннән жентекләүләрен көтөп торганга, бу хакта сүзнен озайтмыйбыз. Тукайның вафатының 25 еллыгы көнендә үк сөз иленең бүген кызыл урыслык хаким сөргән үк сөз почмагында ятим яткан кабере алдында теземезне чүгәбез. Исән вакытында кирәге кадәр кадерен белмәгән, кыйммәтен танымаган милләтенен бүгенгә хөрмәтен, сөйгесен (*сөюен*) газиз рухына сонамыз (*тәкьдим итәбез*).

Şagirlärebez — Tuqajğa

Әхмәт Фәјзи

Җабдулла Туқайға

Belmim, qajsъ taular kykrәgennәn
Hәjkәlennәn taşъ, timere,—
Tik sin үzeң xalъq jәrәgennәn,
Xalъq mәxәbbәte—sinең isemen.
Xalъq җәmere—sinең җәmeren.

Nәqi Isәнbat

Tuqaj ostaz

Zur şagirlәр dеnjasъna kyzne salqanda turъ,
Anda oçmax tәslә tatlъ kәn kүrlәр jaltъrъj.
Min dә kermәkce bulamъn şul içat dеnjasъna,
Gomeren, Bajronnarъn jәzgәn şiger dеnjasъna.
Tik şъjn kәndәş belән tulqan minem art-allarъm,
Şul telәgemnән kәlә barca minem doşmannarъm.
Barca azqъn, barca doşman bulsa ni dә torsa—curt!
Zur şagirlәrdән Tuqajef bulsa xәlfә, min—şәkert!

Mars Şabajef

Tanъş mon

...Didem: "Qәrdәş, bu kәj nindi kәj?"
Җ. Tuqaj

Tanъş bu mon, bişektән үk tanъş,
Kәjen tojam, syzen tәşennim.
Kem monlana ikән bu qәdәrlә,
Qajda şъrlъj, nindi keşә, dim?
Әle Zahit abъj skripkasъn,
Әle İlham tawъşъn tәşmerlim,

Ələ Gəlsəm ara ahənnərə sıman...—
 Aqlı qına alıym hicber min.
 Tranzistornı boram—anda tıgel,
 Pecəncələr, disəm—sıqmağan.
 Ezlim anı çikən qamışlardan,
 Ezlim anı jaqtı sıqlardan.
 Həm jaqtıya jəzem:
 Hərber sıqtan
 Xalqın qarıj kebek jılmajır.
 Çirem үze sırlıj!
 Çir bulmasa,
 Xalqım da juq minem, sıy da juq.
 Tanış bu mon, minə kұptən tanış—
 Ul tirənnən kilə, tirənnən.
 Bu mon belən ələ Bolqar babam
 Kajın bişeklərdə tirəlgən.
 Bu mon belən Tuqaj qalqır sıqqan
 Bu mon Bahawilar sırında
 Lenin kұnəlenə kerep qalğan...
 Qəçərmeni anı jaqartıym
 Bq bujında,
 Bolın sırında.

Lena Şağırçan

Tağın jazlar kilde

Tuqajça

Nəni Aruş, sine
 Qullarına alır,
 Joldızlarğa tiklə
 Səjəsem kilə.
 Yz əniə kebek,
 Bitlərennən үber,
 Sabıqajım, diər,
 Səjəsem kilə.

Başqalardan elek
 Xəllərenne belep,
 Şəbhə-şiklərenne
 Taratır idem.
 Tuqajım kük күтөр,
 Jəgəgənə kerep,
 Abıqajım, diər,
 Jaratır idem.

Jalqız saqlarımda,
 Jalqışqannarımda
 Kınəş sorap, sına
 Kiləsem kilə.
 «Zamadaşım, Tuqaj,
 Min adaşım buqaj,
 Sıqar turı julğa», -
 Diəsem kilə.

Tağın jazlar çitte,
 Çıylır sına kildek,
 Həjkələnnən taşın
 Ybəsem kilə.
 Çırlarınның көсө
 Çirgə күскən өсөн,
 Tuqajım, diр başım
 Ləsem kilə...

Jalqızlıq

Il օstendə ajqala çil
 Тьннамь буьр.
 Boz da boz tərəzələrdə—
 Tuqajğa suьk.

Nindi jazmış buldı son bu?
 Jul qaja bara?
 Qaralıp jawa qarlar,
 Burannar qara...

Kecerəjə şəmnen utь...
 Kem tora artta?
 Şəm օstendə qara şəylə
 Zuraja, arta.

Əkren genə təşə tyşəm...
 Dənja nindi tar!
 Qajda ul qanat çilpenep
 Ocqan minutlar!

Qajda ul jaltır jəşendəj
 Catnağan caqlar?
 Qajda şölderlər cınlatıp
 Capqan par atlar?..

...Quş jodırq օstəl օstendə.
 Şul quş jodırqqa
 İəgen qujğan da Tuqaj,
 Tekəlgən utqa.

Il օstendə ajqala çil.
 Suьq. Tən qara.
 Zuraja şəylə. Qarala.
 Şəm synep bara...

Əkren genə işək aca
 Məngelek salqın.
 Min sine kypme çылтым!—
 Qajda sin, xalqым?

М. ШӘЙМИЕВКӘ—ДӘРӘЖӘЛЕ ДИПЛОМ

16 март көнне Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге Вәкәләтле вәкиллегендә ТР Президенты М. Шәймиевкә «Россияне икътисади үзгәртеп коруга һәм халыкара икътисади хезмәттәшлекне үстерүгә аеруча өлеш керткәне өчен» Халыкара икътисад, финанс һәм хокук академиясенең хакыйкый әгъзасы дипломы тапшырылды.

ПАРЛАМЕНТ ТЫНЛАУЛАРЫ

17 мартта Татарстан Республикасы Дәүләт Советының кече утырышлар залында Дәүләт Советы Рәисе урынбасары—язучы Р. Харисов рәислегендә үткән парламент тынлаулары булды. Анда «Латин графикасы нигезендә татар алфавитын торгызу» турындагы мәсьәлә каралды. Халык депутатлары, хөкүмәт әгъзалары, тел белгечләре, галимнәр, язучылар, журналистлар катнашында үткән бу тынлауларда латин имлясына күчү һәм аны 2001 елдан акрынлап гамәлгә ашыру мәсьәләсенә ачыклык кертелде. Моның өчен ТР Дәүләт Советына «Латин графикасына нигезләнгән татар алфавиты булдыру турында» Республика Законын кабул итүне тизләтергә, ә Министрлар кабинетына 1999—2011 елларда латин графикасына нигезләнгән татар алфавитын эзлекле өйрәтүгә керешүен республика программасын эшләргә тәкъдим ителде.

АКАДЕМИКЛАРНЫҢ ЕЛЛЫК ЖЫЕНЫ

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе узган елгы эшчәнлегенә йомгак ясады. ТР Фәннәр академиясе президенты—академик, язучы М. Хәсәнов шул унайдан доклад белән чыкты. ТФАның баш гыйльми сәркатибе, мөхбир-әгъзасы И. Хәйбуллин Фәннәр академиясе президиумының 1998 елдагы эше турындагы хисап доклады ясады.

Жыенда Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары И. Хәйруллин катнашты һәм чыгыш ясады.

Аннары Татарстан Фәннәр акаде-

миясенең шәрәфле әгъзалары сайланды, Х. Мөштәри исемендәге бүләкләр тапшырылды.

ТӨРКИЯДӘ—ЯҢА ВӘКИЛ

Татарстан Президенты М. Шәймиев Указы белән, Рамил Минсәжит улы Мәүлетов Татарстан Республикасының Төркия Республикасындагы Тулы вәкәләтле вәкиле итеп билгеләнде. 1978 елда Чаллы шәһәрендә туган бу егет, Мәскәү дәүләт университетында һәм Төркиянең Измир университетында белем алганнан соң, шул ук Измир шәһәрендә «TATEX»компаниясе генераль директоры булып эшли иде.

ИСТӘЛЕК ТАКТАСЫ КУЕЛДЫ

Татарстанның һәм Россиянен атказанган фән эшлеклесе, профессор Мөхәммәт Гайнуллин 50 елдан артык яшәгән йортка (Шапов урамы, 25 йорт) истәлек тактасы куелды. Заманында Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты директоры да булып эшләгән олы галимне замандашлары, шөкертләре зур хөрмәт белән искә алдылар.

КОМПОЗИТОРЛАР КОРЫЛТАЕ

11-20 февраль көннәрендә башкалабызда Татарстан композиторларының VIII корылтае булып узды. Жыен концертларында композиторларның сонгы елларда ижат иткән әсәрләре тыңланды, көнүзек проблемалар хакында житди сөйләшү булды. Жыенда Татарстан композиторлар берлегенә яңа идарәсе сайланды. Берлек рәисе итеп яңадан Рәшит Кәлимуллин сайланды.

БАКЫЙ АГА МУЗЕЕ

26 февральдә Казанның мәдәни тормышында зур вакыйга булды. Шапов урамының 20 нче йортында милли сәнгатебезнең ин зур вәкилләреннән берсе—рәссам-сынчы Бакий ага Урманченны музей ачылды. Аны булдыруда шәһәр хакимияте һәм «Казан» милли-мәдәни үзәге зур тырышлык күрсәтте. Музей әлеге үзәкнең филиалы булып

саналачак. Биредә Бакый аганың тормышы, ижаты хакында сөйләүче экспонатлар, рәссамның сынлы һәм рәсем сәнгате әсәрләре, шәхси әйберләре урын алган.

ИЛ АГАСЫН КОТЛАУ

5 мартта Г. Камал театры бинасында күренекле әдип Әмирхан Еникига 90 яшь тулуга багышланган тантаналы кичә булды. Анда Татарстан Президенты М. Шәймиев, Премьер-министр урынбасары И. Хәйруллин, Дәүләт Советы Рәисе урынбасары Р. Харисов катнашты.

Юбилярны котларга Татарстан ижат интеллигенциясе һәм жәмәгәтчелек вәкилләре килгән иде. Әдип турында Татарстан Язучылар берлеге рәисе Р. Мөхәммәдиев сөйләде. Ил агасын шулай ук академик Ә. Тенишев, профессор Ә. Борһанов (Мәскәү), Башкортстанның халык шагыйре Н. Нәжми һәм атаклы жырчы Ф. Кудашева тәбрик итте.

ИЖАТ ОСТАХАНӘЛӘРЕНДӘ

Татарстанның халык шагыйре И. Юзеев житәкчелегендә үткән «Шигърият остаханәсе» утырышында Балык Бистәсендә яшәүче Вазыйх Фатыйховның «Тормыш арбасы» дигән шигъри китабын тикшерү булды. Чыгыш ясаучылардан Балык Бистәсе районының якташлык жәмгыяте президенты, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире. Р. Фәйзуллин, Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе Р. Мөхәммәдиев, остаханә житәкчесе урынбасары Р. Гаташ, шагыйрьләрдән Зөлфәт, Ә. Гадел, Р. Зәйдулла, Л. Зөлкарнәй, әдип Ә. Гаффар һ. б. яшь авторга күп кенә файдалы киңәшләр бирделәр. В. Фатыйхов Татарстан Язучылар берлегенә әгъзалыкка тәкъдим ителде.

«Балалар әдәбияты остаханәсе» (житәкчесе—Татарстанның халык шагыйре Ш. Галиев) үзенен чираттагы утырышында яш язучы-тәржемәче Люция Гыйззәтуллинаның ижатын тикшерде. Чыгыш ясаучылардан Г. Ахунов, Л. Ихсанова, Р. Мөхәммәдиев, К. Миннебаев, С. Ибраһимова, Ф. Гайнанова, Ф. Зыятдинова, Р. Рахман һ. б. балалар әдәбияты өлкәсендә тырышып эшләүче Л. Гыйззәтуллинаның ижатына,

тәржемә иткән китапларына уңай бәя биреп, аны бертәвыштан Татарстан Язучылар берлегенә әгъзалыкка тәкъдим ителәр.

ДОКТОРЛАР САФЫНА

25 февральдә Казан дәүләт педагогия университетының татар әдәбияты кафедрасы мөдире, әдәби тәнкыйтьче, «Казан утлары» журналының даими авторы Фәтх Галимуллин «20-30 нчы еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренен үзәра мөнәсәбәте» дигән темага докторлык диссертациясе яклады. Рәсми оппонентлардан академик М. Хәсанов, профессор Р. Әмиров (Уфа), филология фәннәре докторы Н. Хисамов, чыгыш ясаучы галимнәрдән Т. Галиуллин, Й. Нигъмәтуллина, Ф. Мусин, М.Зәкиев һ. б. Ф. Галимуллинның кин кырлы эшчәнлегенә югары бәя бирделәр.

«ТАТАР КИТАБЫ КӨНӘ»

20 мартта Питрәч районының Шәле авылы мәдәният йортында «Татар китабы көнә» үткәрелде. Татарстан китап нәшрияты оештырган бу бәйрәмдә язучылардан Р. Батулла, Р. Вәлиева, Г. Гыйльманов, нәшрият директоры урынбасары, публицист М. Әһлиуллин һ. б. катнашты.

ӘДИП—ТУГАН ЯГЫНДА

Күренекле язучы, тәржемәче, галим, Татарстан Язучылар берлегенен Г. Исхакый премиясе лауреаты Рәис Даутов хәләл жәфетә—табибә Диләрә ханым (драматург Энәс Камал кызы) белән 17-19 март көннәрендә туган ягында—Мамадыш районының Шәмәк авылында булып, мәдәният йортында, мәктәптә очрашулар үткәрде. Әдип якташларына шәхси китапханәсеннән 200 китап бүләк итте.

КОТЛЫЙБЫЗ!

Татарстан Президенты Указы белән, сәнгать өлкәсендәге уңышлары өчен, «Идел» журналының баш рәссамы Хасьянова Фәридә Шәһинмөрдән кызына, Чаллыдан рәссам Шәйдуллин Миңнәхән Габдулла улына Татарстан Республикасының атказанган «сәнгать эшлеклесе» дигән мактаулы исем бирелде.

Тышлыктагы сурәтләр

РӘСЕМНӘРДӘ—ТАТАР ДӨНЬЯСЫ

Фәил Әбүләйс улы Зыязов белән мин Татарстан дәүләт музеенда таныштым. Ул анда 1992 елдан бирле баш рәссам булып эшли икән. Туган ягымда—Мөслимдә бергәләшеп музей төзегән дустым—рәссам Рәйхан Хантимеров эше буенча Казанга килүләренен берсендә: «Әйдә, үзеңне гаҗәеп бер кеше белән таныштырыйм әле»,—дип, өстерәп диярлек, дәүләт музеена алып кереп китте.

... Менә каршыма уртачарак кына буйлы, мөлаем да, җитди дә татар агае басып тора; карашларында ниндидер уйчанлык бар, чыраен әчтән бәрәп торган нур яктыртып тора. Без бик тиз якынаеп киттек, музей мохите, уртак карашлар якынайтты бугай безне һәм шушы еллар эчендә мин аның музейчы һәм рәссам буларак татар милли мәдәниятенә, сәнгатенә армый-талмый хезмәт итүенә сокланып туя алмыйм.

Уйлап кына карыйк: соңгы вакытта гына да ул «Казан һәм Казанлылар», «Мифлар дөньясында», «Татарстан халыкларының сәнгати һәм һөнәрчелек эшләре», «Каршылыклы еллар», «Окопта язылган китаплар», «Уенчыклар дөньясында», «Онытылмас исемнәр» кебек һәм башка бик күп күргәзмәләрен авторы, кулга тотып эшләүчесе булды. Ул гына да түгел, Фәил Зыязов Күлме-Кимедәге Сибгат Хәким, Печишәдагы Янка Купала, Красновидовадагы Максим Горький, Гөберчәктәге Мөхәммәт Мәһдиев, Күлбай-Морасадагы Габдулла Кариев, Лаештагы туган төбәккә өйрәнү музейе да аның сәнгати проекты буенча төзелде. Казандагы Габдулла Тукай музейның экспозицияләре исә, шагыйрьнең 110 ылыгы уңае белән, Фәил Зыязов концепциясе нигезендә яңартылды. Тау хәтле эш башкарылган: музей төзегән кеше үзе генә беләдер—күпме такта-фанера, ДВП һәм ДСП плитәләре киселгәндер, күпме планка туралгандыр, күпме буяу буялгандыр һәм күпме акбур, известь, кадак, шөреп кебек төзелеш материаллары кул астыннан үткәндер...

Кыскасы, Фәил Зыязов, чын мәгънәсендә, эш кешесе, туқтаусыз эзләнүчән шәхес. Шушы халәт, музей дөньясында яшәү рәссамның иҗатында да чагылыш таба. Әйе, майлы буяу белән тарихи-этнографик темага язылган милли калоритлы картиналары соңгы еллар нәкъшә сәнгатендә үзенә күрә бер казаныш булды. Ул шундый кимәлдә иҗат итә ки, Сибгат ага Хәкимнең мәгълүм шигырендәге кебек, авыл һәм кешеләре, шөһәр урамнары һәм йортлары, халкыбызның тарихи урыннары, туган ягыбызның табигате якты тәрәзәләр аша Фәил Зыязов картиналарына яктырып «керә дә утыра». «Шәрәкчә натюрморт», «Якты хатирәләр», «Йон эрләү», «Катык», «Көнбагышлар», «Сагыну», «Еллар һәм уйлар», шикелле картиналары, әйitik, әнә шундый мөңгелек якты рух, фәлсәфи тирәнлек белән сугарылганнар.

Фәил Зыязов күтәрелеш, биек очыш чорын кичерә. Соңгы биш ел эчендә генә дә ул алты шәхси күргәзмәсен оештырды. Кайбер зур, исемле рәссамнарыбыз чигенебрәк алган бер вакытта дистәләгән вә дистәләгән картиналар иҗат итте. Ихлас, инсафлы шәхес буларак, үз-үзенә бәя биргәндә, рәссам күңел дөньясына хыянәт итмичә генә болай ди: «Мин авангарчы да, заказ буенча эшләүче дә түгел, рухым, жаным теләгәннә генә ясыям». Журналыбыз тышлыгының беренче битендә урнаштырылган «Шагыйрь иртәсе» картинасы да әнә шундый «күңел теләгәннән» язылган картинасы. Рәссам тәрәзә аша ерак үткәнебезгә—Кол Галиләв чорына карый сыман. «Тәрәзә аша зур дөньяга карау» исә аның яраткан алымы да бугай әле ул.

Наис Гамбәр

Тышлыкның дүргенче битендә: Казан дәүләт университеты профессоры, Россия Гуманитар Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, Фән һәм техника өлкәсендә Татарстан республикасы дәүләт премиясе лауреаты Хатыип Миннегулов.

ЯҢА КИТАПЛАР

Әмирхан ЕНИКИ. **Мәк чәчәге.**—
Казан. «Мәгариф» нәшрияты. 1999.—143
бит. Тиражы—3000 данә.

Быел татар жәмәгәтьчелеге олут әдип Әмирхан Еникинен 90 еллыгын, зур әдәби вакыйга буларак, тантаналы рәвештә билгеләп үтте. Юбилей мөнәсәбәте белән «Мәгариф» нәшрияты язучынын популяр хикәяләреннән төзелгән сувенир китап чыгарды. Китапка әдипнен «Курай», «Ялгызлык», «Кем жырлады», «Тауларга карап» һ. б. хикәяләре кергән. Жыентыкка кереш сүзие шагыйрь Равил Фәйзуллин язган. «Киләчәктә Идел-Урал тирәлегендә XX гасырнын төрки прозасы турында сүз чыкса, ин беренчеләрдән булып, Әмирхан Еники исеме телгә алыначак» диелә анда. Басманын рәссамы—Р. Сәйфуллина, редакторы—Л. Гыйззәтуллина.

Ренат ХАРИС. **Шигырь язган каләм белән.**—Казан. «Мәгариф» нәшрияты. 1998.—95 бит. Тиражы—1000 данә.

Күренекле шагыйрь һәм жәмәгәть эшлеклесе Ренат Хариснын бу китабы, эчтәлеге ягыннан булсын, бизәлеше ягыннан булсын, монарчы чыгып килгән татар басмаларына һич тә охшамаган. Аның оригинальлеге шунда: китапка кергән кырык дүртьюллык берьюлы өч телдә—татарча, русча, инглизчә бирелгән; икенчедән, һәр шигырь авторнын үзе ясаган график рәсемнәре белән бизәлгән. Бу хакта шагыйрь китапка язган кереш сүзендә болай ди: «Минем сәер гадәтем бар: күз нәрсәдер күрә, колак кемнәдер тынлый, баш әллә нәрсәләр турында хыяллана, ә кул шул вакытта каләм ала да, максатсыз сызыклар сызарга тотына. Беравыктан көгәзгә агач, таш, үлән, сукмак, ялгыз өй, елга чалымнары күренә башлый...» Шигырьләрне русчага Лилия Газизова, инглизчәгә Равил Бохараев тәржемә иткән. Редакторлары—Н. Нотфуллина, Г. Хәйруллина.

Хатыйп Мицнегулов

КАЗАН УТЛАРЫ
QAZAN UTLARЬ
ОГНИ КАЗАНИ

Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал
(на татарском языке)